

सत्यं परं धीमहि

卐 पुरातत्त्व 卐

पुस्तक ४

[स. १८८२]



नपाठ्य अने प्रकाशक
रसिकदास छोटादास परीज
शुभगत पुस्तक भद्र
अभिलेख



मुद्रः विभवाय विभवाय भेता

मुद्रपुस्तकः 'वसन्त मुद्रपुस्तक'

धीमायदेव, विविक्तोत्पत्ति सप्त,

अथवा.

શ્રી. દત્તાત્રય બાલકૃષ્ણ ડીરકલકર	
ઉજ્જૈનમાં મળેલો ૧૧૯૫ નો સિલા લેખ	૧૭
શ્રી. વાલંકુ ગોવિંદજી દેસાઈ	
ગુર્જર રાજધાનીઃ નુસમુદ અબુહિફલવાડ	૨૦૫
પં. ખેચરદાસ જીવરાજ દોથી	
ગુજરાતનું પ્રધાન બ્રાહ્મણ -	૬૧
મોક્ષવી અણ્ણકર નદવી	
હિંદુસ્તાનમાં ગુસલમાનોનું આગમન	૧૦
ગૂજરાતનો પહેલો સુભો (મુસલમાન ગવર્નર)	૨૫૩
અ. રસિકેન્દ્રાલ છોટાલાલ પરીખ	
સંસ્કૃત નાટક સાહિત્ય (૭) સ્વપ્રવાસવદતાદિ નાટકચક્ર : પ્રતિમા	૧૦૬
" " (૮) " " : અભિપેક્ષ	૨૨૧
શ્રી. ભુનીલાલ પુરુષોત્તમદાસ બારોડ	
બલદએ કિનુલમેન્દાદ અહમદાબાદ (શેખીતું પાટનગર અમદાવાદ)	૨૨
અ. શ્યામલાલ હ. ભગવતી	
પ્રો. ફિથિયન લાસેનનો હિંદી વાણિજ્યનો ઇતિહાસ	૧૦૬, ૨૩૦
આચાર્યશ્રી જિનવિજય	
પાટણના એ જૂના દસ્તાવેજો	૧
ઉલુગખાન અને અલપખાન	૨૬૩
વડાલીમાંથી મળેલા શિલાલેખો	૨૮૦
દુર્ગાશંકર કેળકરાગ શાસ્ત્રી	
પ્રાચીન હારકાપુરી	૧૦૧
સંપાદક	
નોંધ : જે મહરરાના મંથોની શોધ	૧૫૫
સ્વાધ્યાય	
સુ.	
શ્રીમદ રાજ્યંદ્ર જાનલંડારમાં આવતાં ચોપાનીઆમાંથી	
પુરાતત્ત્વવિષયક લેખોની યાદી	૧૫૬, ૩૧૩
ર.	
કેરલ નાટકચક્ર	
કે. આર. પિશરોટ્ટી	૧૪૮

નાથ

આ બે અંકોથી 'પુરાતત્ત્વ' નું મોથું વર્ષ પૂરું થાય છે. જે લેખકોએ અને આલોકોએ 'પુરાતત્ત્વ' ને ચાલુ રાખવામાં મદદ કરી છે તેમનો અમે આભાર માનીએ છીએ, અને આશા રાખીએ છીએ કે તેઓ પૂર્વવત્ મદદ આપશે.

'પુરાતત્ત્વ' ના પાંચમા વર્ષનો પહેલો અંક માથ માસના અંત સુધીમાં બહાર પાડવા ધરાયે છે. જેઓની આદત તરીકે ચાલુ રહેવાની ઇચ્છા ન હોય તેઓ અમને તે પ્રમાણે લખી જણાવવાની કૃપા કરશે.

અંગ્રાજી



મુખ્ય આડતીઆ

ગુજરાત વિદ્યાપીઠનાં પ્રકાશનોના મુખ્ય આડતીયા હુવેધી શ્રી. બાળગોવિંદને બદલે નીચેના ભણવા:—

ગુજરાત સાહિત્ય મંદિર
રીંગરોડ, અમદાવાદ

卐 પુરાતત્ત્વ 卐

[પાક ૪ થુ]

પોપ-ચૈત્ર

[અંક ૧-૨ ને]

પાટણના બે જૂના દસ્તાવેજો.

[આચાર્ય શ્રી જિનવિજયભ]

પાટણથી ૫૦ ગ્રામદાસણમે કેટલાક જૂના દસ્તાવેજો અમને જેવા માટે મોકલ્યા છે; માંના બે ઉપયોગી અને બાકીના જેવા હોવાથી આ નીચે આપવામાં આવે છે. આ બેજોમાં કંપડા ઉપર લખેલા છે. નં. ૧ વાળા દસ્તાવેજની પહેળાઈ ૮ ફૂટ ૬ ઇંચ અને ૧૫ ૨ ફીટ ૮ ઇંચ જેટલી છે. આ દસ્તાવેજનો ઉપરનો થોડોક ભાગ ફાટી ગયો ૨ ના નંબરવાળા દસ્તાવેજની પહેળાઈ ૬ ફૂટ ૬ ઇંચની અને લંબાઈ ૩ ફીટ ૧ ફૂટ ૧ જેટલી છે. આ દસ્તાવેજનો નીચેનો કેટલોક ભાગ જતો રહ્યો છે.

પહેલા દસ્તાવેજમાં મત્ત કરનાર અને સાક્ષીદારની સહિઓ લેખની નીચે આપવામાં આવેલી છે અને બીજામાં લેખની ઉપર અને નીચે બંને જગ્યાએ આપવામાં આવેલી છે.

પહેલા દસ્તાવેજની સાલ સંવત્ ૧૫૪૭ની અને બીજાની સંવત્ ૧૫૬૨ છે. આ વખતે રાત ઉપર સુલતાન મહમૂદ બાદશાહી કરતો હતો. આ મહમૂદ તે ઇસ્લામ પ્રસિદ્ધ મહમૂદ ડા હોવા બદલ, કારણ કે તેણે સંવત્ ૧૫૧૫ થી તે ૧૫૭૦ સુધી બાદશાહી ભોગવી હતી. સંવત્ ૧૫૪૦ ના અરસામાં તેણે ચાંપાનેરનો કિલ્લો સર કર્યો અને તે પછી તેને પોતાની નવી રાજધાની બનાવી આખર સુધી ત્યાં જ રહ્યો હતો. તેથી આ બે દસ્તાવેજોમાં ગૂજરાતની રાજધાની તરીકે ચંપાનેરનો જોડેલો ચાંપાનેરનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. દસ્તાવેજોમાં બાદશાહ મહમૂદને લગાડવામાં આવેલાં વિશેષણો ઉપરથી તેના ક્રમ અને ન્યાયશુદ્ધિ આદિ ગુણોત્તર સ્પષ્ટ સ્થિત થાય છે કે જે વિશેષ સુસલમાંની સિદ્ધિમાં વિગતથી લખેલું મળી આવે છે.

આ બંને દસ્તાવેજો પાટણમાં થયેલા છે. ૧ લા દસ્તાવેજ વંખતે પાટણમાં ન્યાય તાલો ઉપરી મહમૂદઝાદી નામે સુસલમાં અમલદાર હતો અને દીવાની ખાતાનો ઉપરી

મહં. હાંસા કરીને કોઇ હિંદુ અમલદાર હતો. જઠાતખાતાનો અધિકાર પણ તેને જ સોંપેલો હતો. સરકારી અમલદાર તરીકે મલિક અલાવદીન કામ કરતો હતો.

ખીજા દસ્તાવેજના વખતમાં દોવાની અમલદાર ખાન મંત્રીજ કરીને મુસલમાન હતો. જઠાતખાતાનો ઉપરી મહં. આદા અને નોકદાર ઠાકુર ભાણુ નામે હિંદુ હતો. ન્યાય ખાતાની અમલદારી મહમ્મદ કબીરવતી ચાકુખ નામે કોઇ મુસલમાન અલાવતો હતો. સરકારી અમલદાર તરીકે શિરખીલ્લ ઇસખનીવાર (મુસલમાન) કામ કરતો હતો.

આ બંને દસ્તાવેજો સંસ્કૃત ભાષામાં લખેલા છે, તે ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવી બાબત છે. પાટણમાંથી હિંદુ સત્તા નષ્ટ થયાં બાદ લગભગ એ સૈકાઓ પછી આ દસ્તાવેજો લખાયા છે. બસો વર્ષ જેટલા લાંબા સમય સુધી, હિંદુ સંસ્કૃતિ સાથે સર્વથા વિરોધ અને વિદ્વેષની લાગણી રાખનારા મુસલમાની અમલનો પ્રારંભિક દોર ગાળી રહેવા છતાં પણ કાંઈકોની કચેરીમાં સંસ્કૃત ભાષાનો વ્યવહાર થતો હતો ! આ દસ્તાવેજોની સંસ્કૃત બહુ જ સરસ છે. એને બોલચાલની સંસ્કૃત કહી શકીએ. પ્રાકૃત અને દેશ શબ્દોને સંસ્કૃતના વિલક્ષિત-પ્રત્યયો લગાડી તથા કેટલાક દેશી શબ્દ-પિંડોને સંસ્કૃતના ચાક ઉપર ચઢાવી દલકા હાથે સહેજસાજ કાંઈક સાંસ્કૃતિક આકાર આપી, આકરણ-શાસ્ત્રથી અપરિચિત મનુષ્યોના કર્ણને પણ સંસ્કૃત ભાષાના પ્રવાહના ખનિથી પરિચિત કરવા માટે આ પ્રકારની ભાષાનો વ્યવહાર કરાવો હતો. શિષ્ટ વાર્તમાર્માં સ્વલ્પ સંસ્કૃતના પ્રવાહની માફક ભૌદિક વ્યવહાર માટે ઉપયોગમાં લેવાતી આ જાતની સંસ્કૃતનો પ્રવાહ પણ ધણા દુરના કાલપ્રદેશમાંથી ચાલ્યો આવતો હતો. કેટલાયે બૌદ્ધ અને જૈન લેખકોએ સર્વ સાધારણને ધર્મ અને નીતિના બોધ આપવા માટે આ જાતની સંસ્કૃતનો ગ્રંથ લેખનમાં પણ ઉપયોગ કર્યો છે. હિંદુ રાજાઓના રાજ્યકારભાર માટે મોટે ભાગે આ જ જાતની સંસ્કૃત વપરાતી હતી, અને તેના અંતિમ અવશેષ તરીકે આપણે આ દસ્તાવેજોનો ઉલ્લેખ કરી શકીએ.

૧ લા દસ્તાવેજમાં, પાટણ નિવાસી આશવાળ સતિના સાહ ગ્રંથજ્ઞના પૈતૃસૌંદ હેમાના પુત્ર સાહ વીજ અને તેના પુત્ર સાહ જગ્યા યોગ્ય; સાહ હેમાના જ ખીજા પુત્રો સાહ હસર, રૂપા, સોના, પૂના નામના ભાઈઓએ પોતાની માતા પદ્માઈ અને ભાઈની મરગાઇ રત્નદા આદિ સાથે એકમત ચહને, ભાગીદારીની વહેંચણી માટેનું કરી આપેલું લખાણ છે. એમ જણાય છે કે સાહ હેમાને પ્રથમ સ્ત્રી વીજ નામે પુત્ર થયો હતો અને બીજા સ્ત્રી પદ્માઈથી સાહ હસર ત્રિજેરે પુત્ર-પુત્રીઓ પયા હતા. કોઈ ખાસ કારણને લઈને પદ્માઈના સંતાનોને પોતાના પિતાનો બધી મિલકત ઉપરથી પોતાનો હક્ક હોડી દેવાની ફરજ પડી હતી. તેથી સાહ વીજ અને તેના પુત્ર જગના હક્કમાં આ બત તેમને લખી આપણું પશ્યું હતું. મિલકતમાં ગણાતી વસ્તુઓની વિગત જણાવવા જેવી છે. તાંબા, પિત્ત, સોના, રૂપા આદિ ધાતુઓ તથા તેમની જનાવેલી વસ્તુઓ; જસત કશિર અને કાંસાના જનાવેલા વાટકા વાટકી આદિ ભાજનો; મજદર પટોલિકા આદિ વસ્ત્રો; ઘંટી, લિખલ, મસન આદિ ધરમેલ વસ્તુઓ; મરચા, મંછડ આદિ ઉદક કરિઆણાની ચીજો; ટુંકી, લોટા આદિ તાંબાના વાસણો; ખાટ, પાટ, ચોટી, આસન અને ગાદલાં

આદિ લાકડાની વસ્તુઓ; કોદાળી, પળી, દીવો ઇત્યાદિ લોઢાની ચીજો; કણના કોદાર અને ભાત આદિ સાત પ્રકારના ધાનથી લઈ મીઠા સુધીની અનાજમાં ગણાતી વસ્તુઓ; ગાય, ભેંસથી લઈ ગધેડા પર્વતના બધા ચોપગા પ્રાણીઓ; અને પાંચલા હવેલીમાં સાહ હેમાંએ ખર.દેલું ધર: આ બધી વસ્તુઓ જે પિતા અને પિતામહની મલકત તરીકે ગણાય છે તે બધી ઉપરથી સાહ રૂપા અને સોના નામના બે ભાઈઓએ [પોતાના મોટા ભાઈ] ધસરની સાથે જેસીને, [ચોરમાન ભાઈ] વીળના હક્કમાં લખી આપી છે. એમાં એ ભાઈઓના કરો લાગભાગ નથી. હવે પછી, સાહ ધસર આદિ ભાઈઓ પોતાના ઉદાગરથી જે કાંઈ લાખો રૂપિયાની પણુ મલકત મેળવે તે તેમની પોતાની છે. તે સાથે સાહ વીળનો કરો સંબંધ નહિ. જે કોઈ આ અક્ષર-લેખનો લોપ કરશે તેનું પાપ તેના માથે છે. આ લખાણુ માટે કોઈ પણુ બહેન-ભાણેજ કે દુહિતા-દોહિત્ર આદિ પણુ કથું ન કરી શકે તેમ જ બીજા કોઈ માણસો દ્વારા પણુ એ બાબતમાં કરો આડો વ્યવહાર ન કરી શકે તે માટે બધાએ આ દસ્તાવેજ ઉપર પોતાનાં હસ્તાક્ષરો આપ્યાં છે. આ લખાણુમાં જે કાંઈ અધિકું ઓછું લખાયું હોય તો તે પણુ બધાને પ્રમાણુ છે.

આ પ્રમાણુનું લખાણુ કરી નીચે ડાવી બાણુએ દસ્તાવેજ લખી આપનારાનાં અને જમણી બાણુએ સાક્ષીદારોનાં હસ્તાક્ષરો કરવામાં આવ્યાં છે.

૨ જા દસ્તાવેજમાં, એક ધર વેચાણુ સંબંધી લખાણુ છે. એ ધર, ઘુરા હવેલીમાં સાહવાડા મોહલ્લામાં આવેલું છે. એ પૂર્વાભિમુખ અને ત્રણ ચોરડા યુક્ત છે. તેમાં વચલા ચોરડાની આગળ પરસાળ છે અને તે પછી આંગણું છે. દક્ષિણ બાણુએ ખડકીએ આવેલી છે અને એ જ તરફ વાડો પણુ રહેલો છે. આ ધરના ટ્રાહક (વેચાણુ લેનાર) અને દાયક (વેચાણુ આપનાર) નાં નામો આ પ્રમાણુ છે.

ટ્રાહક—આ જ શહેર [પાટણ] ના રહેવાસી શ્રી શ્રીમાલ્લી જ્ઞાતિના દોઠ જોગાના પુત્ર દોઠ નપા, દોઠ વસ્તા, દોઠ નપાના પુત્ર રાયમલ્લ, શ્રી મલ્લ, દોઠ વસ્તાના પુત્ર દોઠ રોંગા, દોઠ રાજપાલ: એ બધાએ એકમત થઈને એ ધર વેચાણુ લીધું.

દાયક—અમદાવાદ નિવાસી શ્રી શ્રીમાલ્ જ્ઞાતિના સાહ ગણપતિ સુત સાહ વર્ધ-માન, તેનો પુત્ર દેવચંદ, શ્રીચંદ; સાહ માણિક તેનો પુત્ર સાહ સાધા, તેનો પુત્ર ખીમા; સાહ માણિક સુત સાહ સોમા, તથા સાહ શ્રીરાજ; સાહ માણિકની ભગિની બાઈ હીરી—તેનો પુત્ર સોની માંડણુ—તેનો પુત્ર—સોની દેવા; સાહ ગણપતિની પુત્રી બાઈ મર્ધાઈ, બાઈ કુંચરી; સાહ માણિક સુત સાહ વેણુ—તેનો પુત્ર—સાહ રામા; સાહ માણિક સુત સાહ પાંચા—તેનો પુત્ર—ભીમા; સાહ માણિકની પુત્રી—બાઈ ધનીબાઈ, વીરુ: એ બધાએ એકમત થઈને, વાસમાં રહેનારા સમસ્ત લોકોની દેખતાં તથા સમસ્ત સગાઓની રૂબરૂ, પોતાની જરૂરિઆતને લઈને, ઉપર જણાવેલું પોતાના વડવાઓનું ધર વેચ્યું છે. ધરની કિંમત ૩૪૪૪ અને ચોત્રીસસો ચમ્માળીશ ટકા પૂરા છે. આ ટકા તે સોનાની ટંકશાળમાં પડેલા, ત્રણ ચાર પરીક્ષા કર્યા પછી સોનીઓની પેઢીઓમાંથી પસાર થયેલા નવીન નાણાના રૂપમાં છે, આ ટકા એક સાથે સામઠા લઈને દાયક માણસોએ આહકને એ ધર વેચી દીધું છે.

अन्यायाधिकारमा-(७) सैह न्यायैकनिज मंदिर सेवकजन दारिद्र्यमोचन महा-
 राजाधिरा-(८) ज पातसाह सुरताण श्रीमहमूद विजयराज्ये सांप्रत पातसाहि (९)
 चरणे श्री चांपानेरदुर्गं भणित्वा तथा तेनैव परमप्रभुणा श्री (१०) पत्तने
 धर्म्मधिकरणे नियुक्त धर्मबुद्ध्या धर्म्मन्यायं कुर्वति मख-(११) दूमकादी श्रीराजा
 तथा तेनैव प्रभुणा श्रीपत्तनदीवाने (१२) नियुक्तमहं श्रीहांसासंज्ञे श्रीश्रीकरणादि
 समस्त मुद्राव्यापा-(१३) रान् परिपंथयति सतीत्येवंकाले प्रवर्तमाने शहर साहण-
 (१४) केयामत्यां मेहपिकायां च महं श्रीहांसा दुर्गपाल मलिक श्री अ-(१५)
 लावदीन प्रभृति पंचकुलप्रतिपत्तौ सर्वानुमतेन हस्ताक्षर पत्र-(१६) मभि लिख्यते।
 यथा । यत् अत्र वास्तव्य ओसवाल ज्ञातीय साह झां-(१६) झण पौत्र साह हेमा
 सुत साह बीजा तथा पुत्र साह जगा योग्यं (१७) तथा इहैव वास्तव्य ओसवाल
 ज्ञातीय साह हेमा सुत साह ईसर रु-(१८) पा सोना पूना अनयोजननी बाई
 पल्हाई भगिनी मरगाई रजाई एते (१९) एकमती भूय स्वीय हस्ताक्षराणि प्रय-
 च्छंति । यत् आत्मीये पितृ(२०)पैतामहीकं कुप्यं अकुप्यं सुवर्णं रौप्यं घटितमघटितं
 च रौ (२१) वयं द्रव्यं जलगतं पातालगतं देशदेशांतरगतं पत्रपत्राचारेण (२२)
 लभ्यं देयं च । त्रपुसीसकादि ओटीपर्यंतं भाजन वाटलां वाटली (२३) प्रभृति
 सर्वं कांस्यमयं जादरपट्टोलिका प्रभृति बह्वं पोति प-(२४) यंतं घरदोदूपल प्रभृति
 सर्वं भांडं गृहोपस्करं मरचि मंजि-(२५) ट्टादि सर्वं पण्यधिक शतत्रयक्रयाण-
 कादि लवणांतं कूंडी लो-(२६) ट्टा प्रभृति सर्वं ताम्रमयं पट्टा आसन पट्ट चतु-
 श्कपट्टवाहिनी गा-(२७)डला प्रभृति सर्वं काष्ठमयं कुदालिकापलिकाप्रदीप मर्यादीकृ
 (२८)त्य सर्वं लोहमयं कणकोष्ठामार व्रीह्यादि सप्तधान्यादिकं लवणां-(२९)
 तं गोमहिष्यादि सर्वं चतुष्पदादिकं रासभर्यंतं सर्वं गृहोपस्क (३०)रं सन्माजनी
 भांड पर्यंतं । तथा च गृहं भूमितलकं पीपलाहवेली मध्ये (३१) साह हेमाकेन
 मूल्येन क्रीतं तस्य गृह विषये गृहवार्तादि विषये (३२)साह कूपा सोनी उभाभ्यां
 उपविश्य साह ईसरसमं साह विजाकस्य (३३) सपुत्रेण कमला लागभागी
 नहि । किमपि संबंधो नहि । इहार्थं तडागदपि (३४) पानीयं साध्यं नहि ।
 अधुना पश्चात् साह ईसर रूपा सोना पूना एते(३५) स्वकर्मणा लक्षादिकमुपा-
 जयंति तत् एतेषां स्वांगीकं । साह विजा-(३६) कस्य संबंधो नहि । यः कोपि
 एनामक्षरनिधिं लोपयित्वा किमपि (३७) चरवर्चसादिकं करोति तत्पापं तस्यैव ।
 अस्योपरिलिखितविधेः प-(३८) रिपालनाय समस्त कलिकावल कुचवट झगटक

रक्षणाय गो—(३९) वृणदायादीनां निवारणाय भगिनीभागिनेयानां दुहितृदौहि-
(४०) त्राणां निवारणाय अन्यपत्रद्वस्तव्यवहारकादीनां निषेधना—(४१) य स्वह-
स्तैर्न दत्तमतानि ॥ हीनाक्षरमधिकाक्षरं प्रमाणमेव ॥

ॐ

अत्र साक्षिणः

(अक्षरान्तरं वक्ष्यातुं नथी)

अत्र मतानि

साह हेमासुत ईसरस्य

मत्तुं

बाह पानादी सोनो पूनो कृतो

ईसर नारचंद सा शार्ध (?)

१ पा० मूलासुत कृपा साख

१ सा० माणिकसुत सिवादत साख

१ साह मेघासुत कमला साख

१ साह खेमासुत कुरा साख

१ हांसा साख...

१ तेजासा हरखासुत

१ साह भूरा सुत रामासाख

१ पं ईसरदेसुत देवदत्तसाख

१ भा० धनपतसाख लप प्रमाण

१ भ० देवर उस्तागणी

१ भ० देवराणा रमना

१ संघी समरा साखि

१ जो० गणपति साखि

दस्तावेज नं. २.

१ गणपति (?) वरपमानपत्रं ।

१ गणपतसुत वरपमानपत्रं ।

(अक्षिं नीचे ११३मी अक्षरे लपेयुं छे.)

१ माणिकसुत गोपामत्तुं ।

(अक्षिं नीचे ११३मी अक्षरे लपेयुं छे.)

१ माणिकसुत गोपामत्तुं ।

१ माणिकसुत मीरानपत्तुं ।

અહિં ઉપરના ભાગમાં ફારસી અક્ષરોમાં
કેટલીક સહીઓ કરેલી છે જે કોર્ટના
અમલદારોની હોય તેમ જણાય છે.

❧ વાઈ કોઈરમ
❧ વાઈ મરવાઈ
❧ વાઈ ધંની
❧ વાઈ હીરીના સાથીઆ
❧ વાઈ મળકાઈ સુતખીમા
❧ વાઈ વીરુ સાથીઝ

૧ હાંસા નાથા સાપી
૧ સાંધા અદા અત્રે સાપી
૧ આ. માંઢળ દેવા સાપી
૧ સોની ગદાસુત કાહાના સા.

નસરદીન આઝદકાનરન સાપ
આદમ વદરુદીન સમસેતરી સાપ
વોહરા સેપ આદમમલક સાપ
વોહરા પીરોજસાહા દાઝદ સાપ મલેક
વોહરા સગસુદીન કાનરોત સાપ.

॥ ૐ ॥ સ્વસ્તિ શ્રીનૃપવિક્રમોત્પાદિત સંવચ્છરાણાં શતેષુ પંચદશસુ દ્વિપ-
પ્ચાધિકે-(૧) પુ અઝાંકતોડપિ સંવત્ ૧૫૬૨ વર્ષે પૌષ શુદ્ધિ ૬ પચ્ચાં વુધે
અગ્રેહ શ્રીમદ્ગણહિહ (૨) પુરપત્તને સમસ્ત રાજાવલી સમલંકૃત અસ્તિવલ્લુધિની
ગજઘટા કુંભસ્થલ વિ-(૩) દારણેક પંચાનન અન્યાયાધિકારમાર્તંડ અન્યાયવૃક્ષો-
ન્મૂલન મત્તદ્વિપ ન્યાયે-(૪) ક નિજમંદિર સેવકજન દારિદ્રમોચન અલક્ષલબ્ધવર-
પ્રસાદ પ્રૌઢપ્રતાપ (૫) રાજ્યલક્ષ્મી સ્વયંવરમાલાલંકૃત કંઠકંદલ મહારાજાધિરાજ
પાતસાહ (૬) શ્રીસુરત્રાણ મહિમ્મદ્વિજયરાજ્યે રૂદાનીં તસ્મિન્ પ્રભૌ શ્રીચંપકદુર્ગે
તૈનૈ-(૭) વ પરમપ્રમુખા નિયુક્ત શ્રીપત્તન દીવાને શિહરસાહનકે સ્થાન શ્રીમત્રી-
જસં-(૮) જ્ઞે યામત્યાં તથા મંડપિકાયાં મહં આદા ઢાકુર માળા સંજ્ઞે ધર્માધિકા-
રિણિ (૯) ધર્મવુદ્ધયા ધર્માધર્મ પ્રપશ્યતિ કાદી શ્રીમહિમ્મદકવીર નિયુક્ત આકૂચ
સંજ્ઞે (૧૦) દુર્ગપાલે શિરસ્ત્રિહૃદ્દે રૂસપનીચારસંજ્ઞે પંચકુલપ્રવૃત્તાવેધકાલે પ્રવર્ત-
(૧૧) માને ગુરાહવેલ્યાં સાહવાઢામુદલત્તૌ પૂર્વાભિમુક્તસ્ય અપવરકત્રયસ્ય ત-(૧૨)
ન્મધ્યે અપવરકયુતસ્ય અગ્રે પટ્ટશાલાયુતસ્ય પ્રાંગણોપેતસ્ય દક્ષિણાભિમુક્ત (૧૩)
પઢકયાયુતસ્ય અત્રે સ્યંદિલોપેતસ્ય એવં વિગ્રસ્ય ગૃહસ્ય ગ્રાહકદાયકયોરનુ-(૧૪)
મતૈન વિક્રયપત્રમભિલિખ્યતે યથા ॥ ગ્રાહકો નામત રૂઢૈવ વાસ્તવ્યં શ્રી (૧૫)
શ્રીમાલી જ્ઞાતૌય દોં જોગા સુતૌ દોં નપા દોં વસ્તા ઇતૌ દોં નપા સુતૌ

दो० राय-(१६) मल्ल दो० श्रीमल्ल दो० वस्तासुतो दो० रत्ना दो० राजपाल
एते सर्वे एकमती भू-(१७) य गृहं मूल्येन गृह्णति ॥ दायको नाम नामतः अहि-
मदावाद वास्तव्य श्री श्रीमा-(१८) ल ज्ञातीय साह गणपति सुत साह वर्द्धमान
तत्सुत देवचंद श्रीचंद साह माणि-(१९) क तत्सुत साह साधा तत्सुत पीमा साह
माणिकसुत साह सोमा तथा साह श्रीरां-(२०) ज साह माणिकभगिनी वाई हीरी
तत्सुत सोनी मांडण तत्सुत सोनी देवा साह (२१) गणपति सुता वाई मर्घाई कुंअरि
साह माणिकसुत साह वेणा तत्सुत साह (२२) रामा साह माणिकसुत साह पांचा
तत्सुत भीमा साह माणिकसुता वाई धनीवाई (२३) वीरू एते सर्वे एकमतीभूय
समस्ताधिवासप्रत्यक्षं समस्त सगीन जनानां सन्नि-(२४) ध्यं स्वकीय समुत्पन्न-
कार्यवशात् गृहं पूर्वलिखितं स्वकीय पितृ पैतामहि-(२५) कं विक्रीणंति ॥ गृहस्य
मूल्ये जातस्वर टंकशालाहत त्रिःपरीक्षित सुवर्णक-(२६) णहट्यां संचरमाण
नव्यनाणके चतुर्विंशच्छतानि चतुश्चतुरधिकानि अके (२७) राज्यटंका शत ॥
३४४४ अंके चुत्रीससि च्यौआलीस पुरा (एते राज्यटंकाः) (२८) साह गणपति
सुत साह वर्द्धमान साह माणिकसुत साह साधा साह सोमा सा-(२९) ह श्रीराज
साह वेणा सुत साह रामा साह पांचा सुत भीमा वाई हीरी साह मा-(३०) णिक
भगिनी एभिः पूर्वलिखितान् राज्यटंकान् एकमुप्य्या गृहीत्वा विक्रीतं ॥ (३१)
दो० जोगासुत दो० नपा दो० वस्ता एभिरेकमुप्य्या पूर्वलिखितान् राज्यटंकान्
(३२) अर्पयित्वा गृहीतं ॥ अथ गृहस्यावाटा यथा पूर्वस्यां चतुरंशे बु० वस्तपाल
शं-(३३) घराज यशराज गृहं परतो श्रे० यणदास श्रे० सहिजा श्रे० श्रीराज
श्रीचंद एपां मार्गः (३५) अनु च स्वभित्तौ श्रीमा दक्षिणस्यां खडकी खलहली-
यका स्वसंचरण मार्गः । (३५) तथा नीव्राणि तत्रैव पतंति तथा पडकीसंयुत
ख्यालद्वयं वहंति तथा निछारक-(३६) स्तत्रैव ॥ तथा साह नगराज गृहं उभयोः
साध्यभित्तौ श्रीमा पश्चिमायां स्वभित्तौ श्री-(३७) मा तत्र नीव्राणि पतंति परतो
श्रे० मदीपति श्रे० श्रीपति अनयोर्गृह्याटकः(३८) तथा चिभागे एकस्मिन् बु० वस्तपाल
शंघराज भूमिः) उत्तरस्यां साध्यभित्तौ (३९) श्रीमा परतो बुहुरा वस्तपाल बु०
शंघराजगृहं एवं चतुराघाटोपलिखितं स्व (४०) श्रीमापर्यंतं कस्याप्यनाधीनं
कलिकावलि रहितं पूर्वस्थित्या पहमान क्षा-(४१) लग्ननाल जलनिर्गमनिच्छार-
काद्युपेतं द्रायकैर्विक्रीतं ॥ ग्राहकैर्गृहीतं ॥ (४२) अधुना पश्चात् साह वर्द्धमान
साह साधा साह सोमा साह श्रीराज साह वेणा सु-(४३) त रामा पांचासुत.

कीका एतेषां वाई हीरीसुत सोनी मांडण सुत देवा साह (४४) माणिक सुता
 धनी वीरू सा० गणपति सुता वाई कुंभरि वाई मर्घाई एतेषां अ- (४५) स्मिन्
 विक्रीतगृहविषये किमपि लागभागी नहि किमपि संबंधो नहि ॥ इदं गृ० (४६)
 दो० नपा दो० वस्ता एताभ्यां स्वकीयं ज्ञात्वा आचंद्रार्कं यावत् पुत्रपौत्रपरंपरया
 (४७) भोक्तव्यं भोगापनीयं भाटके अर्पणीयं स्वकीयमनसो रुच्या च द्विव्रीभूमि
 क्यं काराप्यं यद्रोचते तत्प्रकर्तव्यं अधुना पश्चात् साहवर्द्धमान साह साधा सो-
 (४९) मा श्रीराज तथा साह रामा साह कीका संवंधी कश्चिदागत्य झगटकादिकं
 [करोति] तदा (५०) साह वर्द्धमान साह साधा एते सर्वं निर्वहन्ति ॥ य इमं
 लिखितविधिं न पालय (५१) ति स इवायोनिशतं गत्वा चांडालतां व्रजति ॥
 अस्य लिखितविधेः परिपाल- (५२) नाय स्वयं स्वहस्तप्रदत्तमतानि ॥-



હિંદુસ્તાનમાં મુસલમાનોનું આગમન

[ખાસવી અધ્યુ અંક નંબી]

અરબ અને હિંદનો વેપારી સંબંધ તો ઘણા વરસોથી હતો. પરંતુ ખાસ મુસલમાનોનું આગમન ખુદ હજરત મોહમ્મદના વખતથી જ શરૂ થયેલું છે. તોહફતુલ્લુહુલ્હેદીનનું લખાણુ જે સત્ય માનવામાં આવે તો હજરતના જમાનામાં મલખારના રાગને ધરલામનું આમંત્રણ પહેલેથી સુઝ્યું હતું, અને મલખારથી એક એલચી મંડળ મદીનામાં પહેલા ખલીફા હજરત અબુબકરના વખતમાં આવ્યું હતું. તેના પાછા ફરવા ઉપર મલખારના રાગને ધરલામ અંગીકાર કર્યો હતો. આ પછી હી. ૧૫ માં ખીજ ખલીફા હજરત ઉમરે ઉરમાન ખીનીલ-આસી સકરીને બેદરેન અને ઝોમ્માનનો સુબેદાર બનાવ્યો. આ વખતે સકરીએ થાળા ઉપર દુમલો લાઇ જવા માટે એક ફાજ મોકલી જે છત અને હુંડ સાથે પાછી ફરી. આ ફરકરનો સરદાર સુબેદાર ઉરમાનનો ભાઈ હકમ-ખીનીલ-આસી હતો. આ હકમે હજરત ઉમરની મનાઇ છતાં પણ ખીજ વખતે લુદ્ધ (એને અરબીમાં 'ગરુસ' કહે છે અને એ તેના લાખ અને નીકના વેપારના કારણે હિંદનું પ્રાચીન અને મચાદર બંદર હતું) ઉપર દુમલો કર્યો અને પોતાના ભાઇ મુગીરા ખીનીલ-આસી ને દિબલ (સિંધનું બંદર કાશી) ના બંદર ઉપર દુમલો કરવા માટે મોકલ્યો જ્યાં તેણે છત મેળવી. આ પછી હજરત ઉરમાન ત્રીજો ખલીફા થયો. તેમણે અબુદુલા ખીન આમીર ખીન કોરેજ ને ધરાક નો સુબેદાર હતો તેને કાઢીને હિંદની હાલત તપાસવા માટે મોકલવાનું લખ્યું. અબુદુલાએ હકીમ ખીન જમલલ અબ્દીને મોકલ્યો. જ્યારે એ પાછો આવ્યો ત્યારે તેને હજરત પાસે મોકલી દેવામાં આવ્યો. હકીમે હજરત ઉરમાન આગળ હિંદની રિયતિનો ખ્યાલ પોતાના સિંધના જ અનુભવ ઉપરથી આપ્યો. આથી હજરત ઉરમાને પોતાની ખીલાફતના જમાનામાં આ તરફ લક્ષ આપ્યું નહિ. ચોથા ખલીફા હજરત અલીએ હી. ૩૯ માં હારેસ-ખીન મુરદ્દલ-અબ્દીને આ તરફ આવવાની રમ્મ આપી. એણે લગાઇમાં ફતેહ મેળવી પણ છેવટે હી. ૪૨ માં માર્યો ગયો. આ પછી હજરત મઆવીયાના જમાના હી. ૪૪ માં મોહમ્મદ-ખીન-અખી-સુફરાએ લાગલાગટ દુમલાઓમાં સફળતા મેળવી. આ પછીથી લાગલાગટ હાથેમે આવવા લાગ્યા જેમના કબજામાં હિંદ અને સિંધના સરહદી પ્રદેશો હતા. તેઓ વારંવાર હિંદના મજ રહેવાસીઓ ઉપર દુમલા કરતા હતા જેમાં તેઓ કદી હારતા અને કદી છતતા હતા. મારા મત પ્રમાણે એમનું સ્થાન આજે પેશાવરના ચીફ કમીશનરના સરહદી પ્રદેશોમાં જેવું છે, તેવું જ હતું. મોહમ્મદના પછી એક પછી એક જે અમલદાર આવ્યા તેમનાં નામે નીચે પ્રમાણે છે: ૧) અબુદુલ-ખીન-સવારીલઅબ્દી ૨) શરીફ-ખીન-ઉમરુલહીદીકઅબ્દી ૩) સનાન-ખીન સલમદુલકરી ૪) અબુદુલ-મનજર-ખીન ૫) અબુદુલ-ખીન ૬) અબુદુલા ખીન ત્રીયાદુલ બાદેલી ૬) સહદ ખીન અસલમુલકલાખી ૭) મનીઆ ખીન સમરુલ તમી ૮) મોહમ્મદ ખીન હાફુન નમરી ૯) અબુદુલા ખીન નયદાન. હી. ૬૫ એટલે ઇ. સ. ૭૦૫ માં ત્યારે ત્રીયાદુલ અબુદુલમુલક ખીલાફતના તખત ઉપર બેઠો ત્યારે હમ્મદ ખીન મુઝુફ ધરાક નો સુબેદાર હતો જેના હાથ

નીચે અલુચીસ્તાન, મહરાન અને સિંધના સરહદી પ્રદેશો હતા. બધા ખલીફાઓમાં વલીદ જ એવા ખલીફા હતા જેના કબજામાં એશીયા, યુરોપ અને આફ્રિકાનો મોટો ભાગ હતો. શુદ્ધ અરબી લોકોના ખલીફાઓમાં એના જેવો મહાન અને ઘણા પ્રદેશોવાળો ખલીફા પછી કોઇ થયો નહિ. કુદરતી રીતે આવા બાદશાહ માથે રાજકીય કે નૈતીક દૃષ્ટિથી દરેક બાદશાહ પોતાના કાયદા માટે એની સાથે સુલેહ રાખવા પ્રયત્ન કરે છે. આ જ રીતિ વલીદની હતી. એશીયા, યુરોપ, આફ્રિકા—દરેક જગ્યાએથી એકમેકીએ તેના દરબારમાં આવતા હતા અને પોત પોતાના બાદશાહો તરફથી મિત્રતાનો અર્પણ પહોંચાડતા હતા. લંડાનો રાગ પણ એમાંનો એક હતો જે ખીલાફતના દરબાર સાથે રાજકીય કે નૈતીક રીતે મિત્રતાનો મુગ્ધ કાયમ કરવા ઇચ્છતો હતો. તેને આકરિમક રીતે આમ કરવાની તક મળી ગઇ.

આ વખતે અરબો પોતાના રંજોમાંથી નીકળી અને ફનીયાના દરેક ખુણામાં પહોંચી લુદા લુદા કામોમાં પરોવાતાં હતાં. આ અરબોમાં કેટલાક એવા મુસલમાન હતા જે લંડામાં વેપાર માટે આવ્યા હતા અને જેમની માથે તેમના કુટુંબો હતા. એમના મૃત્યુવશ થઇ જવાના કારણે લંડાના રાગએ ખાસ અવરથાપૂર્વક ખીલાફતના દરબારમાં તેમના કુટુંબોને મોકલાવી દીધાં, અને આ કામ તે રાગએ હમ્મજ દ્વારા કર્યું. રાગની દિસ્તીઓ જે હમ્મજ માટેની મોટાથી ભરપૂર હતી તે અસરા તરફ જતી હતી. તે ધરાકનું મોટું જંદર હતું. ત્યાંનો સુમેદાર હમ્મજ ખીન મુસલિમ સંપત્તિ હતો. જ્યારે આ દિસ્તીઓ દીગલ (કાં) નજીક પહોંચી ત્યારે દિગલના ચાંચીયાઓએ લુટી લીધી. આ વખતે બીજા અરબો કબીલાની સ્ત્રી રહીએ હમ્મજને દાદ પૂકારી. આ બચ્ચર જ્યારે હમ્મજને પહોંચી કે તરતજ તેણે એક કાગળ સિંધના રાગ દાહેરને જે સ્ત્રીઓ પકડાઇ હતી તેમને છોડી દેવા માટે અને તેમનો લુટાયેલો માલ પાછો આપી દેવા માટે લખ્યું. રાગએ જવાબ આપ્યો કે આ લુટ ચોરાએ કરી છે જે મારા કાષુની બહાર છે. વળી આ સિવાય બીજું કારણ એ હતું કે ઘણા મુન્હેગાર અરબો હમ્મજથી રીને સિંધમાં નાસી આવ્યા હતા. તેમને સિંધના રાગ દાહેરે પોતાની પાસે રહેવા દઇ રક્ષણ આપ્યું હતું. આ કારણથી સિંધની સરહદના સુમેદાર અબ્દુલ્લા ખીન નબહાનને લખ્યું કે સિંધનો દરિયાઈ રસ્તો મુસલમાનો માટે બંધ થી ભરેલો છે. તેથી થોડી ફાજ લઇ જઇ એ રસ્તાને રક્ષિત અને સાંત બનાવો. દુર્ભાગ્યે સિંધના માણસોએ તેનો સખત વિરોધ કર્યો જેથી અબ્દુલ્લા મરાયો. આ પછી હમ્મજે છુદેલખજલીને મોકલ્યો. તે થોડો ભડકી જવાના કારણે પડી મરી ગયો અને આ દુમસો નિષ્ફળ ગયો. આ બંને દુમલાઓમાં ચાર હમ્મજથી વધારે ફાજ નહોતી તેથી જશ્યાય છે કે શરૂઆતમાં હમ્મજનો સિંધને છતવાનો ધરાદો નહોતો પરંતુ ફક્ત શિક્ષા આપવા માટે ફાજને મોકલી હતી; તે નિષ્ફળ નીવડી. પરંતુ હમ્મજ એવો માણસ નહોતો કે જે એક વખત નિષ્ફળ કરે પછી તેને અપૂર્ણ છોડી દે; કેમકે તે બહાદુર, સાહસિક અને દઢ મનનો હતો. એ વખતની નિષ્ફળતાઓથી તેને જશ્યાયું કે આ એક સામાન્ય સરહદી બનાવ નથી. તે થોડી સખ આપવા માટેની ફોનથી પૂરો ન થઇ શકે. આ કારણથી

તેણે મોટા બદાબસ્તર્યા આ તરફ નજર નાંખી. અને સિંધને જીતી લેવાનો પૂણ્ય નિશ્ચય કર્યો.^૧

હજનજે આ કામ પૂરું પાડવા માટે પોતાના બધા સરદારોમાંથી મોહમંદ ખીન કાસમ સફરીને પસંદ કર્યો. વયમાં તે સૌ કરતાં નાનો હતો એટલે કે ફક્ત ૧૮ વરસનો હતો. આ હુમલામાં હજનજની દીલ્લચશ્મી એટલી બધી હતી કે તેણે ફેજની જોઇતી વસ્તુઓમાં સુઇ, ધાગો અને રૂમાં કોરી કરેલી સીરકા જેવી વસ્તુઓનો પણ સમાવેશ કરી દીધો. મોહમંદ ખીન કાસમ શુક્રવારને દિવસે ૯૩ હીજરીમાં સીરાઝ થતાં થતાં દિબલ (સિંધ) પહોંચ્યો, અને જરૂરની વસ્તુઓ અને લગ્નચક સામાન વહાણોદ્વારા દિબલ પહોંચાડ્યો. જ્યારે બનેલા મીલાપ થઇ ગયો ત્યારે સિંધ ઉપર લાગલાગટ હુમલા શરૂ કર્યા અને ધીમે ધીમે આખો સિંધ જ નહિ પરંતુ માલવાની સરહદ સુધીના પ્રદેશો તેના તાબાના પ્રદેશોમાં આવી ગયા. અને શરૂઆતમાં કિસ્તીઓમાંથી જે સ્ત્રીઓ અને બાળકો પકડવામાં આવ્યાં હતા તે પણ દાહેરના વહરદાર પાછા મળી ગયાં. મોહમંદ કાસમ હી. ૯૬ માં ખલીફા સુલેમાનના હુકમથી બરતરફ થઇ દમિશક પાછો ચાલ્યો ગયો.^૨ એના પછી

૧. આ બધા બનાવો અરબી મોતેબર ગિલાઝરીના ઇતિહાસમાંથી લીધેલા છે.

૨. ગિલાઝરીનો ઇતિહાસ, સિંધની જીતનું વર્ણન. સિંધની જીતના બધા બનાવો મેં એ માટે લખ્યા છે કે આ જગ્યાના સુબેદારોએ ઘણી વખતે ગુજરાત ઉપર હુમલા કર્યો હતા અને મેહમુદ ગીઝનીના પહેલાં ગુજરાત અરબોએ જીતી લીધું હતું જો કે ત્યાં રહી શક્યા નહોતાં. મોહમંદ ખીન કાસમના જીતેલા પ્રદેશોની હદો આ પ્રમાણે છે. દક્ષિણમાં કન્જનું રણ, ઉત્તરમાં મુલતાન. રાવી અને હરમીરની સરહદ, પશ્ચિમમાં કરાંચી, પૂર્વમાં રાજપુતાના. મોહમંદ ખીન કાસમના મૃત્યુ સળધી હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસોમાં એવી આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરનાર કથા મળે છે જેના માટે કાંઇપણ વળૂવળો પુરાવા નથી. તેમાં સૌથી પ્રથમ-દાહેર રાંજની પુત્રીઓ વિશે. તેમને ખલીફા પાસે મોકલવામાં આવી હતી કે નહિ? આ સવાલ વિવાદમય છે. ખીન્તું-જે લોકો ઇસ્લામના ઇતિહાસથી વાકેફ છે તે સારી રીતે જાણેલા હશે કે ખલીફા સુલેમાનને હજનજ ખીન યુસુફ. આફ્રિકાનો સુબેદાર મુસા, અને તુર્કસ્તાનના સુબેદાર હતોઆ એ ખીન મુસ્લીમોની સાથે ક્વા કારણોથી દુશ્મની હતી. હું મુનાસીબ સમજું છું કે આ વખતે ટુંકાણમાં વાંચકોને માટે ખરા બનાવો એકઠા કરે. વાસ્તવિક વસ્તુ આ છે કે આપણા જે સામાન્ય ફારસી ઇતિહાસો લખવામાં આવ્યા છે તેના કર્તાઓએ ખીજ લાખાઓના ઇતિહાસોની અતિશય બેદરકારી રાખી છે અને તે કારણથી કેટલાક જોટા બનાવો લખવામાં આવી ગયા છે. મોહમંદ ખીન કાસમનો બનાવ પણ આવો જ એક છે. સામાન્ય ફારસી ઇતિહાસો જેવાંકે અચનામું, ફરીસ્તાનો ઇતિહાસ, મઅમુમીનો ઇતિહાસ, તજકાતે અકબરી, અબદુલ તવારીખ, સેયફલ મુતાબેરીન વગેરે વગેરેએ કોઈ પણ ઐતિહાસિક સાખીતી વગર આ બનાવને પોતપોતાના ઇતિહાસોમાં જગ્યા આપી છે અને પછી આ ઇતિહાસો ઉપરથી અંગ્રેજ, હિંદી, ગુજરાતી, મરાઠી, સિંધી લાખાઓમાં જે ઇતિહાસો લખવામાં આવ્યા છે તે તેમના અવાજનો પડ્યો છે. 'સૌથી પહેલાં ફારસી' ઇતિહાસકારોએ આ બનાવનું જે વર્ણન કર્યું છે તે આપું છું.

યજીદ ખીન અખી કબશા સંકસકી, એન પછી હખીય ખીન મોહમ્મદીય એના પછી ઉમર ખીન મુસલીમ બાહેલી સુબેદાર થયો. પછી હી ૧૦૭ માં નેનિદ ખીન અબદુર

“રાજા દાહરના માર્યા જવાથી અને બ્રાહ્મણબાદના કિલ્લાની છત થવાથી હુતના માલમાં છતનારના હાથમાં રાજા દાહરની એ પુત્રીઓ પણ આવી હતી. એમનું સાર્વ જોઈ મોહમ્મદ ખીન કાસીએ એ મુનાસિય ધાર્યું કે તેમને ખલીફા પાસે પહોંચાડનામાં આવે. તેથી હંબજના વસીલાથી તે મોહમ્મદના આવી. ત્યારે તે ખલીફા પાસે પહોંચી ત્યારે તેમણે કહ્યું કે દરે હમે ખલીફાને લાયક રહ્યા નથી કેમકે મોહમ્મદ કાસીએ પહેલાંથી જ હમારા સૌંદર્યના અગીઆની વસંતને બોગવી લીધી છે. આથી ખલીફાએ એકદમ મુસ્સામાં આવી મોહમ્મદ ખીન કાસી ન્યાં હાથ ત્યાંથી તેને બળદના આમકામાં લાવવાનો હુકમ કર્યો. ત્યારે આ હુકમ મોહમ્મદ ખીન કાસી પાસે પહોંચ્યો ત્યારે તેણે જરાપણુ સામા થયા વિના તે હુકમ આગળ માથું ઝુકાવી દીધું અને ત્રીજે દિવસે તે આં જગતમાંથી કુચ કરી ગયો. ત્યારે આ લાસ ખલીફા પાસે પહોંચી ત્યારે ખલીફાએ તે દાહરની પુત્રીઓને દેખાડી જે જોઈ તે ધણી ખુશ થઈ. પરંતુ તે સાથે ખલીફાને કેટલીક ધીખામણો પણ કરી કે ખલીફાએ કોઈ કામ કરતાં વિચાર કરી લેવો જોઈએ અને મિત્ર-શત્રુ, સત્ય-અસત્યનો ખ્યાલ કરી લેવો જોઈએ. સાચી વાત આ હતી કે મોહમ્મદ ખીનકાસીએ એમુન્દા હતો; એણે એમને હાથ પણ લગાડ્યો નહતો. પરંતુ તેઓએ એ કામ ક્રતા વેર લેવા માટે આમ કર્યું કારણકે એણે હમારા દેશ અને ખાનદાનનો નાશ કર્યો હતો. ખલીફા નારાજ થયો અને તે સ્ત્રીઓને મારી નાખવાનો હુકમ કર્યો. આ જ બનાવને કાષ્ટએ લખાણથી અને કોષ્ટએ હુકમાં આલેખ્યો છે; જે કે એમાં એક શબ્દ પણ સત્ય નથી.

સૌથી પહેલાં આ બનાવ ‘અચનામાં’માં લખાયેલો છે. મૂળ આ પુસ્તક અરબીમાં હતું. એ અંથે સુલતાન નાસીરુદીન કબાયાના વખતમાં ફારસી વચ્ચે પહેર્યો. અનુવાદકનું કહેવું છે કે આ પુસ્તક એક પ્રાચીન અરબી ખાનદાનના એક સંબંધી મળ્યું છે જેના બાંપ-દાદાઓમાંથી કોઈ આ પુસ્તકનો કર્તા હશે. પરંતુ જે વડવાઓના નામનું વક્ષ આપવામાં આવ્યું છે એમાં દરેકને ૨૫ વરસનો જમાના આપ્યા પછી પણ ૨૨૫ વરસ થાય છે. આનો અર્થ એ થાય છે કે આ પુસ્તક મુસ્લિમો બનાવ બન્યા પછી ૨૦૦ વર્ષ પછી લખવામાં આવ્યું. આના મુકાબલામાં બીજી ત્રીજી અને ચોથી સદી હીજરીના એવો મોતેઅર અંથ-કારોના પુસ્તકો મળે છે જેમને દરને ઉંચો છે; અને સરકારી દરબારી સંબંધના કારણે બધી ઐતિહાસિક સામગ્રી તેમની આગળ મોલુદ હતી. વળી આ સાથે બરેસાદાર અહેવાલોના ખ્યાનો એમની વાતોને ટેકા આપે છે. તેથી એ આપણી ફરજ છે કે આપણે એ મોતેઅર અરબી ઇતિહાસોમાંથી પણ સામગ્રી એકત્રી કરીએ. વાસ્તવિક બનાવ આ છે. ખલીફા વલીદ ખીન અબ્દુલમલેકે પોતાના અંતકાળ વખતે પોતાની પછી તખ્તનો વારસદાર પોતાનો ભાઈ મુલેમાન ખીન અબ્દુલમલેકને બદલે તેના પુત્ર અબ્દુલ અલીઝ થાય એ માટે મોટા મોટા પ્રયત્નો કર્યા. અને આ માટે એક મોટું કાનૂનું દરવામાં આવ્યું, જેમાં હમ્મજ ખીન મુસદ્દ, કતીયા અને મુસલીમ જેવા મોટા મોટા સુબેદારો પણ ભાગીદાર હતા. મોતેઅર અને પ્રખ્યાત અરબી ઇતિહાસ તીખરી (પુસ્તક ૮, પાનું ૩૨૮૩)માં વર્ણન છે કે “વલીદ ખીન અબ્દુલમલેકે ઇતિહાસ કે પોતાના બાપ

રહેમાન મુરી ખલીફા દશામના તરફથી સ્થાયી ગવરનર થયો. જુનિદે ત્યારે પુરેપુરી આંતર વ્યવસ્થા કરી લીધી અને સિંધ ઉપર કબજો મજબુત થઇ ગયો.

સુલેમાનને બદલે પોતાના પુત્ર અબ્દુલ અઝીઝને ગાદીનો વારસદાર બનાવે. અને આ કાવત્રાને ફેણ સરદારો અને કવિઓમાં ફેલાવી દીધા. હજળ ખીનયુસુફ અને કતીયા એ સુલેમાનની ગાદીના વારસામાંથી બરતરફીને વલીદના હાથ ઉપર રૂપીકારી. હમને અબુહાસમ ઝીયાદીએ હવાસકલખીથી નકલ કરીને દેખાડ્યું કે અમે હિંદમાં મોહમંદ ખીનકાસીમ સાથે હતા કે દોહરને કતલ કરવામાં આવ્યો અને હમારી પાસે હજળ તરફથી કાગળ આવ્યો કે સુલેમાનને બરતરફ કરી દો.”

આ કાવત્રું પૂર્ણ થયું નહોતું કે ખુદ હજળ મૃત્યુવશ થઈ ગયો. સાત મહિના પછી ખલીફા વલીદ પથ્થુ મરણ પામ્યો અને સુલેમાન ખલીફા થઇ ગયો. ખીલાઝરી લખે છે (પાનું ૪૨૮) કે

“કતીયા સુલેમાન ખીન અબ્દુલમલેકથી ગભરાયલો હતો કેમકે એણે અબ્દુલ અઝીઝ ખીન વલીદ ગાદીનો વારસ થાય તે માટે પ્રયત્નો કર્યો હતો”

મારા ઉપરના પૂરાવાથી માલુમ થઇ ગયું હતું કે કતીયા, હજળ અને તેનો માણસ મોહમંદ ખીન કાસિમ વગેરે બધા આ કાવત્રામાં ભેગાયેલાં હતાં. આ જ કારણથી સુલેમાને ગાદી ઉપર બેસતાં જ એમને બરતરફ અને ફેદ કરવાનો હુકમ આવ્યો. હજળ મરી ગયો હતો અને તેની જગ્યાએ સાલેહ ખીન અબ્દુર રહેમાન ધરાકનો મુખેદાર હતો. આ તે માણસ છે જેના ભાષ આદમને હજળ ‘ખારઝી’ હતી એ શંકામાં મારી નાખ્યો હતો. તેથી સ્વાભાવિક રીતે તેને હજળના ખાનદાન સાથે દુશ્મની હતી. તેથી સિંધની મુખેદારી પછીદ ખીન અબી કબશાને આપવામાં આવી અને મોહમંદ ખીન કાસિમને સાંકળોની હાથકડીઓ પહેરાવી ધરાક લાવવામાં આવ્યો, અને ઘણી નિર્દયતાથી મારી નાખવામાં આવ્યો. ત્રીજરી પાનું ૧૨૮૨ માં છે કે—

“વલીદ ખીન અબ્દુલમલેક મરી ગયો અને સુલેમાન ખીન અબ્દુલમલેક ખલીફા થયો; તો તેણે સાલેહ ખીન અબ્દુરરહેમાનને ધરાકની મહેસુલનો અધિકારી બનાવ્યો; અને યઝીદખીન કબશા સીકસકીને સિંધનો હાકિમ બનાવ્યો ત્યારે મોહમંદ ખીન કાસમને બેડીઓમાં જકડીને મોકલવામાં આવ્યો.”

કાસિમ છબ્બે અઝીર પાનું ૪૬૫૦ પુસ્તક ચોપામાં છે કે “ત્યારે સાલેહએ તેને (મોહમંદ ખીન કાસમને) વાસીતા (શહેરનું નામ) માં ફેદ કર્યો; અને આલગખી અઝીલની સાથે તેના ઉપર ઘણો જુલમ કરવામાં આવ્યો. અદિ તેમને કતલ કરવામાં આવ્યા કેમકે હજળે સાલેહના ભાઈને ખારઝી દોવાના શુન્દામાં મારી નાખ્યો હતો.”

છબ્બે ખસદુન પુસ્તક ચોથું પાનું ૧૬ માં છે કે “સુલેમાન ખીન અબ્દુલ મુલકખલીફા થયો. તો તેણે મોહમંદ ખીન કાસમને બરતરફ કર્યો અને યઝીદ ખીન અબી કબશા સંકસકીને

ત્યારે તેણે ગુજરાત તરફ દૃષ્ટિ ફેરવી. તે સિંધમાંથી નીકળી ‘સરમદ’ આવ્યો અને પછી અહિંથી ‘મનદલ’ [માંડલ] આવ્યો અને માંડલથી ‘વંજ’ પહોંચ્યો અને વંજથી ગુજરાતનો પ્રખ્યાત બંદર ‘બરસ’ (ભરૂચ) ઉપર હુમલો કર્યો. પછી અહિંથી લુનિદ ‘માલવા’ તરફ ગયો. તેના એક માહસિક સરદાર હળીજ બીન મુરારીએ ‘ઉલ્લન’ ઉપર હુમલો કર્યો

સિંધનો સુબેદાર બનાવ્યો. યઝીદે તેને (મોહમંદ બીનકાસમ)ને કેદ કરી ધરાક મોકલાવી દીધો. સાલેહ બીન અબ્દુરરેહમાને તેને હળજના બીજા સગાઓ સાથે વાસતામાં કેદ કરી સખત સજા આપી મારી નાંખ્યો. હળજે તેના ભાઇ આદમને કતલ કર્યો હતો કેમકે તે ખારઝી હતો.”

ખિલાફતી પાન ૪૪૫ માં છે કે “વલિદ બીન અબ્દુલ મલેક મરી ગયો અને સુલેમાન બીન અબ્દુલ મલિક ખતીફ થયો. તેણે સાલેહ બીન અબ્દુર રેહમાને ઇસકનો સુબેદાર બનાવ્યો. અને યઝીદ બીન અલી ઇબ્રાહિમે સિંધનો સુબેદાર બનાવ્યો. એણે મોહમંદ બીન કાસમને મચ્ચાવીયા બીન મોહલ્લબની સાથે કેદ કરી મોકલી દીધો. સાલેહે તેને આલે અફરીષ (હળજ સંકરી નું ખાનદાન) ની સાથે સખત તકતોફ આપી મારી નાંખવામાં આવ્યો. કેમકે હળજે તેના ભાઈ આદમને તે ખારઝી દોરાના કારણે મારી નાખ્યો હતો. શું આ સાખીતીઓ મળ્યા પછી પણ કોઈ પ્રામાણિક માણસ મોહમંદ બીન કાસમના મૃત્યુ વિષેના પગને માથા વગરની છુટી કઢાણી ઉપર ભરોસો રાખી શકશે ?

હવે રહ્યો આ સવાલ કે બંને પુત્રીઓ કેદ થઈ કે નહિ. મારા અભિપ્રાયમાં આ પણ અસત્ય છે કેમકે આ બીના સંબંધી તો બધા ઇતિહાસો એકમત છે કે દોહરના મૃત્યુ પછી તેની સ્ત્રી, બેન અને પુત્રીઓ ઘણા વખત સુધી લડાઈ ચાલુ રાખી. પરંતુ ત્યારે ઘેરાવું કામ લંબાવું અને મુશ્કેલીતો વધતી ગઈ ત્યારે દોહરની સ્ત્રી પોતાની દાસીઓ અને માલ સાથે સતી થઈ ગઈ; અને આ ગુણ હિંદુસ્તાની રાજપુતોનો ઘણા પ્રાચીન કાળથી ચાલતો આવે છે એ કોઈ ના પાડી શકશે નહિ. ખિલાફતી પાનું ૪૪૪ માં છે કે:—

“ મોહમંદ બીન કાસમે રાવરને છતી લીધો ત્યાં દોહરની સ્ત્રી જેને કેદ પકડાવાનો ભય હતો તેણે પોતાને પોતાની દાસીઓ અને માલ સાથે બાળી નાંખ્યા એટલે કે તે સતી થઈ ગઈ.”

હવે આ વાત વિચારવા જેવી છે કે દાસીઓ સુધી તો સતી થઈ ગઈ, તો શું દોહરની પુત્રીઓ મોહમંદબીન કાસમની રાહ જોતી બેઠી હશે? આ સિવાય તે ઇતિહાસોમાં હંદના માલની જે યાદી આપવામાં આવી છે તેમાં સેના અને ચાંદોની મુર્તિઓનું પણ વર્ણન છે. ત્યારે આશ્ચર્યકારક વાત છે કે એ બંને પુત્રીઓ સંબંધી કંઈ પણ ઉલ્લેખ નથી. જો કે આ જ ઇતિહાસોમાં બીજી જગ્યાઓએ ત્યાં એવો બનાવ બન્યો છે અને સાદી ખાનદાનના લોકે કેદ કરવામાં આવ્યા છે ત્યાં એમના નામો બરાબર આપવામાં આવ્યા છે. આથી સાખીત થાય છે કે દોહરની પુત્રીઓનું ખતીફ પાસે જવું તે તદ્દન અસંભવ બનાવ છે.

અને ત્યાંથી 'ગહરીમદ' પહોંચ્યો. પછી 'બિલમાન' [લિલમાલ] અને 'જુરઝ' [ગુજરાત]ને છતતાં સિંધમાં પાછો ફર્યો.

જુનિદ પછી તમામ અતબી અને પછી દુકમ બીન અવાના સુબેદાર થયો જેના વખતમાં કચ્છવાળા મુસલમાન વફાદાર રહ્યા. એના પછી એક પછી બીજો એમ હાકિમો આવતા ગયા, તે અહિં સુધી કે ઉમ્મીયા ખાનદાનના રાજ્ય પછી અબ્બાસી સલ્તનત શરૂ થઈ અને અબ્બાસી હાકિમો આવવા લાગ્યા. હી. ૧૪૦ ની લગભગ 'ખલીફા મનસુર' અબ્બાસીએ હે દુશામ બીન ઉમર તગલબીને સિંધનો સુબેદાર બનાવ્યો. તેણે ઉમરબીન જમલને જુદી જુદી જગ્યાઓ છતવા માટે મોકલ્યો અને એ દરેક જગ્યાએ છતો મેળવી પાછા આવ્યા પછી તેણે વહાણોનો એક એક કાફલો તૈયાર કરાવીને દરીયાના માર્ગે 'ગુદહાર' ઉપર હુમલો કરી વિજેતા તરીકે તેમાં દાખલ થયો, અને બૌદ્ધ મૂર્તિપૂજનની જગ્યાએ તેણે યાદગાર તરીકે એક મસીદ બનાવી. ખલીફા મહદી બીલા હોલ અબ્બાસીએ હી. ૧૫૯ માં અબ્દુલમલેક બીનશોહાબ મુસન્મીને પુરતા સામાન સાથે લડાઈ માટે મોકલ્યો. તેની સાથે સ્વયંસેવકોની ફોજ પણ હતી. એ ફોજમાં અશુબકર બીનરબી હતા. તેમના સંબંધમાં વિદ્વાન અલ્લાએ 'કરાહઝ ઝુતુન'માં લખ્યું છે કે મુસલમાનોમાં તે પહેલો માણસ છે જેમણે ગ્રંથ રચ્યો હોય. આ ફોજ હી. ૧૬૮ માં 'જારબદ' પહોંચી અને દરેક જગ્યાએ છતો મેળવી. પરંતુ તે વખત દરિયાની ભરતીનો હતો. ઉતરવાની રાહ જોતાં અબ્દુલ મલેકે કેટલા દિવસ સુધી ત્યાં વાસ કર્યો. આ જ જમાનામાં એકાએક હવા ખરાબ થઈ ગઈ અને એક હઝાર માણસ બીમારીમાં મરી ગયા. આ જ બીમારીમાં રબીબીન સખી પણ મરણ પામ્યા અને તેને ત્યાં જ દફન કરવામાં આવ્યો.

ઉત્તરજૈનમાં મળેલો ૧૧૯૫નો શિલાલેખ

[દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ ડિસ્કવરર]

આ શિલાલેખ બાર વરસ પહેલાં ઉત્તરજૈનમાં ગવાલિયર રાજ્યના પુરાણવસ્તુસંરોધનખાતાના મુખ્યાધિકારી ગર્જ સાહેબને પ્રાપ્ત થયો હતો. હાલ તે લેખ ઉત્તરજૈનના માધવ-કોલેજના આંગણમાં પડ્યો છે. પ્રસ્તુત લેખ ઉપર એક નોંધ રા. રા. દેવદત્ત બંધારકરે સને ૧૯૧૨-૧૩ના 'આર્ચિઓલોજિકલ સર્વે વેસ્ટર્ન સરકલ પૂના'ના રિપોર્ટમાં પ્રકટ કરી હતી. પરંતુ સંપૂર્ણ લેખ ક્યાંક અભાર મુખી છપાયો નથી. રા. રા. ગર્જ સાહેબે તે લેખની છાપ મને છાપવા માટે આપી; તે માટે હું તેમનો આભારી છું.

પ્રસ્તુત લેખનો નીચેનો ભાગ ખડિત છે. પરંતુ સુભાગ્યે તેનો ખાસ મહત્ત્વનો ભાગ સુરક્ષિત હોવાથી ગુજરાતના યૌકુલ્યે અને માગવાના પરમારોના ઇતિહાસના એક મહત્ત્વના પ્રકરણ વિષે સારી માહિતિ મળી આવે છે. લિખિત ભાગની લંબાઇ ૧૦ ઇંચ અને પ્રસ્તુત સ્થિતિમાં ઉચાઇ ૯ ફૂટ ૪ ઇંચ છે. અક્ષરો નાગરી છે. તે સારી રીતે કાતરેલા છે. તથાપિ કોઇ દુષ્ટ લોકોએ લેખનો કેટલોક ભાગ ખરાબ કરેલો દેખાય છે. લેખની ભાષા સંસ્કૃત ગદ્ય છે. સાતમી આઠમી સિદ્ધિઓની ભાષા અશુદ્ધ છે.

સુધી-લગભગ એક સરખું પુદ્ગલ ચાલતું હતું. આ બે રાજવંશોના વિગ્રહની પહેલામાં પહેલી હકીકત વિળપુરના એક શિલાલેખમાં છે. તે લેખના દસમા શ્લોકમાં એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે પરમાર રાજા મુંજે ન્યારે ગુર્જર રાજાનો પરાલવ કર્યો ત્યારે ગુર્જર સૈન્યને રાષ્ટ્ર-કૂટ રાજા ધવલે આશ્રય આપ્યો. આ લેખનો મુંજ રાજા તે પરમાર રાજા મુંજ અને ગુર્જર રાજા તે ચામુંડરાજ હોવો જોઈએ. ઉદેપૂર પ્રચલિતના ચાદમા 'લોકમાં મુંજ રાજાએ લાટદેશ ઉપર વિજય મેળવ્યો હતો એવા ઉલ્લેખ છે. દ્વયાશ્રય કાવ્યમાં આમ લખ્યું છે: મૂળરાજના ઉત્તરાધિકારી ચામુંડરાજે પોતાના પુત્ર વલ્લભને ગાદી ઉપર બેસાડી પોતે કાશી યાત્રા કરવા ગયા; માળવા દેશમાંથી જતી વખતે ત્યાંના મુંજ રાજાએ ચામુંડ રાજાના છત્ર વગેરે રાજચિન્હોનો અપહાર કર્યો. ઉપર કહેલા વિળપુરના અને ઉદેપૂરના લેખોમાંથી ઉલ્લેખો અને આ હકીકત એક જ પ્રસંગ વિષે છે એમ દેખાય છે. આનો અર્થ એમ થાય છે કે ચામુંડ રાજાએ ન્યારે માળવા ઉપર સ્વારી કરી ત્યારે ત્યાંનાં મુંજ રાજાએ તેનો સારી રીતે પરાલવ કર્યો. આ વૃત્તાંત સં. ૧૦૫૩માં બન્યો હશે, કેમકે ચાલુક્ય રાજા ચામુંડ અને અને પરમાર રાજા મુંજ તે કાળે સમકાલીન હતા. ચામુંડ રાજાએ ફરીથી માળવા ઉપર સ્વારી કરી પરમારોનો પરાલવ કર્યો અને મુંજ રાજાના પુત્ર સિંધુરાજને મારી નાંખ્યો. એમ જ્યોતિર્મુખરના કુમારપાણચરિત [અ. ૧ શ્લો. ૩૧] તેમ જ કુમારપાળ રાજાના વખતના સં. ૧૨૦૮ ની વડનગરની પ્રચલિત ઉપરથી જ્ઞાપિત થાય છે. આ હકી-
કત સં. ૧૦૬૬માં બની હશે.

ચાલુક્ય રાજા ચામુંડના દાઢે બનેલા સિંધુરાજના આવા દુઃખદ પરિણામનો દલો લેવા માટે તેનો પુત્ર બોજ પ્રસંગ જોતો હતો. એક સારો પ્રસંગ તેને મળ્યો. ચાલુક્ય રાજા બીમ સિંહ દેશના રાજા સાથે યુદ્ધ કરવામાં રોકાએલો હતો તે સમયે બોજ રાજાએ પોતાનો સેનાપતિ કુલચંદ્રને પોતાના કેટલાક માંડલિક રાજાઓની સેના સાથે અણહિલવાડ ઉપર સ્વારી કરવા મોકલ્યો. કુલચંદ્રે અણહિલવાડની લટકાટ કરી એટલે સુધી હાહાકાર કરાવ્યો કે 'કુલચંદ્રની લટ' એ ગુજરાતમાં એક કેલવત જ થઈ ગઈ.

ચાલુક્ય રાજા બીમે આનો બદલો લેવામાં કમી ન રાખી. એટલે રાજા કણ્ઠની મૈત્રી સંપાદન કરી તેણે તેની મદદથી લગભગ સં. ૧૧૧૦ માં માળવા ઉપર સ્વારી કરી ત્યાંના પ્રસિદ્ધ રાજા બોજને કેદ કર્યો. યોદ્ધા કાળ પછી બોજ રાજા પોતાને મુક્ત કરી શક્યા, પરંતુ તે મરી ગયા પછી માળવાનું રાજ્ય જદુ જ અસ્તવ્યસ્ત થઈ ગયું. તે જોઈ એટલે રાજા કણ્ઠે ચાલુક્ય રાજા બીમની મદદ લઈ માળવા ઉપર સ્વારી કરી ધારાનગરીની લુટકાટ કરી.

બોજ રાજાના ઉત્તરાધિકારી જ્યોતિર્મુખર રાજાએ પોતાની કંદેરી રિયતિ જોઈ દક્ષિણના પશ્ચિમીય ચાલુક્ય રાજા સોમેશ્વર બીજાની મદદ માગી. સોમેશ્વરે પોતાના પરાક્રમી પુત્ર હજી નિક્કમાદિત્યને તે મદદ કરવા મોકલ્યો અને માળવા રાજ્યનો બચાવ કર્યો: નહિ તો તે રાજ્યનો ભંગ તરત જ થઈ જતો.

જયસિંહ પછી ઉદ્યાદિત્ય જ્યારે માળવાની ગાદી ઉપર આવ્યો ત્યારે તેણે પોતાના વંશનો નૈભવ પાછો મેળવવા માટે અથાગ શ્રમ ઉઠાવ્યો. પૃથ્વીરાજવિજય અને હમીર મહાકાવ્ય ઉપરથી એમ જણાય છે કે તેણે શાકંભરીના ચાલુકીય રાજા દુર્લભ (૩)ની મદદ લઈ અણહિલવાડ ઉપર સ્વારી કરી અને ચૈલુક્ય રાજા બીમના ઉત્તરાધિકારી કણ્વને મારી નાંખ્યો. આ હકીકત સં. ૧૧૫૦માં બની હશે.

કણ્વનો આવો દુઃખદાયક અંત થયેલો સાંભળી તેના મહાપરાક્રમી પુત્ર સિદ્ધરાજ જયસિંહે ગમે તે શરતે માળવાના રાજ્યનો નાશ કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી અને માળવાના રાજા નરવર્મા સાથે યુદ્ધ શરૂ કર્યું. પરંતુ નરવર્માને જીતવાનું કાર્ય સરેહું ન હતું. પરમારોના કેટલાક લેખોમાં નરવર્માએ ગુજરાતના રાજા ઉપર જય મેળવ્યો હતો એમ હકીકત લખેલી છે. તે ઉપરથી એમ દેખાય છે કે પ્રથમ જ્યારે સિદ્ધરાજે માળવા ઉપર સ્વારી કરી ત્યારે નરવર્માનું બળ અધિક જોઈ તેને પાછું જવું પડ્યું હશે. પરંતુ જયસિંહે પોતાનો નિશ્ચય કાયમ રાખ્યો. એમ કહેવાય છે કે તેણે બાર વરસ સુધી માળવા સાથે યુદ્ધ કર્યું. માળવાના રાજા નરવર્માની હયાતીમાં જયસિંહની ઇચ્છા સફળ ન થઈ. નરવર્મા પછી તેનો પુત્ર યશોવર્મા માળવાની ગાદી ઉપર આવ્યો. તેણે પણ જયસિંહની સામે ઉભો રહેવામાં કમી કર્યું ન હતું. પરંતુ છેવટે લગભગ સં. ૧૧૬૨ માં તેનો પૂરેપૂરો પરાજય થયો. જયસિંહે તેને કેદ કરી માળવા દેસ પોતાના સામ્રાજ્યમાં દાખલ કર્યો. ગુજરાત અને માળવાની વચ્ચે યુદ્ધનો આવો ઇતિહાસ હોવાથી સિદ્ધરાજ જયસિંહને પોતાની પ્રતિજ્ઞા અને પોતાના પૂર્વજોની ઇચ્છા પૂર્ણ થયેલી જોઈ અત્યંત આનંદ થયો હશે એ સ્વાભાવિક છે. આ મોટા વિજયનું દ્વોતક અવન્તીનાથ એ બિરૂદ તેણે પોતાના નામ સાથે મોટા અભિમાનથી લગાડવાનું શરૂ કર્યું.

પ્રસ્તુત લેખમાં કલા પ્રમાણે સિદ્ધરાજ જયસિંહે માળવા પ્રાંત ઉપર મહામાત્ય દાદાકના પુત્ર દંડનાયક અથવા સેનાપતિ મહાદેવને નિમ્ત્રે. એટલું જ નહિ પણ પરમારોથી પોતાના સામ્રાજ્યનું પૂર્ણ સંરક્ષણ થાય તેમને તેણે દક્ષિણ એટલે દોહદમાં જે માળવા અને ગુજરાતની સરહદ ઉપર છે ત્યાં વાહિનીપતિ કેશવને ગોધાના મહામંડેશ્વર ઉપર ગારીક નગર રાખવા હાથાદાર તરીકે નીમ્યો જેથી તે શત્રુને સામીલ ન થઈ જાય.

નાગર મહાદેવ સિદ્ધરાજનો ભરોસાનો માણસ હતો એમ દેખાય છે. નવા જ જીતેલા પ્રાંત ઉપર અમલ ચલાવવાને પરાક્રમી જ માણસ જોઈએ. સિદ્ધરાજે માળવા જીત્યા પછી જિનચંદ્રને ત્યાંનો સુબેદાર કર્યો એવી જે દંતકથા છે તે પ્રસ્તુત શિલાલેખ ઉપરથી ખોટી ઠરે છે. અને પ્રસ્તુત લેખના વખતમાં સિદ્ધરાજના દરબારમાં દાદા નામના નાગર ગૃહસ્થનું બહુ જોર હતું એમ સ્પષ્ટ થાય છે. આ જ દાદાકનું નામ સિદ્ધરાજના દારભારી તરીકે તેના કચ્છમાં ભદ્રેશ્વરમાં મળેલા સં. ૧૧૬૫ આપાદ વર્ષ ૧૦ રવિવારના શિલાલેખમાં આપ્યું છે. તેનો પુત્ર માળવાનો સુબેદાર મહાદેવ પછીથી કુમારપાળના વખતમાં તેનો મુખ્યાલય થયો હતો એમ કુમારપાળના પાલીમાં મળેલા સં. ૧૨૦૬ ના તથા પાલીમાં મળેલા સં. ૧૨૧૬ ના શિલાલેખો ઉપરથી દેખાય છે.

નાગર રાજ્યના પ્રસ્તુત લેખમાં આવેલા ઉલ્લેખનું ખીજું એક મહત્વ છે. આનંદ-પુરના બાહ્યોના ઉલ્લેખો ઘણી વખત વસતીના તામ્રલેખોમાં આવ્યા છે. નાગર બાહ્યો મૂળ આનંદપુરના હતા એ વાત પ્રસિદ્ધ હોવાથી તે તામ્રપત્રોમાં દર્શાવેલા આનંદપુરના બાહ્યો નાગર બાહ્યો હોવા જોઈએ એમ તર્ક કરવાને સ્થાન છે; પરંતુ વસતીના એક પથ્રુ તામ્રલેખમાં તે બાહ્યજૂના નામ સાથે નાગર રાજ્યનો ઉપયોગ કરેલો નથી. આનંદપુર અથવા વડનગરના બાહ્યજૂના નામ સાથે 'નાગર' રાજ્ય જોડવાનો દાખલો પહેલવહેલાં સં. ૧૧૦૫ ના પરમાર રાજ સીપકના હરસોલમાં ગળી આવેલા તામ્રલેખમાં આવ્યો છે એમ મેં આજ ત્રીમાસિકના પુસ્તક ખીજના અંક ૧ ના પાન ૪૭ ઉપર બતાવ્યું છે. ત્યાર પછીનો નાગર રાજ્યનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ પ્રસ્તુત શિલાલેખમાં જ કરેલો જણાઈ આવે છે.

હવે સિદ્ધરાજ જયસિંહ માળવા પ્રાંત ક્ષેત્ર સાલમાં જીત્યો તે નક્કી કરવાનો પ્રયત્ન કરીશું. સંવત ૧૧૯૧ની સરઆતમાં [કાર્તિક સુદિ ૬] ર માળવાના રાજ યશોવર્માએ એક દાનપત્ર કરી આપ્યું હતું. તેમાં તે પોતાના નામ સાથે પરમ ભટ્ટારક મહારાજાધિરાજ અને પરમેશ્વર આ સ્વતંત્ર રાજના દ્યોતકગીરો લગાડે છે. સં. ૧૧૯૨ માય વદિ ઉનોખીને એક તામ્રલેખ તે જ રાજનો મળ્યો છે. દુર્લેખે તે તામ્રલેખનું પહેલું પત્ર નષ્ટ થયું છે જેમાં તે યશોવર્માના ખીરો લખેલા હોય. તેથી તે તામ્રલેખમાં ઉપર બતાવેલા સ્વાતંત્ર્યદ્યોતક ખીરો યશોવર્માએ તે વખતે વાપર્યા હતા કે નહિ તે આપણે નથી જાણી શકતા. આપણે એમ માની શકીએ કે યશોવર્માએ તે તામ્રલેખ પોતાનો પરાભવ થયા પછી તરત જ આપ્યો હશે. મને એમ લાગે છે કે તે વખતે તે સ્વતંત્ર રાજ હશે. અને તેનો પરાભવ વગેરે સં. ૧૧૯૨ પછી થયો હશે. હવે પ્રસ્તુત ઉત્ત્તેનમાં મળેલા શિલાલેખ કરતાં પહેલો એક શિલાલેખ સિદ્ધરાજ જયસિંહના વખતનો છે. તે પ્રાગધ્રા સંસ્થાનમાં ગાળા ગામમાંથી મળ્યો છે. તે સંવત ૧૧૯૭ વૈશાખ વદિ ૧૪ નો છે. તેમાં સિદ્ધરાજ જયસિંહના નામ સાથે અવન્તીનાથ એ ખીરો લગાડેલું છે. જે ઉપરથી એમ સ્પષ્ટ થાય છે કે તે શિલાલેખના વખત પહેલાં સિદ્ધરાજે માળવા દેશ જીત્યો હતો. ગાળાના લેખમાં ફક્ત માળવા જીત્યાનો અને ત્યાંના રાજનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી જે ફક્ત પ્રસ્તુતના ઉત્ત્તેનના લેખમાં કર્યો છે. આ બધા વિષેયનથી આપણે એમ માની શકીએ કે સિદ્ધરાજે સં. ૧૧૮૨ના આશીર્વા માસ પછી અને સં. ૧૧૯૩ના વૈશાખ માસ પહેલાં માળવા પ્રાંત તાબે કર્યો હશે.

૧ ॥ સ્વસ્તિ [x] ચિક્રમનૃપકાલાતીતસંવત્સરશતકાદશસુ પંચ ॥

૨ નવત્યધિકેષુ મ ચાંકનો સં ૧૧૦૫ જ્યેષ્ઠ વ. ૧૪ ગુરાવચંદ

૩ શ્રીમદ્ગણહિન્લપાટકાચાસ્થિતમહારાજાધિરાજપરમેસ્વ

૪ રત્રિભુવનગણ્ડસિદ્ધચક્રવર્તિ અવંતીનાથ વર્ષરક્તિષ્ણુ શ્રી

૫ જયસિંહદેવવિજયરાજ્યે અસ્યૈવ પરમસ્વામિનઃ પ્રમાદા

૬ તુ શ્રીમદ્ગણહિન્લપાટકેભ્ય [x] શ્રીકરુણાદિવ્યાપારાન્ મહત્તમ

- ७ श्रीदादाके परिपंथयति [पुरुष ?] प्रतापजितमालवराजश्रीय ॥
- ८ शवर्मनामानं राजानं स जित्वा श्रीमवंतीमंडलवला [दृष्ट ?] त कि
- ९ तविभूषितनागरकुलान्वये दंड श्रीदादाकसंप्रसूतश्रीमहादेवे
- १० मालवव्यापारं कुर्वति अत्रत्यश्रेष्ठि० सोढदेवो हगछ श्रे० धार
- ११ देव । गांधि नागडो मालव्य चातुर्वर्हा ? राणु । साति । श्रीकीर्त्तिनारा
- १२ यणदेवतटिकायां श्रे जोग । वारिक-प्रचारिक को,....
- १३
नगरब्रह्मपुर्यां द्वि.....
.....

બલદએ ઝિનુલબેલાદ અહમદાબાદ^૧

[શ્રી. ચુનીલાલ પુ. બારોટ]

શ્રદ્ધપતિના વર્ણનમાં આવેલા બીજા પ્રદેશમાંનું આ નવામાં નવું ધરણામી શહેર^૨ છે.

એનો રેખાંશ^૩ ૧૦૮°-૪૦ છે અને અક્ષાંશ ૨૩°-૧૫ છે. ઉનાળાનો લાંબામાં લાંબો દહાડો ત્યાં ૩૩ ઘડી અને ૮ પળનો અને દુઝમાં દુઝે ૨૬ ઘડી ૨૨ પળનો હોય છે. એનો પાણી મુજફ્ફરશાહના પૌત્ર સુલ્તાન અહમદશાહે^૪ નાખ્યો. એવું કહેવાય છે કે દિજરી સંવત ૮૧૩ માં અર્થાત પોતાના રાજ્યના પ્રથમ વર્ષમાં પોતાના પિતા

૧ મિરાતે અહમદીન પૂર્તિમાંથી 'શિલીતા પાટનગર અમદાવાદ' ને લગતા ભાગનો અનુવાદ. આ અનુવાદ મૂળ ફારસીના આધારે કરવામાં આવ્યો છે. મૂળ ફારસી સમજવામાં ગૂંજરાત મહાવિદ્યાલયના અરબી અને ફારસીના અધ્યાપક મોહમી અબુઅફર નદવી સાહેબ તરફથી ઘણી જગાએ મળેલી અમુલ્ય મદદ માટે હું એમનો અત્યંત ઋણી છું. એમની મદદ સિવાય ફારસીનું મારું અલ્પ જ્ઞાન જેતાં કદાચ આ સાદસ હું ન જ ઉડાવી શક્યો હોત. તદુપરાંત મી. મેડન અને નવાખઅલી સાહેબે કરેલો આ ગ્રંથનો અંગ્રેજ અનુવાદ પણ એહો મહાયશ્રુત થયો નથી. ફુટનોટો જે મુખ્યત્વે ફરીને અંગ્રેજ અનુવાદ-કારી છે તેની તમે તેમનાં નામ આપેલાં છે.

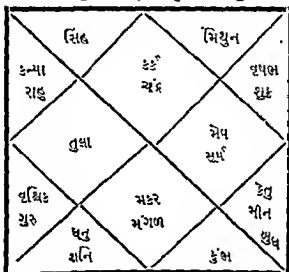
૨. અમદાવાદની સ્થાપના અને તેની ઇમારતોના વર્ણન માટે લુઓ બોમ્બે ગ્રેન્ડીઅર, આઇયોલોજીકલ સર્વે ઓફ વેસ્ટર્ન ઇન્ડિયા, વો. ૨૪; બૈલી પ્રત્યાદિ. મહેલશો (Mandelsho) જે ઇ. સ. ૧૬૩૮ માં ત્યાં આવ્યો હતો તે કહે છે કે દુનિયાની ભાષાઓ જ કોઇ પ્રજા અને એશીયાનો ભાગ્યે જ કોઇ માત્ર એવો હશે કે જે આ શહેરમાં ભોવામાં ન આવે. મેડન અને નવાખઅલી

૩. આપેલો રેખાંશ ફોરમ્યુનેટ આર્કલ્સ (ભાવરાળી ટાપુઓ) થી માંડીને ટોલેમીની પદ્ધતિસર ગણેલો છે. મેડન અને નવાખઅલી

૪. થોમસ હર્નર્ટ ઇ. સ. ૧૬૨૬ ની આસપાસ લખતાં જણાવે છે કે "અમદાવાદ મને એક એરીઅનનું Amacastis in Ptol Anadavastis શહેર જ હોય એમ જણાય છે. એમ છતાં કેટલાક કહે છે કે એનું નામ અહમદ નામનો બાદશાહ જેણે દિજરી સં. ૩૭૫ માં વર્ષમાં એને વિસ્તૃત અને સુંદર કર્યું એના ઉપરથી પડેલું છે." પરંતુ આ રમુજ લેખક દ્વેષો વિષયનીય નથી. (સ્થાપના સાદ પણ ખોટી છે. ચુ.) ઔરંગઝેબને અમદાવાદ વિશેના તિરસ્કાર સારી પેઠે જણાવેલા છે. પહેલાંના યુરોપી મુસાફરો આ શહેરને વખાણતા પરંતુ એમને કંઈક વિશેષી દીકા કરવાનું પણ હતું. પિટર ડેલ્લા વેલ્લા ઇ. સ. ૧૬૨૩ ની સાલમાં લખતાં જણાવે છે કે 'ત્યાંની પૂજા અમને ઘણી દુઃખદારક લાગી. આટલા સારા અને મોટા શહેર માટે ખરેખર આ મોટી નામોશી છે.' મેડન અને નવાખઅલી

મઆદુદ્દીનીન દિરોઝખાનના બંદને દાખી દીધા પછી સુલતાન અસાવલ^૧ નામના કરઆમાં આવ્યો. સાં એણે આસાબીલને હરાવ્યો અને થોડા કાળ માટે સાયરમતીના કિનારા પર પકાવુ નાખ્યો.

સાંનાં હવાપાણી પસંદ આવવાથી સુલતાને સરખેજવાસી સાધુચરિત શેખ અહમદ ખાતુની સલાહ લઇને નદીના પૂર્વ કિનારા પર આવેલું અસાવલની પાડોશમાંનું એક વિશાળ મનોહર મેદાન પસંદ કર્યું અને તીજી સુલકદાને યુરુવાર ને રોજ (સુર્યોદય પછી પંદર ઘડી અને પાંત્રીશ પછે) અર્થાત્ સાં ૧૪૪૯ વા સક્રાંવત ૧૩૧૪ ના વૈશાખ સુદી પંચમીને દિવસે ત્યાં નવા શહેરનું ખાતમૂરત કર્યું. એની કુંડળા નીચે પ્રમાણે છે.



જે મંગળ ધડીએ એનો પાયો નાખવામાં આવ્યો, તે સમયે ગૃહોની સ્થિતિ આ હતીજ. એમ કહેવાય છે કે આ શહેરનો પાયો પોતાની પવિત્રતા અને સાધુતા માટે પ્રખ્યાત એવા ચાર અહમદોએ ભેગા મળીને નાખ્યો હતો. એમનાં નામ નીચે પ્રમાણે.

૧. મુખ્ય પીર શેખ અહમદ ખાતુ જેમણે દોરડાનો એક છેડો સ્વહસ્તે ધારણ કર્યો હતો.

૨. સુલતાન અહમદ, રાજકર્તા બાદશાહ.

૩. મલેક અહમદ જેને કાળુપુર દરવાજા પાસે દાટવામાં આવ્યો છે.

૪. કાઝી અહમદ, હકમરતે મંજ અહમદનો વારસ. એની પાટણમાં ફગા છે, જેના પર અમદાવાદનો પાયો નાખનારા ચાર જણમંત્રી એ એક હોવાનો મત્યુલેખ છે.

૫. જુઓ ખેલી પૃ. ૮૯. મઆદુદ્દ અહમદના કાકા અને વડોદરાના સુબા દિરોઝખાનનો પુત્ર હતો. -મિરાત, વો. ૧. એડન અને નવાખઅલી.

૬. અલમિરનીએ (આશરે ઇ. સ. ૧૩૩૦) અસાવલને ખંભાતથી બે દિવસને રસ્તે અને લાડચથી ત્રીસ ફરસંગને અંતરે આવેલું જણાવ્યું છે. (આકરોલિહકસ સર્વે, પૃ. ૧૫) ૧૧ મા સતકમાં કરણધેલાએ એને પોતાનું પાટનગર બતાવ્યું હતું. પાછળના ઇતિહાસમાં એ અનેક પ્રાંતોની રંગભૂમિ હતું. એડન અને નવાખઅલી

૭. જુઓ પરિશિષ્ટ ૧. એડન અને નવાખઅલી

શહેરનો કોટ પાડી છટા અને ચુનાનો બાંધવામાં આવ્યો હતો. અને તે ત્રણ વરસે એટલે દિજરી સં. ૮૧૫ માં પુરો થયો હતો. કોટને બાર દરવાજા, ૧૩૬ છુરજ, ૯ ખુણા અને ૬૭૦૮૮ જંગીઓ છે. બધું મળીને બે ગાઉ અને એક જરીબનો એનો ઘેરાવો છે. પથરની જુમા મસજીદ અને ગઢનો તેમાં સમાવેશ થાય છે. કોટની દિવાલની ઉંચાઇ સાત કે આઠ વારથી વધારે નથી, સિવાય કે (બકઝર) ખડકી આગળ, જે સૈફખાને શાહજહાન બાદશાહના અમલ દરમિયાન ખુલ્લી સુધી હતી, ત્યાં તે પાંદર વાર જેટલી છે. ઉત્તરનો ઇંડર દરવાજો જેને હાલ દિલ્લી દરવાજો કહેવામાં આવે છે ત્યાંથી તે દક્ષિણ તરફના જમાલપુર દરવાજા સુધીની લંબાઇ ૧૦૧૨૫ વાર (ખલાહી) છે. અને 'ઝરોઝા ભદ્ર'થી પૂર્વ તરફ સારંગપુર દરવાજા સુધીની પહોળાઇ ૨૫૦૦ વાર (કુલ ક્ષેત્રફળ ૨૨૬ વીધાં અને ૧૩ વસા) છે. નીચેની કડીઓ હુલી શીરાઝી નામના કવિએ રચેલા સુલ્તાન અહમદશાહના રાજ્યના પદબંધ ઇતિહાસમાંથી ઉતારવામાં આવી છે.

ચુનિન ગુદત હુલવાયે શીરી સુખન	
કે અફશાન્દ સદ હુજી દર દર સુખન	૧
કે સુ અન્દ કે શાહ ગરહુ ખરામ ૧૦	
શુદશ બર લખે રૂદે શાખર મુકામ	૨
ઝમીને બધાયત ફરહનાક દીદ	
ઝ ગરદે મહુન ખાકે ઉ પાક દીદ	૩
હવાઇ કે મી કદ દિલરા હવસ	
નસીમશ સુ મિરકે ખતન ખુશ નદરા	૪
મહી નઝઝા દીદા જાયે લતીફ ૧૧	
મહુલ ખુશ આવ્યો હવાએ લતીફ	૫

અર્થ—મધુર બાનીવાળો, હુલી જે એક એક શબ્દમાં સો સો ખાતી વેરતો એણે આમ ગાયું—એક દિવસ જ્યારે બાદશાહ વિહાર કરવા નીકળ્યા હતા ત્યારે સાખર-મતી નદીના અધર પર અર્થાત કિનારા પર એમનો મુકામ થયો. (૧, ૨)

ત્યાંની જમીન એમને અત્યંત આનંદઝરી લજીલ અને મહેનતની ખુલ્લિથી ત્યાંની જમીન પવિત્ર થયલી દીડી. ત્યાંની હવા હલ્લને મુગ્ધ કરતી હતી. એનો આસો-આસ અર્થાત ફારમ ખેતાનની કસ્તુરી જેવી સુગંધિત હતી. (૩, ૪, ૫)

૮. અંગ્રેજી ભાષાંતરકારે ૬૦૭૯ લખ્યા છે. પાકેદર હોય કે પછી કદાચ છાપખાનાની ખૂલ પણ હોય.

૯. પદ ભાષાંતર માટે જુઓ પરિશિષ્ટ બીજું.

૧૦. મિરાતે સિંહરીમાં 'ખરામ' ને બદલે 'શુલામ' એવો પાક છે. એ સીધારીએ તો 'નલયક જેનું શુલામ' છે એવો બાદશાહ એમ અર્થ થાય.

૧૧. 'નઝીફ' અર્થાત સ્વચ્છ—મિરાતે સિંહરી

બધદહામે ધીખી વ હુકમે એલાહ	
ચુનિન આમદન્દર દર દિલે બાદશાહ	૬
કે દર આં જમીને મરુતહ હવા	
કુનદ તાજ શહરી મુઅજિઝમ બિના	૭
હમો લહુઆ બાની તલખ કદ શાહ	
પાકરમુદ તા હમ દર જયગા	૮
બસાઝકે શહરે આલી અસાર	
કે ગુચન્દ મુક્કાને આકશ સિપાસ	૯
સરે આક બર આજે બિઆ બુરદ	
સરે આર આજે શુરયા બુરદ	૧૦
જહૂરા અસાંસે મુઅજિઝમ દેહદ	
અ સર જિત્તો એમ આલમ દેહદ	૧૧
બિનાયે બરાવર મુ કંએ ફેલક	
કે દર વય રાવદ ખીરા ચરમે મલક	૧૨
પયે હંદયે સાલુજ કીન કાવરી	
કશદ બર જમી સદે ઇસ્કન્દરી	૧૩

રચણા પંચિત્ર અને રમ્ય હતુ, પાણી આનંદઝરી હતુ અને હવા દિલચસ્પ આવતી હતી. આ બધું જોઈ કોઈ અગમ્ય આદેશથી તથા અસ્લાહના હુકમથી બાદશાહના દિલમાં એવી રહુરણા યદ કે આ ગુપ્તકર હવાવાળી જમીનમાં મોટી ધમારતોવાળું પાટનગર રચાવું. (૫, ૬, ૭). તત્કાલ તેણે એક ડારીગરની કોષ કરાવી અને ફરમાવ્યું કે એ જગામાં એક આલીશાન ધમારતોવાળા એવા શહેરની રચના કરો કે જ્યાં વસનારાઓ એને માટે ધન્યવાદ આપે; જેની ખાકતું શિર આઝરથી પશુ વધારે હિંચુ યાય અને જેનું શિર ગોવાળી આઝેથી [એ નામના તારાઓના સુમખાથી] પશુ હિંચું જાય (૮, ૯, ૧૦) જે જગતને આલીશાન આધાર આપે અને પોતાના શિરથી આક્રમને શજીગારે. ગગન મહેલની જેમ એની આંધણી એવી હોય. કરો કે હરરતાઓની અખિા એ જોઈને અંજનજ જાય. (૧૧, ૧૨) યાલુજને અટકવવા માટે ફરિયાદ થતાં ઉભી કરવામાં આવી હતી એવી ‘મુદ્દે ઇસ્કન્દરી’ ના જેવો કોટ કરો, જે આસમાનને જમીન પર ટકવી રાખે અને જેની છંદો જામે ગેતીતુમા જેવી બને. (૧૩, ૧૪)

૧૨. આમદ અન્દર—મિરાતે સિકંદરી.

૧૩. તાજા અર્થાત્ નવું—

૧૪. જમીન—

૧૫. નેહદ અર્થાત્ મુકે, નાંખે—

૧૬. અર. આરદ—

૧૭. આવરી—મીરાતે સિકંદરી. આવરદન અર્થાત્ લાવવું એ ક્રિયાપદ પરથી.

૧૮. સદે ઇસ્કન્દરી અર્થાત્ સિકંદરની દિવાજા.

કુનદ બર ઝમી આરમાની બપા	
કે ખિરતરા બુવદ બામે ગેલી સુમા ^{૧૯}	૧૪
યકે મિસ્ત્ર બતમીર૦કુનદ આરાકાર	
કે ખાકરા બુરદ આયે ચીના તતાર	૧૫
ઘખારી કે ખિઝદ ઝ રાહુશ અયાન	
કશદ સુમા દર દીદયે અસ્દહાન	૧૬
નિશાપૂરરા અઝ હસદ બૌ રવદ	
કે યુગરાત રશકે ખુરાસૌ શવદ	૧૭

એક મિસ્ત્રી બતમી (લોકોને જમા થવાની જગા-મોટી મસીદ) એવી બહેર કરે અર્થાત્ ખુશી મુકે કે જેની આગળ ચીન અને તતાર (Tartary) પાણી ભરે. એના રસ્તા પર ઉડતી જાણતી ધૂળ અરફાન (ના લોકો) પોતાની અંખોમાં સુમા રૂપે વાપરે. (જે લેખને) યુગરાત ખુરાસાનની દરિયાઈ કરે છે એ ઈર્ષાથી નિશાપૂરના પ્રાણીકળી જાય; (૧૫, ૧૬, ૧૭,)

નબોમંડળ તો જેનું આકાશ છે એવા આ બાદશાહના મનમાં બ્યારે આ શાહી યોજના

મહાન સિકંદરે ધરાન છત્યું ત્યારે 'યુરલ પર્વતો વચ્ચેના એક ઘાટમાં થઇને યાલુજમાલુજ નામના બેસરદારની સરદારી હેઠલ યુરલ પ્રદાડમાંના યા પેલીપારના જંગલી લોકો અમારા પર વારંવાર ચડી આવે છે અને અમને હુડી જાય છે. હુંકમાં એમનો અતિ ત્રાસ છે માટે એમનાથી અમારું રક્ષણ થાય એવું કાંઈ કરો' એવું ત્રાસપીડિત ધરાનીઓએ મહાન સિકંદરને કહ્યું. લોકોનું કુઝ્બ લેખને ધણા વિચારને અંતે સિકંદરને એક યુક્તિ સુઝીઃ જે ઘાટને રસ્તે યાલુજ મામુજનાં ધાર્ડા આવતાં હતાં તે ઘાટનો રસ્તો જ બંધ કરવાનો સિકંદરે નિશ્ચય કર્યો. આ વિચારથી એણે એ ઘાટની આડે પથ્થરોના બે થર ઉભા કરાવ્યા. અને આની વચ્ચેની જગામાં લાકડાં, ઘાસ વગેરે બળતણનાં પદાર્થો અને લોડું તાંબુ સીમું ઇત્યાદિ તરેહ તરેહની ધાતુઓના એક ઉપર એક થર ગોડવાવ્યા. એક થર લાકડાનો તે એક થર ધાતુઓનો એમ પૂરી પૂરીને એણે છેક પર્વતની ઉંચાઇ સુધીની એક દિવાલ ઉભી કરી. પછી આ ગઢને આગ મુકી. આ નેમો કેટલા ય દિવસ સુધી સળગ્યા કર્યો અને પરિણામે ધાતુઓના થર બધા પીગળીને એક ઉપર એક જમા થઇને એક એવી દુર્બેલ દિવાલ થઈ કે જેની આગળ યાલુજ માલુજ લાચાર થઈ પડ્યા. આ દિવાલ ખોદી તો શકાય એવી ન હોતી અને જો કદાચ છે તે એ લોકો એ દિવાલ ચડી ઉતરવાના વિચારથી પર્વતને શિખરે પહોંચે તો દરથી જ ધરાનીઓની નજરે પડે એટલે ધરાનીઓ સુસન્ન થઈ જાય અને એમને નિરાશ થતું પડે. આ દિવાલને સદે ઇરકન્દરી કહે છે.

મોલવા અબુઅરુન નદવી

૧૯. દાસ જેમ પૃથ્વીના ગોળા બનાવ્યા છે એમ જમશેદ નામના ધર્માનના બાદશાહે એક ખાલો બનાવડાવ્યો હતો તેમાં પૃથ્વીનાં બધાં રથાનોનું નિરીક્ષણ થઈ શકતું.

૨૦. મીસરની જમી મસહુદ એવી વિદ્યાળતા માટે વખણાય છે તે ઉપરથી.

ચું દર ખાતિરે શાહ ગરદું સરીર	
શુદ આં ફિક શાહી ફરા જાયગીર	૧૮
તલખ ફદ અસહાબે ધંભે નજુમ	
કે બુદન્દ ગંબુરે ગંબે ઉલૂમ	૧૯
દકાયક શનારોને ફારે ફલક	
કે સાહેદ બુદન્દ અઝ સમી તા સમક	૨૦
ગિરફતન્દ ઝીચી ચુતરલાખરા	
કરીદન્દ નુહ ચર્ખે દોલાખરા	૨૧
મુહન્દિસ સિદ્દાતાન અખતર શનારા	
ખરાહીન નુમાયાન સાહેબ કયારા	૨૨
મુતાલે કશાયને સતહે સિપહુર	
તવાલે નુમાયાને નાહીદા મિદર	૨૩
બદીદન્દ હુર કોકબીરા શરદ	
નઝર બર ફુશાદન્દ અઝ હુર તરદ	૨૪
બફરમાને શાહિનશહે બખ્તીઆર	
બકરદન્દ સાઆત સાદ અખિતઆર	૨૫
મહે જુલકઅદ રફત અઝ દિબીઆ	
સલાસા અશર બા સમાના મેઆ	૨૬
ચું બાની બિના બર ફરિદ અઝ ઝમી	
બરઉ ખાન્દા હુરદમ ફલક આફરી	૨૭
ચું શુદ આં અસારો મુઅલી તમામ	
ગુઝરત અઝ સરે ચર્ખ ફિરોઝા ફામ	૨૮

વસી ગઈ. ત્યારે ન્યોતિ:શાસ્ત્રના (એવા) પડિતોની શોધ કરાવી કે જેઓ જ્ઞાનભંડારના માલિક હતા, જેઓ આકાશચક્રની ખુબીઓના નજીકાર હતા, અને આકાશથી તે માણી સુધી અર્થાત પાતાળ સુધી (સર્વ ઝીજેથી) વકેદ હતા; (આ પડિતો) નબોયકના ચુલ્લખર્મના અને જુમિતિના નજીકાર હતા; દલિલો તોળી નજીતા અને ગણિતના પાર-ગત હતા; સાતે આકાશનો હિસાબો કાઢી નજીતા અને શુકે તથા સૂર્યની ચક્રકંઠળી બતાવી નજીતા હતા. એમણે ખગોળો ફાટકો અને સુતરલાખો (ઉન્નતાશમાપક પત્રો) લીધા અને સાતે લુવનનાં (સાતે આકાશનાં) ચક્રો દોર્યા. ત્યારે દરેક સિતારા શુભ નેવામાં આવ્યા ત્યારે (આ જોશીઓએ) દરેક દિશામાંથી નઝર ખેંચી લીધી અને સદ્ભાગ્યપ્રપ્ત શહેનશાહના ફરમાનથી શુભ મહર્તની પસંદગી કરી (૧૮-૨૫). (મહર્ત) દિજરીસાહ ૮૧૩ નો મુઝકાદ^{૨૧} મહીનાનું હતું. ત્યારે કારીગરોએ ઈમારતો ઉઠાવી ત્યારે હરદમ આકાશ ' ધન્યવાદ ' બોલતું હતું. ત્યારે એ આલીશાન પાયાનું ચણતર પુકે મયું ત્યારે એ (ઈમારતો) વિજય કરતી આકાશથી પણ ઉંચે સુધી પહોંચી. (૨૬-૨૮)

ચું ઝાં શહેર આખાદો મામુરે ગરત	
જહો હરતે ઇંદલીમ ખુદ ગરત હરત	૨૯
નવાખાદ શહેરી શુદા નાઝનીન	
સવાદશ ચું ખાલી ખરૂચે ઝમીન	૩૦
ચું તરતીએ ઝાં શહેરે આલી મુકામ	
શુદ અઝ નાસિરુદ્દીન અહમદ તમામ	૩૧
દરઝાં નામ હુમ અહમદાખાદ ગરત	
દર ઝાં મિશ્તે અહમદ આખાદ ગરત	૩૨
શુદા તાઝા શહેરે ઈમારત પઝીર	
કે ગરદું નદીદશ બદોઈ નઝીર	૩૩
ઈલાહી તુ ઈશાહરે આલી બિના	
મદે તા અહમદાં ઝવાલો દેના	૩૪

ત્યારે એ શહેર આખાદ અને વસ્તીવાળું થયું ત્યારે પૃથ્વી જે સમજાવી હતી તે અજબંદી થઈ ગઈ. નવું આખાદ થયેલું એ શહેર વસુંધરાના મુખ પરના સ્થાન મુદર તથા જેવું થયું અર્થાત્ શોભી ઉઠયું; ત્યારે મોટા મોટા મહેલોવાળા આ શહેરની રચના નાસિરુદ્દીન અહેમદે પૂર્ણ કરી ત્યારે આ અભિનવ નગર એવું થયું કે જેની જોડી એ જમાનામાં આકાશો જોઈ નહોતી. હે ખુદા! આ આલીશાન બાંધણીવાળા શહેરને કિયામત સુધી તું નાશ વિનાશ ન આપીશ. (૨૯-૩૪)

બાર મુખ્ય દરવાજાઓનાં નામ૨૨

પૂર્વ તરફના—કાજુપુર દરવાજો; સારંગપુર દરવાજો; અને આરોડીયા દરવાજો જે પૂર્વ તરફ અન્નિકાજુમાં આવેલા રાયપુર (રામપુર) દરવાજાની અને બધે દરવાજાની વચ્ચે આવેલા છે.

પશ્ચિમ તરફના—સાબરમતીના કિનારા પર ખાનપુર, રાયખડ અને ખાનજહાન. દરીયા બાગ અને ખડકી નામની બે બારીઓ ભદ્રના કિલ્લાની સામે આવેલી છે અને તે ખાનપુર અને રાયખડ દરવાજાની વચ્ચે મુકાયેલી છે.

ઉત્તર તરફના—શાહપુર; ઇડરીઓ, હવે દિલ્લી દરવાજો; અને દરીઆપુર દરવાજો; શાહપુર દરવાજા અને ઇડરીઓ દરવાજા વચ્ચે હાલિમની બધે બારી આવેલી છે. એ બારી શા કારણથી બધે છે એ સ્પષ્ટ નથી.

દક્ષિણ તરફના—જમાલપુર દરવાજો; એક બધે દરવાજો જે દેડીઓ દરવાજો પણ કહેવાય છે; (આ દરવાજો બધે દોવાનાં લુદાં લુદાં કારણે અપાય છે) તથા રાયપુર દરવાજો.

ભદ્ર૨૩ નામઘી ઝોળખાતા કિલ્લાની લંબાઈ અને પહોળાઈ

સાબરમતીના કિનારાથી બે ઉંચા ભુરજો વચ્ચે આવેલા પુરાણા કિલ્લા સુધીની લંબાઈ

૨૨. અત્યારે ત્રણ નાના દરવાજા ઉપરાંત ૧૪ ખુદશા અને એક બધે એમ પંદર દરવાજા જોવામાં આવે છે. નવાખઅલી અને મોડન.

૨૩. ભદ્રના વર્ણન માટે લુઓ બોએ મેઝેટીઅર પૃ. ૨૭૫ વડોદરામાં તેમ જ મગમાં દર્શાવેલી જગાઓ પણ ભદ્રના કિલ્લાઓ છે. નવાખઅલી અને મોડન.

૪૮૭ વાર છે; સુલ્તાન અહમદે બંધાવેલી પથ્થરની મસીદથી માંડીને બાગના દરવાજા સુધીની પહોળાઇ ૪૦૦ વાર છે. નિઝામોના કાળમાં બંધાવેલી દરબારી દરવાજા, બાગદરવાજા અને શાહી નગરખાનાનો દરવાજો એ ઉપરાંત નજમુદ્દૌલાએ ઉમેરેલા દરવાજાના મળીને એને ૧૪ જુના પુરને છે. સામાન્ય રીતે આ કિલ્લો ભરના નામથી ઓળખાય છે, યુજરાતના સુલ્તાનો અને ઉમરાવો અહીં રહેતા હતા. કિલ્લાનું નામ શાહ ઉપરથી પડ્યું એ વિષે વિવિધ સગલુંતીઓ અપાય છે. પરંતુ સૌથી વધારે સંભવિત કલ્પના નીચે મુજબની છે.

આચીન હિંદુ રાજાઓએ બાંધેલો પાટણનો કિલ્લો આવા જ આકારનો છે અને એને આને છે. એવા જ પુરને છે. એ કિલ્લામાં ભરકાળી દેવીનું મંદિર છે, એ સ્થળને પુરાણ કાળથી ભદ્ર-કહેવામાં આવતું હતું. એ ઉપરથી લોકોએ આ કિલ્લાને તેમ જ ચાંપામેર અને અહમદનગરના કિલ્લાને પણ એ જ નામ આપ્યું.

અમદાવાદ શહેર ત્યારે યુજરાતના સુલ્તાનોનું પાટનગર બન્યું ત્યારે એની વસ્તી ધીમે ધીમે વધી-ખાસ ફરીને સુલ્તાન મહમદ બેગઝાના વખતમાં-અને ભદ્રમાં મોટામોટા (બચ) મહેલો બાંધવામાં આવ્યા જેમની ભાગીવટી દિવાલો હજી જોવામાં આવે છે. પરંતુ અફસોસ મૃત્યુએ એમની આલુઆલુ એના માલિકોનાં મુકાં અસ્થિ વેરેલાં છે !

* જમશેદ કુ સિકંદરે, ગતીગિતા કુજસ્ત ?
 વૌ હશમે જલાલ મહુક ફરૌ, કુજસ્ત ?
 તાજે કબાઓ તખ્તે ફરીદુ નગીને જમ+દ
 તખ્તે સિકંદરે અલમે કાવીઓ કુજસ્ત ?
 હં બાંગ અઝ મિનારે સિકંદર રસદ બગોશ ?
 દારા ચે શુદ-સિકંદરે ગરદુ મકાં કુજસ્ત ?
 ગર બગુઝરદ બદુખમએ સદ્ગુફીઆ બગો ?
 સંજર ચેગુને ગરત મલિક સાયઓ કુજસ્ત ?
 ફરૌરત બુદ્ધુસા હમે યા સદ કુધાને શોર ?
 ખાલ્લુદ ગુફત વાયએ શિર જળ્યા કુજસ્ત ?

અર્થ—જમશેદ, ક્યાં છે ? સમગ્ર આલમને છતનાર મહાન સિકંદર ક્યાં છે ? પાદશાહ લોકોનો એ કાદમાઝ અને દમામ ક્યાં છે ? ફકોબાદનો તાજ, ફરીદુનનું તખ્ત અને જમશેદનાં ઝવેરાત ક્યાં છે ? સિકંદરનું ચામદાસ અને કાવીઆન બાદશાહોનો જુઝો, ક્યાં છે ? સિકંદરના મિનારામાંથી આ બાંજ કાને પડે છે કે દારાનું શું ચ્યું અને નસોમંડળ જેનો મહેલ છે એવો સિકંદર ક્યાં છે ? ને સદ્ગુફીઓના કલ્પસ્તાન પાસેથી જેવાનું, ચાય તો પૂછજે ‘સંજર દેવી રીતે ચાલ્યો ગયો અને છતપતિ બાદશાહ ક્યાં છે ?’ આવતી કાલે બધાં બુદ્ધુલો પણ સોસો હાથશોરથી કહેશે ‘મધુર અજાનવાળો વાયઝ ક્યાં છે ?’

દક્ષત ઇસ્લીમનો^{૨૪} લેખક કહે છે કે સ્વછતાની, આખાદ વસ્તીની તથા સુંદર મકાનોની ખાબતમાં અમદાવાદ અગ્રેષ્ઠ છે. અને એના જેવું ભગ્ય અને શોભીતું શહેર બીજે ક્યાંય મળે એમ નથી. ત્યાંના બજારો વિશાળ અને મુલ્યવરિયત છે. ત્યાંના રહેવાસીઓ નર તેમ જ નારીઓ બન્ને રૂપાળાં છે. વાસ્તવમાં આતું સૌંદર્યશંખન શહેર જવલ્લે જ નેવામાં આવે છે. આ ગુણો ઉપરથી જ એને રાજ્યકન્યાનું ઉપનામ મળ્યું છે. ત્યાંથી ત્રીણા પોતાનું કાપડ દરીઆ માર્ગે અને ખુશ્તી માર્ગે પરદેશ જાય છે; અને એનો વેપાર લાભદાયક ચાલે છે. મસીદો અને બજારો ત્યાં પુષ્કળ છે. અને ૩૬૦ પર્સ (ફેટલાફ ૩૮૦ કહે છે) જેટલો શહેરનો વિસ્તાર છે. સુલ્તાન મહમદ બીજાએ પોતાના રાજ્યકાળ દરમિયાન અહીંથી ૧૨ ગાઉને અંતરે મહેમદાવાદ નામનું એક નવું શહેર બંધાવ્યું અને એને પોતાનું પાયતબ્ત બનાવ્યું. પરંતુ અમદાવાદથી ત્યાં જતા રસ્તાની બન્ને બાજુએ બજારો લાગી ગયાં અને લોકોએ મકાનો બંધાવી દીધાં જેથી દરીને બન્ને શહેરો એક દેખાતાં. કાળના વહેવા સાથે કારીગરો પણ ત્યાં વસ્યા. સોનાચાંદીના તારની કીનખાબ વણવાની કળા, તરેહતરેહના પોતલી અને રંગની મલમલ, ઇલાયચા, ગાઝ, કારો અને ભરત ભરવા વણવાની ત્યાંની કળા દિલ્હસ્તાનભરમાં અગ્રેષ્ઠ છે. ગુજરાતની કીર્તિ ઇરાન, તુરાન, રોમ અને સીરીયાના દૂરના દેશો સુધી ફેલાઈ છે. કહેતાં નવાઈ લાગે છે પણ વણુવા અને ધોવાની કળા ને કાઈ જગાએ પરાકાષ્ટાએ પહોંચેલી હોય તો તે અમદાવાદમાં જ છે અને ત્યાંથી ચાર ગાઉને છેડે પણ આ કામ ઉતરતા પ્રકારનાં થાય છે.

ફિરદૌસે આરામગાહ^{૨૫}ના રાજ્યકાળમાં અબ્બારનેશ રાજ્ય જયમિલે પોતાના નવા બંધાવેલા જળનગર શહેરમાં અમદાવાદના વણુકરો અને ધોખીઓનું સંસ્થાન વસાવ્યું. પરંતુ ત્યાં બનેલો માત્ર, વધારેમાં વધારે સંભાળ લીધાછતાં અને મોટી મોટી બક્ષીઓ અપાયા છતાં રંગમાં કુમાશમાં અને સૌંદર્યમાં અમદાવાદ કરતાં ઉતરતો જ નીકળ્યો. બંધારાઓએ આતું કારણ એમ બતાવ્યું કે અમારાં હથિયારો ને ગાયણનાં બનાવાય છે એ ઉતરતા માણનાં છે. કદાચ એ ત્યાંના જેવાં પોલીશ નથી થયાં. આ ઉપરથી રાજ્યએ અમદાવાદમાંથી એમને નેહતાં હથિયારોનાં કેટલાકે ગાડાં ભરાવી મંગાવ્યાં પરંતુ એથી કાંઈ વળ્યું નહિ.

શહેરમાં સત્તર ચક્લા છે અને એંશી મુખ્ય બજારી રસ્તા છે. એમનાં નામ નીચે પ્રમાણે:—

ચક્લા

ખાસ બજાર, ભદ્ર અને ત્રિપોલીઆ વચ્ચે; પાનકોર; માણેકચોક; લીંકવા; ત્રણ લીમડી; બન્ડેરીપુર; ઇલ્વારપુર અથવા કચીરપુર (જે ખાડીઆ તરીકે પણ ઓળખાય છે); રાયપુર; આસ્તોડીઆ; જમાલપુર; રાયખડ; ખાનપુર; સાદપુર; ઇડરીઆ; દરીઆપુર; સદરજહાન; ઝવેરીવાડો. આમાંના દરેક ચક્લા અને અશ્વતરા પર રાત પડતાં કોટવાલ તરફથી પાદા મોટીદારો મુકાય છે.

૨૪. દક્ષતઇસ્લીમ=સમ ખંડ, અગ્નીન અદમદે રાત્રીકૃત. ૨૫. ૧૦૦૨ દીબરી. આ ભૌગોલિક અને જીવનવર્તતાં વિષયક સુવિખ્યાત ગ્રંથ છે. મોહન અને નવામઅલી.

૨૫. ફિરદૌસ આરામગાહ (સ્વર્ગમાં આરામ કરનાર)ની દીક્ષીનો શબ્દનચાદ મહમદ-

અગર અને રસ્તાઓનાં નામ

સારંગપુર દરવાજા તરફના મોંઢાનાં—કુમતીવાડાનો રસ્તો, શેખસિરાજની હવેલી પાસેનો; અકબરપુરનો રસ્તો (આ રસ્તો હુના જમાનામાં ખાડીઆના નામથી ઓળખાતો પરંતુ અકબર બાદશાહના સમયમાં ત્યાં રહેતા ખતીઓએ એતું નામ અકબરપુરનો રસ્તો રસ્તો એતું પાડ્યું; આસ્તેશીઆનો રસ્તો; છુહાતુલ મુલ્કનો રસ્તો, ઇઝરીઆ ચકલામાં; બદોહપુરી રસ્તો; ખાસઅગરનો રસ્તો, બદની આગળનો; હલીમઅગરનો રસ્તો, લાલ દરવાજા પાસે; કુસાઅગરનો રસ્તો, શેખુલ ઇસ્લામની મદ્રેસા પાસે; સિકંદરખાનનો રસ્તો, ખમાસા પાસે; ઇતમાદુલ મુલ્ક અગરનો રસ્તો, ખાનપુરમાં આવેલો; અશુખાન ગુજરાતીનો રસ્તો, શાહ અલીરિઆના મકબરા પાસેનો; બે છતીઓનો રસ્તો, સાંકડીશેરી પાસે; પાવપરી રસ્તો, પાનકોર પાસેનો; ત્રિયોબીઓ રસ્તો; તાજપુરનો રસ્તો; લન્ડેરી પોળનો રસ્તો; આગળના દિવાન ઇતિમાદખાનની હવેલી આગળ આવેલો બીડા રસ્તો; પીપ્પલી અર્થાત્ દબંદપીલી રસ્તો, દારૂલમુલ્ક આગળનો; ખારદાર દરવાજામાં આવેલો ખાનજહાન રસ્તો, ૨૬ પાનકોર રસ્તો; માનપસનો રસ્તો; પખાલીઆ રસ્તો; જમાલપુર રસ્તો; જલાલપુર રસ્તો; ઝવેરીવાડાનો રસ્તો; અમરી રસ્તો, માલોકચોકમાંનો; રાયખીરકલા રસ્તો; આઝશેકના કુવાનો રસ્તો; (પંથરનાકુવા તરીકે પંકાવવા) લેરામના કુવાનો રસ્તો; અગરપુરનો રસ્તો; દરિયાપુરમાંનો રસ્તો; ૩૭ ઓગરખાનનો રસ્તો; હીરા સુતારના અશુતરનો રસ્તો, સાંકડીશેરી પાસે; ખાનસુલ્કનો રસ્તો; ખવાસુલ મુલ્કનો રસ્તો; શેખુલ ઇસ્લામ ખાનની સરાઇ પાછળનો; ખુદાવન્દખાનનો રસ્તો; હાજી ૨૯ રસ્તો; દરીઆપુર રસ્તો; રાયખડ રસ્તો; દોલતખાન રસ્તો; દીંકવા રસ્તો; દરીઆખાન મહેરામનો રસ્તો; રંગરોનો રસ્તો; અઝાળી રસ્તો; રાણીસીરાનીનો રસ્તો; રાયપુર રસ્તો; રૂકનુલમુલ્ક રસ્તો; રાઝી-ઉલ્લ-મુલ્કનો રસ્તો; શેખનુર સમરકંદીનો રસ્તો; સીંગ ભગીનનો રસ્તો; સુખા રસ્તો; આસુદીન રસ્તો; શાહમકોળનો રસ્તો, માથ નાઝિમ સુળઅત ખાનના મકાન પાસેનો, ઇતિમાદ ખાનની સરાઇનો રસ્તો; સિયદખાનનો

શાહ સમજવાનો છે. મોગલ શહેનશાહોને એમના મૃત્યુ બાદ દુઆ તરીકે નીચેનાં નામ આપનામાં આવ્યાં હતાં.

ફિરદૌસે મકાની=સ્વર્ગસદનવાળા=આગર

છત્રત આશીયાની=સ્વર્ગના ખચીયામાં જોનો માળો છે એવા હુમાયુન

અર્થઆશીયાની=પ્રદાના તખ્તમાં જોનો માળો છે એવા=અકબર

છત્રત મકાની=સ્વર્ગસદનમાં વસનાર=જહાંગીર

ફિરદૌસ મકાની= „ „ =શાહજહાંન

ખુદદ મંઝિલ=સ્વર્ગમાં જોનો મહેલ છે એવા=ઔરંગઝેબ

-સેડન અને નવાબઅલી

૨૬. ખાનજહાન દરવાજાની સામેનો રસ્તો-નવાબઅલી અને સેડન

૨૭. અંગ્રેજીમાં બુધરખાન કહેવું છે. ૨૮. મૂળમાં ખ્યાલ છે.

રસ્તો ઉર્ફે સરાઇ નાગોરી; સિકંદર ખાનનો રસ્તો : ઉર્ફે સરાઇ ખેદકર; દરજીઓનો રસ્તો; શેખ ફરીદ ઉર્ફે છુખારાનો રસ્તો; મદમદ લટ્ટી સરાઇનો રસ્તો, ત્રિપોળીઆની બાલુમાં; સરાઈ દસ્તુર ખાનનો રસ્તો, આરંટોડીઆ પાસેનો; અઝીબુલ મુલકનો રસ્તો, જમાલપુર પાસે; આલમ જુરહાનનો રસ્તો ઉર્ફે પટવા શેરી; ધાલીજખાન અને રાયપુરનો રસ્તો; ફરીદપુર રસ્તો, કાલુપુર ચકલામાં; ખબેરી રસ્તો, વજનદીસ હવેલી પાસે; ગાન્દી રસ્તો, પાનકોરની કાલુ બાલુપર; ગોરીખાન રસ્તો; કન્દોઇશેરીનો રસ્તો, પાનકોર પાસે; કામીબુલમુલક રસ્તો, રાણી રૂપમોહિનીની મસીદ પાછળ; કોઠારી હાલિમ રસ્તો; લાલબાઇ રસ્તો; મલેક નાસીસનો રસ્તો, મુસ્તાન અહમદ શુજરાતીના મકબરા પાસે; મલેક બનાદિરનો રસ્તો, ભન્ડેરીપુર ચકલામાં; મુહાફિઝખાનની મસીદનો રસ્તો; ઇંડરીઆ ચકલામાં; માલેકચોકનો રસ્તો; રાણીના હથરાનો રસ્તો.

ધમારતો પડી જવાથી હવે આમાંના કેટલાક રાજમાર્ગો અવક પડી ગયા છે. અને ક્યાંક નવા રસ્તા પથ પડ્યા છે. ત્યાં ચોક અને આંગણાઓ હતાં ત્યાં ઘર યથ ગયાં છે. અરે પ્રજા ! આ મકાનો કેવાં આકર્ષક, કેવાં ચોકખાં અને કેવાં સ્વચ્છ હતાં ? મોટી મોટી ચિત્તાકર્ષક ધમારતો અને ઉંચાં ઉંચાં રાજમહાલયો જે મોટા મોટા માન મરતબાવાળા શાહજાદાઓએ, ઉમરાવોએ, પ્રૌઢ વીલવાળાઓએ, અને ધનવાનોએ મોટી મોટી રકમ ખર્ચાને બંધાવ્યા હતા તે આજે કાળચક્રે ફરીને દીવા વગરના અને વેરાન યથ ગયા છે. એના માલિકોનાં નામ નિશાન પણ દુનિયાના પદ પરથી ભૂંસાઇ ગયાં છે. ' ઘર ન રહ્યું, ઘરનું ન રહ્યું ' એવું સાચું મોત જ આવી ગયું; ક્યાંક ખડ ઉગી ગયાં અને ક્યાંક ખેતી થવા માંડી.

નવિશ્તા યાદતમ હું એત બર-દરે દમ્ત્રી
અઝ ઓ દિલમ હમાં ખું ગ સીને અમ-પૂરદર્દ
ખુશ અસ્ત કમે હયાતો નિગારે અમમારો રબ
વલે ચે સૂદ કે મર્ગશ ખરાબ ખાહુદ કદ ૨૦

અર્થ:—એક મહેલના દરવાજા પર આ ખેત મને લખેલી મળી. એનાથી તત્કાલ મારું દિલ લોહી લુહાણ થઇ ગયું અને મારી જાતી દર્દથી ભરાઇ આવી. ઝીંદગીના મહેલ આનંદ જનક છે. ધમારતોનાં ચિત્રો મનોહર છે. પરંતુ એથી શો લાલ ? ને મૃત્યુ (એ બધાની) ખરાબી કરશે તો ?

ધણા ખરા મહેલોનું નામ નિશાન ત્યાં રહ્યું અને થોડાં ખડીએજ જે દહ જળાય છે તેમાં કેટલાંકમાં ચામાચીડીઓ અને ધુવરાએ માળા બાંધ્યા છે, લયંકર સર્પો અને ઝેરી જનાવરાએ વાસ કર્યો છે, અને ક્યાંક સિપાળ બૂકે છે.

૨૬ ' અમમારાં ' નો અર્થ જડી યકચો નથી. એથી ' ધમારાત ' સજ્જ ધારીને તરલુગો કર્યો છે. ૨૦ પદ બાપાંતર માટે લુઓ પરિશિષ્ટ ચોયું.

ઓં કમ્મ કે બા ચર્ખ હમીંજદ પહેલુ
ખર હર્જિ હે ઓં શાહો નેહાદન્દ ને
દિદેમ કે કુબરેઅરા ફાખ્તા
એનશિસ્તા વ મીગુદત કે કૂ કૂ કૂ કૂ

અર્થ—પેલો મહેલ જે આકાશને કાણી મારતો હતો તેણે પેલા બાદશાહોની દરગા પર મોહું મુક્યું છે. (અર્થાત્ પડી ગયો છે.) એના કંગરા પર એક હોલો ખેડેલો મેં જોયો જે કહેતો હતો કે ‘કૂ કૂ કૂ કૂ’ અર્થાત્ ક્યાં ? ક્યાં ? મોતને કાણુ આધીન નથી ?

મસીદા

રાજા કાલ્હસ્ય કારણમ્ અથવા લોકો રાજના ધર્મને અનુસરે છે એ કહેવત પ્રમાણે. ગુજરાતના સુલતાનો અને એમના ઉમરાવો ઇસ્લામના પ્રચાર માટે આગ્રહી હતા એટલે એઓએ દૂર દૂરનાં સ્થળોએથી પથ્થરો મંગાવ્યા અને મસીદો બંધાવી. એમાંની ઘણી હથ પથુ હયાલ છે. એમનાં નામ જે શાહઝાદાએ કે ઉમરાવે એ બંધાવેલી છે એના ઉપરથી પડેલાં છે. ૪૫૦ અને ફેટલાહના કહેવા પ્રમાણે ધુમ્મટો અને સ્તંભોની સુંદર અને મજબૂત રચનાવાળી આવી ૫૦૦ મસીદો શહેરમાં અને શહેર બહાર ચંપને જોવામાં આવે છે. અને એમાંની ફેટલીકમાં ખાસ કરીને મુઅજ્જિમખાનના પરામાંની અને ખુદાવંદ ખાનની તથા અત્યારે અસુલ્તાનીની તરીકે ઓળખાતી મસીદમાં (જે મલેક સારંગ ઇખ્તિયારુલમુલ્કના સાધ મલેક બહાઉદ્દીને બંધાવેલી) એના કારીગરોએ કમાલ કામ કર્યું છે. સાક્ષાત્ અતુલવવાળા કહે છે કે કમાલ આગળના એ મિનારા એવા છે કે એક હસાવવાથી (એક જ માણસ આખો મિનારો હલાવી શકે છે) બીજો જે જરા છેટે છે તે આપોઆપ હાલે છે. આ એક અત્યયથી છે અને પ્રથુ જાણે શી કરામત કરી છે ? શહેરમાં અને શહેર બહાર અસંખ્ય મસીદો છે પરંતુ ગુજરાતના ઉમરાવોની બાંધેલી સિવાયની ઘણી અત્યારે વ્યવહ પડી છે અને ટુટી કુટી દશમાં છે.

શહેરનાશહ ઔરંગઝેબના રાજ્યકાળ સુધી એમનું સમારકામ સરકાર કરાવતી પરંતુ ત્યાર પછીથી ‘તો હરિ કરે તે ખર્ચ’ એવી જ સ્થિતિ છે.

શહેર બહારનાં પરાં

શહેરમાં શરૂઆતમાં ધીમ વસ્તી નહોતી. તેથી ગુજરાતના સુલ્તાનઝાદાઓ અને ઉમરાવો ફિલામાં પોતાને જોઈતી વસવાટની જમીન પસંદ કરી લેતા અને એમના હજુરીઆ વગેરેનાં ઘર એની આલુબાલુમાં જ બાંધવામાં આવતાં. આ બધાં મકાનોનો આખો લત્તો એ ઉમરાવના નામના પરાથી ઓળખતો. જેમકે અઝદરપુર, કાઠુપુર, તાજપુર, જમાલપુર ઇત્યાદિ જેનો ઉપર બબર અને રસ્તાઓની યાદીમાં ઉલ્લેખ કર્યો છે. ત્યારે શહેરની આબાદી વધી ત્યારે વસ્તી શહેર બહાર આવવા માંડી અને પરાંની સંખ્યા પણ વધી. એવું કહેવાય છે કે જુના વખતમાં શહેરની આલુબાલુ ચંપને ૩૬૦ અને ફેટલાહના કહેવા પ્રમાણે ૩૮૦ આવાં પરાં હતાં. આ સંખ્યાફેરનું કારણ કદાચ એ છે કે અકબર બાદશાહના રાજ્યકાળમાં એમાંનાં ફેટલાહ વધારે દરનાં પરાં જેવાં કે ઇસનપુર, અસારવા, અરપુર, સામીપુર, ઇનામતપુર, શેખપુર ઇત્યાદિ જુદાં ગામડાં

ગણતાં. આમાંના દરેક પરાતું નામ ગુજરાતના મુલતાનેના ઉમરાવોના નામ પરથી પડેલું હતું અને આ ઉમરાવો પોતપોતાના લાવલરકર સાથે મોટા ઠાકરાકથી આ પરાં-ઓમાં રહેતા હતા. આ દરેક પરામાં અકેકી મજબુત અને વિશાળ મસીદ મોલુદ છે. કિલ્લા પાસેના પરાની વસ્તી કેટલીકવાર ઘટી જતી ત્યારે ત્યાંનો સુખો કે કોઈ અમીર ઉમરાવ પોતાના નામપરથી એનું નામ પાડી એને પુનઃ આબાદ કરતો.

આ પરાંની આબાદી એક શહેર જેની રહેતી. તકીરાતુલમુલ્કનો કર્તા લખે છે કે ' ઉસ્માનપુર એકલામાં કંઈ નહિ તો એક હજાર હુન્નરમંદોની દુકાનો હતી. અને અંદર અંદરના કલહ કંકાસથી અને ગેરબવરથી બધાં પરાં પાપમાલ નહોતાં થયાં ત્યારે એમાંના દરેકમાં વેપારીઓ, કારીગરો, મરકારી તોફારો, લરકરી માણસો દિંદુ અને મુસલમાન બન્ને પ્રકારના—ની વસ્તી હતી. આ પરાંને આ પુસ્તકના કર્તાએ જાતે આબાદ રિયતિમાં મોટાં મોટાં મકાનો અને બલ્ક ખમારતો સહિત જોયાં છે. પરંતુ અત્યારે એ બધાં ખંડીએર ચર્મ ગયાં છે અને થોડી મસીદો અને દરવાજા બાદ કરીએ તો કદાચ બધાં થોડા અરસામાં વીસરાઈ જશે. ' આ બધાં પરાંનાં નામ નીચે આપ્યાં છે. એમાંનાં કેટલાંકનાં નામ અકબરે ગુજરાત છત્યું ત્યાર પછી સુખાઓએ ફરી પાડ્યાં હતાં.

સાબરમતીની દક્ષિણે આવેલાં પરાં

શાહપુર, દક્ષિણ તરફ નદીની પાસે અને પ્રાચીન કાળથી આબાદ થયેલું. ઔરંગ-ઝેમના રાજ્યમાં ખ્વાજા અબદુલ્લા નામના મુખ્ય કાઝીએ એને કાઝીપુરતું નામ આપ્યું. અમીર બહાઉદ્દીન જેને ઇસ્તીયાફમુલ્કનો ખિતાબ મળેલો હતો એની લાં એક પથ્થરની મસીદ છે; જે હાલ અચ્યુતકોટીના નામથી ઓળખાય છે.

હાટપુર. આની સ્થાપના કરનાર હાજ બહાઉદ્દીન હતો કે જે અચ્યુલમુલ્કના નામથી મુવિખ્યાત છે અને જે મુલ્તાન મહમદ બેગડનો ઉમરાવ હતો. ત્યાંની મસીદ પણ એની બાંધેલી છે.

દરીઆપુર ઉપરુક્ત મુલતાનના એક ખીલ ઉમરાવ દરીઆખાને વસાવ્યું હતું. લાં એણે એક ઇટેરી ધુમ્મટ ચણાઓ છે જેની નીચે એને દાટવામાં આવ્યો છે. આ ધુમ્મટ ગુજરાતના આખા રાજ્યમાં મોટામાં મોટો ઇટેરી ધુમ્મટ છે.

મુલ્તાનપુર—સ્થાપક અજ્ઞાત છે.

મકસુદપુર—મળ એક પર્ષ હતું પરંતુ શાહજહાનની મુગામીરીના કાળમાં એને શાહીગાગ મટે પગે કરવામાં આવ્યું હતું.

માહુપુર—સ્થાપક અજ્ઞાત.

ગેરપુર—હાલ એ કબરસ્તાન ચર્મ ગયું છે.

લોદીપુર—જુના કાળથી સ્થપાયેલું.

પનાહુપુર—ઔરંગઝેમના રાજ્યમાં બહાદુરખાન નામના—એક મુગાએ એને ફરી આબાદ કર્યું અને એનું નામ મહમદખાનહ રાખ્યું.

જહાંગીરપુર—અહીં એક પુરાણું પડે હતું. જહાંગીર જ્યારે ગુજરાતમાં આવ્યો ત્યારે એવું પુનઃ નામકરણ થયું હતું.

સિકંદરપુર—આ પહેલાં દેવતપુર કહેવાતું. દેવતખાન નામના એક ગુજરાતી ઉમરાવે એ વસાવેલું. ત્યાં એક પથ્થરની મસીદ છે.

અસારવા—આ પડે શહેરની સ્થાપના પહેલાંતું—પુરાણું છે. પરંતુ હવે એનો હવેલી પૂરગણામાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

હરિપુર—ગુજરાતના એક મુઘલના જમાનામાં હરિયાણાએ વસાવેલું. એમાં સારી બાંધણીની એક મોટી વાવ, એક મસીદ અને વસાવનાર બાઈની કબર છે. ધણી વણકૂરો અને કારીગરોએ ત્યાં વસવાટ કર્યો છે. અસારવાની પાકેશમાં હોવાથી ત્યાં જોડેએ એટલી વસતી નથી.

ખીખીપુર—ગુજરાતના સુલ્તાનોના જમાનામાં ખીખીમા નામની એક અનન્ય પવિત્રતા અને ચારિત્ર્યવાળી સાધ્વી થઈ ગઈ. એ ચિરતી કુળની હતી. એણે આ પડે સ્થપાયું હતું. એ ત્યાં જ રહેતી હતી. એની દરગા, મસીદ અને તકીઓ અત્યારે પણ ત્યાં મોજુદ છે.

હરહરપુર અને રૂપરની આગાદી જુના કાળથી છે. કાળુપુર, આગાદાજ કાળુર નામના સુલ્તાન મહમદના એક ઉમરાવે વસાવ્યું. રમુલપુર, ઘાલીબપુર, અને સૈયદાબાદ (ઉર્ફે સરસપુર) એ બધાં ગુજરાતના સુલ્તાનોના વારાનાં જુનાં પરાં છે અને હજી થોડાં બધાં આગદ હાલતમાં છે. મીઠાપુર, જમનાપુર, અને સાહેબપુર જુના કાળથી આગાદ છે.

સરસપુરની બાલુમાં આવેલું તુરજીહુપુર શહીદ શાહ મહમદ ફરખસીયારના રાજ્યમાં થઈ ગયેલા અમાનતખાનનો ઈસ્કાળ ધરાવનાર રોષ તુરમહમદે આગાદ કર્યું.

સહીમપુર, ખીમપુર, નસીરપુર, સડીવાડો, રસુલપુર, બર્માપુર, એ બધાં જુનાં પરાં છે. એમનાં તળપદાં નામે માલુમ નથી.

શહેરની બાજેજમાં હજોલજ આવેલું સારંગપુર જે બિહારપુર નામથી પણ ઓળખાય છે તે મલેક સારંગદેવ નામના સુલ્તાન મહમદના એક ઉમરાવે વસાવ્યું. આ ઉમરાવ કિવામુમુસકના નામથી વધારે વિખ્યાત છે. ત્યાં એક ભવ્ય અને મજબૂત પથ્થરની

૩૨. મલેક કાલુ. પાછળથી ઇમાદુલમુલક જુઓ એલી, પૃ. ૨૦૨ સે.

૩૩. અફઝલખાન બખ્ષાની શહીદ હતો. સુલ્તાન મહમદનો એ વઝીર હતો. પોતાના ઉંચા દરજ્જા અને અદ્ભુત ધન છતાં એ પવિત્ર ભક્તમય જીવન ગુજારતો. જ્યારે એ 'ગાદી' પર બેસતો ત્યારે એના હુકમથી એક ચાકર એના ઉપર ચાદર ઝાલી રહેતો અને કહેતો:—“અફઝલખાન, તારા અત્યારના મરતબાની મગફરી કરીશ મા. મૃત્યુ નજીક આવતું જાય છે અને એનું કફન તારા પર ઓઢાડવામાં આવશે. દુન્યવી ઇબ્જત અને માનમરતબા ચિરથાવર નથી. ક્યામતના દિવસથી સાવચેત રહેજે.”

વઝીર પોતાનું બધું કામ ઈશ્વરથી કરીને કરતો. પાપી બંડખોર જુરહાને, સુલ્તાન

મસીદ છે. જેનું નામ ત્યાં દટાયલા (એલ્પી સીદી) ગરીબના નામ પરથી (કારણ એ જ એનો કારીગર હતો) પડ્યું છે. દિબરી સાલ ૧૧૭૧ માં જ્યારે (ઇતિહાસ વિભાગમાં વર્ણવ્યા પ્રમાણે) જ્યારે મોમીનખાનને સદાશિવ રામચંદ્રે ઘેરો ત્યારે એ મસીદ તોડી નાંખવામાં આવી હતી.

અંદઝલપુર—અંદઝલખાન જમ્યાનીએ આબાદ કર્યું. એ સુલ્તાન મહમદ ખીજનો ઉમરાવ હતો. ત્યાં એક પથ્થરની મસીદ, મરાઇ અને સ્થાપકનો મકબરો છે.

બેગનપુર—પુરાણું પર્ક.

તથાનપુર^{૩૪}—સુલ્તાન મહમદના એક ઉમરાવે આબાદ કર્યું.

રાજપુર જે પુરાણા વખતનું સ્થાપાયલું છે અને જેનો સ્થાપક અસાત છે એ બીજા શહેર જેવું જ એક ઘણું મોટું પર્ક હતું. એમાં વેપારીઓ, કામદારો અને નોકરી-આટ વર્ગના લોકો અને કારીગરો અનેક રહેતા હતા. દરીઆ માર્ગે અને જમીન માર્ગે મોટા મોટા વેપાર ચલાવનારા શીઆ પંથના વહોરા વેપારીઓની ત્યાં મોટી વસતી હતી. ત્યાં મનોહર મહાકથો અને ઈમારતો હતી જે બાંધવામાં પુષ્કળ પૈસો ખર્ચ કરવામાં આવ્યો હતો.

મહમદ ખીજનું અને એના બે વઝીર આસફખાન અને ખુદાવંદખાનનું ખુન કર્યા પછી અંદઝલખાનને પોતાની હલુરમાં બોલાવ્યો અને પોતાના પક્ષ તરફ સમજાવી લેવા પ્રયત્ન કર્યો પરંતુ પાક વઝીરે ના પાડી અને ત્યાર પછી મહમદખાદ આગળ દિબરી સાલ ૬૧ના રખ્ખી મહીનાની ૧૩ મી તારીખ ને મંગળવારની રાત્રે એ બંડખોરે એનું ખુન કર્યું. શહેર બહાર રાયપુર અને સારંગપુર દરવાજા વચ્ચે એની દરગા છે. એ એક સંતની જેમ પૂજાય છે. લોકો એની દરગાના દશને જાય છે. એનો ભાઇ મલેક ઝૈનુદીનમીયાં. ફત્તુદીન શાહીનો શિષ્ય અને એની ગાદીએ આવનાર જે એક સુવિખ્યાત સુફી હતો તેને વઝીરની પાસે જ પૂર્વ તરફની બાલુ પર દાટવામાં આવ્યો છે.

અંદઝલખાન વઝીરે અંદઝલપુર વસાવ્યું અને ત્યાં એક મરાઇ બંધાવી. એ હજી એના વારસોના નાખામાં છે. (વડોદરાના વર્તમાન કાઝી અહમદ હુસૈન એના વારસ થાય છે) પરંતુ અત્યારે જાણું પડી ભાગ્યું છે. એણે એક ભવ્ય અને સુંદર મસીદ પણ બંધાવેલી પરંતુ નતમુદ્દીલાના પુત્ર મોમીનખાનના જમાનામાં જ્યારે મરાઠાઓએ શહેરને ઘેરા ધાડ્યો ત્યારે રખેતે હુમલો લાવનારા આ મસીદમાં ભરાઈને યુદ્ધ માંડે એમ સમજીને લોકોએ એમાં ઈંધણ ભરીને એને આગ લગાડી.

આમ એક કિંમતી પુરાણું સ્મરણ બોવાયું. સરદાર ખાનની મસીદ પાસે જમાલપુરમાં દિલ્લાની અંદર આવેલી એક બીજી મસીદ પણ આ વઝીરે બંધાવેલી—મીરાતે અહમદી અંગ્રેજી ભાષાંતર, પૃ. ૮૭

ગોમતીપુર—એનું મૂળ માલુમ નથી. એ ઓછું વસ્તુ અત્યારે પણ આબાદ છે. કાંગસીવાડો, સાલપુર, મોઆઝમપુર અને મોઆઝમાબાદ—આ બધાં જુનાં પરાં છે.

મન્ઝનપુર—શાહઆલમ કદુરસરહ^{૩૫} ના પૌત્ર સમ્પદ મસોદે આબાદ કર્યું.

બાબીપુર—સફરખાન બાબીએ વસાવ્યું.

નવાપુરા, ગંજપુરા, અને સુલ્તાનપુરા—જુનાકાળથી આબાદ છે. એ સમ્પદ અબદુર રહીમ રક્ષાઈ જેનો મકબરો પણ ત્યાં છે એણે વસાવેલાં.

કીશોરપુર—રાજપુરની દક્ષિણમાં સફર ખાનના મુનીમ કિશોરદાસે એ સ્થાપ્યું. એમાં એક નાની વાડી અને એક સાધારણ મકાન છે, જે એનું બંધાવેલું છે.

માસુમપુર—માસુમ કુલી ઉર્ફે શુભઅતખાને તે વસાવ્યું. એ અહીં મરાયો હતો.

મુરાદગંજ—શાહઝાદા મુરાદઅલી સુબાગીરી વખતે વસ્યું.

જમનાપુર અને બેગમપુર ઉર્ફે પુરાખાબા જુના સમયથી આબાદ છે.

રહેમતપુર ઉર્ફે વહાબગંજ—ઔરંગઝેબના સમયમાં મુખ્ય કાઝી અબદુલ વહાબે સ્થાપેલું. આ સમયમાં કાપડ બજારનું મહેસુલી ખાતું આ કાઝીના જમાઈ મહમદ જમાલના હાથમાં હતું. સુગંધિત મળો અને દવાઓ—સુરતથી આવેલી—અહીં જકાત માફ વેચવાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી, જેથી આ પરાની વસ્તી અને આબાદી વધે.

નયનપુર—જુનું પર્ક છે. તેમાં અત્યારે ફાજદાર માટે એક નાનો ગઢ છે.

સૈયદપુર—આરટોડીઆ દરવાજા પાસે. સુલ્તાન મહમદના એક ઉમરાવ નામે સૈયદ અતોલલાહે એ વસાવ્યું. એને દિવામુલ્લુકનો ખિતાબ હતો. એનો મકબરો પણ ત્યાં જ આવેલો છે.

ચંચિગંજપુર—સુલ્તાન મહમદ ખીજાના શુલામ ચંચિગંજખાને વસાવ્યું. આગળનાં પ્રકરણમાં જણાવ્યા પ્રમાણે આ શુલામે પોતાના માલિક સામે બંડ ઉઠાવેલું.

લીકુપુર અને હંગાલની આબાદી પ્રાચીન છે.

બહાદુરગંજ—સુલ્તાન બહાદુર શુજરાતીએ વસાવ્યું.

ઈકરમપુર અને સુફખિરપુર—ઔરંગઝેબના સમયમાં મુખ્ય સુબા ઇકરમુદ્દીન અને એના ભાઈ અબ્દુલ મુફ્કિરખાને વસાવ્યાં.

પીરપુર, અને નવાપુરા—જન્ને જુનાં પરાં છે.

અલીમપુર—મલેક અલીમના નામથી મરાઠુર થયેલા ખુદાવંદખાને વસાવ્યું. સુલ્તાન એહમદના દીકરા સુલ્તાન મહમદનો એ ઉમરાવ હતો. ત્યાં એક પથ્થરની મસીદ છે એમાં એને દાટવામાં આવ્યો છે. આ મસીદ પાછળ માળવાના શેખ કમાલનો મકબરો છે.

કરકપુર—ઉર્ફ કાઝીપુર—કાઝી અલુલકરકપુરને આરંગઝેમના જમાનામાં રચાયું. એણે અહીં એક મારી મરીદ બંધાવી અને પોતાને માટે એક મકાન બંધાવ્યું ત્યાં બેસીને એ ન્યાય આપતો. આ અંધકર્તાએ ઘણીવાર મને એ મકાન જોયું. છે. પરંતુ અત્યારે એ ખંડીએર થઇ ગયું છે.

નુરગંજ—જહાંગીર શિકાર નીકળ્યો મુઝરાતમાં આવ્યો ત્યારે બેગમ નુરજહાનના નામ પરથી એણે એતુ' નામ પાડ્યું.

ખરદોસ્તપોલીયા જુના કાળથી વસેલું છે. તાજખાન નરહી નામનો એક મુઝરાતી ઉમરાવ જેણે હઝરત શાહનો રાગે બંધાવ્યો તેનો મકબરો ત્યાં છે.

ઝોરાવરપુર—ઝોરાવરખાન બાબીએ વસાવ્યું. જુના ઇદગાદ (એના નાનામાં નાના પુત્રને સમર્પિત)ની પાસે. ફરખસીધારના રાજ્યમાં વસ્યું.

રમુલાબાદ—હઝરત શાહ આવશે વસાવ્યું. એમનો મકબરો પણ ત્યાં છે. એમના મમયથી એમના વંશજો અને સેવકો ત્યાં રહે છે. આલુખાલુનાં ગામડાં સરકારે એમના પોપણ અને ધર્મદા કાર્ય માટે વ્યાપેલાં. એથી ફરીને આ લોકો મુખપૂર્વક રહેતા. ખીમે ખીમે એમણે ત્યાં મુંદર મકાનો અને બગીચાઓ બંધાવ્યા. કૈયદ સાહેબ અને હજરત સાહેબને અપાતા માનને કીધે કોઈ પણ નાઝિમ કે અમલદાર ત્યાંના રહેવાસીઓને પગલતા નહિ. જુના કાળથી એ હઝરત સાહેબની ગાદીએ બેસનારાઓને દાવાના નિર્ણય કરવાની અને ત્યાંના રહેવાસીઓ અને વેપારીઓની ટંકાકિસાદ પતાવવાની સત્તા છે. દરગા મટે એક જુદા કાઝીની નિમણૂક થઇ હતી.

રમુલાબાદ, ખાન્દોલપુરા, કૈયદ હામિદપુરા, કૈયદ રિઝવીખાન; કિરોઝપુર; હુસનપુર બગલીપુર; ઇન્દાપુર અને બહાઉદીનપુર. આ બધાં પરં આબાદ હાલતમાં દનાં. પરંતુ આગકા પ્રકરણમાં જખાનના પ્રમાણે મદારાજા અબરીમના કાળમાં નાશ પામ્યાં.

પુરા રીઝવીખાન—રીઝવીખાને વસાવ્યું. એ આરંગઝેમના વખતમાં સજો હતો.

ઇન્દાપુર—નીસાપુરપરથી અને ખિઝરપુર એ બે જુનાં પરં છે.

હુસનપુર, મહમદપુર અને કૈયદ હામિદખુખારીતું પરં હઝરત શાહઆલમના પાંચે વસાવાં. ત્યાં પાળખી મુંદર ઇમારત પણ બંધાવી હતી.

ખામનદરૂલ મુઝરાતના મુલ્તાનેના જમાનામાં વસ્યું હતું. મુલ્તાન કુલુદીન ખીન મુલ્તાન મદમરે ત્યાં એક મહેલ બંધાવ્યો હતો. તે અવારનવાર અહીં રહેતો હતો. પરંતુ અત્યારે એ ખંડીએર દશમાં છે.

ફરશનપુર—રમુલાબાદ અને વટવાની વચ્ચે આવેલું હજરત શાહઆલમ એને જહુન જુલતરક (માનુ અને પિતૃ જન્મે પડે ઉગતા) કહેતા. મલક હસન નિઝામુલમુલક નામના મુલ્તાન મદમદના એક અમીરે એ વસાવ્યું. રરના પર આવેલી મેક મુંદર પાંચરની મરીદ, રચાપરનો મકબરો, એક બાગ અને વસતીની આજુબાજુ વાગી લીધેલાં ઈટ

૩૬. અંગ્રેજ બાગનરમાં ફરખપુર છે.

ચુનાનો એક કિલ્સો અત્યારે પણ ત્યાં મોજુદ છે, કિલ્સા બહાર આબાવાડીઆં અને રાંચણનાં ઝાડ બેવામાં આવે છે. (હવેલી પરગણામાં ગણાતું) આ આખું પડે શાહ-આલમના રાજના ચાલુ ખર્ચ માટે સમર્પણ કરેલું છે.

નવોવાસ—સ્થાપક અજ્ઞાત.

પુન્દનપુર—શુજરાતી હિમરાવ મલેક પુન્દને વસાવ્યું. એમાં મલેક પુન્દનનો મકબરો અને મસીદ છે. શાહઆલમના ફેટવાક ચેલાઓ અને હજુરીઆઓ ત્યાં રહેતા એથી એ ‘ જેદમ ’ (ખાદિમ અર્થાત્ આકરતું લઘુરૂપ) કહેવાતું. શેખઅલી ખતીબની ઘેર ત્યાં જ આવેલી છે.

ખહેરામપુરા, મહુરી અને અસાવજ બુનાં પરાં છે..

કુલ્મપુર—હઝરત શાહઆલમ ત્યારે અહીં રહેતા ત્યારે આ પરાનો પુનઃ નામ સંસ્કાર થયો હતો. અત્યારે એ વરાન છે.

કાસિમપુર—શહેરની પશ્ચિમે સાબરમતી નદી પાસે ઔરંગઝેબના રાજ્યકાળમાં મીર-કાસિમ નામના એક જણે એની સ્થાપના કરી. એનો મકબરો ત્યાં છે.

રાજુપુર—હઝરત શાહઆલમના પૌત્રોએ વસાવ્યું.

ખાનપુર—સાબરમતી નદીની બાજુમાં આવેલું સૈયદ હસનખાન ખ્યાંએ ઔરંગઝેબના જમાનામાં એ વસાવ્યું. ત્યાં એક બાગ છે અને સૈયદનો મકબરો છે.

સાબરમતીના સામા કાંઠાપરનાં ઉર્દૂ નદીપારનાં પરાનાં નામે

હવેલી પરગણાનાં ગામોના સંબંધમાં (આગળ) બુની વસ્તીનો અહેવાલ આપેલો છે.

ઉરમાનપુર—હઝરત કૃત્તેઆલમના વંશજ સૈયદ ઉરમાને વસાવેલું.

સૈયદ ઉરમાનને પોતાના પીર તરફથી ‘ રમયે બરહાની ’ (પ્રમાણભૂતિ) નો ખિતાબ નવાજ કરવામાં આવ્યો હતો. ત્યાંની પથ્થરની મસીદ અને સૈયદની દરગાહ રાનકદાર સુંદર ધમારતો છે. આગળ લખવામાં આવ્યું છે એમ ‘ તઝકીરાતુલમુહક ’ ના લેખકે ઉરમાનપુરને આખાદે પરા તરીકે વર્ણવેલું છે. હાલના લેખકે પોતે જોયું છે કે એ ફેટલી વસ્તીવાળું હતું ? તરેહ તરેહનાં ઝોસડો ખાસ કરીને હરડાં બહેડાં ને આમળાં, ઘી તથા શહેરમાં આવતી ઘતર ચીજોનો અહીં જથ્થાબંધ વેપાર ચાલતો હતો. પરંતુ અત્યારે એમાંનું કંઈ નથી.

ખાનપુર—શહેરના એ નામના દરવાજાની સામે આવેલું.

નૌરંગપુર. એમાં થોડી વસ્તી છે. એ ઔરંગઝેબના રાજ્યમાં શુભઅતખાને વસાવ્યું.

અબ્દુલપુર અને અઝંદરપુર. આગળના વખતમાં અફઘાનોએ વસાવેલાં.

સલાઅતપુર—સલાઅતખાન બાબીએ વસાવેલું.

શર્કપુર—મલેકશર્ક નામના સુલ્તાન મહમદ ખીજાના એક મુલામે વસાવ્યું. બાદશાહ શાહજહાંના રાજ્યમાં શાહી ફરમાનથી ગાઝીઉદ્દીન દુસૈને ત્યાં એક બાગ બનાવ્યો. એનો મકબરો પણ ત્યાં છે.

શાહમાનપુર—શાહમા બીન આઝમાન કોઠલશે અકબરના સમયમાં સ્થાપેલું.

ફરિદાબાદ અને હમાડુલપુર—અફઘાનોનાં વસાવેલાં પુરાણાં પરાં.

શેખપુર;—સુલ્તાન મહમદ બેગઝના પીર શેખ અજિઝુલ્લા સિદીકીના પુત્ર શેખ રહેમતુલ્લાહે વસાવ્યું; શેખનો મકબરો અને મસીદ ત્યાં છે.

સુલ્તાનપુર ઉર્ફે નીમકમાંડવી, કાસીમપુર, નસીરાબાદ અને ફતેહપુર જુનાં પરાં છે.

કમાલુદ્દીનપુર—જવાંમર્દ ખાનખાનીએ વસાવ્યું. અને પોતાના પુત્રના નામ પરથી એનું નામ પાડ્યું.

ઔશપુર, રહિમપુર અને મીરઝાપુર જુના વખતથી આગાદ છે.

કોચરબ પાલડી પણ પરાંમાં ગણાય છે. એનો હવેલી પરગણામાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

છ સાત હજાર અફઘાન સૈનિકો, (ઘોડે-સવાર અને પ્યાદા) મુઝફ્ફરશાહ અને મહમદશાહની પાછળ ઉત્તર હિંદમાંથી આવેલા અને આ નદીપારનાં પરાંમાં વસેલા. આ લેખકને એમના ઉમદા વંશજો જરાજર યાદ છે. પરંતુ અફસોસ! અત્યારે એમનાં ઘરો ખંડીએર વેરાન અને બિચિરાય છે.

શહેરની આડોશપાડોશમાં આવેલા બાગબગીચા

આગળના જમાનામાં શુજરાતના સુલ્તાનો, ઉમરાવો, સુબાઓ, મનમુખદારો અને ધનિકોએ રચાવેલા સુશોભિત અને સુગંધિત પુષ્પોથી ભરેલા, સુંદર હમારતો, આરોગ્ય-દાયક ફવાવાળા અને કુંજમાર્ગોથી ભરેલા, તથા સતત પડતા ઘોધો અને નહેરોવાળા બાગ બગીચા શહેરની આડોશપાડોશમાં ક્રમે ક્રમે સંખ્યાબંધ યદ્ય ગમેલા છે. નીચેની બેતો તેની તારીફ કરે છે.

સતિશે દિલકુશા આળોહવાએ	
મુઆરિક મન્જિલે ફરખુન્દા બાએ	૧
રહાયાં બર કિનારે જુએ બારે	
બ આબે ઝયાલા શુસ્તા દસ્ત રૂપે	૨
દિરખ્તાં ચુ છુતાં કદ બરકરીદા	
બયક દિગર બચ્ચુએ સર કરીદા	૩
ફરાબે શાખ મુઘીને ખુશ આવાઝ	
બમલહૈં અરઘતુહૈં કદાં પુરગાઝ	૪
નિહાલે સખ્ત બર બેગત સખ્ત દારત	
ખતે તૂઆ લહુમ બર હર વરફ દારત	૫

અર્થ:—દિવસમાં અને શુષ્કર અબોહવા છે; આનંદકારી રમણીય સ્થળો અને રહેઠાણો છે; જરણાંના કિનારે ફળ ફુલો ગમળના પાણીથી હાય મોં ઘોષ ઉભાં છે.

(૧-૨.) પોતાના પરા દદમાં શિર ખેંચી ખેંચીને (ટટાર) જસો ઉમાં છે—અણે સુંદરીઓ ઉભી છે. વિશાળ વૃક્ષોની ઘટાધોર શાખાઓ પર પંખીઓ મધુર કિલકિલાટ કરે છે—અણે સાજ સામાન સાથે 'ઓરગન' (એક પ્રકારનું વાદ્ય) બજાવી રહ્યાં છે. લીલાં વૃક્ષોની (શોભા) સ્વર્ગને ટપી જાય છે. એમના પક્ષે પક્ષ પર 'તુખા લહુમ' 'ઠગ અર્થાત્ ' ખુરા ખબરી ' નો આશીર્વાદ લખેલો છે.

પરંતુ ઝાડોની જગાએ અત્યારે કાંટા ઉગ્યા છે. કેટલાક એમના વારસાએ વેચી ખાધા છે અને કેટલાક ખેડી ખાવાનાં ખેતરો બની ગયા છે. સરકાર સાથે સંબંધ ધરાવનારા યા સરકારની માલીકોના બાગ બગીચાઓનું જ વર્ણન નીચે આપ્યું છે.

બાગે નગીના—સહેરની પૂર્વ અને દક્ષિણ તરફની ભાગોળોની વચ્ચે પરાંના ઘરોની લગોત્તગ આવેલો અને અમદાવાદના સ્થાપક અહમદશાહના પૌત્ર સુલ્તાન કુલ્શહીને બંધાવેલો આ બાગ કાંકરીઆ સરોવરપી વીંટી પર જડેલા નંગ જેવો દેખાય છે. એની રચના સુંદર છે. અને યદ્યપિ એ ગોટો નથી પરંતુ સરોવરની મધ્યમાં આવેલો હોધ મનોરમ દેખાય છે. સરોવર ઉપર પૂજને ચુમ્બાળોસ કમાનો છે. હાલ તેમાંની કેટલીક પડી ગઈ છે અને એથી રસ્તો રોકાય ગયો છે. મુખ્યદુકાનના રાજ્યકાળમાં કેટલીક પહેલી કમાનોની પુનઃ રચના કરવામાં આવી હતી. પાટવી શાહજાદાની મુખાગીરીના સમયમાં બજારની એ તોડ પાણી ખેંચવા માટે અને ચાર બાગબાનો એને માટે નીમવામાં આવ્યા હતા.

તાલાએ કાંકરીઆ ઉર્ફે હોળે કુલ્ખી—લખાઈ ૭૫૦ વાર હસાહી. આકાર દસ્તુર મુજબ ગોળ. કુલ ક્ષેત્રફળ ૪૫૦૦૦૦ ગજ અર્થાત્ ૧૨૫ વીધાં (એક વીધું=૩૬૦૦ ગજ) એની ફરતે આવેલાં પગથીયાં પથ્થર અને સીમીટનાં છે.

ઉત્પત્તિ—એમ કહેવાય છે કે સુલ્તાન કુલ્શહીને પોતાના ઓરમાન લાઇ (બીરાદરે ઇલાતી) ફતેહબાન જે પાછલથી સુલ્તાન ગહમદ બેગડાના નામથી પ્રસિદ્ધ થયો તેને મારી નાંખવા ઇચ્છતો હતો. ફતેહબાન પોતાની માતા બીબી મોઘલ્લી સાથે હઝરત શાહઆલમ જેમણે બીબી મિર્જાના મરણ પછી એની બેન બીબી મોઘલ્લી સાથે નેકા પઢ્યા હતા તેમના રક્ષણમાં રહેતો હતો. આ વાત મિરાને સિકંદરીમાં આપેલી છે. આથી સુલ્તાન પોતે સીધી રીતે તો એના પર હાથ નાખી શકતા નહોતા એટલે એમણે આ સરોવર અને નગીનાવાડી બંધાવવા માંડી. અને પોતે અમરદરોહમાંની નજીકની એક ઇમારતમાં મુકામ કર્યો. એવી આશાથી કે ફતેહબાન જે સૈર કરતો કરતો ત્યાં આવી ચડે તો એને ત્યાં જ વિના દીલ પરહેજ કરી દેવાય. પરંતુ એ ત્યાં આવ્યો જ નહિ. એક દિવસે હઝરત

૩૭. આ કુશનમાંથી ઉતારો છે. (પ્ર. ૧૩)

તુખાલહુમ વ હુસનમોઅજ

અર્થાત્ ' એમને માટે આશીર્વાદ અને સારું રહેણાં (સ્વર્ગમાં) '. કુતપરંપરા પ્રમાણે ' તુખા ' નિજલતમાંનું ' આશીર્વાદ પામેલું વૃક્ષ ' છે. નવાબઅલી અને રોડન; હાંદુઓના પરમ-આનંદદાપી કરુણકૃપાના જેવી આ કલ્પના છે.—મુ.

શાહઆલમ એ બોદદામ આગળ થઇને પસાર થયા. ત્યાં એકે કાંકરો એમના પગમાં પેસી ગયો. એ બોલી ઉઠ્યા ‘ આ કેતો કાંકરો ? ’ અને એ ઉપરથી એ તળાવ કાંકરીઆ નામે મશહૂર થયું.

બીજાઓ કહે છે કે સુલ્તાને એ મહંતને એ સરોવર અને બગીચા માટે સ્થળ પસંદ કરવાની વિનંતી કરી. એઓથીએ એ સ્થળની પસંદગી કરી અને ત્યાં થોડા કાંકરા વેરી નિશાન કર્યું. ત્યાં બોદદામ શરૂ થયું અને સરોવરનું નામ એ ઉપરથી કાંકરીઆ પડ્યું. સુલ્તાનની એવી ઇચ્છા હતી કે સરોવરની ફરતે ચારે કોર કુંજવિધિઓ અને સુંદર સુંદર ઇમારતો બંધાવવી પરંતુ થોડા કાળ પછી એનું મરણ થવાથી બધી યોજનાઓ એમના મનમાં રહી.

બેત. બર આમે લુચે નહીં ગુઝરે ઉમર બેબીન
કે હું ઇશારત જ બહાં ગુઝરું મારા બંસ અસ્ત.
અર્થાત્ સરિતા નીરે બેસો ઉમરનું નીર વહી જાતું જુઓ
બસ છે ઇશારો આ અમેને, ગુઝરતી દુનિયા તલો.

સરોવરને દક્ષિણ કિનારે એક અધુરો મેમ્બરાનો બગીચો, કેટલાંક મકાન, કુવારા અને હોજ અત્યારે પણ નેવામાં આવે છે.

શાહુવાડી—હીંદી ઝબાનમાં બાગને વાડી કહે છે એ ઉપરથી આ બગીચાને શાહ-વાડી કહેવામાં આવતી. સાબરમતીના દક્ષિણ કિનારા પર શહેરથી બે ગાઉને અંતરે આવેલા ફૈઝાબાદ નામના ગામડામાં એક ગુજરાતી સુલ્તાને એ બંધાવ્યો. એમાં ઇમારતો અને આરસની ફરસબંધીઓ છે અને ફરતે ફર વીધાનો એક દક્ષિણે અને એક ઉત્તરે એમ બે દરવાજાવાળો પાકી ઇંદનો કોટ છે. બાગની બહાર ૫૦ પીંખાં જમીન એના તાબાની હતી. એમાં ઇમારતો પણ હતી પરંતુ અત્યારે તે નાશ પામી છે. મુબરિજુલ-સુલ્કની સુબાગીરીના અંત સુધી આ બાગની બવસ્થા સરકાર તરફથી કરવામાં આવતી હતી અને એને પાણી પાવા માટે ચાર નેડ બળદ, આઠ માળી અને ઝાડુ કાદનારાઓ આપવામાં આવ્યા હતા. મહારાજા અબેસીંગના સમયથી એની આવક નાઝિમો પચાવી પડ્યા છે.

બાગે ફિરદૌસ—શહેરથી ત્રણ ગાઉને અંતરે પૂર્વ તરફ દહેલી પરગણામાં ગણાતા કતાર નામના ગામમાં આવેલા આ બાગ મહમદ બેગડાએ કરાવ્યો. એને ચાર દિવાલ અને જુલ્હે છે. મિરાતે સિકંદરીના કર્તાના કહેવા પ્રમાણે એની લંબાઇ પાંચ ગાઉની અને પહોળાઇ એક ગાઉની હતી. આખો બાગ અસારે નાશ પામ્યો છે. માંત્ર બાગની દિવાલનો અને દરવાજાનો એક ભાગ હજુ મોજુદ છે. એમ કહેવાય છે કે સુલ્તાને ૬૦૦૦૦૦ આંખા, રાંચણ અને આમળાંનાં વૃક્ષો ત્યાં રોપાવ્યાં હતાં. અને એથી એને ‘ નવલખો બાગ ’ પણ કહેતા. એની ઉપજ દહેલી પરગણાની આમદાનીમાં ગણાય છે.

બાગે શાયબા—આ બાગ શહેરથી એક ગાઉને અંતરે પૂર્વ દિશામાં રખ્યાલ નામના ગામમાં આવેલો છે. અમદાવાદના સ્થાપક સુલ્તાન અહમદના શાહઝાદા સુલ્તાન

મહમદનો મુલકમ મલેક શર્ક જેણે સુલતાન કુતુબુદ્દીનના જમાનામાં મલેક શાયખાંના ઇસ્કાળથી વઝીરાત મેળવી એણે આ ગામ બંધાવ્યો. એને ઈંટ સુનાની ચાર દિવાલો છે. એમાં ચિત્રાકર્ષક ધમારતો, આનંદજનક વિહારસ્થાનો. એક ધુમ્મટવાળી મસીદ તથા મકબરો, પથ્થરનાં પગથીઆંવાણું એક તળાવ, એક વાવડી વગેરેની રચના કરવામાં આવી છે. સુલતાન મહમદના જમાનામાં વઝીરાતનું પોતે રાજનામું આપ્યું સારથી મલેકે ત્યાં રહી ખુદાની બંદગીમાં મરણપર્યંત ફકીર તરીકે જીવન મુજબું. એના શબને ત્યાં જ દાટવામાં આવ્યું છે. જગીયાની આવક રખ્યાલ પર હકુમત મરાવતા નાઝિમને મળતી. .

બાગે દિરખ્તે હુલીલા—આ બાગ શહેરથી એક ગાઉને અંતરે પૂર્વ તરફ રખ્યાલ ગામમાં આવેલો છે. ત્યાં ત્રણ ઘણાં પુરાણાં આમળાંનાં વૃક્ષો હતાં. તે વર્ષ વર્ષે ફળતાં હતાં. એમાંનાં જે સુકાધ ગયાં અને બાકીનું એક ઓળામાં ઓણું નળમુદ્દીલાના જમાના સુધી મોલુદ હતું પરંતુ એનાં ફળ યોગ્ય ખાતર બરદાસ્તને અભાવે ઉતરતી જાતનાં ઉતરતાં હતાં. રખ્યાલની આવકમાંથી પગાર ફરીને સરકારે એને માટે એક માળી અને પટાવાળો રાક્ષો અને ફરતે પાકી ઈંટોની દિવાલ બંધાવી અને કુવાવાળી જમીનનો એક ભાગ કુલઝાડો માટે બક્ષગ કાઢ્યો. કારભારીની દેખરેખ તથા તૈયાર કરાવેલો ત્યાંના આમળાંનો મુરબ્બો બારોબાર હજુરમાં મોકલવામાં આવતો. કાળના વહેવા સાથે નાઝિમોએ એ પોતાને માટે જ રાખી લીધી અને અત્યારે છેલ્લું વૃક્ષ પણ સુકાધ ગયું છે.

ફત્તમખાગ—ઉત્તર તરફ સાબરમતી નદીના કિનારા પર આવેલો છે. ફત્તમખાન નામના મુજરાતી ઉમરાવે એ રચાવ્યો. એને ફરતે દિવાલ છે. એમાં એક ધમારત છે, છ કુવા છે અને એક પથ્થરનો ફરવાળો છે. એમાં ૬૦ વીધાં જમીન ગેકવામાં આવી છે. પાછળથી આ સ્થળ શાહજહાં મહમદ આઝમશાહના મહેલ માટે રોકવામાં આવ્યું.

મુલાખખાગ અને બાગે તોતવડ—ફત્તમખાગની નજીકમાં એક ખીજાની પાસે જ આવેલા છે. એ મુજરાતના સુલતાનોના જમાનાથી ચાલ્યા આવે છે. શાહજહાં મહમદ આઝમશાહેની સુખાગીરીની શરૂઆત સુધી રાહેતશાહ માટે આ કુલોમાંથી મુલાખખાગ કાઢા મોકલાતું. પરંતુ જ્યારથી શાહજહાંએ ત્યાં એક મહેલ બંધાવ્યો અને ત્રણ વર્ષ સુધી ત્યાં નિવાસ કર્યો ત્યારથી જગીયા તરીકેનું એનું જીવન પૂરું થયું! અત્યારે એનો બાજરી બાવટો વાવવામાં જ ઉપયોગ યાવ છે.

ફતેહખાગ—સાબરમતી નદીના કિનારા ઉપર શહેરથી ત્રણ ગાઉને અંતરે સરખેજમાં આવેલો. અકબરના રાજ્યમાં બહેરામખાનના પુત્ર ખાનખાનાન મીરઝાખાને દક્ષિણના સુલતાન મુઝફ્ફર હુસૈન પર મેળવેલા વિજયના સ્મરણમાં સરખેજમાં જુરજો. ધમારતો અને નહેરોવાળો એક કિલ્લો કરાવ્યો અને એનું ફતેહખાગ એવું નામ આપ્યું. એ ગામ નાઝિમની જગીરોનો એક ભાગ હોવાથી કાળના વહેવા સાથે એમણે એને પોતાની જ મિસ્કત ગણી લીધી. ધમારતનો એક ભાગ અને વાડ હજી પણ મોલુદ છે. બાગને ઠેકાણે અત્યારે ખેતર જ છે.

અગેશાહી—આદશાહ શાહજહાનની શાહઝાદગીના સમયમાં ત્યારે એમના વફીલો (Agents) શુજરાતનો કારભાર ચલાવતા ત્યારે હવેલી પરગણામાં આવેલી મકસુદપુરની જમીન શાહજહાનના ફરમાનથી મેળવવામાં આવી હતી અને તેના પર ઈડીઆ દરવાજાની સામે નદી કિનારે સુંદર ઇમારતો, કમાનો, અને બેઠકો, તથા બાર છુરને અગીઆર કુવાઓ, અનેક હોજ અને ઇમારતની ચોગરદમ ફરતી એવી એક નહેરવાળો સુંદર અગીઆર ચવામાં આવ્યો. આ કામ માટે કુલ ૧૦૫ વીંધાં અને ત્રણ વિશાળ જમીન રોકવામાં આવી છે અને એને ફરતે કાંટા ફરી લીધેલો છે. આ આખા દેશમાં આટલી બધી સુંદર સદ્યવીન ઇમારતો અને આનંદજનક વિચિત્રો ધરાવતો બીજો એક અગીઆર નથી. એના દરવાજાની લાંબુર સુધીના રસ્તાની અને બાજુ પર હિંચાં લીલાં ઘટાદાર વૃક્ષોની દારો આવી રહેલી છે.—માનો એક નીલમની કમાન કરેલી છે. એની પેલી પાર નાજિમો અને ઉમરાવોના સુંદર અગીઆરો આવેલા છે અને લીસેતરીથી વીંટળાયેલો આ આખો રસ્તો અજબ હૃદય પ્રેરકતી કરનારો અને આસ્વાદ્ય પમાડનારો છે. એને પાણી પાવા માટે ૧૦૦ જોડ બળદ, સિંહેર માળી, એક કારભારી, એક ખલનગી, સાત પટાવાળા અને અનેક હાંગીઓ આ બાગ માટે નીમવામાં આવ્યા હતા અને સમારકામ વહેરેનું ખર્ચ દર વર્ષે શહી ખજાનામાંથી આપવામાં આવતું હતું. પરંતુ ત્યારે મોગલ સરકાર નબળી પડી સારે લોભી નાજિમો એ પચાવી પકડા અને મરાઠા લશ્કર એનાં વૃક્ષો કાપી લઈ ગયું. કાંતો બે માળનો શહી છુરજ નાજિમુદ્દીનના જમાનામાં પુર વખતે તુડી પડ્યો. બહુ ઇમારતોની પણ એજ દશા થઈ. અત્યારે ફળકુશનાં બધાં વૃક્ષો સુકાઈ ગયાં છે અને થોડાં આમલીનાં ઝાડ જે આ દેશમાં સામાન્ય રીતે ખૂબ થાય છે અને જેનાં ખાટા ફળની અહીંથી અરેબીઆ અને ઇરાનના દેશોમાં નિકાલ થાય છે અને જેનો મુરબ્બો ધણો લહેજતદાર થાય છે એ સિવાય બીજાં કશું દેખાતું નથી. જે રચણે અનેક ગુલો અને રવાદીનો ખીશતાં એ રચણ અત્યારે જ બાજરીના વાવેતરનું જેતર બની રહ્યું છે.

ફરમાનખાહી—આ વાડી કાબરખની નદીની સામે પશ્ચિમ તરફ શહેરથી અર્ધા ગાઉને અંતરે આવેલી છે. એની ફરતે ચાર નાની દિવાલો છે અને એક દરવાજો છે.

પ્રાચીન સમયથી એ સરકારના તબામાં હતી. કાળના વહેવા સાથે એમાંની એક ઇમારત પડી બાગી છે. શહી દશાહ (ફરખસીયારના) જમાનામાં કુચુલાતક કચેરીના કોષ મદમદ મુકમ નામના આદમીએ એ દિરોઝખાન બાંધેલીને વેચી અને એણે એની મરા માત કરાવી નવું નામ પાડ્યું. એની આગલી ઇમારતનું નામ નિશાન થયું નથી.

છતબાગ—જહાંગીરના જમાનામાં ત્યારે પોતે અબદુલખાન દિરોઝખાને તસાડ્યો ત્યારે સૈયદખાને હવેલી પરગણામાં આવેલા નેતલપુર નામના ગામમાં પોતાની રહેલો વાદગીરીમાં આ બાગ બનાવ્યો. અત્યારે તેનો ગામેથી જમીનમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

હોજ.

લાલપુરિની વાવ—વાવ એ એક નવનો કુવો છે. એના પહેળા ખુણા મુખ- લારથી છેક પાણીની સપાટી સુધી એને પગથીયાં દોષ છે, જેથી કાંઈ પણ મુસાફર

એમાં ઉતરી પાણી લઈ શકે. આવા કિંમતી કુવાઓ હિંદુઓ તેમજ મુસલમાનો પુરાણ કાળથી સાર્વજનિક હિતનું પુણ્યનું કામ ગણીને બંધારતા આવ્યા છે. આવા કુવાઓની સંખ્યા મોટી છે જેની વિગતવાર યાદી આપવી અતિ લંબાણુભરી થઈ પડશે.

આ બધી વાવોમાં મળ્યુત ઇમારતકામ અને પાણીની મીઠાશની બાબતમાં સર્વ કોઈ એવી વાવ તે આ દાદાહરિની ૪૦ વાવ છે. દાદાહરિએ અસારવા આગળ પોતાના નામનું એક પડે પણ વસાવ્યું છે; અને એક મસજીદ, મકબરા અને ધુમ્મટ પણ ચણાવ્યો છે. વાવની કાર પર કાતરેલા અરબી અને હિંદી શિક્ષાલેખોમાં એમ જણાવેલું છે. કે ૯૬૦ હિજરી અર્થાત્ વિક્રમ સંવત ૧૫૫૬ વાને શાહીવાહન સંવત ૧૪૨૧ માં જ્યારે સુલ્તાન મહમદ ખીજે રાજ્ય કરતો હતો ત્યારે ૩૨૯૦૦૦ મહમુદી^{૪૧} રૂપીઆ ખર્ચાને સંગીન મહારત્તો, અને ધુમ્મટોવાળી આ ત્રણ માળની વાવ તથા મસીદ બંધાવવામાં આવી હતી. એના બે માળ હમેશાં પાણીમાં હુમેલા જ રહે છે સિવાય કે દુકાળના વખતમાં, જ્યારે એક માળ પાણી સુકાઈ જાય છે.

x x x

અમદાવાદના રહેવાસીઓ

ગુજરાતના સુલ્તાનોના જમાનમાં એમની દીનપરવરી, નિષ્કલંક નામના, ન્યાયીપણું પ્રજાપાલકતા એકવચનીપણું ઈત્યાદિ સાંભળીને પોતાની ઇચ્છાથી યા એમના બોલાવવાથી હરેક શહેરના અને હરેક દેશના હરેક પ્રકારના માણસો—મોટા મોટા શેખસૈયદો, પૂજનીય ઉદેમાઓ, અમીરઉમરાવો, ખુરડી વેપારીઓ તેમજ દરીઆઈ વેપારીઓ, આરબો, ઇરાનીઓ, સીરીયાઈ તથા રામી લોકો તથા હિંદી અને સિંધી લોકો—કમેકમે આ શહેરમાં આવી વસ્યા હતા. ક્ષારઆદ નોઝરઆદ લોકો, બાદશાહી જાગીરદારો તથા હિંદુ મુસલમાન એમ હરેક કોમના અનેક લોકો નોકરી મેળવવાની આશાએ મોગલ બાદશાહે મોકલેલા નામિઓની પાછળ પાછળ આવ્યા અને અમદાવાદની બળવાન સરકારને લખે મળતી જીવનવ્યાપારની સહીસલામતી જોઈને તથા લક્ષ્મીના અણુમારા જોઈને પોતાનાં પત્રો દરેકમાં માણસો સાથે દિલપસંદ મકાનો કરી કરીને વસ્યા. એમાંના ઘણાની ઓલાદ હજી હયાત છે. અને કેટલાકની અકસ્માત અને કાળે કરીને સદંતર નાશ પાળી છે. તદુપરાંત કન્યાઓ, પરગણાઓ અને ગામડાંઓમાં મુસલમાનોની અનેક જમાતો વસતી આવેલી છે. દાખલા તરીકે કાસરા, જાંઝા, જૈન્દૈન (?) અને ખીજ જગાઓમાં વસતા કુરેશીઓ જેઓ ગુજરાતના સુલ્તાનોના જમાનાથી જાગીરદારી મોગવતા આવ્યા છે. આ બધા વસવાટ કરનારોઓનું અને એમના વારસોનું સર્વેનું સંપૂર્ણ વર્ણન કરવું મુશ્કેલ છે. આથી કરીને અમદાવાદની સ્થાપના પછી ગુજરાતના સુલ્તાનોના જમાનાથી જો લોકો અસલ

૪૦. ખીજે ડેકાણે દાદાહરીર અને ધાઈ વરીરની વાવ એનું નામ પણ મળે છે. સં. ૧૫૫૬=ઇ. સ. ૧૫૦૦ વાવ પરનાં અરબી લેખપર સાત ઇ. સ. ૧૪૮૫ જણાય છે. —જુઓ બોમ્બે ગેઝેટીયર, ૫૦ ૨૮૨. નવાબઅલી અને મેડન

૪૧. આપણો લેખક ૨૮૦ મહમુદી=૧૬૨ રૂપીઆ જણાવે છે. મહમુદીની કિંમતમાં ફેર પડે છે. હર્બટ લખે છે— ૧ મહમુદી=૧ શિલિંગ, ૧ રૂપીઆ=એ શિલિંગ અને ત્રણ પેન્સ—એ.

ગુજરાતી કહેવાય છે અને જેઓ આજુ બાજુના કસ્ટોમોમાંથી તથા ગામડાંઓમાંથી શહેરમાં આવી વસ્યા છે અને જેમનું મૂળ વતન એમના પૂર્વજોના નામથી મશહર છે, જેવા કે કેસવાળ અર્થાત્ પાટણ સરકારમાં આવેલા હીસા નામના રથજેથી આવી વસેલા, એવા-ઓનું જ અહીં યથાશક્તિ વર્ણન કરેલું છે.

છાતું નથી કે શહેરના ઉમદા લોકો જે પ્રકારના છે: મુસલમાન અને હિંદુ, જે પરાપૂર્વના અસલ ગુજરાતી કહી શકાય.

મુસલમાન લોકો: વાંદરા

હિંદુસિંધના સામ્રાજ્યના તમામ શહેરોમાં અને દેશોમાં, અરબસ્તાનમાં અને ઇરાનમાં જ્યાં ત્યાં આ લોકોનો વેપાર ચાલે છે. મોટે ભાગે આ લોકો અસલમાં ગુજરાતી છે, એમના મુસલમાન બનવાના કારણ વિશે કંઈ કંઈ દંતકથાઓ પ્રચલિત છે પરંતુ વિશ્વાસ રાખી શકાય એવી આ છે:—

મુઘલ મહમદઅલી કરીને ખંભાત બંદરમાં^{૪૨} એક મહાન પુરુષ થઈ ગયો છે. એ પીરેરવોના નામથી ત્યાં મશહર છે. એની દરગાએ દશ પણ આજુબાજુના ધણા વહેરાઓ જતનાએ જાય છે. એ ધણો વિદ્વાન અને પવિત્ર પુરુષ હતો. ઇસ્લામ ફેલાવવાના આશંકથી પ્રથમ જ્યારે એણે ખંભાતના બંદર પર પગ મુક્યો ત્યારે ખંભાત બંદર એક મોટું શહેર હતું. અને ગુજરાતના લોકો ઇસ્લામથી અજાણ્યા હતા. એ જમાનામાં ખંભાતમાં એક મહંત રહેતો હતો જેને ધણા લોકો

૪૨. એન્થોવન્સ ટ્રાઇબ્સ એન્ડ ઇસ્ટસ ઓફ ભોમ્બે પૃ. ૧૯૭ લુઓન્નવાખઅલી અને રોડન.

૪૩. પીરેરવિઝ-હિડતો સંત. બીજો પાઠ પીરેરવો છે. લુઓ ટ્રાઇબ્સ એન્ડ ઇસ્ટસ ઓફ ભોમ્બે વો. ૧. પૃ. ૧૯૯. મી. એન્થોવનના કહેવા પ્રમાણે પીરેરવોનો અર્થ 'અમર સંત' એવો લાગ્યે જ થાય. રવો વિશેષણ તરીકે વાપરીએ તો એનો અર્થ 'દાહતો ચાહતો' એવો થાય. એટલે પીરેરવિઝના જેવો જ લગભગ એનો અર્થ થાય છે.

આપણો લેખક ખંભાતને જરાજર જાણતો હોવો જોઈએ, છતાં અત્યારે 'પીરેરવો' મા 'પીરેરવિઝ' નામથી ઓળખાતા કોઈ પીર હોવાનું ત્યાં જણાતું નથી. તેમ જ આદ્યપ્રચારક (missionary) મહમદઅલી હતો એ લખાણને પણ વર્તમાન માન્યતાઓથી કાંઈ અનુ-મોદન મળતું નથી. મુસલમણી આદરણ્યે લખેલી અને ઇ. સ. ૧૯૦૧ માં મુજબના હૈદરી ગ્રેસમાં છપાવેલી 'બેસ્તાને મારફત' નામની એક ગુજરાતી ચોપડી છે. તેમાં આ આદ્ય ધર્મપ્રચારનો લૅક્ટિ ઇતિહાસ આપેલો છે. તે પ્રમાણે રાજા સિદરાજ દરરાજ એક મુસલમાન મારતો. એક દિવસ અદમદ નામના એક મુઘલ એના દાયમાં સપડાયા પરંતુ એની વિનવણીથી રાજાએ એનો માત્ર એકદાય કાપીનાંખીને સંતોષ માન્યો. ત્યારબાદ મુઘલ મિસર દેશમાં ગયો અને હીજરી સ. ૪૨૭ થી ૪૮૯ સુધી (ઇ. ચ. ૧૦૩૫-૧૦૮૫) એટલેકે કોઈપણ જગાએ કોઈપણ ખલીફ દરતાં કાંઈય કાંઈ સુધી રાજ્ય કરનાર આદમા ફાતીમીદ ખલીફ અસમુસ્તન્સીર આગળ બનેલી દક્ષીણ કહી સંબળાવી. અસમુસ્તન્સીર ચમત્કાર

માનતા હતા. મુદ્દાં મહમદઅલીને એને જોઈને એક નિર્દોષ તદખીર સુઝી કે આ મહંત આગળ જઈને એને પોતાનો ગુરુ કરવાની ઇચ્છા જણાવવી અને પછી તેને અકલથી તેમ જ નકલથી મુસલમાન બનાવવો અને પોતાની સાથે કલમા પઢવા તૈયાર કરવો. એ મુસલમાન થશે એટલે બીજા લોકો આપોઆપ ઇસ્લામ ધર્મનું શિક્ષણ લેવા ઇતેખાર થશે. આ ઇરાદાથી એણે કેટલાંક વર્ષ એ મહંતની સેવામાં નિર્ગમન કર્યા; અને એની સાપા યાદ કરી, એનાં શાસ્ત્રો પાઠે કર્યા તથા એની વિદ્યા પોતાની કરી લીધી. પછી આસ્તે આસ્તે એ મહંતના દિલમાં એણે ઇસ્લામનાં સત્યોની શૈશની પ્રગટાવી અને આખરે એ મુસલમાન થયો. એ મુસલમાન થયો એટલે એના કેટલાક મેલા પણુ ગુરુને પગલે અનુસરીને મુસલમાન થયા. આખરે એ મહંતનો ઇસ્લામી ઉપદેશ રાજકર્તા કાન સુધી પહોંચ્યો અને વઝીર એની સેવામાં દાખલ થઈને તાબેદારીના તરીકા પ્રમાણે વર્તીને મુસલમાન બન્યો. પરંતુ કેટલીક મુદત સુધી આ મહંતે, વઝીરે અને બાકીના મુસલમાનોએ પોતે ઇસ્લામ અખ્તિયાર કર્યા હોવાની વાત છુપી રાખી એવી ખીકથી કે રખેને રાખને કાન આ વાત જાય અને તે શ્રેષ્ઠે ભરાય. પરંતુ છેવટે રાજના કાટવાળને અને ધર્મોધિકારીને આ લોકો નિમાઝ પઢે છે અને કપી જગાએ પઢે છે એ સુદ્ધાંતી ખબર પડી ગઈ. વઝીરના ઇસ્લામની ખબર રાજને કાને પહોંચતાં એઓ એક દિવસ એચિંતા વઝીરને ઘેર જઈ પહોંચ્યા અને જોયું તો વઝીર નીચો પડીને નિમાઝ પઢતો હતો. આ જોઈને રાજ ખીગયા. હજુર સવારીનું કારણુ વઝીરને સમજાયું અને એમનો ખિજવાટ પોતે નિમાઝ અને ઇલાહતની રિયતમાં જોડેલો છે એ શંકા નહોતી એવું જણાયું કે નરત નરમાશ અને હાજરજવાબીપણાને ઉપયોગ કરીને એ બોલ્યો:

કરીને એનો હાથ પાછો હતો એવોને એવો કરી આપ્યો અને એને પાછો હિંદમાં મોકલ્યો. અહમદ ખંલાત આવ્યો અને રામજી અને રૂપચંદ નામના બે હિંદુ છોકરાઓને પોતાની સાથે લગવા સમજાવ્યા. આ છોકરાઓને (હવે અબદુલ્લા અમ નુરદીનને) તે મિસર લઈ ગયો અને ત્યાં તેમને લણુઆ ગણાવ્યા. અને પછી એમણે જણુ-અહમદ અબદુલ્લા અને નુરદીન-પ્રચારક તરીકે હિંદુસ્તાનમાં પાછા આવ્યા. સૌથી પહેલો મુસલમાન એમણે બનાવ્યો તે સિદ્દગજને વઝીર ભરમાલ. ત્યાર બાદ 'બેસ્તાને મારફત' મી. એન્થોવને આપેલી દંતકથાઓ વિગતવાર વર્ણવે છે. અહમદ અને અબદુલ્લા બન્ને ખંલાતમાં દટાયલા છે. અનુક્રમે એક 'પીરે અહમદ' વા 'પીરે નરઅલી'ના નામથી ઝાળખાય છે ને બીજો પીરે મૌલાબના નામથી. કમનસીબે અલમુસ્તન્નીર ઇ. સ. ૧૦૬૫ માં મરણ પામ્યો. અને રાજ સિદ્દરાજે ઇ. સ. ૧૦૬૩ સુધી તો રાજ્ય કરવું શરૂ પણ નહોતું કર્યું. આમ કાળમેળ બેસાડવો જરા મુશ્કેલ છે. પરંતુ ખંલાતના વહોરા-ઓની ઉત્પત્તિ મિસરથી મોકલેલા કોઈ ઇસ્માઈલી પ્રચારકના ઉપદેશમાંથી થઈ એટલું સ્વીકારી શકાય. કારણુ મિસરનો ખલીફ એ સમયનો સૌથી વધારે બળવાન ઇસ્માઈલી બાદશાહ થઈ ગયો. અલમુસ્તન્નીરના સમયની કેસીની લક્ષી અને બહોજલાલી પશ્ચિમ તુરકના, ખાજીથી એશિયામાં ધર્મપ્રચારક તરીકે કામ કરનાર ઇરાની મુસાફર નાસિર ખુસૌએ પોતાના સફરનામામાં વર્ણવી છે. સોડન અને નવાબઅલી

‘મહારાજ ક્ષમા કરશો. એક ખુણામાં સાપ નીકળેલો એને ખોળીને પંકડવાની તજવીજમાં હું ઉંચોનીચો થતો હતો.’ આ ઉપરથી રાજાએ એ ઘરના ખુણામાં નજર કરી અને પરમેશ્વરને તે કરવું ખરેખાર એક સાપ જ એમની નજરે પડ્યો. રાજાની શંકા ટળી ગઈ અને પ્રસન્ન થઈને વઝીરે માગેલી માશી મંજુર કરી. કાળે કરીને વઝીરેનો ઘોષ રાજાને પણ લાગ્યો. અને એવું હૃદય સુસલમાન બન્યું. જે કે જાહેર કામોના હિતની દૃષ્ટિથી એણે પોતાની બદલાયેલી મનોદશા સુમ રાખી. જ્યારે રાજાનું મોત નજદીક આવ્યું ત્યારે એણે વસીયતનામું કર્યું કે મારા રાજ્યને હિંદુ સંપ્રદાય પ્રમાણે દાદ દેશો નહિ પરંતુ ઈસ્લામી સંપ્રદાય પ્રમાણે દફન કરજો.

પેલો મુલ્કાં શીયાપંથી હોવાથી હોવાથી આ જાધા શીયાપંથી સુસલમાન થયા. પાટણુ જે એ વખતે મોટું શહેર હતું ત્યાં આ લેદિા મોટી સંખ્યામાં વસતા હતા. જ્યારે સુલતાન મુઝફ્ફર શાહે એ પ્રદેશ જીત્યો ત્યારે દિલ્હીથી એની સાથે આવેલા મુલ્કી અનુયાયીઓ અને મુલ્કી ઉલેમાઓએ ત્યાંના શીયા વહોરાઓને સુન્ની બનાવ્યા. આ પ્રમાણે પાટણુની આડોરપાડોરના કસબાઓના વહોરાઓ પણ સુન્ની પંથમાં ભળ્યા. પરંતુ બાકીના દૂર કસબાઓ તથા શહેરના વહોરાઓ મૂળ પંથના જ રહ્યા. એક બીજાના ધર્મથી અજાત હોવાને લીધે ત્યારબાદ લાંબા કાળ મુધી એ લેદિા અરસપરસ કન્યાની લેવડ દેવડ કરતા હતા. ઉવટે સૈયદ અહમદ અફર શીરાઝી જેમની કબર આરોટીઆ દરવાજા પાસે કિલ્લાની અંદરના લાગમાં આવેલી છે તેમના ઉપદેશથી એમની વચ્ચેના સંબંધનો આ તાંતણો તોડી નાખવામાં આવ્યો અને સુન્નીઓ ખડી જમાતના નામથી અને શીયાઓ ઊટી જમાતના નામથી મશહૂર થયા. શીયા લેદિા હમેશાં પોતાની જમાતમાં એક વિદ્વાન ઉલેમા રાખે છે જે મુલ્કાં કહેવાય છે. એ એમના ધર્મ પ્રમાણે શરીરતની તાલીમ આપે છે અને વહોરાઓ આ મુલ્કાંને યા એના નિમેશ માંજીસને પોતાની કામ તરફથી ‘ઝકાત’^{૪૪} અને ‘ખરસ’^{૪૫} આપે છે. એ પૈસા મદીનાના સૈયદો^{૪૬} અને પોતાની કામનાં ગરીબ યુરખાંઓમાં તે વહેંચે છે. ઘણા શીયાઓ ધર્મ, પવિત્રતા અને માન્યતાની બાબતમાં બાર ધમાપેને^{૪૭} અનુસરે છે.

ઊટી જમાતના અર્થાત શીયા વહોરાઓના સાત વિભાગ છે. દાઉદીઆ, સુલેમાનીઆ; અલીઆ; જેદીઆ; હજુમીઆ; ઇસ્માઈલીઆ; અને નઝારીઆ જે ગરમેથા મુકામે દટાએલા સૈયદ ધમામુદીનના અનુયાયીઓ છે.

૪૪. ઝકાત:—કમાણીનો ચાલીસમો ભાગ જેઠરસાલ ખુદાના રાહમાં આપવો એ હરેક મુમતમાનની ધાર્મિક ફરજ ગણાય છે.

૪૫. ખરસ:—પાંચમો ભાગ.

૪૬. અઝીજ અનુવાદોએ ‘ એમના સૈયદો ’ એવા તરજુમે કર્યો છે પરંતુ અમારી પાસેના મૂળમાં મદીનાના સૈયદો એવું સ્પષ્ટ વાક્ય છે.

૪૭. બાદ ધમામો એ શીયા પંથના મૂળ પુરુષો છે. એમાંનો પહેલો પુરુષ અલી છે અને છેલ્લો મહમદ અક્કમુન્તઝર જે હીજરી સં. ૨૬૭ માં અદસ્ય થયો અને વયન પ્રમાણે મહદીરે ડોક દિવસ પાછો દેખારો.

જે અને નવાબઅલી

આદશાદ ઔરંગઝેબના રાજ્ય વિષેના પ્રકરણમાં દર્શાવ્યા મુજબ શીઆ લેકોને કનડવામાં આવતા. આથી કરીને એ લેકો પોતાની માન્યતાઓ છુપાવે છે અને પોતાના ધાર્મિક અર્થો રંતાડી રાખે છે. એમ છતાં પણ આટલું જણાય છે કે આ લેકો હિંદુ ગણતરી પ્રમાણે પોતાના મહીનાઓ ગણે છે. દાખલા તરીકે એમના રમઝાનનો પહેલો દિવસ હિંદુ પઝવા પર આવે છે—નવો ચાંદ દેખાય તેના એક મે દિવસ પહેલાં. આથી કરીને મુસલમાનોના સાધારણ રમઝાનની ૨૮ કે ૨૯ મી તારીખે એમનો રમઝાન પુરો થાય છે અને તેઓ ઇદનો તહેવાર પણ પોતાનો જુદો પાળે છે. ઔરંગઝેબના રાજ્યમાં આ લેકોને જખરદસ્તીથી શયયાનના છેલ્લા દિવસે રોઝો તોડવો પડતો અને રમઝાનના છેલ્લા દિવસે રોઝો કરવો પડતો. એમના પર જખરદસ્તીથી મુન્ની દરોગાઓ, મુન્ની ઉલેમાઓ અને મુન્ની ઈમામો લાદવામાં આવતા.

વહોરા નામની ઉત્પત્તિ

હિંદુઓમાં આપદાદાના સમયથી વહોરાની અડક ધરાવનારા ઘણા બ્રાહ્મણ વાણીઆ અત્યારે પણ નેવામાં આવે છે; એટલે આ લેકોમાંથી જે લેકો મુસલમાન થયા હશે, એઓ પોતાના આવ ગુરુ મહમદઅલીના જમાનાથી પોતાની મૂળ અડક ચાલુ રાખી રહ્યા હશે. અથવા તો તેમના પહેલા ગુરુની અડક વહોરા હશે એ ઉપરથી એના એલાઓ બધા વહોરા કહેવાયા. આ શબ્દની બીજી અનેક વ્યુત્પત્તિઓ છે પરંતુ તે આપણે ધ્યાનમાં લેવા જેવી નથી.

હિંદુઓમાં અનેક ન્યાતો અને પંથો છે, જેમકે; બ્રાહ્મણ; શીવકા; ખત્રી; રાજપુત વાણીઆ; કાયસ્થ; કણ્ઠી અર્થાત્ ખેડુત; ટોળા; સોની; લુહાર; ધોબી; ધોંચી; સુતાર; વણકર; દરજી; રંગરેજ; ચામડીઆ; અને ટેલ. આ બધાં ગુજરાતના જ વતની છે. પરંતુ એમાંના કેટલાકની મૂળ ઉત્પત્તિ પરદેશી છે. દરેક ન્યાત કાળના વહેવા સાથે કાંઈ ખરાબ

૪૮. સૈયદ રાજુ નામના માણસને પોતાની આવી ધાર્મિક માન્યતા માટે ઔરંગઝેબના હુકમથી ખોરી નાબવામાં આવેલો. તેના સંબંધમાં મિરાતે અહમદાબાદ આ પ્રમાણે લખેલું છે. ‘તે લેકોની એવી આસ્થા હતી કે ઇમામ મુહમ્મદ આલીને ગયા. એવું માનનારને મેહલવી કહે છે. આ વખતે પાટણમાં આવેલા પાઠનપુરમાં ઘણા ખરા લેકો અથવા સંધળાઓ એ જ પંથને માને છે.....આ આસ્થાની ખબર શાહજહાને થઈ એટલે તેમને શહેરબહાર કરવાનો હુકમ કર્યો. (ચાલી નીકળવાના) ધરાઈથી તેઓ દસ્તમખાગમાં ભરાયા. તે વખતના મુસલમાન પંડિતોઅર્થાત્ મોલવીઓએ એવો ફતવો બહાર પાડ્યો કે “આ લેકો ખરા માર્ગ ભૂલેલા છે. અને ધર્મના અગ્નાને કરીને એ લેકોને અધર્મી બનાવી દેશે. માટે તેમને પશ્ચાત્તાપ કરાવી ખરા રસ્તા પર લાવવાની જરૂર છે.” તેઓએ પશ્ચાત્તાપ કરવાની ના પાડી તેથી એમને શિક્ષા કરવા માટે એક લશ્કરી ટુકડી મોકલવામાં આવી પછી બન્ને પક્ષ વચ્ચે કપાઝપી થઈ અને સૈયદ રાજુ તથા તેના માણસો લડતાં લડતાં એક પક્ષી એક કપાઝ મુચ્યા.—જુઓ મિરાતે અહમદી ભાગ. ૧, પૃ. ૨૩૨ મૂળ. આ ભાગનું ગુજરાતી ભાષાંતર જિનાબ નિઝામુદ્દીન શાહકી. ચિસ્તિના હાથનું પ્રસિદ્ધ યદ્ય મુકેલું છે.

રિવાજો કરીને યા માખાપ સંબંધી કંઈ કંઈ કરીને પેટાવિભાગોમાં વહેંચાઈ ગઈ છે. બ્રાહ્મણો હિંદુઓમાં સૌથી ઉમદા ગણાય છે. એ લોકો ઋગ્વેદી, યજુર્વેદી, સામવેદી અને અથર્વવેદી એમ ચાર વેદ પ્રમાણે ચાર પ્રકારના હતા; પરંતુ પાછળથી એઓ ભિન્ન ભિન્ન ભાષ્યકારો પ્રમાણે અનેક પેટા-ન્યાતોમાં વહેંચાઈ ગયા છે. બીજા લોકોમાં પોતાની ઉત્પત્તિ પ્રમાણે ભિન્ન ભિન્ન સામાજિક દરજ્જાઓ છે. જેમકે વીસા એટલે માતૃપિતૃ બન્ને પક્ષે શુદ્ધ કુળવાળા. દશા અર્થાત્ માતૃ પક્ષે નીચા કુળના; અને પાંચા એટલે કે દશા કરતાં અર્ધા શુદ્ધ કુળના અને અઢીઆ અર્થાત્ દશા કરતાં એક ચતુર્ધાશ શુદ્ધ કુળના. આ નીચામાં નીચા છે. જે પુરુષ સ્ત્રી અઘટિત કામ કરે છે એને ન્યાતજહાર મુકવામાં આવે છે. જો તે પાછળથી પશ્ચાત્તાપ કરે અને દંડ આપે તો એને પુનઃ ન્યાતમાં દાખલ કરવામાં આવે છે. આવી જાતની શિક્ષા ખત્રી, કાયસ્થ અને વાણીઆઓમાં વધારે કરવામાં આવે છે.

હિંદુઓની તમામ ન્યાતોનું વણુંન કરવું અતિ લાંબુ યજ્ઞ પરંતુ હોવાથી અત્રે બ્રાહ્મણ, શેવડા, મેઢી વાણીઆ અને શ્રાવક વાણીઆ જે મોટા શહેરોમાં માત્રમ પડે છે તેમનું જ ટુંકે બ્યાન આપ્યું છે.

બ્રાહ્મણો

શેષ અશુદ્ધરૂઢે પોતાની આધને અકબરી નામની રિતાબમાં. આ કામની હકીકતમાં એવું લખ્યું છે કે કાળના વહેવા સાથે બ્રાહ્મણ નામ ધરાવતા એવાં 'પરા-હમન' લોકો સ્પષ્ટિકર્તા બ્રહ્માના મુખમાંથી ઉત્પન્ન થયા. મૂળ ચાર વેદ પ્રમાણે એમના ચાર વર્ગો હતા અને દરેક વર્ગ એક ખાસ વેદનું પંક્ત કરતો. કાળે કરીને આ ખાસ વર્ગોમાંના દરેકમાં કર્મોનુસાર અનેક શાખા ઉપશાખાઓ ઉત્પન્ન થઈ. આ બધાની ગણતરી કરી જાય એમ નથી; પરંતુ દ્રવ્ય, અત્રી, ભારદ્વાજ, વિશ્વામિત્ર, ગૌતમ, અંગિરસ, અને પુલ્હસ નામના સાત મુખ્ય ઋષિઓના અનુયાયીઓ અને ગોત્રજ્ઞે એમાં મુખ્ય છે. અમુક અમુક મોટા-દાર્શનિકો-પાછળ બીજા અનેક ઉપશાખાઓ બનેલી છે. આવા પૂર્વજોના તમામ વારસો એક કુળના અથવા ગોત્રના કહેવાય છે અને આ લોકોના રિવાજ પ્રમાણે એક ગોત્રના છોકરા છોકરી વચ્ચે વિવાહસંબંધ બાંધવો દરામ લેખાય છે; પછી તેમની વચ્ચે લલેને ધણી જે પેઢીઓ યજ્ઞ ગઈ હોય. છોકરો છોકરી બન્ને જુદા જુદા ગોત્રના હોય તો જ તેમનો લગ્નસંબંધ કરવો દલાલ ગણાય. જો કોઈ બ્રાહ્મણ પોતાનો ધર્મ તજ પરધર્મ ગ્રહણ કરે તો તે ન્યાતજહાર મુકાય છે અને પછી તે પશ્ચાત્તાપ કરીને પોતાના અમલ ધર્મમાં આવવા ઈચ્છતો હોય તોપણ તેને ફરી ન્યાતમાં દાખલ કરતાં નથી. વળી કોઈ બીજા કોમનો માણસ એમનો ધર્મ સંપૂર્ણ રીતે પાળવા ક્ષુલ્લ થાય તોપણ તેને એ લોકો પોતામાં દાખલ કરતા નથી. એમના પુરાણો વેદિક કર્મકાંડથી વિરૂદ્ધ વર્તનારનો પણ એ લોકો ત્યાગ કરે છે.

આ લોકોની જીંદગીના ચાર સમયો યાની આગ્રમો છે:—

૧. બ્રહ્મચર્યાશ્રમ યાની અપરિણિત રહીને જ્ઞાનપ્રાપ્તિ કરવાનો સમય.

૨. ગૃહસ્થાશ્રમ યાની ધર માંડીને સંસાર વહેવારમાં સામેલ થવાનો કાળ.

૩. વાનપ્રસ્થાશ્રમ યાની પુત્ર ઉત્પન્ન થાય અને ધોળાં આવે એટલે એને સંસાર વહેવાર સોંપી પોતાની સ્ત્રી સાથે વનમાં વાસ કરવાનો અને કેવળ વનફળ ઉપર યુગ્મરો કરીને ઇશ્વરચિંતનમાં સમય નિર્ગમન કરવાનો કાળ.

સંન્યાસ્થાશ્રમ યાની તમામ પ્રવૃત્તિઓનો ત્યાગ કરીને ઇશ્વરોપસનાનાનું કડક તેપ કરવાનો સમય.

• આ દેશમાં વતનપદ્મંગી પ્રમાણે ન્યાતોનાં નામ પડ્યાં છે જેમકે જે નાગરો વડનગરના રહેવાસી છે તે વડનગરા કહેવાય છે. એ જ પ્રમાણે વીસનગરા અને સાઠોદરા નાગરો એવી ન્યાતો છે જે મૂળ એક હતા. આ પદ્ધતિ પ્રમાણે બ્રાહ્મણોની સો ૪૯ કરતાં વધારે ન્યાતો થઈ ગઈ છે જેની ગણતરી કરવી મુશ્કેલ છે. છતાં નીચેની ચોરાશી ન્યાતો સુવિખ્યાત છે, બ્રાહ્મણો એ જ સંખ્યાથી પ્રખ્યાત છે.

ચોરાશી બ્રાહ્મણોનાં નામ

૧. નાગર, તેઓ ૭ પેટાન્યાતોમાં વહેંચાયેલા છે. પેટાન્યાતો વચ્ચે કન્યાવહેવાર નથી.

અ. વડનગરા:-વડનગરના મૂળ રહેવાસી. બ. વીસનગરા:-વીસનગરમાં વતન કરી રહ્યા તે ઉપરથી. ક. સાઠોદરા:-ડોહા પરગણામાં આવેલા સાઠોદમાં વસવાટ કરવાથી જુદા પડી ગયા. ડ. કૂખોરા. ઇ. પ્રભોરા. ક. ચિત્રોદા.

૨. ઔદિચ્ય ત્રણ પેટાન્યાતોમાં વહેંચાયેલા છે. અ. મહાઅ. બ. માધવી. ક. ટોળકીઆ.

૩. મોઢપો અમની ૭ પેટાન્યાતો છે. અ. ત્રિવેદી. બ. ચતુર્વેદી. ક. અગ્નારશા. ડ. ધીણોણઆ. ઇ. જેડી ક. તાલુંગા.

૪. શ્રીમાળા. ૫. શ્રીગોડ, જેની ચાર પેટાન્યાતો છે: અ. માધવી બ. મીરતવાલ ક. હરયાના. ડ. પરાવલીઆ. ૬. ખન્ડોલીઆ. ૭. ખેરસહીઆ. ૮. જમખુ.

૯. કપોલીઆ	૧૦. રાયડલીઆ	૧૧. કોઢલી
૧૨. ખેડવા	૧૩. સોમપુરા	૧૪. વસોરા

૪૬. જુઓ કાર્ટસ એન્ડ ટ્રાઇબ્સ ઓફ ભોમ્બે પૃ. ૨૧૩. મી. એન્થોપનનો ગ્રંથ સંપૂર્ણ માહિતીની ખાણ છે. અહીં આપણાં ઘણાં નામ એમના ગ્રંથમાં જણાતાં નથી. પરંતુ મિરાતના લખાવાને દોઢ મૈદા ઉપરાંત કાળ થઈ ગયો અને એ દરમિયાન ફેરફારો થાય જ. તદુપરાંત જોકે અહીં મહમ્મદખાન પોતે એકાર પૃષ્ઠક હતા અને એની પાસે એક હિન્દુ મદદનીસ પણ હતા છતાં કદાચ પોતાનાથી જુદી અને એથી કરીને ઉત્તરી ન્યાતો પ્રત્યેની સામાન્ય દિંદી લાપરવાહનો એ કેટલેક દરજ્જે ભોગ થઈ પડ્યો હતો. એથી કરીને હિન્દુઓની ન્યાતો અને રીતરીવાજો સંબંધીની એની વિગતોમાં પ્રસંગોપાત સંકેતો સ્થાન રહે.

સેડન અને નવાબઅહીં

૫૦. વાત્રક નદી પર આવેલા મોદેશ નામના ગામ પરથી મોઢ નામ પડેલું છે. તાલુંગા અને જેડી એ અનુક્રમે તાંદળા અને જેડીમલનાં રૂપો છે. જુઓ બેમ્બે ગેઝેટીઅર વો. ૯, ભાગ ૧. પૃ. ૧૨

૧૫. વદશીય	૧૬. વજ્રાધરા	૧૭. ગેરનીઆ
૧૮. ખડાનીઆ	૧૯. ચાલાગર્જવ	૨૦. નારદિક
૨૧. વાલખીઆ	૨૨. ઉદનીર	૨૩. પુષ્કરણ
૨૪. મેવાડા જેમના ત્રણ ભાગ છે:-		
અ. ભટમેવાડા	ચ. ચોરાશી અને	ક. તરવાડી
૨૫. નાગોર	૨૬. અર્વાલા	૨૭. ચોદલીઆ
૨૮. અમીરીઆ	૨૯. કપીલ	૩૦. દરાવડ
૩૧. ડરનારા	૩૨. સારસ્વત	૩૦. ડસકુ
૩૪. દાયડા	૩૫. પલીવાલ	૩૬. ગોમતીવાળ
૩૭. ઉનેવાલ	૩૮. ખેતવાલ	૩૯. મીરડીઆ
૪૦. પરીઆનવાલ	૪૧. રોદાવાલ	૪૨. રાયકવાલ
૪૩. હીસાવાલ	૪૪. તિલકા	૪૫. મધુરીઆ
૪૬. દંતાવાલ	૪૭. તિલોદીઆ	૪૮. નરસીપુરા
૪૯. સાચોરા	૫૦. શયોદીઆ	૫૧. કેગોમિત્ર
૫૨. અષ્ટમંગળ	૫૩. ભાટલા	૫૪. નન્દોનીઆ
૫૫. સાદિકપુરા	૫૬. તરપાટ	૫૭. દરકમના
૫૮. કતરબરા	૫૯. ક્તોદીઆ	૬૦. ગોપાલ
૬૧. ધીમા	૬૨. પારાસુરા	૬૩. કોદરધના
૬૪. વસદા	૬૫. એકાસના	૬૬. મોક્ષવદા
૬૭. પટોધના	૬૮. તરોર	૬૯. પરાધીઆ
૭૦. નામદક	૭૧. ભદાના	૭૧. દનપુરા
૭૩. હરસકીઆ	૭૪. હરજના	૭૫. મોતાલા
૭૬. સાકાવેડ	૭૭. દાડ	૭૮. સિકમોરીઆ
૭૯. ધની	૮૦. અહિંસાપુરા	૮૧. ગયાવાલ
૮૨. પરીખીસ્તલા	૮૩. કોલવાલ	૮૪. રદીવાલ

૫૧ અંગ્રેજી ભાષાંતરમાં નીચેનું વધારે છે. જે ઉપરથી એમ ન. યુ.ય છે એમની પાસેની પ્રત જ ભુલો છે.

આ ચોરાશી (નામો) સામાન્ય રીતે પંચાયલાં છે, પરંતુ વિશ્વસનીય માહિતી પરથી હું કેટલાંક ઉમેરે છું. એ આ છે:-

૧. બંડજર. ૨. ઉમેદા. ૩. ગુડ. ૪. ગુન્ડ. ૫. સામપુરા. ૬. વરવર્ધા. ૭. નપુલ.
૮. જગિનવાલેક. ૯. દાયોદીઆ. ૧૦. મહેસનુક. ૧૧. વેરમલ. ૧૨. માલુ. ૧૩. દનમેન.
૧૪. પોટીવાલ. ૧૫. પનવાલ. ૧૬. પેરમંડપા. ૧૭. મથમોન. ૧૮. તરવાડી. ૧૯. ચોરાશી.
૨૦. ભટચંદ્રનેક.

શેવડા ઉર્દે જતિ. આ લોકો ખીન સંસારી, કપીરો જેવા છે. તેઓ વૈદક અને ન્યોતિપ જાણે છે અને ધાર્મિક જીવન ગુમરે છે. એઓ પારસનાથને પૂજે છે અને તપસ્વી જીવન માણે છે. પરંતુ હુંદીઆ નામનો એમનો એક વિભાગ મૂર્તિપૂજામાં માનતો નથી. એમના ખાસ સમય નામે 'પયુસણ'માં કેટલાક જણ સામટા ચાળીસ અને કેટલાક એથી ઓછા દિવસ ઉપવાસ કરે છે. ઉપવાસમાં તેઓ ખાતું પીતું તદ્દન બંધ કરે છે. ચોમાસામાં એમના આચાર્યએ મુકરર કરેલા અમુક અમુક રથળાએ દરેક જતિ ચાર માસ મુકામ કરે છે. ખાજીના દિવસોમાં તેઓ પરિક્રમણ કરતા રહે છે.

જીવરક્ષા એ એમના ધર્મનું મુખ્ય તત્ત્વ છે. અને એથી કરીને કોડી સરખા નાના પ્રાણીને પણ ધન ન પહેલે એટલા માટે એ લોકો ઉધાડા પગે ચાલે છે. ઘણા હોઠ અને મોંઘા આગળ કપડાનો કકડો ગાંધે છે જેથી અદૃશ્ય એવા વાલુકાય સ્ક્રમ જતુંઓ શ્વાસોશ્વાસથી મરણ ન પામે. કુવા તળાવ ખોદાવવા અથવા ખાગખગીયા બંધાવવામાં એ લોકો પાપ માને છે; કારણ એથી જીવોની હિંસા થાય છે. રાત્રે તેઓ દીવો દરતા નથી; પોતાને માટે રાંધવા કરવા માટે અગ્નિ પ્રગટાવતા નથી તેમજ પોતાને પીવા બોધે એ પાણી પણ કુવામાંથી કાઢતા નથી. એમના શિષ્યો-શ્રાવક વાણીઆઓ જે ખોરાક પાણી આપે એ ઉપર એમનું ગુજરાન ચાલે છે. પોતાને માટે લાઝિમ માન્યાં હોય એટલાં બે ત્રણ ધરને ખારણે એઓ ગોચરી માટે ઉભા રહે છે. પરંતુ ખારણું બંધ હોય તો તે ઠાકતા નથી અને ખોરાક વગર રાત હાકો માટે છે. આવકોએ પોતાના ધરના અપપુરતું રાંધું હોય તેમાંથી જ એ લોકો ભિક્ષા સ્વીકારે છે. કારણ એમ ન કરે તો આવકોમાં ગરીબ ગરબાં માટે રાંધી મુકવાનો ચાર પડે. પોતાની જરૂરીઆત કરતાં વધારે પણ એઓ કદિ લેતા નથી કારણ એટલી બેજરૂરી હાંસા એમ ઓછી થાય છે. તેજ પ્રમાણે લગ્ન મરણ પ્રસંગે કે મીઠાની વખતે પણ એઓ ગોચરી માટે જતા નથી. એઓ રાત્રે બોજન કરતા નથી. તથા રીંગણ, કાકડી અને બીજી અમુક અમુક લીલોતરીઓ ખાતા નથી. કારણ એમાં જીવ છે એમ એ લોકો માને છે. તેઓ જરૂરી લગોડીનો એક દુકડો પીંટિ છે અને માથેથી પગ સુધી ઝોરતોના જેવી ચાદર ઓટે છે. હાથમાં એક રેશમના જેવો ધણો સંવાળો સાવરણો રાખે છે. અને એના વતી વાળી જુડીને જ એ લોકો કોઈ પણ જગ્યાએ બેસે છે, જેથી જતુંઓની હિંસા ન થાય. જગતના સુષ્ટ એવા કાંઈ ઇશ્વરને એ લોકો માનતા નથી. કારણ એમના આદિ પુરુષોનું વચન છે કે માણસ અને બીજા જીવતાં પ્રાણીઓ અનાદિ કાળથી બાસતી જેમ સ્વાભાવિક રીતે ઉત્પન્ન થાય છે. એમના મત પ્રમાણે માણસ ચાર તત્ત્વોનો જનલો છે. બીજી દુનિયામાં સર્ગ બોગવવાની છે એ મત પણ એમને મંજુર નથી. કારણ મૃત્યુ સમયે ચારે તત્ત્વો છુટાં પડી જાય છે અને પોત-પોતાના મળ તત્ત્વમાં મળી જાય છે પછી શિક્ષા કોને થવાની છે? આ જ કારણે મુએહનિ એક પ્રકારનો બળિ આપવાનો જે વિધિ મેઝીઓના ધર્મમાં છે એને આ લોકો યોગ્ય માનતા નથી. દીસ વગરના દિવસે તેલ પુરવાથી શો લાભ? એઓ માથા અને મોંઘા પરના વાળ મુંડાવતા નથી, નહાતા નથી તેમજ દાંતણુ પણ દરતા નથી. બાલણુ અને મેશી જેઓ રોજ બે વાર ન્હાય છે એમનાથી આ લોકો ઉલટું વર્તન કરે છે. એઓ ગમે તે જાતનું બાળક સ્વીકારે છે અને પોતાની વિદ્યા લણુવીને એમાંના ઉત્તમને

પોતાની ગાદીનો વારસ ગણે છે. મેત્રીઓ જોએ આઠાણના અનુયાયી છે તે આ લેકોને એટલી હદ સુધી ચિંકારે છે કે એક તરફ એ ખુની બદમાશને છોડો મુકોનો જુએ અને બીજી તરફ ગરીબ શેવડો રહેતો હોય તો શેવડાને મળવા કરતાં પેલો બદમાશ પોતાને કચડી નાંખે એ એમને વધારે પસંદ પડે. એમ કહેવાય છે કે આઠાણી ઇન્દોમાં વણુવેલા સાત ઋષીશ્વરોમાંના ગૌતમ નામના ઋષિએ આ પંથ સ્થાપ્યો છે. આ મૂળ પુરુષની આઠાણીની વિગત આપતાં લંબાણ થવા સંભવ છે. આઠાણીથી ઉત્પદ્ત ગમે તે ન્યાતનો કે જાતનો માણસ શેવડો થઈ શકે છે. શેવડાઓના ૮૪ વિભાગ છે. દરેક વિભાગને ગ્વલ કહે છે.

શેવડાના ચારાણી ગ્વલનાં નામ

આઠાણવાણીઆની પેઠે આ લેકોના વિભાગોનાં નામ પણ સામાન્ય રીતે વસવાટ ઉપરથી જ પડેલાં છે.

૧. ઝોરવાલ ગ્વલ	૨. જરાવલ	૩. કંટીરા
૪. ઝીરન્ડીઆ	૫. ભર્યા	૬. આન્પૂમ
૭. અફોવીઆ	૮. કોદલીઆ	૯. વીકોદીઆ
૧૦. રહેનમાલીઆ	૧૧. મોડાસીઆ	૧૨. વાસહીઆ
૧૩. કચ્છપાલીઆ	૧૪. ધોધાવાલ	૧૫. બડોડીઆ
૧૬. ખલ્લના	૧૭. જાલોરા	૧૮. ખોદીઆ
૧૯. મોડાહરીઆ	૨૦. ચિતોડા	૨૧. સાચોરા
૨૨. ફૂજડીઆ	૨૩. સીદાહાનીઆ	૨૪. મોકમનીઆ
૨૫. આંચળીઆ	૨૬. બાલ્ધાસા	૨૭. ભાદરાજીઆ
૨૮.	૨૯. ભૂરનાસાઆ	૩૦. નાકીદક
૩૧. ધરમકોળા	૩૨. નાગોરા	૩૩. પખતવાલ
૩૪. તાનાવાલ	૩૫. ખંડરવાલ	૩૬. મંડોરા
૩૭. નાગરાલ	૩૮. ચોરાના	૩૯. ખંભાતા
૪૦. બડોડીઆ	૪૧. સુર્યા	૪૨. મંડાલીઆ
૪૩. કોડીપગ	૪૪. જાંગડા	૪૫. બાપરવાલ
૪૬. જોરસદ	૪૭. દોદન્ડીઆ	૪૮. ચરાદ
૪૯. દિગડા	૫૦. વેડ	૫૧. વસાહરા
૫૨. કુતુપુરા	૫૩. કુછોલીઆ	૫૪. સરપલીઆ
૫૫. દકરા	૫૬. કનીઆ	૫૭. ભુરન્તક
૫૮. રણુયા	૫૯. દસરસેઆ	૬૦. નાગનસ
૬૧. પંજદલીઆ	૬૨. પાલનપુરા	૬૩. કંધારા
૬૪. કોદલીઆ	૬૫. સાદાપુનમીઆ	૬૬.
૬૭. નગરકોડીઆ	૬૮.	૬૯. દંસારકોડીઆ

૭૦. બટનેરા	૭૧. સોરટી(કી)આ	૭૨. ભીમસેના
૭૩. નાનકડીઆ	૭૪. ખનોહાઆ	૭૫. વાખીર
૭૬. ડધા	૭૭. સીદાપુરા	૭૮. સેવન્તરીઆ
૭૯. ખોખાધારા	૮૦. તકમીઆ	૮૧. અકમીઆ
૮૨. દડ	૮૩. ચૈતવાલ	૮૪. મંજલીઆ
૮૫. ખારેજ	૮૬. નાંદાલ	

• મેશ્રી અતે આવક વાણીઆની ચોરાશી ન્યાતોનાં નામ
અસલમાં આ લેખિ વચ્ચિક વા બનીઆ, જેને અરબીમાં 'બકાલ' કહે છે તે નામથી ઓળખાય છે. આ દેશમાં એઓ ચોરાશી જ્યામાં વહેંચાયલા છે,

૧. સિરા શીખાલી	૨. ઓસવાલ	૩. વાખીઆવાલ
૪. ધિંડા	૫. પકરવાલ	૬. મસ્પારતવાલ
૭. હરસોરા	૮. સરાનના	૯. પલીવાલ
૧૦. ભાહુ	૧૧. ખડેવાલ	૧૨. દોહિલવાલ
૧૩. ખડેરવાલ	૧૩. પુરવાલ	૧૫. દિસાવાલ
૧૬. ચુજર	૧૭. મુડવાલ	૧૮. અગરવાલ
૧૯. જાકલવાલ	૨૦. માતાવાલ	૨૧. કટોલીવાલ
૨૨. કુઝરાવાલ	૨૩. ચૈત્રાવાલ	૨૪. સોની
૨૫. સુરતીવાલ	૨૬. જાલોરા	૨૭. મોઢ
૨૮. નાગર	૨૯. રાંધાડ	૩૦. કપોલ
૩૧. ખડાલીઆ [યતા]	૩૨. વાપડા	૩૩. વસોરા
૩૪. જાજવાલ	૩૫. નાકદરા	૩૬. કંરકડા
૩૭. ભહુડા	૩૮. મેવાડા	૩૯. તરસંકાદરા
૪૦. કાથેવાલ	૪૧. પંજઆલ	૪૨. હાતરવાલ
૪૩. સરખદેશ	૪૪. વપસ	૪૫. સખ્કી
૪૬. ખડવાલ	૪૭. જન-અવાલ	૪૮. બેઝીઉવડા
૪૯. ઓઝતવાત	૫૦. બાનીઆવાડા	૫૧. શીગોદ [શીગોડ]
૫૨. કાંદર	૫૩. વાલમીલ	૫૪. તિસુડા
૫૫. લીલોટા	૫૬. અસ્તવર્જી [અસ્તવર્જી]	૫૭. લાશીસકા
૫૮. દરથોરા	૫૯. કંગેરા	૬૦. ખીચુ
૬૧. હુંબડ	૬૨. નસીમા	૬૩. પદમાવનીઆ
૬૪. મીરીઆ	૬૫. હીદરીઆ	૬૬. ધાકવાલ
૬૭. મગોરા	૬૮. ગોપલવાર	૬૯. મહોરવાડ
૭૦. ચિત્રોડા	૭૧. કાકલીઆ	૭૨. ભારેજ
૭૩. અનન્દવારા	૭૪. નાગોરા	૭૫. સાચોરા
૭૬. જુ-કદવાલ	૭૭. મદાહડા	૭૮. ભરામનીઆ
૭૯. વાગડીઆ	૮૦. મન્દોરીઆ	૮૧. બોરીઆલ
૮૨. સુરતીઆ ચોરવાડ	૮૩. જંતેરા	૮૪. નીલાવા

શહેર અને એની આડાશપાડાશમાં આવેલાં દેવમંદિરો

શહેરમાં અને શહેર બહાર નાનાં મોટાં ઘણાં દહેરાં છે. પરંતુ જે મરાહર અને પંકાતાં છે એ જ અહીં વર્ણવ્યાં છે.

રણછોડ

માણેકચોકની દક્ષિણે માંડવીમાં રણછોડજીની એક પથ્થરની મૂર્તિ છે. મુખ્યત્વે કરીને વાણીયા અને કારીગર વર્ગના લોકો એને વધારે પૂજે છે. એના લકતોએ દહેરાની ફરી મરામત કરાવી ત્યારે બાહ્યણોએ ત્રીકમજી નામની નવી મૂર્તિ એની પાસે બેસાડી છે.

રણછોડ બીચ

સારંગપુર દરવાજા પાસે દોલતખાના શેરીમાં રણછોડજીનું બીજું દહેરું છે. પ્રાચીન સમયમાં એ જ દરવાજા પાસે શહેર બહાર રાનશેરીમાં આ દેવ હતો. જ્યારે એની આજુ બાજુનાં પરાં લાગી ગયાં ત્યારે એ મૂર્તિને શહેરમાં લાવવામાં આવી. સદાશિવ રામચંદ્રના લાઘવરત્ન તોજાએ પોતાની સુળાગીરી દરમિયાન આ મૂર્તિની ઘણું સુંદર મંદિર બંધાવીને પ્રતિષ્ઠા કરી. અને એના આજુ બચ્ માટે શહેરમાંના એના લકતો તરફથી ધર્માદા રકમની આવક બાંધી આપી.

રઘુનાથ

આ મૂર્તિ હાલપોલની પોળમાં આવેલી છે. એના પ્રશંસકો કહે છે કે એના એવી સુંદર કારીગરીની મૂર્તિ બીજે ક્યાંય જોવામાં નથી આવતી. એની જમણી અને ડાબી બાજુ પર લક્ષ્મણ અને સીતાની મૂર્તિઓ મુકેલી છે. જૈન મઠીનામાં રામનવમીને દિવસે બીપુરુષોનાં ટોળેટોળાં એના દર્શને જાય છે.

ચતુર્ભુજ

ચંચપોળમાં મૂર્તિ સ્થાપરંગી છે. એને ચાર હાથ છે જે ઉપરથી એનું નામ ચતુર્ભુજપદ 'ચંચુ' છે.

મહનમોહના

રાજમહેતાની પોળમાં મૂર્તિ પિત્તળની છે. એના લકતોનો એક નાનકડો વર્ગ છે.

ગોડલચંદ્રમાન

રાજમહેતાની પોળમાં રઘુનાથ ગોસાંઈ નામના એક માણસના ઘરમાં પ્રાચીન કાળથી આ મૂર્તિ રાખવામાં આવેલી. એના પુત્ર ધિજનાથના મરણ પછી એને દોશી-વાડામાં ધિજજીખણ નામના એક જણના ઘરમાં લઈ જવામાં આવી હતી. વાણીયા દિવસમાં પાંચ વાર એના દર્શને જાય છે.

રામનાથ

આ મૂર્તિ માંડવી પોળમાં, દેવશેરીમાં, ભોંયરામાં છે. ત્યાં રાત દિવસ અખંડ દીવો બળે છે. એમ કહેવાય છે કે એ મકાન શહેરની સ્થાપનાના સમયથી છે અને મુસલમાનોનું રાજ્ય થયું ત્યારથી એને માટે ભોંયરાનું અત્યારનું ગુપ્ત સ્થાન નહું બનાવવામાં આવેલું.

પર. સન્તોજી.

પૃ. અંગ્રેજી ભાષાંતરકરે માયાં પણ ચાર કહ્યાં છે. પરંતુ એ અસંભવિત છે. વળી અમારી પાસેના મૂળમાં પણ એવા ભાષાંતર માટે લેક્ષા માત્ર આધાર નથી.

ભેરવ

મહાદેવનું આ દહેરું સાંકડીશેરીમાં આવેલું છે. સામાન્ય રીતે મહાદેવના દહેરામાં મૂર્તિ નથી હોતી પણ પથ્થરનું જિંગ હોય છે. એથી ઉલટું આ દહેરામાં મહાદેવની પિત્તળની ચતુર્ભુજ મૂર્તિ છે.

અંબા અને બેચરા

ચંગપોળમાંની આરસની સ્ત્રીમૂર્તિનું નામ. દહેરું રાજમાર્ગ પર આવેલું હોવાથી ત્યાં દર્શન કરનારાઓનું ટોળું ને ટોળું એકત્ર થાય છે. ખાસ કરીને રવિવારે ભક્તો દેવીને કિંમતી લુગડાં અને ધરેણાં પહેરાવે છે. બીજી મૂર્તિ રામપુરમાં (રાવપુરમાં) આકાશકેના મહેલામાં આવેલી છે. જમીનમાં બોંયડું ખનાવવામાં આવ્યું છે તેમાં મૂર્તિ ખાસ આલુપણેથી શણગારાયેલી રહે છે અને ત્યાં ચત દિવસ અખંડ દીવા બળે છે.

બેચરાલ^{૫૪}

સારંગપુર દરવાજા પાસે તહગા^{૫૫} પોળમાં એક પ્લાઠણીના ઘરમાં એક તાકામાં બેસાડેલી છે. એ સ્ત્રી એની સેવાપૂજા કરે છે. કેટલાક કાળ સુધી એ બાઈ તમામ ખોરાકનો પરિહાર કરીને કેવળ દૂધ પીને રહેતી હતી. આસો મહીનામાં નવરાત્રના દહાડા જેમાં નવ દિવસના ઉપવાસ કરવામાં આવે છે અને દશમે દિવસે અગ્નિ પ્રદક્ષિ કરી ‘હવન’ કરવામાં આવે છે અર્થાત્ જવ, તલ, અક્ષત અને દુધ (ધી ?) નો હોમ થાય છે તે દિવસોમાં વરસમાં એક જ વાર તે બોંયરામાંથી બહાર આવે છે. એમ કહેવાય છે કે આ સ્ત્રી એ દિવસે પોતાની જીભ કાપીને હોમે છે. પરંતુ તે તરત અજન્મ રીતે હતી એવીને એવી ચંદ્ર નય છે. હાલ એ બાઈ ધડપણમાં પોતાની તંદુરસ્તી જાળવવા માટે સામાન્ય ખોરાક ખાય છે પરંતુ જીભ કાપવાની ક્રિયા શિરસ્તા મુજબ એ હજી વ કરે છે.

તોતલા ભવાની

દાળની પોળમાં આરટોડીઆ ચણતરા પાસે એક તાકું છે, જે અખરખના તરેહ તરેહના વંરકથી શણગારેલું છે. એના ચમત્કારો સંબંધી ઘણી વાતો ચાલે છે. એના હિંદુ ભક્તો અને સેવકોના ઘણાં ટોળાં ત્યાં જાય છે.

બેચરા (એની એ જ)

રાજ મહેતાના મહોશ્વામાં એ જ નામની પોળમાં એક વાણીઆના ઘરના પ્રેડા પર દિવાલથી ધસાપડું એક તાકું બનાવેલું છે. તે ભવાનીનું ચાનક છે. તેમાં ત્રણ સોનાના વરખર્ચ મહેલા અણુધડ પથ્થરના કંકડાઓ છે. એને તોતલા ભવાની^{૫૬} કહે છે, એના

૫૪. બહુચરા.

૫૫. અંગ્રેજીભાષાતકારોએ ‘તલુજા પોળમાં’ એમ કહ્યું છે. સારંગપુર દરવાજા પાસે અત્યારે તળાવોની પોળ છે. બંને યમાં ફારસીમાં એક મીડાનો જ ફેર છે. ‘એ’ ની જગ્યાએ ‘ચે’ હોય તો મૂળ ફારસી પણ ‘તલીઆ’ વંચાય.

૫૬. આની આગસા ફરરાનું મથાણું મૂળમાં તોતલા ભવાની છતાં ફરરામાં મૂર્તિનું નામ બેચરા-જણાવેલું છે. અને આમાં બેચરાનું મથાણું કરી મૂર્તિનું નામ તોતલા (તુળબ લંવાતી). જણાવ્યું છે. અંગ્રેજી ભાષાતરકારોએ આ ક્રમ ઉલટાવ્યો છે. પરંતુ મૂળને વળગી રહેવા માટે અમે એમ કંરવું ઉચિત ધાર્યું નથી.

સંબંધમાં પણ કંઈ કંઈ ફતકથાઓ વર્તમાન છે જેનું વર્ણન કરવાથી લ'બાણુ સિવાય કશું પ્રાપ્ત થાય એમ નથી. બાન્દા^{૫૭} જાતના વાણીઓએ એને પૂજે છે. આસો અને ચૈત્ર મહીનાની પાંચમની રાતે માતાના એકાદ ખાસ શિષ્યના શરીરમાં માતાનો આવી-ભાવ થાય છે અને તે વખતે ભકતો પોતપોતાની જરૂરીઆતો અને માગણીઓનો જવાબ માગે છે.

આશાપુરી

સાંકડી શેરીના રસ્તા પર એક સુંદર જગ્યામાં સુંદર કાતરણીનાળા એક આરસની મૂર્તિ છે. એ દહેરૂં કૃપાશંકર નામના નાગરે બ'ધાવ્યું. મૂર્તિને સુંદર લુગડાં અને તરેહ તરેહનાં ધરેણાં પહેરાવેલાં છે.

પરાંમાં આવેલા મહાદેવ

નરસિંંગ—રાજપુરમાં તુલસી શેરીમાં આ દહેરૂં છે. ત્યાં આરસની ફરસાંધી છે. લોકો ત્યાં કુલ ચડાવે છે. એના ભકતોએ મુસલમાનોના રાજ્યકાળમાં મૂર્તિને એક ગ્રામ ધરમાં સંતાડી હતી. તે હજી તે જ સ્થળે છે. ચંદોલા તળાવ પર નરસિંંગજીનું બીજું દહેરૂં છે. ત્યાં દિવાલમાં એક ઘણો નાનો ગોખલો છે. ત્યાં ઘણા હિંદુઓ દર્શન જાય છે.

ચાકેશ્વર

ચાકેપેશ્વર એ મહાદેવનું બીજું નામ છે. આ દહેરૂં રાજપુર દરવાજા બહાર આવેલું છે. નજમુદ્દીણની હકુમત દરમિયાન આનંદરામ નામના એક આદમીએ એ દહેરૂં સમરાવ્યું અને ત્યાં બગીચો પણ કરાવ્યો.

કાકરેજી ભવાની

કાંકરીઆ તળાવ પર પાણી આવવાના ગરનાળા પર કેટલાક ચાંભલા પર એક બેકેક બનાવેલી છે. એમાંનો એક ચાંભલો ભવાનીનો છે. એને કાકરેજી ભવાની કહે છે. હિંદુઓ એની પૂજાથે ત્યાં જાય છે.

સેંદવાવ ભવાની

શહેરથી ત્રણ ગાઉને અંતરે આવેલા મહમુદાખાદ નામના કચ્છામાં એક વાવ છે. જે સેંદવાવ ભવાનીનું થાનક મનાય છે. ગ્રાવણ મહીનામાં દર રવિવારે હિંદુઓ ત્યાં દર્શન કરવા અને ન્હાવા જાય છે.

હંતુમાન મહાદેવ

મુસ્તાનપુરમાં મજાસુત પથ્થરની ઘણી ઉંચી વાંદરાની મૂર્તિ છે. જુના કાળથી એ જર્મીનમાં દટાયેલી હતી. પરંતુ દામાજી ગાયકવાડના નાયક રિન્દાજી પંડિતને એની આગાહી મળવાથી એણે એને ખોદી કઢાવી અને એને માટે એક મંદિર બ'ધાવ્યું. હિંદુઓ દર શનિવારે ત્યાં જાય છે.

૫૭. અંગ્રેજી લાપાંતરકારોએ 'માંડ' લખ્યું છે. આપણા લેખકે આપેલી વાણીઆની પેટાન્યાતોમાં આમાવું એક નામ નથી મળતું; જો કે મોઢ નામ છે.

સાનકેશ્વર^{૫૮} મહાદેવ

શહેરથી ત્રણ ગાઉને અંતરે આવેલા હવેલી પરગણામાંના ખિસ્તાન નામના ગામમાં આ દેવ ધણા પ્રાચીન સમયથી પ્રખ્યાત છે. દહેરાને માથે ધુમ્મટ છે. શ્રાવણ મહીનામાં દર વર્ષે દહેર અને ગામડાંના હિંદુઓ ત્યાં દર્શન કરવા જાય છે.

ભાતર ભવાની

શહેરની અર્ધા ગાઉને અંતરે હવેલી પરગણામાં અસારવા મુકામે એક વાવડી છે. એનું નામ ભાતર ભવાની છે. એમ કહેવાય છે કે શહેર વચ્ચું ત્યારે એક મૂર્તિપૂજકને આ જગાએ વાવડી બંધાવવાની પ્રશરત (સ્વભામાં) થઈ હતી. ત્યાં એક ગોખલો છે જેની પૂજા કરવામાં આવે છે.

ધનક દહેરી

સૈયદપુર^{૫૯} પાસે નંદરાલા નામના પરામાં એક ધુમ્મટ [દહેર] છે. એમાં એક ગોખલો છે, જેમાં ભવાનીની મૂર્તિની સ્થાપના કરવામાં આવી છે. શહેર અને ગામડાના લોકો, ખાસ કરીને કાળા લોકો એના ભક્તો છે. દર શ્રાવણ મહીનામાં એ લોકો ત્યાં એકઠા થાય છે અને દેવીની પૂજા કરે છે.

નિલકંઠ મહાદેવ

અસારવા નામના પરામાં આ સિંગ છે. આ કાળમાં એના ભક્તોએ દહેરાની મરામત કરાવી એને સુંદર બનાવ્યું છે.

આચાર્ય ગોસાંઇનાં પગલાં

આચાર્ય ગોસાંઇ અસારવામાં વૈશ્વવર્ધનના સ્થાપક હતા. અત્યારનો ગોસાંઇ એનો વારસ છે. વૈશ્વવ. વાણીઆઓનો એ શુરુ છે. પગલાં મંગળી [કંઈ કંઈ] દંતકથાઓ ચાલે છે. માગસર^{૬૦} મહીનાની નોમને દિવસે ભક્તો ત્યાં જાય છે. એ દિવસને ઓઝવ કહે છે.

નહુગંગા ૬૧(?) ભવાની

સાબરમતી નદીને તીરે શાહી બાગ પાસેના દુધેશ્વરના પુલ પર એક પ્રાચીન ગોખલો છે. એ પુજાય છે. સાં રાત દિવસ સન્ધ્યાસીઓ પડ્યા રહે છે. રવિવારને દિવસે ઘણા લોકો ત્યાં જઈને ન્હાવામાં ઘણું પુણ્ય માને છે. ખાસ પ્રસંગો પર તમામ હિંદુઓ—ન્યાતે ન્યાતના ત્યાં ન્હાવા જાય છે. અને એ સ્થળ પવિત્ર મનાવું હોવાથી એ લોકો મહાં પથ ત્યાં બાળે છે.

૫૮. અંગ્રેજ ભાષાંતરકારોએ નિલકંઠેશ્વર લખ્યું છે.

૫૯. અંગ્રેજ ભાષાંતરકારોએ સિદ્ધપુર લખ્યું છે. મૂળ 'સીદપુર' એમ પણ વાંચી શકાય એમ છે. પરંતુ પરાઓમાંનાં દેવસ્થાનોના આ પ્રકરણમાં છેક સિદ્ધપુર પાસેનું દહેર આવી શકે નહિ. એટલે સૈયદપુર એવો પાઠ વાંચવાનું જ અમે હિચિત માન્યું છે.

૬૦. અંગ્રેજ ભાષાંતરમાં માધ મહીનો છે.

૬૧. અંગ્રેજ ભાષાંતરકારોએ એકલિંગ લખ્યું છે.

લીમનાથ મહાદેવ

શાહીબાગ પાલે સાબરમતી નદીને કિનારે આ દહેરૂ છે. શ્રાવણ મહીનામાં હિંદુઓ ત્યાં ન્હાવા જાય છે. ખાસ ભકતો આખો માસ ત્યાં ન્હાવા જાય છે.

ખડકદાર ખૂંદર મહાદેવ.

સાબરમતી નદી પર મહમદ અમીનખાનના બગીચા પાસે. શ્રાવણ મહીનામાં ભકતો ત્યાં જાય છે.

હિંગલાજ ભવાની.

નૌરંગપુરમાં બારણા વગરનો ગંગનાદ્રાર ધુમ્મટ છે, જેમાં એક ઘણો નાનો ગોખલો છે. ત્યાં રાત દિવસ અખંડ દીવો જળે છે. ધુમ્મટમાં કશું દેખાતું નથી. હિંદુઓ ત્યાં પૂજા કરવા જાય છે.

સપ્તભુવન આનેશ્વર મહાદેવ

સાબરમતી નદીપર મંત્રુરી મુકામે એક લિંગ છે, જેને પાંચ માથાં છે. એ પાંચમુખી કહેવાય છે. ભાદરવા સુદ પાંચમ જે અષ્ટિપંચમી કહેવાય છે એ દિવસે હિંદુઓનાં ટોળાં ત્યાં જાય છે. એ દિવસે ત્યાં નદીમાં ન્હાતું અને એ લિંગની પૂજા કરવી એ પુણ્ય મનાય છે.

x

x

x

x

તીર્થ-સાબરમતી અને દુધેશ્વર

શાહીબાગ પાસે સાબરમતી નદીને કિનારે તીર્થ છે. પ્રાચીન સમયમાં દુધિ [દધિયિ] નામના ઋષિ ત્યાં રહેતા હતા. એમને વિષે નવાઇ પમાડે એવી વાત ચાલે છે. તે સ્થળ એમને લીધે પવિત્ર મનાય છે. હિંદુઓ ત્યાં ન્હાવા જાય છે. એ લોકો મહાદેવ પશુ ત્યાં બાળે છે. [અપૂણ]

૬૨. અંગ્રેજ ભાષાંતરમાં ખડકેશ્વર મહાદેવ એમ લખ્યું છે.

૬૩. સપ્ત ભેટલે શનિવાર ચાય. પરંતુ એનો અહીં કંઈ અર્થ બેસતો નથી. અંગ્રેજ ભાષાંતરમાં આ શબ્દ છે જ નહિ. તદુપરાંત આની આગળ એક ખીન્ન મહાદેવનું - એમાં વર્ણન છે તે નીચે પ્રમાણે:-

સિદ્ધેશ્વર મહાદેવ

ધમધપુરમાં પેશવાના નાયબ શ્રીપતરાવે ફરીથી બંધાવેલું એ પુરાણ મંદિર છે. એના પર ધુમ્મટ છે.

ગૂજરાતનું પ્રધાન વ્યાકરણ*

[પં. બેચરદાસ જી. દોશી]

પ્રભાચંદ્રસરિ (વિ. સં. ૧૩૩૪) પ્રભાવકચરિત્રમાં જણાવે છે કે—“મહારાજ જયસિંહ દેવે માલવમંડલ ઉપર વિજય મેળવ્યો, ધારાની સમગ્ર ત્રાદિ પાટણમાં આવી, એની સાથે ભોજરાજનો પુસ્તક બંગાર પણ લાવવામાં આવ્યો.” ૭૦

“વિજયવંત સિદ્ધરાજ પાટણ આવ્યો તે વખતે આશીર્વાચન કરવા અનેક પંડિતો રાજાસાહે આવ્યા હતા, તેમાં આચાર્ય હેમચંદ્ર પણ હતા” ૭૧

“આશીર્વાચન થઈ રહ્યા પછી સિદ્ધરાજે હેમચંદ્રને કહ્યું કે, આપ વખતો વખત મારે ત્યાં પધાર્યા કરશે” ૭૩

“હવે કોઈ સમયે હેમચંદ્રસરિ સિદ્ધરાજને મળવા આવ્યા ત્યારે સિદ્ધરાજના પુસ્તક-બંગાર રક્ષકો અવંતીના એ બંગારનું નિરીક્ષણ કરતા હતા. એ રક્ષકોએ ‘લક્ષણ’ નામનું એ બંગારનું એક પુસ્તક રાજાને બતાવ્યું” ૭૪

“રાજાએ આચાર્યને પૂછ્યું કે, એ શું છે? આચાર્યે કહ્યું કે, ‘ભોજવ્યાકરણ’ નામનું એ શબ્દશાસ્ત્ર છે.” ૭૫

“વળી કહ્યું કે, એ માલવનરેશ વિદ્યવ્યકશિરોમણિ હતો. એણે શબ્દશાસ્ત્ર, અલંકાર-શાસ્ત્ર, જ્યોતિઃશાસ્ત્ર, તર્કશાસ્ત્ર, ચિકિત્સાશાસ્ત્ર, રાજસિદ્ધાંત, તરણશાસ્ત્ર (પ્રકાશવર્ધક), વાસ્તુ-

* આઠમી ગૂજરાતી સાહિત્યપરિષદમાં રજૂ કરેલો નિબંધ.

૧ “અન્યદા સિદ્ધરાજોડપિ જિત્વા માલવમણ્ડલમ્ ।

સમાજગામ તસ્મૈ ચાશિર્પ દર્શનિનો દદુઃ ॥૭૦॥

તત્ર શ્રીહેમચન્દ્રોડપિ સુરિર્મૂરિકલાનિધિઃ ।

ઉવાચ કાવ્યમધ્યગ્રમતિશ્રવ્યનિર્દર્શનમ્ ॥૭૧॥

વ્યાખ્યાવિભૂપિતે વૃત્તે વૃત્તે ઇવ વિમોસ્તતઃ ।

આજુહાવાવનોપાલઃ સુરિં સૌથે પુનઃ પુનઃ ॥૭૨॥

અન્યદાવન્તિકોશીયપુસ્તકેષુ નિયુક્તકૈઃ ।

દર્શ્યમાનેષુ ભૂપેન પ્રૈક્ષિ લક્ષણપુસ્તકમ્ ॥૭૩॥

કિમેતદિતિ પપ્રચ્છ સ્વામ્યપીતિ વ્યજિજ્ઞપત્ ।

ભોજવ્યાકરણં હોતચ્છબ્દશાસ્ત્રં પ્રવર્તતે ॥૭૪॥

લક્ષણ, અંગગણિત, શકુનવિદ્યા, અધ્યાત્મશાસ્ત્ર, રવિશાસ્ત્ર, સામુદ્રિક તથા મેઘમાલા વગેરે અનેક ગ્રંથોનું પ્રણયન કરેલું છે ” ૭૬-૭૭-૭૮,

“ આ બધું સાંભળીને સિદ્ધરાજ બોલ્યો કે, શું અમારા ભંડારમાં આવાં શાસ્ત્રો નથી ? સમજ ય ગૂજરાતમાં આવો કોઈ સર્વશાસ્ત્રજ્ઞિષ્ણુત પડિત નથી એનું શું કારણ ? ” ૭૯

“ આ સમયે ત્યાં ઉપરિચિત રહેલા વિદ્વાનોની દષ્ટિ આચાર્યહેમચંદ્ર તરફ જ વળી.

રાજાએ હેમચંદ્રને વિનંતિ કરી કે, તમે શબ્દવ્યુત્પત્તિકર શાસ્ત્રને રચીને અમારા મનોરથ પૂરા કરો, તમારા સિવાય બીજો કોઈ પડિત એને રચી શકે તેમ નથી ” ૮૦-૮૧

“ વર્તમાનમાં આપણો દેશ મંક્ષિત કલાપ (કાતંત્ર) વ્યાકરણને અધીન છે, એ અધીનતા ભોગવતાં છતાં ય વિદ્યાર્થીને શબ્દવ્યુત્પત્તિ તો બરાબર થતી નથી. વળી, એક વ્યાકરણ તરીકે પાણિનિયં વ્યાકરણ ઠીક છે. પણ બાકીનો અભિમાનથી એને વેદાંગ કહીને અભ્યાસિઓની અવગણના કરે છે. એ લોકો સમયે સમયે એમ ટકોર કર્યા કરે એ કરતાં નવીન જ વ્યાકરણ રચવું ઉત્તમ છે ” ૮૨-૮૩

છવટે—

અસૌ હિ માલવાધીશો વિદ્વચ્ચક્રશિરોમણિઃ ।

શબ્દાલંકારદૈવજ્ઞતર્કશાસ્ત્રાણિ નિર્મમે ॥૭૬॥

ચિકિત્સારાજસિદ્ધાન્તતત્ત્વાસ્તૂદયાનિ ચ ।

અક્કશાકુનકાધ્યાત્મસ્વપ્રસાદાદ્રિકાન્યપિ ॥૭૭॥

ગ્રન્થાન્નિમિત્તવ્યાખ્યાનપ્રશ્નચૂડામણીનિહ ।

વિવૃત્તિં ચાય (?) સદ્ગ્રાવેર્થશાસ્ત્રં મેઘમાલયા ॥૭૮॥

ભૂપાલોડયાવદત્ કિં નાસ્મત્કોશે શાસ્ત્રપદ્ધતિઃ ।

વિદ્વાન્ કોઽપિ કથં નાસ્તિ દેશે વિશ્વેઽપિ ગૂર્જરે ? ॥૭૯॥

મર્વે સંભૂય વિદ્વાંસો હેમચન્દ્રં વ્યલોકયન્ ।

મહાભવત્યા ચ રાજાઽસાવશ્યર્થ્ય પ્રાર્થિતઃ પ્રશ્નઃ ॥૮૦॥

શબ્દવ્યુત્પત્તિકૃચ્છાસ્તં નિર્માયાસ્મન્મનોરથમ્ ।

પૂર્યસ્વ મહર્ષે ! ત્વં વિના ત્વામત્ર કઃ પ્રશ્નઃ ॥૮૧॥

સંક્ષિપ્તથ પ્રવૃત્તોઽયં સમયેઽસ્મિન્ કલાપકઃ ।

લક્ષણં તત્ર નિષ્પત્તિઃ શબ્દાનાં નાસ્તિ તાદૃશી ॥૮૨॥

પાણિનેર્લક્ષણં વેદસ્યાઙ્ગમિત્યત્ર ચ દ્વિજાઃ ।

અવલેપાદસૂચન્તિ કોઽર્થસ્તૈરુન્મનાયિતૈઃ ॥૮૩॥

“ સિદ્ધરાજે એમ કહ્યું કે, મારો દેશ અને હું ધન્ય છીએ. જ્યાં આવા અસૌકંદિ વિદ્વાનનો નિવાસ છે.” ૯૫

ત્રિપદ્ધિશલાકાપુરુષચરિત્રમાં રાજા કુમારપાલ હેમચંદ્રાચાર્યનો ઉપકાર માને છે કે—

पूर्वं पूर्वजसिद्धराजनृपतेर्भक्तिस्पृशो याञ्चया

साङ्गं व्याकरणं सुवृत्तिसुगमं चक्रुर्भवन्तः पुरा ।

मद्धेतोरथ योगशास्त्रममलं लोकाय च दद्यात्प्रय—

च्छन्दोऽलंकृतिनामसंग्रहमुखान्यन्यानि शास्त्राण्यपि ॥

આચાર્ય હેમચંદ્રે સિદ્ધહેમની પ્રશસ્તિમાં જણાવ્યું છે કે,—

“ અતિવિસ્તૃત, દુર્બોધ અને વિપ્રકીર્ણ વ્યાકરણોના મમહત્થી કદર્થિત થએલા શ્રી-સિદ્ધરાજ જયસિંહે સર્વાંગપૂર્ણ એક નૂતન રાજદાનુશાસન રચવાની આચાર્ય હેમચંદ્રને પ્રાર્થના કરી અને તે મુજબ આચાર્ય હેમચંદ્રે આ વ્યાકરણને વિધિપૂર્વક (સર્વાંગ-પૂર્ણ) બનાવ્યું ”

આમાં ‘ કદર્થિત ’ એ સિદ્ધરાજનું વિશેષણ છે એનો ખ્યાલ એવો છે કે, સિદ્ધરાજના પોતાના સમયે ગૂજરાતમાં લિન્નલિન્નકર્તૃક કેટલાંય વ્યાકરણોનો પ્રચાર હશે. પણ એમાંનું એક સર્વાંગપૂર્ણ વ્યાકરણ ગૂજરાતના વિદ્વાને નહિ રચેલું હોય તેથી એ માતૃભૂમિના અભિમાની રાજાનાં મનમાં વ્યથા થઇ આવી હોય,

અથવા

પોતાના પ્રપિતામહનો પ્રતિસ્પર્ધી માળવનરેશ ભોજ એક વ્યાકરણકાર હતો અને એ પોતાના દેશમાં પોતાનું જ વ્યાકરણ પ્રસારવતો હતો વા એ જ ભોજ વ્યાકરણ (જેનું ખીલું નામ સ્વરસ્વતીકાલરણ છે) ગૂજરાતની પાઠશાળાઓને ગજવતું હોય, આથી પણ એ રાટ્નમહત્વાકાંક્ષી નરેશ સિદ્ધરાજને લાગી આવ્યું હોય,

અથવા

અતિવિસ્તારવાળાં છતાં યે અપૂર્ણ અને દુર્ગમ વ્યાકરણોના અભ્યાસથી ત્રાસી ગએલ ગૂજરાતી વિદ્યાર્થીઓને જોઈને એક પ્રભાપ્રિય અને વિદ્યાપ્રેમી નૃપતિ તરફ એણે આચાર્ય હેમચંદ્રને સર્વાંગપૂર્ણ સર્વથા નવીન વ્યાકરણ રચવાની પ્રાર્થના કરી હોય:

“ तेनातिविस्तृतदुरागमविप्रकीर्ण—

शब्दानुशासनसमूहकदर्थितेन ।

अभ्यर्थितो निरवमं विधिवद् व्यधत्

शब्दानुशासनमिदं मुनिहेमचन्द्रः ॥

इत्याकर्ण्य चमत्कारं धारयन् वसुधाधिपः ।

उवाच धन्यो मदेशोऽहं च. यत्रेदृशः कृती ” ॥૯૬॥

એ પદના પૂર્વાર્ધમાં આવે જ કોઇ ભાવ ભરેલો છે.

હેમચંદ્રના સમસમયી (સં. ૧૨૪૧) આચાર્ય સોમપ્રભે પોતાના કુમારપાલ પ્રતિબોધ (૫૦૨૨) માં આ જ વર્ણનને સંક્ષેપથી દર્શાવેલો છે અને ચોડા ફેરફાર સાથે પ્રબોધચિંતામણિ (૫૦ ૧૪૫-૧૪૮)માં એ પ્રભાચંદ્રના સમસમયી ગુરુભાતા મેરુતંગે (સં. ૧૩૬૧) જણાવેલો છે અને તે પછી શતક શતકને અંતરે થયેલા (સં. ૧૪૬૨) જિનમંડનગણિએ અને (સં. ૧૬૦૦ ?) ચારિત્રસુંદરગણિએ યથાક્રમે કુમારપાલ પ્રબોધ (૫૦ ૧૬-૧૭) માં અને કુમારપાલચરિત્ર (૫૦ ૮ શ્લોક, ૨૯-૪૬)માં જણાવેલો છે.

આ તેમ જ આવા અન્ય ઉદ્દેશોથી આપના લક્ષ્યમાં આવ્યું હશે કે ગુર્જરાસામ્રાજ્ય મહારાજા સિદ્ધરાજની વિનંતિથી આચાર્ય હેમચંદ્રને ગુર્જરાત માટે નવીન સાહિત્ય નિર્માણ કરવાની પ્રેરણા મળી. આ પ્રેરણા રાજ તરફથી આવેલી હોવાથી એ રાષ્ટ્રમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી એમ કહીએ તે અધટિત નથી. આ લક્ષ્મીસમૃદ્ધ દેશને વિદ્યાસમૃદ્ધ કરવા આ મહરવાકાંક્ષી આચાર્યે અપૂર્વ પ્રયત્ન આદર્યો.

પ્રાચીન સાહિત્યમાં અનેક વૈચાકરણો થઈ ગયા છે અને તેઓએ નાનાં મોટાં અનેક શબ્દાનુશાસનો રચ્યાં છે પણ પોતાના દેશમાં પ્રસિદ્ધ સકલ વાહમયતું સંપૂર્ણ રીતે અનુ-શાસન કરનાર ખીજો કોઈ આચાર્ય જાણ્યો નથી:—સંસ્કૃતતું સંપૂર્ણ પંચાંગી વ્યાકરણ તેમ જ પ્રાકૃત અને અપભ્રંશતું સંપૂર્ણ વ્યાકરણ, સંસ્કૃત અને દેશ્ય શબ્દોના કોશી, સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતતું છંદોનુશાસન અને ગ્રંથાનુશાસન અને આ સર્વના ઉદાહરણરૂપ દ્વાપાત્રય મહાકવ્ય—પ્રાચીન સાહિત્યમાં વાણીતું આવું સંપૂર્ણ અનુશાસન કરનાર વાગીશ્વર અન્ય જાણ્યો નથી. એ વાગીશ્વરને પોતાના કહેવાતું માન ગુર્જરાતને છે.

આચાર્યના મહાન પ્રયત્નથી જૈનસંપ્રદાયને પણ ઉજ્જવલતા પ્રાપ્ત થઈ, પણ આ પ્રવૃત્તિમાં આચાર્યનો મુખ્ય ઉદ્દેશ તો વધારે વ્યાપક હતો એ ઉપરનાં પૂરાવાથી તેમજ આ સર્વશાસ્ત્રોના મૂળભૂત એમના વ્યાકરણને તપાસવાથી જણાઈ આવે છે.

હેમચંદ્રે કરેલું સ્તવતું મંગલ અને વ્રાતતું મંગલ જોઈએ:

પ્રત્યેક મંગલવિધાતા પોતાના ઇષ્ટદેવને યાદ કરે છે. સિદ્ધહેમના મંગલમાં એવી રચના કરવામાં આવી છે કે કોઈ પણ સંપ્રદાયને માનતો અભ્યાસી એ મંગલને પોતાના ઇષ્ટદેવના સ્તવનમાં યોગ્ય શકે છે.

‘ અર્હન્ ’ શબ્દ જૈનસંપ્રદાયમાં સુપ્રસિદ્ધ છે, અહીં આદિમાં તેનો ઉચ્ચાર ન કરતાં હેમચંદ્રે અર્હ પદ મૂકેલું છે.

જૈન અભ્યાસી ‘ અર્હ ’ શબ્દથી ‘ અર્હન્ ’ ને યાદ કરે છે. શૌદ્ધ સંપ્રદાયમાં જુદને ‘ અરહત ’ કહેવામાં આવે છે એથી જુદના ઉપાસક માટે પણ અર્હ મંગલ ઉચિત છે. શિવ, વિષ્ણુ અને બ્રહ્માનો ઉપાસક અર્હ પદથી શિવ, વિષ્ણુ અને બ્રહ્માતું પણ સ્મરણ કરી શકે છે.

આ સંમધે ન્યાસકાર કનકપ્રભ જણાવે છે કે—

“ અકારેણોચ્યતે વિષ્ણુ રેફે વ્રહ્મા વ્યવસ્થિતઃ ।

દ્વકારેણ હરઃ પ્રોક્તસ્તદન્તે પરમં પદમ્ ” ॥ (લઘુન્યાસ ૫૦ ૧)

અહીં ચતુર્થ ચરણમાં ‘તદન્તે પરમં પદમ્’ કહીને નિર્વાણતત્ત્વને દર્શાવેલું છે જેને સર્વ ધર્મો પરમોત્કૃષ્ટ તત્ત્વરૂપે સ્વીકારે છે એથી બીજી રીતે પણ ‘અર્હં’ પદ સર્વ ધર્મોપાસકોને માટે મંગલરૂપ છે.

• “ પ્રણમ્ય પરમાત્માનં થેયઃ શબ્દાનુશાસનમ્ ”.

એ મંગલ વૃત્તિનું છે, એમાં તો સર્વ ધર્મના તીર્થકરોનું સ્થાન સ્પષ્ટપણે છે, એમ માનતાં કયું ખેંચવું કે મરડવું પડતું નથી.

સિદ્ધહેમનું બીજું સૂત્ર ‘સિદ્ધિઃ સ્યાદ્વાદાત્’ છે. આચાર્ય હેમચંદ્રે પોતાના પુસ્તકની વ્યાપકતા વૃદ્ધિને સાર જ એ સૂત્રની બે વ્યાખ્યા કરેલી છે:

અહીં સ્વાદ્વાદનો સિદ્ધાંત સ્થાપીને જૈનશ્રમણના મહત્તા દર્શાવવાનો આચાર્યનો ઉદ્દેશ નથી પણ આદ્ય વ્યાકરણ પાણિનિ અને વ્યાડિ વગેરે મહાપિત્રોએ વ્યાકરણના પદાર્થોમાં આ સિદ્ધાંતને સ્વીકારેલો છે માટે જ તેને અહીં સ્મરવામાં આવ્યો છે.

આ શ્રેણીમાં પાણિનિનો આશય પ્રકટ કરતાં મહાભાષ્યકાર પોતે જણાવે છે કે,

“ કિં પુનરાકૃતિઃ પદાર્થઃ આહોસ્વિદ્ દ્રવ્યમ્ ? ઉભયમ્ । इत्याह । कथं ज्ञायते ? उभयथा हि आचार्येण सूत्राणि प्रणीतानि आकृति-पदार्थ मत्वा x x x द्रव्यं पदार्थ मत्वा ” । (મહાભાષ્ય ૫૦ પર અધ્યાય ૧)

અર્થાત્ “શબ્દના અર્થને જાતિરૂપે એટલે આમા-ન્યરૂપે માનવો કે દ્રવ્યરૂપે-વિશેષરૂપે ?

મહાભાષ્યકાર ઉત્તર આપે છે કે, પદના અર્થને ઉભયાત્મક માનવો, કારણ કે, આચાર્ય પાણિનિના લક્ષ્યમાં એ બંને પ્રકારો છે અને સૂત્રો પણ એમણે એ જ રીતે ગુચેલાં છે. ”

વળી,

“ કિં પુનર્નિત્યઃ શબ્દઃ, આહોસ્વિત્ત્વ કાર્યઃ ? સંગ્રહ एतत् प्राधान्येन परीक्षितम्-नित्यो वा स्यात् कार्यो वेति । तत्रोक्ता दोषाः, प्रयोजनान्यपि उक्तानि । तत्र त्वेप निर्णयः-यद्येव नित्यः अद्यापि कार्यः, उभयथापि लक्षणं प्रवर्त्यमिति ” ॥

(મહાભાષ્ય ૫૦ ૫૪ અઠ ૧)

અર્થાત્ “ શું શબ્દ નિત્ય છે કે કાર્ય એટલે અનિત્ય છે ? આ શ્રેણીમાં-સંગ્રહ નામના ગ્રંથમાં વ્યાડિ-આચાર્યે અવિશેષ ચર્ચા કરેલી છે, તેમાં દોષો દર્શાવેલા છે તેમ પ્રયોજનો પણ દર્શાવેલાં છે. તેમાં આ નિર્ણય છે-જો કે શબ્દ નિત્ય છે તો પણ કાર્ય-અનિત્ય-છે, બંને પ્રકારે લક્ષણે (શબ્દશાસ્ત્રને) પ્રવર્તાવવાનું છે. ”

આ એક બે સ્થળે નંદિ પણ બંનેક સ્થળે પાણિનિના વ્યાકરણમાં આ સિદ્ધાંતને માનવામાં આવ્યો છે-જૂઓ મહાભાષ્ય ક્રિષ્ટ. (૫૦ ૪૮૬. અઠ ૨)

વ્યાકરણના પદાર્થો પૈકી લિંગવ્યવસ્થા, વિશેષણવિશેષ્યભાવ, સામાનાધિકરણ, અનેકકારકતા અને વાચ્યવાચકતા વગેરે તત્ત્વો આ સિદ્ધાંત ઉપર નિર્ભર છે. આ જોતાં સ્યાદાદનો સિદ્ધાંત સર્વવ્યાકરણ સાધારણ છે માટે જ હેમચંદ્ર પણ જણાવે છે કે,

“ સર્વપાર્ષદત્વાच्च शब्दानुशासनस्य सकलदर्शनसमूहात्मकस्याद्वादसमाश्रय-
णमतिरमणीयम् ” (સિદ્ધહેમ ૫૦ ૨)

બીજી દૃષ્ટિએ આ સૂત્રનો અર્થ વ્યાકરણના પ્રયોજનને લગતો બતાવેલો છે :

‘ વાદાત્ સિદ્ધિઃ સ્યાત્ ’

અર્થાત્ શુદ્ધ શબ્દના ઉચ્ચારણથી સિદ્ધિ-સુક્રિત-મળે છે. હેમચંદ્રના આ કથનમાં મહાભાષ્યકારનો અને ભટ્ટહરિનો પ્રતિધ્વનિ છે.

મહાભાષ્યકાર કહે છે કે,

“ एकः शब्दः सम्यग् ज्ञातः शास्त्रान्वितः सुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग्
भवति ”

ભટ્ટહરિ પોતાના વાક્યપદીયમાં આ જ ભાવને જણાવે છે:

“ तद् द्वारमपवर्गस्य वाङ्मलानां चिकित्सितम् ।
पवित्रं सर्वविद्यानामधिविद्यं प्रकाशते ” ॥

“ तस्माद् यः शब्दसंस्कारः सा सिद्धिः परमात्मनः ।

तस्य प्रवृत्तिरप्यज्ञस्तद् ब्रह्मामृतमश्नुते ॥

(વાક્યપદીય ૫૦ ૫૧ કાંડ ૧ શ્લોક ૧૪-૧૩૩)

સ્યાદાદને લગતા આ સૂત્રનો બીજો ભાવ કોઈ પણ ધર્મના અનુયાયિને સર્વથા અનુ-
કૂળ છે માટે જ એને અહીં દર્શાવેલો છે.

યद्यપિ સ્યાદાદનો સિદ્ધાંત સર્વવ્યાકરણ સાધારણ છે તો પણ જેઓ માત્ર એ શબ્દ-
થી જ લાડકતા હોય તેવાઓને માટે એમણે આ બીજો પ્રયોજનનો ભાવ જણાવેલો છે.

ત્રેતસંપ્રદાયની મહત્તાનો જ એમનો ઉદ્દેશ હોત તો ‘સિદ્ધિઃ સ્યાદ્વાદાત્’ જેવા દ્વિ-
અર્થાં સૂત્રને બદલે એમણે ત્રેતંદ્ર અને શાક્ટાયનની પેઠે ‘સિદ્ધિરનેકાન્તાત્’ જેવું
એકાર્થક સૂત્ર જ રચ્યું હોત.

વળી, પોતાના બૃહ-ન્યાસમાં મંગળ કરતાં એમણે તીર્થકરોને યાદ કરવા સાથે મહા-
ભાષ્યકારની સ્મૃતિનો પણ ધ્વનિ કરેલો છે અને અનેક સ્થળે એ મહાવૈયાકરણ પતંજલિને
એમણે સવિશેષ બહુમાનસહ નિર્દેશેલા છે:

“ श्रीमन्तमजितं देवं श्रीमत्पार्श्वजिनोत्तमम् ।

शेषं निःशेषकर्तारं स्मृत्वा टीका प्रतन्यते ” ॥ (ન્યાસ ૫૦ ૧)

એ એમનું ન્યાસનું મંગળ છે અને

“યદાહ શ્રીશેષાદિમદારકઃ” (ન્યાસ ૫૦ ૪૨)

“યદાહ શ્રીશેષાદિઃ” (ન્યાસ ૫૦ ૮)

એમના મહાભાષ્યકારને લગતા ઉદ્દેશો છે.

આ બધી બાબતોનો વિચાર કરતાં સ્પષ્ટપણે એમ સમજાય છે કે, સિદ્ધહેમને સર્વ-
શ્રાવ્ય કરવાનો જ એમનો ઉદ્દેશ છે, આ ઉદ્દેશને લક્ષ્યમાં રાખીને એમણે ઉદાહરણો
પણ પ્રાચીન અને સર્વસાધારણ જેવાં મૂકેલાં છે, જે ઉદાહરણો લેનધર્મને લગતાં આપ-
વામાં આવ્યાં છે તે તો માત્ર ઇતિહાસપૂરતાં છે પણ એમાં ક્યાંય સાંપ્રદાયિકભાવનો ગંધ
સરખો ય નથી આવતો.

ગુજરાતના બૃહદ્ વ્યાકરણની આ વિશેષતા ખાસ આકર્ષક છે અને નીચે આપેલાં
ઉદાહરણોથી એ સમજાય એવી છે:

જઘાન કંસં કિલ વાસુદેવઃ
વલ્ભ્યાઃ શર્ણંગયઃ પદ્મ યોજનાનિ
અરુણત્ સિદ્ધરાજોઽવન્તીન્
અજયત્ સિદ્ધઃ સૌરાષ્ટ્રાન્
આગ્નેયો વ્રાહ્મણઃ
ऐन्द्रं हविः
वारुणश्रुतः
पिप्पम्
छान्दसः
पाणिनीयः
आपिशलः
भाद्रवाहवः
वाजसनेयिनः
देवा अर्जुनतोऽभवन्
मनुष्यः
मानवः
श्रमणाभ्यां
संयताय
मुनिः

સાધોઃ
આ આર્યેભ્યો યશો ગતં ગૌતમસ્ય
શ્રમણા ગચ્છન્તિ
અધીષન્નાચારાઙ્ગમ્
અધીયંસ્તચાર્યમ્
આમ્નાતી દ્વાદશાદ્ધે
ઉપમા નાસ્તિ કૃષ્ણસ્ય
તુલા નાસ્તિ સનત્કુમારસ્ય
અધિ અવન્તીપુ પ્રયોતઃ
અધિ મગધેપુ શ્રેણિકઃ
લોકમધ્યાત્ લોકાન્તમુપરિ અધશ્ચ સત્ત
રજ્જૂનામનન્તિ
નમોઽર્હદ્ભ્યઃ
નમઃ સિદ્ધેભ્યઃ
અનેકાન્તજયપતાકાયાઃ કૃતિરાચાર્યહરિ-
અનુ સિદ્ધસેનં કવયઃ મદ્રસ્ય
અનુ મદ્રવાદિનં તાર્કિકાઃ
ઉપ ઉમાસ્વાતિ સંયદીતારઃ
ઉપ જિનમદ્રક્ષમાશ્રમણં વ્યાખ્યાતારઃ ધગેરે

સિદ્ધહેમના સાત અધ્યાયોમાં સંસ્કૃતનું વ્યાકરણ છે અને. એકલો આઠમો અધ્યાય પ્રાકૃત, શૌરસેની, માગધી, પૈશાચી, ચૂલિકાપૈશાચી અને અપભ્રંશને માટે છે.

સંસ્કૃતના વ્યાકરણની સાથે પ્રાકૃત, શૌરસેની વગેરેનું વ્યાકરણ લખવાની પ્રથાનો આદિ આવિર્ભાવક આચાર્ય હેમચંદ્ર છે.

આપ કોઇ પણ વ્યાકરણ જોશો તો એ પ્રથા ગૂજરાતના આ બૃહદ્ વ્યાકરણ-સિદ્ધહેમ-સિવાય ક્યાંય મળી શકશે નહિ.

વરરૂચિ અને ભામહ વગેરે પડિતોએ પ્રાકૃત વ્યાકરણો તો અનેક રચ્યાં છે પણ તેમાં અને ગૂજરાતના આ પ્રાકૃત વ્યાકરણમાં નહીં અને સમુદ્રની જેટલું અંતર છે.

વરરૂચિ વગેરે લેખકોએ માત્ર નાટકોને સમજવા પૂરતાં જ પ્રાકૃત વ્યાકરણો લખ્યાં છે પણ આચાર્ય તો પોતાના સમય સુધીના સમગ્ર પ્રાકૃત સાહિત્ય અને આર્ય પ્રાકૃતને લક્ષ્યમાં રાખીને પ્રાકૃત વ્યાકરણ રચેલું છે અને સાથે નાટકોની ભાષાને પણ સ્થાન આપેલું છે.

પાણિનિએ 'છાન્દસમ્' કહીને જેમ વેદની ભાષાનું વ્યાકરણ લખ્યું છે તેમ આચાર્ય 'આર્યમ્' કહીને જૈન આગમેની ભાષાનું પણ અનુશાસન કરેલું છે.

વિશેષ મહત્ત્વનું તો એ છે કે, બીજા કોઇ પણ પ્રાકૃત વ્યાકરણ કરતાં ગૂજરાતના આ વ્યાકરણમાં પ્રાકૃત ભાષાને અને અપભ્રંશ ભાષાને સમન્વયવાનો આચાર્યનો વિશિષ્ટ પ્રયત્ન છે. અને ખાસ કરીને અપભ્રંશ ભાષા માટે તો તે પહેલાં કોઇ પણ પ્રાચીન વૈયાકરણે આટલું સવિશેષ લખ્યું હોય એમ કહેવાને કાંઇ પ્રમાણ નથી.

હેમચંદ્રની પૂર્વે કેટલાય સૈકાથી સાહિત્યમાં શિષ્ટ લોકભાષા તરીકે અપભ્રંશ ભાષા જન્મી ગયેલી હતી છતાં ય એ પહેલાંના કોઇ પણ વૈયાકરણે અપભ્રંશનું આતું સંપૂર્ણ અનુશાસન કર્યું જણાતું નથી. સંભવ છે કે, આમ થવામાં શ્રમણપરંપરાની અને બ્રાહ્મણપરંપરાની વિશેષતા જ હેતુરૂપ હોય-બ્રાહ્મણ પંડિતો લોકોમાં સર્વદા અગ્નિની જેમ વંદ્ય રહ્યા છે અને શ્રમણ ગુરૂઓ જીવનપ્રદ જલધરના જલની પેઠે સર્વત્ર મળી ગયા છે-આથી જ કદાચ બ્રાહ્મણ પંડિતોને સંસ્કૃત ભાષાનો જ આગ્રહ હોય અને શ્રમણ ગુરૂઓને સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ વગેરે ભાષાઓ પ્રત્યે સમભાવ હોય.

હેમચંદ્ર પોતાના સમયના અતિશિષ્ટ સંસ્કૃત પડિત હતા, શ્રમણઆમના અગ્રણી હતા અને એક શિષ્ટ લોકનેતા પણ હતા એથી એમણે પોતાના વ્યાકરણને સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને અપભ્રંશરૂપ ત્રિવેણીનું સંગમ સ્થાન બનાવ્યું છે. અપભ્રંશના ભાગમાં એમણે જે પદ ભાગ આપ્યા છે તે ભાષાશાસ્ત્રના ઇતિહાસમાં ખાસ સ્થાન લે એવો છે, અને એથી જ આપણે હેમચંદ્રના સમયની શિષ્ટ સાહિત્ય ભાષાને મેળવી શકીએ છીએ.

બીજું તો ઠીક, પણ ગૂજરાતનો 'વિદ્યાર્થી' કોઇ પણ ભાષાના જ્ઞાનમાટે સર્વદા સ્વતંત્ર રહે એવો જ ઉદ્દેશ એમના આ પ્રયાસમાં છે.

ગૂજરાત તો આ એક જ વ્યાકરણને લખને બધી શાસ્ત્રીય ભાષાઓ તરફની પોતાની મંમતાને વ્યક્ત કરી શકે છે અને એમ પણ કહી શકે છે કે, આ જાતની ઉદારતા દર્શાવવાનું પ્રથમ માન ગૂજરાતને જ છે.

વર્તમાનમાં તો પ્રાકૃત વગેરે ભાષાઓને શીખવા માટે કે પ્રાચીન ભાષાના અભ્યાસને માટે કાંઈ પણ દેશના વિદ્યાર્થીને ગુજરાતના આ બૃહદ્ વ્યાકરણ તરફ જ ઝેંચાતું પડે છે—ગુજરાતનું આ ગૌરવ કાંઈ સાધારણ ન ગણાય.

ગુજરાતનો સાક્ષર આ આક્રમ અધ્યાયને તદ્દન હેઠ્ઠી પદ્ધતિએ સંપાદિત કરવાનું મારે, અને ડૉ. પિશત જેવો વિદ્વાન એનું સરસ સંપાદન કરે એ એ પ્રયત્નમાં ગુજરાતનું ગૌરવ શેમાં રહેલું છે એનો આપ જરૂર વિચાર કરશો.

વ્યાકરણ એ લોક પ્રસિદ્ધ ભાષાનું શાસ્ત્ર છે એટલે એમાં નવીનતા વિષયની નહોય એ સ્વાભાવિક છે. જે કાંઈ નવીનતા હોય તે સર્વશ્રદ્ધાહિતાની દષ્ટિએ અને પદ્ધતિની દષ્ટિએ હોય.

સિદ્ધહેમની સ્વોપન વૃત્તિમાં હેમચંદે પોતે અનેક વૈયાકરણોનાં મતોને વિવેકપૂર્વક પ્રરૂપેશાં છે અને તેમાંનાં કેટલાંક મતોની તો સમાલોચના પણ કરેલી છે.

હેમચંદ્રની એ વ્યાકરણોના મતોને સમગ્રી પ્રરૂપણા વ્યાકરણશાસ્ત્રના ઇતિહાસમાં મોટા ફાળો આપે એવી છે. વૈયાકરણોનાં જે નામો એમણે દર્શાવેલાં છે એમાં જટલાંક તો અશ્રુતપૂર્વ જેવાં છે. એમણે આપેલાં સમગ્ર નામોની યાદી અને વિશેષ પરિચય આપતાં ખામું એક રીપર્લું થઈ જાય એવું છે. તેથી અહીં એ અર્ધાં નામોને નહિ આપતાં એમાંના ચોક્કસ જ ટાંકી બતાવું છું:

સ્થળ.

નામ.

અ. ૧, ૫૦ ૫

અ. ૨, ૫૦ ૬૭

અ. ૨, ૫૦ ૩૯

બૃહન્નાસ ૫૦ ૧૧

અ. ૨, ૫૦ ૩૬

અ. ૨, ૫૦ ૪

અ. ૨, ૫૦ ૫

અ. ૧, ૫૦ ૩૬, ૪૪

અ. ૧, ૫૦ ૨૮

અ. ૩, ૫૦ ૭૦

અ. ૧, ૫૦ ૪૪

અ. ૨, ૫૦ ૧૦

" "

અ. ૧, ૫૦ ૩૫

તથા ચ આપિશલિ: શિક્ષામધીતે

પાણિને: પૂર્વે

इन्द्र-चान्द्राभ्याम्

मेन्द्रादिपूर्वव्याकरणेषु

ओश्रोपादिभट्टारकस्यापि संमतम्

पाणिनीयादि:

पाणिनिसूत्रानुसारिण:

इन्द्रगोमिचन्द्रप्रभृतय:

(આ ઉતારો અશુદ્ધ છપાએલો જણાય છે)

देयनन्वादय:

जयादित्यप्रभृतय:

शकटापनादय:

इति कण्ठस्य व्याख्या

न्यामकारव्याख्या

{ कार्शिकाकारादय:

{ जयादित्य:

અ. ૨, પૃ. ૧

અ. ૨, પૃ. ૭૫

અ. ૧, પૃ. ૪૮

અ. ૧, પૃ. ૪૪

પૃ. ૨૫

અ. ૨, પૃ. ૩૯

અ. ૧, પૃ. ૪૪

" " " ૪૮

અ. ૨, પૃ. ૩૯

અ. ૨, પૃ. ૪૧

અ. ૨, પૃ. ૫૨

અ. ૨, પૃ. ૧૩, ૭૩

અ. ૨, પૃ. ૩૫,

અ. ૨, પૃ. ૭૪

અ. ૨, પૃ. ૭૬

અ. ૨, પૃ. ૩૬

" ૩, પૃ. ૭૦

પૃ. ૧૧

વગેરે વગેરે અનેક વૈયાકરણનાં મતોને આચાર્ય હેમચંદ્રે જણાવેલાં છે. અહીં આપેલી આ યાદી મારા સાધારણ અવલોકનની છે.

હેમચંદ્રની સામે કેટલાં વ્યાકરણ હશે અને એમને કેટલાં વ્યાકરણને મળ્યાં પડ્યાં

૨ સિદ્ધહેમ વ્યાકરણને ૨૪વી વખતે હેમચંદ્રે કેટલાં વ્યાકરણો સામે રાખ્યાં હતાં અને તે કયાંથી મંગાવ્યાં હતાં તથા એ ગ્રંથમાં રાજા સિદ્ધરાજે કેવો ઉત્સાહ જતાવ્યો હતો એ બધા વૃત્તાંત પ્રભાવકચરિત્રના આ નીચેના ઉતારામાં છે—જૂઓ હેમચંદ્ર-સૂરિગ્રંથ.

પરં વ્યાકરણાન્યઘૌ વર્તન્તે પુસ્તકાનિ ચ ।

તેષાં શ્રીભારતીદેવીકોશ एवास्ति ते ध्रुवम् ॥૮૬॥

આનાયયતુ કાશ્મીરદેશાત્ તાનિ સ્વમાનુષૈઃ ।

મહારાજો યથા સમ્યક્ શબ્દશાસ્ત્રં પ્રત્યન્યતે ॥૮૭॥

इति तस्योक्तिमाकर्ण्य तत्क्षणादेव भूपतिः ।

प्रधानपुरुषान् प्रैपीद् वाग्देवीदेशमध्यतः ॥૮૮॥

प्रवराख्यपुरे तत्र प्राप्तस्ते देवतां गिरम् ।

चन्दनादिभिरभ्यर्च्य तुष्टुबुઃ પાઠનસ્તત્તૈઃ ॥૮૯॥

હશે એનો સહજ ખ્યાલ ઉપરના ટુંકા મુદ્દાથી પણ આવી શકે તેમ છે. એથી જ મારે એ કહેવું છે કે, ગુજરાતનું આ પ્રધાન વ્યાકરણ અનેક વ્યાકરણોના નવનીતરૂપ છે અને એ નવનીત આદલો સમય વીત્યા પછી પણ તાજું જ છે.

વિદ્યાર્થીઓએ વ્યાકરણ દારૂ જે જે પ્રયોગોને જાણ્યા હોય છે તેના તે જ પ્રયોગો કાંઈ સાહિત્યમાં નથી આવતા, એથી જો કોઈ કાવ્ય એવું હોય કે જેમાં એ શીખેલા જ પ્રયોગો બરાબર કમપૂર્વક વપરાયા હોય તો એ કાવ્ય વિદ્યાર્થીઓને પ્રયોગબ્યવહારની દિશા દર્શાવી શકે અને સાથે વ્યાકરણ પણ પરિપક્વ થાય, આ એક જ ઉદ્દેશને સિદ્ધ કરવાને સારૂ આચાર્યશ્રીએ સંસ્કૃત દ્વાયાશ્રયમહાશયની રચના કરી છે અને એમાં સંસ્કૃતના સાતે અધ્યાયનાં બધાં એનાં એ જ ઉદાહરણો વ્યાકરણના જ ક્રમ પ્રમાણે યોજ્યાં છે અને એવું જ બીજું એક પ્રાકૃત દ્વાયાશ્રય મહાકાવ્ય પણ રચેલું છે, એમાં પણ પ્રાકૃત, રૌપ્યસેની, આગધી, પૈશાચી ચૂલિકાપૈશાચી અને અપઘંશનાં બધાં એનાં એ જ વ્યાકરણગત ઉદાહરણો આનુપૂર્વીપૂર્વક મૂકેલાં છે.

સમાદિસત્ તતસ્તુષ્ટા નિજાધિષ્ઠાયકાન્ ગિરા ।

મમ પ્રસાદવિત્તઃ શ્રીદેમચન્દ્રઃ સિતામ્બરઃ ॥૯૦॥

તતો મૂર્ચ્ચન્તરસ્યેવ મદીયસ્યાસ્ય હેતવે ।

સમર્પ્ય પ્રેપ્યતાં પ્રેપ્યર્ઘ્નઃ પુસ્તકાસંચયમ્ ॥૯૧॥

તતઃ સત્કૃત્ય તાન્ સમ્યગ્ મારતીસચિવાન્નરાન્ ।

પુસ્તકાન્યર્પયમામુઃ પ્રૈપુષ્તોત્સાહપન્ડિતમ્ (?) ॥૯૨॥

અચિરાન્નગરં સ્વીયં પ્રાપુર્દેવીપ્રસાદિતાઃ ।

હર્ષમર્કર્ષસંપન્નપુલકાઙ્ગુરપૂરિતાઃ ॥૯૩॥

સર્વં વિજ્ઞાપયમામુર્ધૂપાલાય ગિરોદિતાઃ ।

નિષ્ઠાનિષ્ઠે પ્રમૌ દેમચન્દ્રે તોપમહાદરમ્ ॥૯૪॥

શ્રીદેમસૂરયોઽપ્યન્નાલોક્ય વ્યાકરણવ્રજમ્ ।

શાસ્ત્રં ચક્રુર્નવં શ્રીમત્સિદ્ધદેમાચ્યમદ્રુતમ્ ॥૯૫॥

દ્વાત્રિંશત્પાદસંપૂર્ણમણાધ્યાયમુણાદિમત્ ।

ધાતુપારાયણોપેતં રઙ્ગહિન્નાનુશાસનમ્ ॥૯૬॥

સૂત્રસદૃત્તિમન્નામમાલાનેકાર્યમુન્દરમ્ ।

મૌલિં લક્ષણશાસ્ત્રેષુ વિશ્વવિદ્વાદિરાદતમ્ ॥૯૮॥

દયાશ્રયનો અર્થ 'એ આશ્રયવાળું' છે, આ કાવ્યનું એ નામ ચરિતાર્થ છે. આમાં એક તરફ જોતાં આરો અધ્યાયનાં બધાં ઉદાહરણો મંગલિપૂર્વક મળી આવે છે અને બીજી તરફ જોતાં મૂલરાજથી તે ઠેક કુમારપાલ સુધીનો સોલ્હાશી વંશનો ઇતિહાસ ચીતરાએલો છે.

આ કાવ્ય વ્યાકરણના અભ્યાસિને તો ઉપયોગી જ છે પણ ગૂજરાતના ઇતિહાસમાં એનું અસાધારણ સ્થાન છે.

પાણિનિનું વ્યાકરણ સમજવા માટે ગૂજરાતના ભટ્ટિશ્વરિએ શ્રીધરનરેશની વલ્લભીમાં રહીને ભટ્ટિકાવ્ય રચેલું છે એટલે એ કાવ્ય ગૂજરાતનું છે. પણ તેમાં વ્યાકરણગત ઉદાહરણોનો ક્રમ નથી તેમ એમાં કોષ તત્કાલિક ઐતિહાસિક વૃતાંતને નથી વર્ણવેલો એથી એ ગૂજરાતના કાવ્યનું મહત્ત્વ બીજી અનેક રીતે હોવા છતાં વ્યાકરણ અને ઇતિહાસ એ બન્નેની દૃષ્ટિએ હેમચંદ્રનું દયાશ્રય અસાધારણ છે. આ કાવ્યના કેટલાક નમૂના આ પ્રમાણે છે :

કચ્છાત્ સુરાષ્ટ્રાઽષ્ટ્તુ યોજનેષુ દીપોત્સવઃ પક્ષ દ્વાશ્વયુજ્યાઃ ।

ફુલ્લાત્ પ્રભૂતો ન તદસ્ય દૂરે સ્વામ્નાઽધિકો ભૂમિપતિભ્ય હવ્યમિ ॥ ૧૦૬

સં ૨

આદૌ વિસ્તીર્ણશાસ્ત્રાણિ નહિ પાટ્યાનિ સર્વતઃ ।

આયુષા સકલેનાપિ પુમર્થસ્વલનાનિ તત્ ॥૯૯॥

સંકીર્ણાનિ ચ દુર્વોધદોપસ્થાનાનિ કાનિચિત્ ।

एतत् પ્રમાણિતં તસ્માદ્વિદ્વદ્ધિરધુનાતૈઃ ॥૧૦૦॥

મૂલરાજપ્રભૃતિભી રાજપૂર્વજભૂષ્ટતામ્ ।

वर्णवर्णनसंवद्धं पादान्ते श्लोकमेककम् ॥૧૦૧॥

તચ્ચતુષ્કં ચ સર્વાન્તે શ્લોકૈર્લિંગશદ્ધિરદ્રુતમ્ ।

पञ्चाधिकैः प्रशस्तिश्च विहिता विहितैस्तदा ॥૧૦૨॥

રાજાઃ પુરપુરોગૈશ્ચ વિદ્વદ્ધિર્વાચિતં તતઃ ॥

चक्रे वर्षत्रयं वर्षे राज्ञा पुस्तकलेखने ॥૧૦૩॥

રાજાદેશાન્નિપુતૈશ્ચ સર્વસ્થાનેભ્ય હવ્યતૈઃ ।

तदा चाहूय सचक्रे लेखकानां शतत्रयम् ॥૧૦૪॥

પુસ્તકાઃ સમલેખન્ત સર્વદર્શનિનાં તતઃ ।

प्रत्येकमेवादीयन्ताध्येतृणामुद्यमस्पृशाम् ॥૧૦૫॥

વધુઃ પ્રતિ નૃપં ગ્રામર્ષતિ પર્યન્તુ કર્પકમ્ ।

પ્રતિ ગ્રામં દિશં પર્યન્તુ ક્ષેત્રં સસ્યસંપદઃ ॥ ૨

સ૦ ૩

મઘાભિઃ પાયસં શ્રાદ્ધં મયાસુ વ્રજ્જચર્યવત્ ।

શ્રુત્યા સ્મૃતૌ ચ મસિતા વિદ્યુર્વિધિનોત્સુકાઃ ॥ ૧૭

સ૦ ૩

પુંસ્ફાલ્યુનઃ સ પુંસ્પાતા મત્તપુંસ્કરિણસ્તદા ।

શિરસ્પદમલંચક્રે પુંસ્ત્વદ્વિભિરધસ્પદમ્ ॥ ૮૭

સ૦ ૩

યે પયો વ્રતયન્ત્યન્નં વ્રતયન્તિ ચ યે દ્વિજાઃ ।

વેદાપયન્તસ્તે ચક્રુર્મધુપર્કાદિકં તયોઃ ॥ ૧૧

સ૦ ૭

યથાર્કો દૃપદીભૂતં કુર્યાદુદકસાદ્ધિમમ્ ।

આન્નપક્તિર્દૃપદ્ભૂતમસ્મદીયં મનસ્તથા ॥ ૩૦

સ૦ ૧૯

પલિતંકરણી નમંકરણ્યન્ધંકરણ્યય ।

અનાઢઞંકરણી બુદ્ધેર્જરાપ્યઙ્ગં પ્રસિપ્યતે ॥ ૯૩

સ૦ ૧૧

આ કાવ્ય ગુજરાતના ઇતિહાસ શાથે સંકળાએલું છે. સિદ્ધહેમ સાથે પણ એનો વિશિષ્ટ સંબંધ છે, વળી એ બન્ને એકજૂટ છે માટે ગુજરાતનું બૃહદ્વ્યાકરણ ગુજરાતી સાક્ષરોને ખાસ અભિમાનની વસ્તુ છે.

મુંબઈની રાજકીય ગ્રંથમાળાએ આ સમગ્ર કાવ્યને પ્રકટ કરેલું છે એ પણ ગુજરાતને માટે ગૌરવની વાત છે.

દરે પદ્ધતિની અંતે સર્વાંગસંપૂર્ણતાની દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ:

સિદ્ધહેમના સૂત્રકાર પહેલેથી જ એવી રચના કરી છે કે જેમાં પાછળથી કશું ઉમેરીને ‘उपसंख्यानम्’ કરવાની જરૂર નથી રહી. ખીર્જ બ્યાકરણે જોશો તો જણાશે કે, એમાં સૂત્રરચના કર્યા પછી પણ કેટલાંક વાર્તિકો વધારવાં પડ્યાં છે.

વાર્તિકો વિનાનાં સૂત્રો રચનાં ય સિદ્ધહેમની સૂત્રસંખ્યા વધી નથી એ જ આચાર્યનું કોશલ છે. સિદ્ધહેમના સૂત્રસંખ્યાની સંખ્યા માત્ર ૧૧૦૦ છે, એ કાષ્ઠ અભ્યાસીની દૃષ્ટિએ વધારે ન જ ગણાય. આ રચનામાં ‘માત્રાલાઘવં પુરોત્તવાય મન્યન્તે વૈચાકરણાઃ’નો ન્યાય બરાબર લાગુ થાય છે. આના ગભીરાર્થે અને અદ્યસૂત્રવાળા વ્યાકરણને હીધે ગુજરાતનો કેટલો ય નકામો દંડેશીય બની જાય તેમ છે.

આનું એક જ ઉદાહરણ જુઓ:

પાણિનિ

હેમચન્દ્ર

ધ્રુવમપાયેઽપાદાનમ્ ।

અપાયેઽવધિરપાદાનમ્ ।

વાર્તિક) યુગુપ્સાવિરામમમાદાર્યાના-

મુપસંખ્યાનમ્ ।

ભીષ્માર્યાનાં ભયહેતુઃ ।

પરાજેરંસોદઃ ।

વારણાર્યાનામીપ્સિતઃ ।

અન્તર્થો યેનાઽદર્શનમિચ્છતિ ।

જનિકર્તુઃ પ્રકૃતિઃ ।

ભુવઃ પ્રભવઃ ।

આચાર્ય પાણિનિનાં આ સૂત્રો અને વાર્તિક એ બધાને બદલે આચાર્ય હેમચન્દ્રે આ સામે દર્શાવેલા એક જ સૂત્રથી બધી વ્યવહાર સાધેલો છે અને એ સાધનમાં પણ અસંગત કે કિલ્લટ જેવું કંઈ જણાતું નથી.

બ્યાકરણનાં પાંચ અંગો છે: સૂત્ર, ગણપાઠસંહિતવૃત્તિ, ધાતુપાઠ, ઉચ્ચાદિ અને ક્ષિપ્રાનુશાસન. કેટલાંક બ્યાકરણો એવાં છે કે, જેમાં સૂત્રકાર બીજો, અને વૃત્તિકાર બીજો, પાણિનિ-બ્યાકરણનાં પાંચે અંગો કોઈ એક-કર્તાના બતાવેલાં નથી; સારે ગૂજરાતના આ મહદ્ બ્યાકરણનાં પાંચે અંગોનો કર્તા એક જ છે.

સિદ્ધહેમનો શીખનાર વિદ્યાર્થી એના કોઈ બીજા અંગ માટે પરકીય કૃતિનો આશ્રિત થાય એ 'સિદ્ધ' ના નામને, સિદ્ધરાજની સલાના ગૂજરાતી પંડિતોને વા ગૂજરાતદેશને શોભારૂપ ન ગણાય-ગૂજરાતના આ ઉત્કર્ષને લક્ષ્યમાં રાખીને આપણા એ પંડિતપ્રવરે પોતાના બ્યાકરણનાં એ પાંચે અંગોને પોતે જાતે જ પૂરાં કર્યાં છે.

આ જાતનું સાહિત્ય નિર્માણ કરવામાં જૈનધર્મની પ્રભાવનાનો એમનો હેતુ હતો પણ આ એમની કૃતિ સાથે રાજા 'સિદ્ધ'નું નામ જોડાએલું છે એથી સિદ્ધરાજની અને તેના રાજ્ય ગૂજરાતની પ્રતિષ્ઠા કરવાનો તો ખાસ હેતુ હતો.

૧ મૂળ સૂત્રો, ૨ એ ઉપરની મહત્તી અને લઘુવૃત્તિ, ૩ સવિસ્તર વૃત્તિવાળું અને અનેક ધાતુપારાયણના દોહનવાળું ધાતુપારાયણ, ૪ ઉચ્ચાદિસૂત્ર સંવૃત્તિ, ૫ ક્ષિપ્રાનુશાસન પણ બૃહત્તી, ટીકા, હસાથે-સિદ્ધહેમનાં એ પાંચ અંગો છે. એ જ પોતાની ટીકા સાથેના અભિધાનચિંતામણિકા, અનેકાર્યસંગ્રહ, નિષ્કંટકાસ કરતાં વધારે મહત્ત્વનો તથા લાપાસાસ્તના ઇતિહાસમાં અસંત ઉપયોગી રાજા-દેશી રાખ્દોનો કાશ અને એની વૃત્તિ વગેરે રાખ્દશાસ્ત્રને લગતા અનેક તથા ચાહુપ્તી છે.

પુસ્તકાઃ સમલેખોનાં નામ સાંભળીને જ મંત્રોપ રાખવાનો છે. એ સંબંધી પ્રત્યેક અંગ સંબંધી એક એક સ્વતંત્ર નિબંધ

ગમે તેમ હો પણ આપણે હેમચંદ્રના આ સાહિત્ય તરફ ઉદાસીન રહ્યા છીએ અને બીજા પરદેશી વિદ્વાનોએ આ સાહિત્ય કે જે ગૂજરાતના વ્યક્તિત્વને માટે જ સરમથું છે તેને ઘણી જ સંરક્ષા રીતે પ્રકાશિત કરીને આપણા ચૈતન્યને જગરૂક કરવાનો પ્રયત્ન કરેલો છે છતાંય આપણે કૃદસ્થ જેવા રહ્યા છીએ તેથી જ આ હકીકતને આપની સ્મૃતિ પર આણવામાં આવી છે. ધાતુપારાયણ, ઉચ્ચાદિવૃત્તિ, સિંગાનુશાસન, અનેકાર્યસંગ્રહ અને અભિધાનચિંતામણિ વગેરે ગ્રંથોને દરિયાપારના વિદ્વાનોએ સંશોધિત કરીને પ્રથમ પ્રથમ પ્રકાશમાં આપ્યા છે અને એની આવૃત્તિઓ પણ વર્તમાનમાં દુર્લભ છે માટે જ આપણા એ માટેનો પ્રયત્ન કાંઈ પિષ્ટિપેપણુ જેવો નહિ થાય.

ઉપર્યુક્ત સર્વગ્રંથો સિદ્ધહેમચંદ્રાનુશાસનના અંગચૂત છે, એ બધાનો પ્રણેતા એક છે અને એથી જ ગૂજરાતનું આ મહાવ્યાકરણ સર્વથા સ્વતંત્ર છે—આ વ્યાકરણના વિદ્યાર્થિને કોઈ રીતે પરતંત્રતાની ગ્હાસાનિતો લય નથી, આ એક જ વ્યાકરણને લીધે—ગૂજરાતને બીજા કોઈપણ દેશમાં માત્ર વ્યાકરણની દૃષ્ટિએ ગુરુપદ મળી શકે એમ છે.

પાણિનિના વ્યાકરણમાં અષ્ટાધ્યાયીનો ક્રમ છે એ ક્રમ ભલે કોઈ વિશેષ કારણથી રચાયેલો હોય પણ અભ્યાસિને માટે તો એ કિલ્લ છે એમ મારો જાતિઃઅનુભવ છે. એ જ ક્રમ ઉપર ચંદ્રગોમિનું આદ્રવ્યાકરણ, દેવનાન્દિ (પૂજ્યપાદ સ્વામી)નું જૈનેદ્રવ્યાકરણ અને શાકટાપનનું, શાકટાપન વ્યાકરણ રચાયાં છે. એ બધાં જોતાં પણ વિદ્યાર્થીની કિલ્લતા ઓછી થતી નથી.

હેમચંદ્રે તો વિદ્યાર્થીજગતને વ્યાકરણનો બોધ સરલ થાય અને અદ્યપતર અદ્યપતમઃ આપાસે પણ સૂત્રોનો લાવ સ્મૃતિદારા ઝીલી શકાય એવા જ ઉદ્દેશથી સર્વથા નવીન ક્રમમાં જ આપણા આ વ્યાકરણને ગ્રથેલું છે—એમાં જે સૂત્રો રચવામાં આવ્યાં છે તે બધાં સાંકળના મોકાડા જેવાં પરસ્પર અનુસૂત છે, કોઈપણ સ્મૃતિશાળી વિદ્યાર્થી એ સૂત્રપ્રણાલીદારા વ્યાકરણના આ મહાસાગરને સુમેથી પી શકે છે. આ સંકલના સાથે એમણે વ્યાકરણનાં પ્રકરણોનો અને એ પ્રકરણોમાંનાં વિધાનોનો ક્રમ પણ વર્તમાન પદ્ધતિના સખ્દકોશની પેઠે યોજ્યો છે. આ ક્રમને લીધે વિદ્યાર્થીની સ્મૃતિ ઉપર ઘણું જ ઓછું ભાર પડે છે.

સિદ્ધહેમ વ્યાકરણની બે વૃત્તિ છેઃ જૂહદ્વૃત્તિ અને લઘુવૃત્તિ, કુશાચલુદિ વિદ્યાર્થી જૂહદ્વૃત્તિને રસપૂર્વક શીખી શકે છે, મંદમેધા વિદ્યાર્થી પણ વ્યાકરણના બોધથી વિમુખ ન રહે એ માટે લઘુવૃત્તિ છે અને આ લઘુવૃત્તિનો ક્રમ એ જૂહદ્વૃત્તિનો જેવો જ છે.

પાણિનિના ક્રમમાં કોઈ પ્રકારનો પ્રકરણવિભાગ નથી. એમાં વિધાનના ક્રમ પ્રમાણે સૂત્રો ગોઠવાયેલાં છે એટલે એક જ અભ્યાયમાં નામને લગતાં, ક્રિયાપદને લગતાં, કૃદંતને લગતાં એમ અનેક જાતનાં સૂત્રોનું મિશ્રણ છે. આ રીતે પાણિનિના અષ્ટાધ્યાયીક્રમ વિશેષ દુર્ગમ છે. એથી જ ભટ્ટોજીદક્ષિતે એને ફેરવેલો જણાય છે. ભટ્ટોજીદક્ષિત પોતાના સમયના એક વૈયાકરણ હતા, સંભવ છે કે, એમના જોવામાં ગૂજરાતનું આ પ્રધાન વ્યાકરણ આવ્યું હોય અને એમણે એ જોઈને જ પરાપૂર્વથી ઉતરી આવેલાં પાણિનિનો ક્રમને ફેરવવાનો પ્રયાસ કર્યો હોય.

માત્ર સમજવાને સારૂ હેમચંદ્રનો અને દક્ષિતજનો ક્રમ સંક્ષેપથી દર્શાવી દેલું :

હેમચંદ્ર	મહોજીદોક્ષિત
સંજ્ઞાપ્રકરણ	સંજ્ઞાપ્રકરણ
સ્થરસન્ધિપ્રકરણ	અચ્ચસન્ધિપ્રકરણ
ચ્યઙ્ગનસન્ધિપ્રકરણ	{ હલ્લસન્ધિપ્રકરણ વિસર્ગસન્ધિપ્રકરણ સ્વાદિસન્ધિપ્રકરણ
નામપ્રકરણ	{ અજન્તનામપ્રકરણ હલન્તનામપ્રકરણ
કારકપ્રકરણ	સ્ત્રીપ્રત્યયપ્રકરણ
પત્વણત્વપ્રકરણ	કારકપ્રકરણ
સ્ત્રીપ્રત્યયપ્રકરણ	સમાસપ્રકરણ
સમાસપ્રકરણ	તદ્વિતપ્રકરણ
આખ્યાતપ્રકરણ	તિહન્ત(આખ્યાત)પ્રકરણ
કૃદન્તપ્રકરણ	કૃદન્તપ્રકરણ
તદ્વિતપ્રકરણ	વૈદિકપ્રક્રિયા
માકૃતપ્રક્રિયા	

પાણિનીની અષ્ટાધ્યાયીમાં આ જાતનો ક્રમ સચવાયો નથી, એમાં નામપ્રકરણને સગતાં કેટલાંક સૂત્રો છઠ્ઠા અધ્યાયમાં છે, કેટલાંક સૂત્રો ખીન અધ્યાયમાં છે અને કેટલાંક ક્ષત્રો સાતમા અધ્યાયમાં છે. એ રીતે એમાં એ પ્રત્યેક પ્રકરણનાં સૂત્રો જુદા જુદા અધ્યાયમાં ગોડવાએલાં છે. આમ હોવાથી પાણિનીના ક્રમનો નિર્દેશ થઈ શકે એમ નથી. મર્વ વ્યાકરણમાં ગૂજરાતનું નવીન વ્યાકરણ વિશિષ્ટક્રમ ઉપર રચાયેલું છે અને એ પણ એની નવીનતા છે.

આ મહાવ્યાકરણની રચના કરતાં પહેલાં આચાર્ય હેમચંદ્રે ખીન પ્રાચીન અનેક વ્યાકરણોને સામે રાખ્યાની હકીકત તો ઉપર આવી ગઇ છે. અહીં તો એ વિચારવું છે કે, આ મહદ વ્યાકરણમાં ખાસ કરીને કયા વ્યાકરણનું પ્રતિબિંબ છે.

સૂત્રોની સમાનતા જોતાં જણાય છે કે, હેમચંદ્રના વ્યાકરણમાં જૈન શાકટાયનના વ્યાકરણનું વિશેષ પ્રતિબિંબ છે. આ નીચે આપેલાં સૂત્રોના કોષ્ટક દ્વારા આ હકીકતની સ્પષ્ટતા થઇ શકે છે:

શાકટાયન	હેમચંદ્ર	
૧ ક્રિયાર્થો ધાતુઃ	ક્રિયાર્થો ધાતુઃ	૩-૩-૩
૨ પ્રાદિર્નામ્પ્રત્યયે	ન પ્રાદિરપ્રત્યયઃ	૩-૩-૪
૩ કળેમનઃશ્રદ્ધોચ્છૈદે	કળેમનસ્તુતો	૩-૧-૬
૪ ગત્યર્થવદોઽચ્છઃ	ગત્યર્થવદોઽચ્છઃ	૩-૧-૮
૫ તિરોઽન્તર્ધો	તિરોઽન્તર્ધો	૩-૧-૯

૬ સ્વામ્યેઽધિ:	સ્વામ્યેઽધિ:	૩-૧-૧૩
૭ પ્રાધ્વં વન્ધે	પ્રાધ્વં વન્ધે	૩-૧-૧૬
૮ નિત્યં હસ્તે પાળો સ્વીકૃતો	નિત્યં હસ્તે પાળાવુદાહે	૩-૧-૧૯
૯ મનસ્પુરસ્પુપાજેઽન્વાજે	મધ્યેપદેનિવચનેમનસ્પુરસ્ય- નત્યાધાને ઉપાજેઽન્વાજે	૩-૧-૧૧ ૩-૧-૧૨
મધ્યેપદેનિવચને		
૧૦ મનુર્નમોઽક્ષિરો વતિ	મનુર્નમોઽક્ષિરો વતિ	૧-૧-૨૪
૧૧ હસ્વો વાઽપદે	હસ્વોઽપદે વા	૧-૨-૨૨
૧૨ ઋત્યારુપસર્ગસ્ય	ઋત્યારુપસર્ગસ્ય	૧-૨-૨૯
૧૩ મસ્યોદોદ્યૂહૈપૈપ્યે	મસ્યૈપૈપ્યોદોદ્યૂહે સ્વેરણ	૧-૨-૧૪
૧૪ સ્વૈરસ્વૈર્ધૈર્હિપ્યામ	સ્વૈરસ્વૈર્ધૈર્હિપ્યામ	૧-૨-૧૬
૧૫ ઓમાઙિ	ઓમાઙિ	૧-૨-૧૮
૧૬ ણ્વેઽનિયોગે	અનિયોગે હુગેવે	૧-૨-૧૬
૧૭ વૌષ્ઠૌતૌ સમાસે	વૌષ્ઠૌતૌ સમાસે	૧-૨-૧૭
૧૮ આર્વૃત્તીયાયા ઋતે	ઋતે તૃતીયાસમાસે	૧-૨-૮
૧૯ ચાદૈરચોઽનાઙ:	ચાદિ: સ્વરોઽનાઙ	૧-૨-૩૬
૨૦ સૌ વેતૌ	સૌ નવેતૌ	૧-૨-૩૮
૨૧ અઘ્ઘૌ ચોદન્વાન	ઉદન્વાનઘ્ઘૌ ચ	૨-૧-૯૭
૨૨ રાજન્વાન મુરાશિ	રાજન્વાન મુરાશિ	૨-૧-૯૮
૨૩ નોમ્પાદિભ્ય:	નોમ્પાદિભ્ય:	૨-૧-૯૯

હેમ વ્યાકરણ શાકટાયનનું પ્રતિબિંબ છતાં ય કાંઈ અનુકરણ માત્ર નથી, એમાં મૂળના ક્રમની યોજનાનું કૌશલ, વૃત્તિનું કૌશલ, ઉદાહરણો ધડનાનું ચાતુર્ય અને વ્યાકરણના ખાસ સિદ્ધાન્તો ઉપર ચર્ચા કરવાની પદ્ધતિ એ બધામાં હેમચંદ્રની પ્રતિભા પટે પટે દેખાય છે.

મારા ક્રોતાઓ જે ખાસ કરીને વૈયાકરણો હોત તો ૪૩૨ એમને આ હકીકત શાકટાયન અને હેમ વ્યાકરણના કેટલાંક વિશેષ ઉદાહરણોનું તારતમ્ય દર્શાવીને સ્પષ્ટતાથી કહી શકત, પણ મારે અહીં આટલાથી જ સંતોષાવું પડે છે.

હેમચંદ્રના એ સંસ્કૃત બૃહદ્વ્યાકરણના મૂળની સંખ્યા ૧૧૦૦ હોય છે; એટલે સર્વ સૂત્રસંખ્યા ૩૫૬૬ અને પ્રાકૃતવ્યાકરણની સૂત્રસંખ્યા ૧૧૧૯ છે. કોઈ નવીન

અભ્યાસીને. પણ આ વ્યાકરણ પ્રસાદ ઉપજાવે એવું છે. વ્યાકરણમાં કાવ્યોની પેઠે પ્રસાદ તો ન હોય પણ જેને સાંભળતાં જ. શ્રોતાને સહજમાં લાગે થયા જેવું લાગે એ ગુણ આ વ્યાકરણમાં સળંગ રીતે પરાવાએણે છે. હેમચંદ્રે પોતાના વ્યાકરણની પ્રાયઃ બધી સંજ્ઞાઓ એ જાતની પ્રાસાદિક ગોઠવેલી છે, આ જોતાં : બીજા વ્યાકરણની 'સંજ્ઞાઓ' તદ્દન અપરિચિત જેવી લાગે છે, સાંભળતાં. કશો અર્થ ઉપજાવે તેવી જણાતી નથી. આ સંજ્ઞાવિધાનમાં હેમચંદ્રે પૂર્વની ઐન્દ્રપરંપરા, પ્રાતિશાખ્યપરંપરા કે કાતંત્રપરંપરાને સામે રાખેલી છે.

ખાસ નવીનતા લાવવાઃ માટે કોઈ અપરિચિત સંજ્ઞાઓ ધડવા કરતાં પૂર્વપરંપરાગત પ્રધાને અનુસરીને સાર્થક સંજ્ઞાઓ ધડવી એ વિશેષ યોગ્યતાદર્શક પ્રવૃત્તિ છે. હેમચંદ્રે આ બાબતમાં પરંપરાને માન આપ્યું છે, અને એથી વ્યાકરણના સર્વથા નીરસ વિષયમાં ય ક્યાંય સરસતા જળવાઈ રહી છે; નીચેના કોષ્ટક ઉપરથી નોંધ રાકારો કે ક્યા વ્યાકરણની કંઈ સંજ્ઞા કડક છે, દુઃશ્રવ છે અને કંઈ સંજ્ઞા મધુર છે, સુશ્રવ છે. હેમચંદ્રે તદ્વિત પ્રલયોમાં પણ આવી મધુરતા મૂકેલી છે. એ પણ આ કોષ્ટકમાં દર્શાવેલું છે.

હેમચંદ્ર

પાણિનિ

સ્વર

અચ્

વ્યંજન

હલ્

અન્તઃસ્પ

યણ્

અયોષ

સ્વર

ઘોષ

હશ્

વર્તમાના

લટ્

સપ્તમી

લિટ્

પશ્ચમી

લોટ્

હસ્તની

લઙ્

અઘતની

લુટ્

પરોક્ષા

લિટ્

આશીઃ

આશીલિટ્

શ્વસ્તની

લુટ્

ભવિષ્યન્તી

લુટ્

ક્રિયાતિપત્તિ

લુટ્

૩ પેશાદિપૂર્વવ્યાકરણેષુ. ચ. 'અઘ' 'શલ' આદિરૂપસ્થાપસિદ્ધેઃ—

(લિટ્-ખાસ ૫૦ ૧૧).

इकण् प्रत्यय
(वैनयिकम्)

ठकू प्रत्यय
(वैनयिकम्)

આમાંની કોઇ કોઇ સંજ્ઞા પ્રાતિશાખ્યમાં મળે છે. કાતન્ત્ર વ્યાકરણમાં અને કાત્યાયનકૃત પાલિભાષાના વ્યાકરણમાં પણ આ બધી સંજ્ઞાઓને નિર્દેશી છે.

• ગુજરાતના આ વ્યાકરણની આ ઉપરાંત બીજી બીજી પણ કેટલીય વિરોપતાઓ છે—આ લઘુ લેખમાં એ બધી ન દર્શાવાય એ સ્વાભાવિક છે.

એક સમય એવો હતો કે, ભપારે ગુજરાતની કીર્તિ રક્ષાશ્મીરથી તે કર્ણાટક પર્યંત આ વ્યાકરણદ્વારા ફેલાએલી હતી, રાજા સિદ્ધરાજને આ વ્યાકરણ માટે સવિશેષ બહુમાન હતું, એણે પોતે રાજકોશનો વ્યય કરીને ત્રણ વરસ સુધી આ વ્યાકરણની અનેક પ્રતિઓ લખાવી હતી અને પોતાના તથા એ સમયના જાણીતા દરેક દેશમાં એની પ્રતો મોકલાવી હતી—આ વ્યાકરણના અભ્યાસીને બહુ ઉનેજન મળતું હતું. કાકલ કે કકલ નામના કાયસ્થને આ વ્યાકરણનો અધ્યાપક ખીમવામાં આવ્યો હતો.

આપણું આ બૃહદ્વ્યાકરણ ગુજરાતના મહારાજા સિદ્ધરાજના નામ માથે સંબંધ ધરાવે છે, સર્વાંગ-સંપૂર્ણ છે, સર્વધર્મ સાધારણ છે, પ્રાકૃત વગેરે ભાષાઓનું પણ એ શાસ્ત્ર છે, અનેક વ્યાકરણોનું નવનીત છે, કોષ-અંશે સંપૂર્ણ નથી, ક્તાની પ્રતિભાથી ભરેલું છે અને ભણનારને પ્રસન્નતા આપે એવું છે માટે જ ગુજરાતનું એ બૃહદ્વ્યાકરણ છે.

सिद्धहेम ઉપરના બીજા દીકાગ્રથો

જે જે વિદ્વાનોએ સિદ્ધહેમ વ્યાકરણ ઉપર દીકાગ્રથો, તેને લગતા બીજા ગ્રંથો અને એ ઉપરથી જે નવાં વ્યાકરણો લખ્યાં છે તે પ્રધાનાં ક્તા સાથેનાં નામ અહીં આપવાનાં છે:

- ૪ “अङ्ग-वङ्ग-कलिङ्गेषु लाट-कर्णाट-कुङ्कणे ।
महाराष्ट्रसुराष्ट्रासु यत्से कच्छे च मालवे ॥१०६॥
सिन्धु-सौवीरनेपाले पारसीक-मुरण्डके ।
गङ्गापारे हरिद्वारे काशि-चेदि-गयासु च ॥१०७॥
कुक्षेत्रे कन्यकुब्जे गौडग्री-कामरूपयोः ।
सपादलक्षवज्जालन्धरे च खप्तमध्यतः ॥१०८॥
सिंहलेऽय महाबोधे बौद्धे मालवकौशिके ।
इत्यादिष्विष्वदेशेषु शास्त्रं व्यस्तार्यत स्फुटम् ॥१०९॥
अस्य सोपनिषन्धानां पुस्तकानां च विंशतिः ।
प्राचीयन्त नृपेन्द्रेण काश्मीरेषु महादरात् ॥११०॥
एतत् तत्र गतं शास्त्रं स्वोयंकौशे निवेशितम् ।
सर्वो निर्वाहयेत् तेनाहं देव्यास्तु का कयो” ॥१११॥

(આમાંના ધણુ અથા એવા છે કે જે મારા બેવામાં આવ્યા નથી પણ 'જેન અંધાંવલી'માં ભાષાસાહિત્યના વિભાગમાં તે નામે મોધિયાં છે તેને જ મેં અહીં ઉપયોગ કર્યો છે.)

નામ	પૂર	કર્તા	સંવત
૧ બૃહન્નાસ	૮૪૦૦૦	હેમચંદ્ર	
૨ લઘુન્નાસ	૫૩૦૦૦	રામચંદ્રગણી	
		(હેમચંદ્રતા શિષ્ય)	
૩ "	૯૦૦૦	ધર્મધોપ	
૪ ન્યાસોદ્ધાર		કનકપ્રભ	

૬. “આસીદ્વાદિદ્વિરદપૂતનાપાટને પચ્ચવવન-

શ્ચાન્દ્ર ગચ્છેઽચ્છતરવિષ્ણો ધર્મમૂર્તિર્મુનીન્દ્રઃ ।

પટ્ટે તસ્યાજનિ જનમનોઽનોકહાનન્દકન્દઃ

મૂરિઃ સમ્યગ્ શુણગણનિધિઃ રૂપાતિભાગ્ રત્નસિંહઃ ॥ ૧ ॥

યસ્યોપરાગસીમાયામુદયઃ પરભાગભાગ્ ।

દેવેન્દ્રમૂરિસ્તત્પટ્ટે જલે નવ્યો નભોમણિઃ ॥ ૨ ॥

ઇતથ,

નિર્વીરાધનમુક્તિશ્ચારચનાજીવાઽવયોત્સર્પણા-

શ્રીકૌમારવિદ્મહર્મણ્ડિતમહીભૂપપ્રવોધાદિકાઃ ।

ક્ષોરોદોદધિમુદ્રિતેઽવનિતલે યસ્યોર્જિતાઃ કેલયઃ

સોઽમૃત્ તીર્થકરાનુકારિરચનઃ શ્રીહેમચન્દ્રો ગુરુઃ ॥ ૩ ॥

કિન્ચ,

મૃપાન્તમૌલિમાણિક્યમાલારાલિતશાસનઃ ।

દર્શનપટ્ટકનિસ્તન્દ્રો હેમચન્દ્રો મુનીશ્વરઃ ॥ ૪ ॥

તેપામુદયચન્દ્રોઽસ્તિ શિષ્યઃ સંખ્યાવતાં વરઃ ।

દેવાવજ્જીવમમૃદ્ યસ્ય વ્યાખ્યા જ્ઞાનામૃતપ્રપા ॥ ૫ ॥

તસ્યોપદેશાદ્ દેવેન્દ્રમૂરિશિષ્યલવો વ્યગ્રાત્ ।

ન્યાસસારસમુદ્ધારં મનીષી કનકપ્રભઃ ॥ ૬ ॥

૫ દેમ લઘુશ્ચિતિ	કાકલ (કક્કલ) કાયરચ (હેમચંદ્રનો સમગ્રમયી)	
૬ દેમ બૃહદ્શ્ચિતિ હૃદિકા	મોભાગ્યસાગર	૧૫૯૧
૭ દેમ હૃદિકાશ્ચિતિ	ઉદયસૌભાગ્ય	
૮ દેમ લઘુશ્ચિતિ હૃદિકા	મુનિશૃંગર	
૯ દેમ અવચૂરિ	ધનચંદ્ર	
૧૦ પ્રાકૃત દીપિકા	બીજ દરિદ્ર	
૧૧ પ્રાકૃત અવચૂરિ	દારપ્રભ ચરિ	
૧૨ દેમ ચતુર્થપાદશ્ચિતિ	ઉદયસૌભાગ્ય	૧૫૯૧
૧૩ દેમ વ્યાકરણ દીપિકા	ગિનસાગર	
૧૪ દેમ વ્યાકરણ અવચૂરિ	રત્નશૃંગર	
૧૫ દેમ દુર્ગપદ ગ્રંથોધ	જ્ઞાનવિમળાશય વલ્લભ	(૧૬૬૧)
૧૬ દેમકારક સમુચ્ચય	આપ્રભચરિ	(૧૮૮૦)
૧૭ દેમશ્ચિતિ	"	"

દેમ વ્યાકરણને લગતા બીજા ગ્રંથો.

૧ કિંગાનુશાસનશ્ચિતિ બીજી	જ્ઞાનંદ	
૨ ધાતુપાઠ (સ્વરવર્ણાનુક્રમ)	પુણ્યસુંદર	
૩ ક્રિયારત્ન સમુચ્ચય	ગુણરત્ન	૧૪૬૬
૪ દેમ વિગ્રમસૂત્ર	ગુણચંદ્ર	
૫ દેમ વિગ્રમશ્ચિતિ	ગિનપ્રભ	
૬ દેમ લઘુન્યાય પ્રસરિત અવચૂરિ	ઉદયચંદ્ર	
૭ ન્યાયમંજૂપા	દેમદંસ	૧૫૧૫
૮ ન્યાયમંજૂપા ન્યાસ	"	"
૯ સ્પષ્ટદિશબ્દ સમુચ્ચય	અમરચંદ્ર	
દેમ વ્યાકરણ ઉપરથી બનેલાં બીજાં વ્યાકરણો.		
૧ દેમ કૌસુદી (ચંદ્રપ્રભા)	મેઘવિજય	૧૭૫૮
૨ દેમ પ્રક્રિયા	મહેન્દ્રસુત વીરસી	
૩ દેમ લઘુપ્રક્રિયા	વિનયવિજય	

આ સિવાય બીજા કેટલાય ગ્રંથો નામ વિના પણ નોંધાયેલા છે. આ બધા ગ્રંથોનો તેમ અંધકારનો પરિચય જરૂર આપી શકાય એમ છે પણ એને લગતાં બધાં સાધનો મારી સામે નથી એટલે નામ માત્રથી જ ચલવું પડે છે.

વ્યાકરણશાસ્ત્રના વિષયમાં ગૂજરાતનો ફાળો.

ઉપર જે જે ગ્રંથોનાં નામ જણાવેલાં છે તેમાંના મોટે ભાગે તો ગૂજરાતના જ વિદ્વાનો છે એ ઉપરાંત આ બે નામો ખાસ ધ્યાન એથે એવાં છે:

ભદ્રેશ્વરચરિ અને વર્તમાન

ગણરત્ન મહોદધિનો ગ્રંથોત્તર વર્ષમાન પોતાના એ ગ્રંથની રીકાના પ્રારંભમાં જ ભદ્રેશ્વરચરિને એક વૈયાકરણ તરીકે યાદ કરે છે:

“શાલાતુરીય શકટાઙ્ગજચન્દ્રગોમિ-
 દિગ્વસ્ત્રભર્તૃહરિવામનભોજમુખ્યાઃ ।
 મેધાવિનઃ પ્રવરદીપકકર્તૃયુક્તાઃ
 પ્રાજ્ઞૈર્નિપેવિતપદદ્વિતયા જયન્તિ ॥”

ટીકા-“દીપકકર્તા ભદ્રેશ્વરસૂરિઃ, પ્રવરશાસ્ત્રી દીપકકર્તા ચ પ્રવરદીપકકર્તા
 પ્રાધાન્યં ત્વાસ્ય આધુનિકવૈયાકરણાપેક્ષયા ।”

અર્થાત્ વર્ધમાન આ ભદ્રેશ્વરસૂરિને પોતાના સમયના પ્રધાન વૈયાકરણુ જણાવે છે
 વર્ધમાનનો સમય—

સમ્પન્નવત્યધિકેષ્વેકાદશસુ શતેષ્વતીતેષુ ।
 વર્ષાણાં વિક્રમતો ગણરત્નમહોદધિર્વિહિતઃ ॥

અર્થાત્ વિક્રમસંવત્ ૧૧૬૭ માં વર્ધમાને ગણરત્નમહોદધિની રચના કરી. આ
 વર્ધમાન પણ જયસિંહદેવની સલાનું રત્ન હતો. એના ગુરુનું નામ ગોવિંદસૂરિ. આ ઉપ-
 રથી જણાય છે કે, કદાચ ભદ્રેશ્વરસૂરિ અને વર્ધમાન બંને સમસમયી હોય અથવા
 ભદ્રેશ્વરસૂરિ વર્ધમાનના પૂર્વવર્તી હોય. શમે તેમ હો પણ આ બંને અંધકારે
 ગૂજરાતના પંડિતવરો હતા, ભદ્રેશ્વરસૂરિનો ‘કયાવલી’ નામનો એક મોટો પ્રાકૃત અંધ
 મળે છે તે આ ભદ્રેશ્વરનો કે બીજાનો, તેનો નિષ્કૃય એ અંધ જોયા સિવાય અંધ શકે નહિ
 છેવટે જણાવવાનું કે, ગૂજરાતના પંડિતોની આ પરિચિત પોતાના પૂર્વગૌરવને
 પ્રતિષ્ઠાપિત કરવા પ્રયત્નવંત થશે અને ગૂજરાતમાં વિદ્યાભ્યાસંગનો ઉત્કર્ષ સધાવીને
 વર્ધમાને ઉદ્ધરેલું આ વાક્ય ચરિતાર્ય કરશે—

“દ્રવ્યાશ્રયાઃ શ્રીજયસિંહદેવ ! ગુણાઃ કળાદેન મહર્પિણોક્તાઃ ।
 ત્વયા પુનઃ પળિટતદાનશૌણ્ડ ! ગુણાશ્રયં દ્રવ્યમપિ જ્યથાંયિ ॥”

(ગણરત્નમહોદધિ પૃષ્ઠ ૭૮)

ગૂજરાતનાં કેટલાંક વ્યાકરણોનો પરિચય.

૧ શુદ્ધિસાગર વ્યાકરણ-આ વ્યાકરણના પ્રણેતા શુદ્ધિસાગરચરિ છે, એમના વ્યાકરણનો આદિ ભાગ આ પ્રમાણે છે:

“સિદ્ધં જિનં સર્વવિદં નિરજનં સર્વોચ્ચમીશં કમલપદ્યં ગુહ્યં ।

• નત્વા પ્રવદ્ધો લઘુપૂર્ણપદ્યવાક્ લઘ્વઃ લક્ષ્મ્યાઽનુષ્ઠુદ્ધિદ્વદ્ધયે ॥”

અંતભાગ—

“શ્રીવિક્રમાદિત્યનરેન્દ્રકાલાત્ સાશીતિકે યાતિ સમાસહસ્રે ।

સશ્રીકજાવાલિપુરે તદાદ્યં દ્વયં મયા સમસહસ્રકલ્પમ ॥”

આ શુદ્ધિસાગરનો સમય વિક્રમનો ૧૧ મો સદેહ છે, તેઓ વર્ધમાનચરિના શિષ્ય હતા અને જિનેશ્વરચરિના સહોદર હતા. આમના સમયે ગૂજરાતનો રાજા દુર્વહાદેવ હતા અને એઓ એની સલામા પ્રતિષ્ઠા પામ્યા હતા.

આ સંબંધમાં વધારે જાણવા માટે એ જ વ્યાકરણની પ્રશસ્તિ તથા પ્રભાવક ચરિત્રમાંનો અભયદેવનો પ્રબંધ જોવો જોઈએ (૫૦ ૨૬૧-૨૭૨).

જેન સંપ્રદાયમાં આ આચાર્ય આઠ વંશકરણ છે. તે એમણે પ્રશસ્તિના છેલ્લા પદ્યમાં ‘આઘમ્’ શબ્દથી સચિત કહે છે.

વ્યાકરણની સંખ્યા તેઓ સાત હજાર સ્લોકની કહે છે, પ્રભાવકચરિત્રમાં—

સહસ્રાષ્ટકમાનં તત્ શ્રીશુદ્ધિસાગરાભિધમ ॥ ૯૦. ॥

એને આઠ હજાર સ્લોક પ્રમાણ કહેલું છે.

આ સંબંધમાં શુદ્ધિસાગરના સમસમયી શ્રીજિનેશ્વરચરિનો ઉલ્લેખ આ પ્રમાણે છે:

“શ્રીશુદ્ધિસાગરાચાર્યઃ પાણિનિ-ચન્દ્ર-જૈનેન્દ્ર-વિશ્રાન્ત-દુર્ગટીકા
અવલોક્ય વૃત્તવન્ધૈઃ ૧ ધાતુસૂત્રગણોનાદિવૃત્તવન્ધૈઃ કૃતં વ્યાકરણં સંસ્કૃત-
માકૃતશબ્દસિદ્ધયે ॥” (પ્રમાણવશ્યજ્ઞપતિ);

તથા એ જ સમયના અભયદેવચરિ પણ એ માટે “વ્યાકરણાદિશાસ્ત્રકર્તુઃ
શ્રીશુદ્ધિસાગરાચાર્યસ્ય” એ જાતનો ઉલ્લેખ કરે છે—(પંચાશકથા, સ્થાનાંશકથા).
આ વ્યાકરણની ઉત્પત્તિ વિષે શ્રીજિનેશ્વરચરિએ આ પ્રમાણે કહેલું છે:

“તૈરવધીરિતે યત્તુ પ્રવૃત્તિરાવયોરિહ ।

તત્ર દુર્જનવાક્યાનિ પ્રવૃત્તેઃ સન્નિવન્ધનમ્” ॥

“કીદશાનિ દુર્જનવાક્યાનિ ? इत्याह—

शब्दलक्ष्म प्रमालक्ष्म यदेतेषां न विद्यते ।

नादिमन्तस्ततो ह्येते परलक्ष्मोपजीविनः ॥”

“ શ્રીલુહિસાગરાચાર્યૈર્વૈત્તૈર્વાકરણં કૃતમ્ ।

અસ્માભિસ્તુ પ્રમાલક્ષ્મ વૃદ્ધિમાયાતુ સાંમતમ્ ॥ ”

(પ્રમાલક્ષ્મણોના પ્રાંત ભાગ)

અર્થાત્ ‘ આ જૈન લેહિયુ’ કાંઈ ચન્દ્રલક્ષણ (વ્યાકરણ) નથી તેમ ન્યાયલક્ષણ નથી તેથી તેઓ અવાંચીન છે ’ આ જાતનો આક્ષેપ દૂર કરવા માટે લુહિસાગરચરિત્રે પદ્યબંધ નવું વ્યાકરણ કર્યું અને અગ્રે (જિનેશ્વરચરિત્રે) પ્રમાલક્ષણ કર્યું. ”

આ વ્યાકરણ જોતાં જણાય છે કે, એ કેવળ પદ્યોમાં નથી પણ ગદ્યપદ્યરૂપ છે. આની લખેલી પ્રતિ મુનિરાજશ્રીહંસવિજયજી પાસેથી મળેલી છે માટે એમનો અહીં ઉપકાર માત્ર હું.

૨ મલયગિરિનું વ્યાકરણ એળવી શક્યો નથી. એનો ઉલ્લેખ ‘જૈનમંથવલી’માં પૃ. ૨૯૮ માં છે. કુમારપાલ પ્રબંધમાં એમ જણાવ્યું છે કે, દેવેન્દ્રચરિત્ર અને મલયગિરિની સાથે આચાર્ય હેમચંદ્ર ગૌડદેશ તરફ પિયર્ષા હતા—(પૃ. ૧૨). આ મલયગિરિની ખ્યાતિ જૈન-સૂત્રોના ટીકાકાર તરીકે સુવિશ્રુત છે.

૩ વિદ્યાનંદ વ્યાકરણના પ્રણેતા વિદ્યાનંદચરિત્ર છે, એમનો સમય વિક્રમનો ૧૪ મો સૈકા, અને એમના શરતું નામ દેવેન્દ્રચરિત્ર; એ સંબંધમાં મુનિ. મુંદરચરિત્રની (સં. ૧૪૬૬) શુર્વાવલીમાં સવિસ્તર વૃતાન્ત છે (પૃ. ૧૫-૧૬ સ્તો. ૧૫૨-૧૭૨).

“ વિદ્યાનન્દાભિયં તૈન કૃતં વ્યાકરણં નવમ્ ।

માતિ સર્વોચ્ચમં સ્વરૂપસૂત્રં વહૃથસંગ્રહમ્ ” ॥

(શુર્વાં ૫૦ ૧૬ સ્તો. ૧૭૧)

આ વ્યાકરણ મારા જવામાં નથી આવ્યું.

મરિશિષ્ટ ૨

હેમચંદ્રે જણાવેલા કેટલાક વૈયાકરણોનો પરિચય

આપિશલિ—આક શાબ્દિકામતિ એ એક મોટા શાબ્દિક છે. પાણિનિ પોતાની અષ્ટાધ્યાયીમાં એનું સ્મરણ કરે છે. પાણિનિના વૃત્તિકાર ‘આપિશલિ મીમાંસા’ એનું ઉદાહરણ આપે છે.

એ ઉપરથી એ કાંઈ મહાન મીમાંસક હોય એનું જણાય છે, એણે કાંઈ ‘શિક્ષા’ને પણ રચેલી છે જેનો ઉતારા હેમચંદ્ર આપે છે. આ સંબંધમાં વધારે જણવા માટે લુહિ, નિરુક્તાલોચન પૃ. ૧૧૫ (સામગ્રી સત્યવત).

પાણિનિઃ પૂર્વે—પાણિનિના પૂર્વવર્તી વૈયાકરણો—વારક, શાકટાયન, ગાર્ગ્ય, વેદમિત્ર અને શાકલ વગેરે.

ઇન્દ્ર-ચાન્દ્રાખ્યામ્—‘ઇન્દ્ર’ નામનો કાંઈ મહાન વૈયાકરણ રચ્યો છે, જેનો ઇતિહાસ ઇતિહાસના રૂપમાં ઉપલબ્ધ નથી, ઇતિહાસના રૂપમાં છે. તે પણ ‘ઇન્દ્ર’ની સત્યતા જે ઉતારા મળે છે તેથી એમ જણાય છે કે, એ આદ્ય વૈયાકરણ હતો અને પાણિનિનો પૂર્વવર્તી હતો. બાલણ, બૌદ્ધ અને જૈન સાહિત્યમંત્ર્યાં ત્યાં એ ઉતારા છે તે આ નીચે આપી છું :

૧ “ વાગ્ વૈ: પરાચી અવ્યાકૃતાઽવદત્ તે દેવા ઇન્દ્રમઘ્રુવન્ ર્માં નો
વાચં વ્યાકુરુરિતિ સોઽબ્રવીદ્ વરં ઘૃણે મહં ચૈવેપ વાયવે ચં સહ યૃહ્યાતા રિતિ
તસ્માદ્ એન્દ્રવાયવઃ સહ યૃહતે તામિન્દ્રો મધ્યતોઽવક્રમ્ય વ્યાકરોત્ તસ્માદિયં
વ્યાકૃતા વાગ્ ઉચ્યતે ”—

દૃષ્ટ્યબુર્વે ૦ તૈત્તિરીય ં ૦ ૧, ૪, ૭ પૂ ૦ ૪૧૧૯

આનંદાશ્રમ ં ૦ ભાગ ૮ અંક ૪૨

આ શ્રુતિનો ઉપોદ્ધાત આપતાં ભાષ્યકાર સાચણુ જણાવે છે કે,

“ વ્યાકરણમપિ પ્રકૃતિ-પ્રત્યયાણુપવેશેન પદસ્વરૂપ-તદર્થનિશ્ચયાય
ઉપયુજ્યતે । તથા ચ એન્દ્રવાયવબ્રાહ્મણે સમામ્નાયતે ”

અને આ શ્રુતિની વ્યાખ્યા કરતાં એ જ આચાર્ય જણાવે છે કે,

“ ‘ અગ્નિમીલે પુરોહિતમ્ ’ રિત્યાદિવાક્ પૂર્વસ્મિન્ કાલે પરાચી
સમુદ્રાદિધ્વનિવદ્ એકાત્મિકા સતી અવ્યાકૃતા ‘ પ્રકૃતિઃ ’ ‘ પ્રત્યયઃ ’
‘ પદમ્ ’ ‘ વાક્યમ્ ’ રિત્યાદિવિભાગકારિગ્રન્થરહિતા આસીત્, તદાનીં
દેવૈઃ માર્થિતઃ ઇન્દ્રઃ x x x તુષ્ટઃ તામત્વણ્ડાં વાચં મધ્યે વિચ્છિદ્ય પ્રકૃતિ-
પ્રત્યયાદિવિભાગં સર્વત્ર અકરોત્ ”—

ઋગ્વેદની પ્રસ્તાવના સાચણુ ભા ૦ પૂ ૦ ૧૯

તાત્પર્ય એ છે કે, “ ‘ અગ્નિમીલે પુરોહિતમ્ ’ ઇત્યાદિ વાણી પહેલાના સમ-
યમાં અવ્યાકૃત હતી એટલે એ વાણીમાં પ્રકૃતિ, પ્રત્યય, પદ કે વાક્ય વગેરેના વિભાગને
દર્શાવતો કોઈ અંથ ન હતો પણ પછી ઇન્દ્રે એ વાણીનું વ્યાકરણ કર્યું. ”

૨ “ એવં હિ શ્રૂયતે—“ બૃહસ્પતિરિન્દ્રાંય દિવ્યં વર્ષસહસ્રં પ્રતિપદોક્તાનાં
શબ્દાનાં શબ્દપારાયણં પ્રોવાચ, નાન્તં જગામ ”

—મહાભાષ્ય પ્રથમ ભા ૦ પરપરાભાષ્ય અ ૦ ૧ આ ૦ ૧ પા ૦ ૧ પૂ ૦ ૫૦

આ ઉતારામાં મહાભાષ્યકાર પતંજલિએ ‘ ઇન્દ્ર ’ નામની કોઈ વ્યક્તિને શબ્દ-
પારાયણની શ્રોત્રી તરીકે વર્ણવી છે—જેણે ‘ ઇન્દ્ર ’ વ્યાકરણ રચ્યું હોય.

૩ “ ઇન્દ્રશ્વન્દ્રઃ કાશકૃત્સ્નાપિશલી શાકઢાયનાઃ ।

પાણિન્યમરજૈનેન્દ્રા જયન્ત્યર્ષૌ ચ શાબ્દિકાઃ ”

—મુખ્યબોધ વ્યાકરણકર્તા વોપટેવ-કવિ કલ્પદ્રુમ.

- ૪ “ ઇન્દ્રાદયોઽપિ યસ્યાન્તં ન યયુઃ શબ્દવારિધેઃ ।
પ્રક્રિયાં તસ્ય કૃત્ત્નસ્ય ક્ષમો વક્તું નરઃ કયમ્ ” ॥

અનુભૂતિ૦ સારસ્વત ૫૦ ૫

“ ઇન્દ્રાદયઃ અષ્ઠૌ મહાવ્યાકરણકર્તારઃ—”

અંકકીર્તિટીકા.

- ૫ “ ઇત્યાख्याય કથાં મધ્યે વિન્ધ્યાન્તઃ કાળભૂતયે ।
પુનર્વરરુચિસ્તસ્મૈ પ્રકૃતર્થમવર્ણયત્ ॥ ૧ ॥
એવં વ્યાડિ-ઇન્દ્રદત્તાભ્યાં સહ તત્ર વસન્ ક્રમાત્ ।
પ્રાપ્તોઽહં સર્વવિદ્યાનાં પારમુત્ક્રાન્તશૈશવઃ ॥ ૨ ॥

× × × × ×

અથ કાલેન વર્ષસ્ય શિષ્યવર્ગો મહાનભૂત ।
તત્રૈકઃ પાણિનિર્નામ જડબુદ્ધિતરોઽભવત્ ॥૨૦॥
સ શુશ્રૂષાપરિક્ષિષ્ટઃ પ્રેપિતો વર્ષભાર્યયા ।
અગચ્છત્ તપસે સ્વિશ્વો વિદ્યાકામો હિમાલયમ્ ॥૨૧॥
તત્ર તીવ્રેણ તપસા તોપિતાદિન્દુશેખરાત્ ।
સર્વવિદ્યામુર્ત્યં તેન પ્રાપ્તં વ્યાકરણં નવમ્ ॥૨૨॥
તતશ્ચાગત્ય મામેવ વાદાયાઽઽહ્યયતે સ્મ સઃ ।
મૃત્તે ચાવયોર્વાદે પ્રયાતાઃ સપ્ત વાસરાઃ ॥ ૨૩ ॥
અષ્ટમેઽહ્નિ મયા તસ્મિન્ જિતે તત્સમનન્તરમ્ ।
નમઃસ્યેન મહાધીરો હુંકારઃ શંકુના કૃતઃ ॥૨૪॥
તેન પ્રણવર્તેન્દ્રં તદસ્મદ્વ્યાકરણં શ્રુતિ ।
જિતાઃ પાણિનિના સર્વે મૂર્ત્વીભૂતા ગ્રયં પુનઃ ” ॥૨૫॥

—કથાસરિત્સાગર તરંગ ૪.

“ વ્યાડિ, ઉદ્દત અને વરરુચિ તથા સદ્દાખ્યાયી છે, એમનો ઉપાધ્યાય ‘વર્ષ’ છે. પાણિનિએ શાસ્ત્રાર્થ ફરીને વરરુચિને પરાજિત કર્યો અને તે સાથે જ શંકુએ ‘ઐન્દ્ર’ વ્યાકરણનો સંહાર કર્યો ”. આમાં ‘ઐન્દ્ર’ વ્યાકરણનો નાશ અને ‘શંકુ’ વ્યાકરણની ઉત્પત્તિ જણાવ્યાં છે.

બાહ્ય ઉત્સેખ—

६ “ यावत् कमेण शारिपुत्रो जातः । तेन द्विरष्टवर्षेण ऐन्द्रं व्याकरणम-
धीतम्, सर्ववादिनश्च निगृहीताः ”—

(अथ दानशतक-दीर्घान् अथ दान ६६ अं, भा० २ पृ० १८७.)

‘ शारिपुत्र सोम वरसे ऐन्द्र व्याकरणे लभ्यते ’ अत्र भाव आ उद्देश्यमां उ.

तेन उद्देश्य (दिग्भ्यस्मादित्य)

७ “ जराया ङस् इन्द्रस्याचि ”—शाकटायन व्याकरणम् पृ० ३४ सू० ६२. आ
सूत्रमां ‘ जरा ’ शब्दनां रूप विषे धन्वतो मतभेदे दर्शयते ।

८ “ इन्द्रचन्द्रार्कजैनेन्द्रव्यापि(दि)व्याकरणेक्षिणः ”—हरिवंशपुराणम्
(जैनशां० सं० भा० १ पृ० ६६ त्रेभीशतो लेख)

(श्वेताश्वतथ)

९ “ अहं तं अम्मापियरो जाणित्ता अहिअट्टवासं तु ॥

कयकोउअलंकारं लेहायरिअस्स उवणिंति ॥ ७६ ॥

सको य तस्समखं भयवंतं आसणे निवेसित्ता ।

सहस्स लक्खणं पुच्छे वागरणं अवयवा इदं ” ॥ ७७ ॥

जिनभद्रगण्डिभद्रभद्र आचरयत्तभाष्य—आचरयत्त

सूत्र पृ० १८२

“ इदं क्रथ x x x शब्दस्य लक्षणं पृच्छति, भगवता च व्याकरणम-
भ्यधापि, तदवयवाः केचन उपाध्यायेन गृहीताः, ततश्च ऐन्द्रं व्याकरणं
संजातमित्यर्थः ”—आच० हरिभद्रवृत्ति.

१० “ सवालंकारधरं सोहणदिवसे कलाण गहणत्थं ।

कयपूयासकारस्स उवज्झायस्स उवणिंति ॥ ७९.३ ॥

तस्सेव य पच्चवखं वीरकुमारं निवेसइ पहट्ठो ।

वंदित्तु सहलक्खणमहं पुच्छइ मउलकरकमलेण ॥ ७९.७ ॥

तुह्वा अम्मापियरो एवं नाउं विवेक्खणं वीरं ।

सको वि य सट्ठाणं वंदिय वीरं गओ खिप्पं ॥ ८०० ॥

वीरजिणस्स सगासे अवधारियसहलक्खणलवेणं ।

उज्झाएण वि रइयं वागरणं किर अइदं ति ” ॥ ८०१ ॥

नेमियंभद्रवृत्ति (सि० सं० ११४१)

वीरवृत्ति पृ० ३४

૧૧ “ ઇદં ભગવતેન્દ્રાય પ્રોક્તં શબ્દાનુશાસનમ્ ।

ઉપાધ્યાયેન તત્ત્વત્વા લોકેષ્વેન્દ્રમિતીરિતમ્ ” ॥ ૧૨૨ ॥

હેમચંદ્ર-ગીરચરિત્ર ૫૫ ૧૦, સર્ગ ૨ તથા

ગોમશાસ્ત્ર પ્રથમ પ્રકાશં સ્ત્રોત્ર ૫૮

આ બધા જૈન (શ્વેતાંશર) ઉલ્લેખોનો સાર ‘ભગવાન્ મહાવીર ઐન્દ્ર વ્યાકરણના મૂળ ઉત્પાદક છે’ એ છે. ને વિશે મારે નમ્ર અભિપ્રાય આ પ્રમાણે છે:

કદાચ ખરેખર ઐન્દ્ર વ્યાકરણની ઉત્પત્તિ ભગવાન્ મહાવીરથી જ માનવામાં આવે તો ઉપર્યુક્ત દંતકથામિશ્રિત પરંપરા સિવાય એ માન્યતાનું બીજું કોઈ સાધક પુષ્ટ પ્રમાણ તો મળતું નથી; ઉલટું એમાં નીચે જણાવેલાં બાધક પ્રમાણો ઉપલબ્ધ છે:

(૧) એક પુરાતનચરિત્રકાર તરીકે ભલે હેમચંદ્રે મહાવીરની કથામાં પ્રવ્રદાયની પદ્ધતિએ ‘ઐન્દ્ર’ અને ‘મહાવીર’નો ગંળાંધ વર્ણુઓ હોય, પણ એક વૈયાકરણ તરીકે તો એમણે પોતાના વ્યાકરણમાં અનેક સ્થળે ‘ઐન્દ્ર’નો ઉલ્લેખ કરેલો છે. જતાં ૫ કથાંય ‘ઐન્દ્ર’ વ્યાકરણના પ્રણેતા તરીકે ભગવાન્ મહાવીરને નિર્દેશના નથી. પોતાના વ્યાકરણના આરંભમાં જ ‘ઐન્દ્ર’ના આદિ ક્તા તરીકે મહાવીરને એમણે સંભાર્યા હોત તો એ વિશેષ ઉચિત હતું પણ એમણે એમ ન કરતાં મહાભાષ્યકારના સ્મરણનો ખ્યાન દર્શાવેલો છે. એ આગળ કહેવાઈ ગયું.

(૨) જૈનપ્રવ્રદાયની એવી સ્પષ્ટ માન્યતા છે કે, હજમરય રિયતિમાં વર્તતા કોઈ તીર્થંકર કોઈ પ્રકારના શાસ્ત્રની રચના કરતા નથી, તો પછી હેમચંદ્રના મત પ્રમાણે ગોશ્વ સાથે મૂળાંધ ધરાવતા આ લોકોત્તર વ્યાકરણશાસ્ત્રની રચના તો તેઓ કેમ કરી શકે ?

(૩) જૈનધર્મનો કોઈ પણ અનુયાયી જિન-તીર્થંકર-ના મતથી લુદ્ધ મત ધરાવી શકતો જ નથી એ પણ એક જૈનસંપ્રદાયની માન્યતા છે. જો કોઈ લુદ્ધ મત ધરાવી પ્રકાશમાં આવે તો તેને ‘નિદવ’ કહેવામાં આવે છે. હેમચંદ્રે જણાવેલાં અનેક વૈયાકરણોનાં મતો ઉપરથી આપ જણી શકો એમ છે કે, એ આચાર્યે એક સ્થળે નહિ પણ અનેક સ્થળે ‘ઐન્દ્ર’ના મતથી પોતાનો ભિન્ન મત દર્શાવેલો છે-નો જૈનધર્મની દૃષ્ટિએ એમની આ હકીકતની સંગતિ કેમ થઈ શકે ?

આ સંજોગમાં કોઈ એમ કહે કે, હેમચંદ્ર જે ઐન્દ્રથી લુદ્ધ મત દર્શાવે છે તે, અને મહાવીરપ્રણીત ઐન્દ્ર એ જ-ને લુદ્ધાં લુદ્ધાં સ્વાંત વ્યાકરણો છે તો, એ માત્ર કહેવા પૂરતી કલ્પના છે-કલ્પના પ્રતિભાસના દેશ સિવાય ન જ આવી શકે.

ચાંદ્રવ્યાકરણનો પ્રણેતા ‘ચંદ્રગોમિ’ નામક બૌદ્ધઆચાર્ય છે-એ એક મહાન્ વૈયાકરણ હતો. આપણી પાસે મહાભાષ્યને જે ભાગ ઉપલબ્ધ છે તેને માટે સમસ્ત ભારતવાસિજન એ ચંદ્રાચાર્યનો અત્યંત ઝણી છે. એ મહાનુભાવે સાંપ્રદાયિક અદિમતાને વશ થઈ મહાભાષ્ય તરફ ઉપેક્ષા કરી હોત તો આપણા દેશમાં અત્યારે મહાભાષ્યની ઉપલબ્ધિ

હોત કે નહિ એ સંદેહાનહ છે. એના સમસમયી દેટલાક શુદ્ધ તાર્કિક પ્રાક્ષણીએ મહાભાષ્ય જેવા અદ્વિતીય ગ્રંથ તરફ જરૂર દુર્લભ્ય કર્યું હતું પણ આ ગુણુમાલી બિંબુએ તો અત્યંત પરિશ્રમ કરીને મહાભાષ્યની શાળાને પોતાના સમયમાં ખીણી હતી. ત્યારે વ્યાક્રમિનિને 'સંગ્રહ' નામક ગ્રંથ નષ્ટ થયો ત્યારે પતંજલિએ મહાભાષ્યની રચના કરી. વૈજિ, સૌભવ અને હર્યશ્વ વગેરે શુદ્ધ તાર્કિકોએ પતંજલિના એ આર્પગ્રંથને-જે વ્યાક્રમિના સંગ્રહને નમતો હતો-વિખ્યાપિત કર્યો. આ રીતે પતંજલિના શિષ્યોદ્વારા વ્યાકરણને એ મહાન આગમ નષ્ટ થયો, ફક્ત દાક્ષિણાત્યોમાં એ પાડમાન રહ્યો.

ત્રિકૂટ દેશમાં આવેલા ત્રિલિંગ દેશના કોઇ પર્વતથી ચંદ્ર અને વસુરાત વગેરે ગુરુ-ઓએ (ભર્તૃહરિએ ચંદ્રાચાર્ય માટે અહીં 'ગુરુ' શબ્દ વપરેલો છે, તે ખાસ વિચારણીય છે) એ નષ્ટ થતા મહાભાષ્યના આગમને હસ્તગત કર્યો અને સવિશેષ પદ્ધવિત કર્યો:

ભર્તૃહરિ પોતાના વાક્યપદીયમાં આ જ હકીકતને નીચેના શ્લોક દ્વારા જણાવી ગયા છે:

“પ્રાયેણ સંક્ષેપરુચીન્ અલ્પવિદ્યાપરિગ્રહાન્ ।

સંમાપ્ય વૈયાકરણાન્ સંગ્રહેસ્ત્તુપાગતે ॥ ૪૮૪ ॥

કૃતેઽથ પતંજલિના ગુરુણા તીર્થદર્શિના ।

સર્વેપાં ન્યાયવીજાનાં મહાભાષ્યે નિબંધને ॥ ૪૮૫ ॥

વૈજિ-સૌભવ-હર્યશ્વૈઃ શુદ્ધકર્તાનુસારિભિઃ ।

આર્પે વિપ્લાવિતે ગ્રન્થે સંગ્રહમતિકચ્છુકે ॥ ૪૮૬ ॥

યઃ પતંજલિશિષ્યેભ્યો ભ્રષ્ટો વ્યાકરણાગમઃ ।

કાલે સ દાક્ષિણાત્યેષુ ગ્રન્થમાત્રવ્યવસ્થિતઃ ॥ ૪૮૭ ॥

“પર્વતાદાગમં લઙ્ઘ્વા માપ્યવીજાનુસારિભિઃ ।

સંતતો વહુનાસ્ત્વં ચન્દ્રાચાર્યાદિભિઃ પુનઃ ॥ ૪૮૮ ॥

ન્યાયપ્રસ્થાનમાર્ગોસ્તાનભ્યસ્ય સ્વં ચ દર્શનમ્ ।

પ્રણીતો ગુરુણાઽસ્માકમયમાગમસંગ્રહઃ ” ॥ ૪૮૯ ॥

કાંડ ૨, ૧૦ ૨૮૩.

રાજતરંગિણીનો ક્ષર્તા દ્વિતીયો ક્ષંદ્ય પણ આ ચંદ્રાચાર્યના સંબંધમાં એક પદ દર્શાવે છે અને તેમાં એ યોદ્ધા વધારે જણાવે છે કે, ‘ચંદ્રાચાર્ય પોતે એક નવું વ્યાકરણ રચેલું છે:’

૬ “વ્યાક્રુપરવિતં ગ્રન્થલક્ષપરિમાણં સંગ્રહામિધાનં નિબંધનમાસીત્ ” ।

૭ “ચિકૃદેકદેશવર્તિત્રિલિંગેકદેશાદિતિ । તત્ર દિ ઉપલતલે રાવણચિર-વિતો મૂલમૂતન્યાકરણાગમસ્તિષ્ઠતિ ”—(વાક્યપદીય દીપ્ત.)

“ચન્દ્રાચાર્યાદિભિર્લઙ્ઘ્યા દેશાત્ તસ્માત્ તદાગમમ્ ।

પ્રવર્તિતં મહામાર્ગ્યં સ્વં ચ વ્યાકરણં કૃતમ્ ” ॥

રાજત૦ તરંગ ૧ શ્લો ૧૭૬.

શ્રીશેષમટ્ટારક—પતંગસિતું ખીલું નામ ‘શેષ’ કે ‘શેષાદિ’ છે.

પાણિનીયાદિઃ } —પાણિનિ અને પાણિનીય વ્યાકરણ એ બન્ને સુપ્રતીત છે.
પાણિનિ—

દેવતન્ધાદયઃ—દેવતંદિ એક જ્ઞેન દિગંબરસાચ્ય છે, એનું ખીલું નામ પૂજ્યપાદસ્વામી છે, એમની ‘તત્ત્વવાર્થસૂત્ર’ ઉપરની ‘સર્વાર્થસિદ્ધિ’ નામની ટીકા સર્વ ટીકાઓમાં પ્રથમની છે. ‘ગણુરત્નમહોદધિ’ના કર્તા વર્ધમાનસૂરિએ એમને ‘દ્વિવચ્ચ’ના નામથી સંબોધેલા છે, ન્યાસોદ્ધારકાર કનકપ્રભે એમને ‘દિગંબર’ પણ કહેલા છે (લઘુન્યાસ અ૦ ૨ પા૦ ૩ પૃ૦ ૫૫).

આ દેવતંદિનું એક મોટું વ્યાકરણ પણ છે જેનું નામ ‘જ્ઞેનેન્દ્ર’ છે, આ વ્યાકરણ વિષે સ્વેતાંશર જ્ઞેનસંપ્રદાયમાં એક આવો સ્તોત્ર પ્રચલિત છે:

“યદિન્દ્રાય જિનેન્દ્રેણ કૌમારેઽપિ નિરુપિતમ્ ।

૯ન્દ્રં જૈનેન્દ્રમિતિ તત્ માહુઃ શબ્દાનુશાસનમ્ ” ॥

કલ્પસૂત્રના ટીકાકાર વિનયવિજયે, ધર્મસાગરે અને લક્ષ્મીવલ્લભે પોતપોતાની ‘કલ્પ-સુબોધિકા (૫૦ ૨૬૭), કલ્પકિરણાવલી (૫૦ ૯૨) અને કલ્પદ્રુમકલિકા (૫૦ ૧૧૫) માં જ્ઞેનેન્દ્ર વ્યાકરણની ઉત્પત્તિ મહાવીર જિનેન્દ્રથી દર્શાવી છે અને ૧૮ માં સૈકાના એક રત્નપિં નામના કોષ સાધુએ તો જ્ઞેનેન્દ્ર વ્યાકરણને મહાવીરપ્રણીત સિદ્ધ કરવા માટે ‘લગવદ્વાદ-વાદિની’ નામનો એક ખાસો નિર્ણય પણ લખી કાઢ્યો છે. કલ્પસૂત્રના એ ત્રણે ટીકાકારો પણ ૧૭ માં સૈકાના છે. કલ્પસૂત્રના મૂળમાં કે ખીજા કોઈ અંગચૂત્રના મૂળમાં મહાવીરે વ્યાકરણ કર્યાની હકીકત મળી શકતી નથી. છતાં ય આ અને ખીજા ટીકાકારો એ હકીકતને નોંધે છે. એનો અર્થ એટલો જ જણાય છે કે, ‘વ્યાકરણ એ મોક્ષમિય શાસ્ત્ર છે અને એને પણ અમારા મહાવીરે બનાવ્યું છે.’

‘જ્ઞેનેન્દ્ર’ વ્યાકરણ વિષે જે હકીકત એઓએ નોંધેલી છે એની સત્યતા તો દેવતંદિન્દ્ર જ્ઞેનેન્દ્ર વ્યાકરણને જોવાથી જ સમજી શકાય તેમ છે. આ વ્યાકરણ વર્તમાનમાં ઉપલબ્ધ છે અને પ્રકાશિત પણ થયેલું છે.

જ્ઞેનેન્દ્ર વ્યાકરણ ઉપરાંત આચાર્ય દેવતંદિએ ખીજા પણ અનેક ‘મંથો રચેલા છે. આ સંબંધમાં વધારે જાણવા માટે જ્ઞેનસાહિત્યસંશોધકને જોવું જોઈએ (જ્ઞેનસાહિત્ય-સં ૭૫ ૧ ૫૦ ૬૪-૮૭ ‘જ્ઞેનેન્દ્ર વ્યાકરણ ઔર આચાર્ય દેવતંદી’ શીર્ષક લેખ પૃ ૦ નાપૂરોમજા પ્રેમીજી).

જયાદિન્ય, ધામન—આ બંને કાવિકાના રૂતિકાર છે. ગણુરત્નમહોદધિના કર્તાએ વામનને વિદ્યાન્તવિદ્યાપર વ્યાકરણનો કર્તા જણાવેલો છે: “વામનો વિદ્યાન્તવિદ્યાપર

ધરવ્યાકરણકર્તા—(ગણ ૦ પૃ ૨). આ ઉપરથી એમ જણાય છે કે, વામનને બીજું નામ વિશ્રાન્તવિદ્યાધર છે. આચાર્ય હેમચંદ્રે કેટલેક સ્થળે વિશ્રાન્તવિદ્યાધરનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. તેને આપણે વામનનો સમજવો જોઈએ.

વામનનું કરેલું એક 'લિંગાનુસાસન' પણ પ્રકટ થયેલું છે. તે વામન અને આ વામન એક કે જુદા એ જોવું જોઈએ. એક બીજો વામન અન્નકારસાસનનો કર્તા છે. કદાચ તે અને આ (વામન) એક ન હોય. હેમચંદ્રે કાશિકાશરનો જે મત બતાવેલો છે તે આ જ્યાદિત્ય અને વામન બનેલો છે. દેવવ્યાકરણમાં આ બંને વામનોનો ઉલ્લેખ છે.

વિશ્રાન્તન્યાસકાર—આ કાર્ધ વિશ્રાન્તવિદ્યાધર વ્યાકરણનો ન્યાસકાર હોવો જોઈએ.

શાકટાયન—આ નામના બે આચાર્યો છે. એક વૈદિક અને બીજો જૈન. અહીં જે મત જણાવેલો છે તે આ જૈન શાકટાયનનો સમજવો. આ શાકટાયન જૈન દ્વિગમ્ય સંપ્રદાયના અને યાપનીય સંધના છે. એ હકીકત આચાર્ય મહાદેવ ગિરિએ નન્દિસૂત્રની ટીકામાં જણાવેલી છે.

આમનું રચેલું એક વ્યાકરણ છે જેનું નામ શાકટાયન વ્યાકરણ છે. આ વ્યાકરણ પાણિનીય વ્યાકરણને અનુસરે છે. એના ઉપર એક 'અમેઘવૃત્તિ' નામની મોટી વૃત્તિ છે. હેમચંદ્ર પોતાના વ્યાકરણમાં આ જ શાકટાયનને અનુસરેલા છે. આચાર્ય પાણિનિ પોતાની અષ્ટાધ્યાયીમાં જે શાકટાયનનો ઉલ્લેખ કરે છે તે વૈદિક હતા, આ નહિ.

કાકલ—હેમચંદ્રેનો સમસમર્થ આ કક્ષલ જાતે કાયસ્થ હતો અને આચાર્ય હેમચંદ્રે એને જ પોતાના વ્યાકરણનો અખ્યાપક નીમ્યો હતો. આ સંબંધમાં પ્રભાવક ચરિત્રકાર જણાવે છે કે—

“કાકલો નામ કાયસ્થઃ કુલકલ્યાણશેખરઃ ।

અષ્ટવ્યાકરણાધ્યેતા મહાવિજિતભોગિરાદ્ ॥ ૧૧૨ ॥

મમુસ્તં દૃષ્ટમાત્રેણ જ્ઞાતતત્ત્વાર્થમસ્ય ચ ।

શાસ્ત્રસ્ય જ્ઞાપકં ચાગૃ વિદ્યેડધ્યાપકં તદા ॥ ૧૧૩ ॥

મતિમાસં સ ચ જ્ઞાનપદ્મમ્યાં પૃચ્છનાં દયૌ ।

રાજા ચ તત્ર નિર્વ્યૂઢાન્ કક્ષણઃ સમમૂપયન્ ॥ ૧૧૪ ॥

નિષ્પન્ના અત્ર શાસ્ત્રે ચ દુઃકલસ્વર્ણભૂષણઃ ।

સુલાસનાતપર્વથ તે મૂપાલેન નિયોજિતાઃ ॥ ૧૧૫ ॥

(હેમચંદ્રચરિત્રગ્રંથ-પ્રભાવકથા ૫૦ ૩૦૩)

દુર્ગસિદ્ધ, શુતપાલ—આ બંને કાતંત્ર (કાશાપ)ના વૃત્તિકાર છે. કાતંત્ર ઉપરની દુર્ગસિદ્ધની વૃત્તિ હયાએલી છે.

હરિ—ભર્તૃહરિનું બીજું નામ હરિ છે. એની વ્યાકરણની કૃતિ તરીકે વાક્યપદાય સુપ્રતીત છે.

ક્ષીરસ્વામી—આ અમરકોશનો દીકાર છે. દૈવવ્યાકરણમાં આમનો ઉલ્લેખ ધણી જગ્યાએ આવે છે. રાજતરંગિણીમાં 'ક્ષીર' નામના કોઇ વૈયાકરણને રાજા જગ્યાપીડનો ઉપાધ્યાય કહેલો છે, તે અને આ બંને એક જ વ્યક્તિ હોય છે. (રાજતરંગ ૨૦ તો શ્લોક ૮૮-૮૯)

સરસ્વતીકંઠામરણમોજ—આ નામનો અર્થ રાજા મોજનો કહેલો છે. એમાં કાંઈ વ્યાકરણનો જ વિષય નથી. અલંકાર અને છંદોના વિષય પણ તેમાં છે. હેમચંદ્ર સરસ્વતીકંઠામરણ અને ભોજ એ બંનેનો ઉલ્લેખ કરે છે. ક્ષીરસ્વામી અમરકોશની દીકારામાં અનેક સ્થળે ભોજનો ઉલ્લેખ 'શ્રીભોજ' શબ્દથી કરે છે. આ અર્થને નિર્ણયસાગર મુદ્રણાલયે પોતાની કાવ્યમાળામાં પ્રકાશિત કરેલો છે.

નારાયણકંઠી—ક્ષીરસ્વામી 'નારાયણ' નામના અર્થકારને પોતાની દીકારામાં યાદ કરે છે તે કદાચ આ જ હોય.

સારસંગ્રહકાર—મુખ્યબોધનો કર્તા વોપદેવ " અન્યે સંક્ષિપ્તસારકા: " --(પૃ. ૨ મુખ્યબોધવ્યાઠ) કહીને આમને જ યાદ કરતો જણાય છે.

દ્રમિલ—દૈવ વ્યાકરણમાં તેના કર્તા દેવે અનેક સ્થળે આમનો ઉલ્લેખ 'દ્રમિલ' શબ્દથી કરેલો છે. ક્ષીરસ્વામીએ તો અમરકોશની દીકારામાં 'દ્રમિલ' અને 'દ્રવિલ' બંને શબ્દો વાપરેલા છે.

શિક્ષાકાર—નિરુક્તાલોચનમાં યાજ્ઞવલ્ક્ય શિક્ષા, ડાયાપની શિક્ષા, નારદીય શિક્ષા, ગૌતમી શિક્ષા અને પાણિનીય શિક્ષા વગેરે નીચે શિક્ષાઓનાં નામો જણાવેલાં છે (પૃ. ૪-૫).

ઉત્પલ—મહારાષ્ટ્રીય જ્ઞાનદાસમાં 'ઉત્પલ' નામના કોઇ કાસ્મીરના વિદ્વાનનો ઉલ્લેખ છે. તેનો સમય ધ. સ. ૯૩૦ જણાવેલો છે. વળી લખ્યું છે કે એ શૈવસંપ્રદાયી અને દૈવદર્શનનો પડિત હતો. હેમચંદ્રે જણાવેલો ઉત્પલ અને આ ઉત્પલ કદાચ એક જ હોય.

ન્યાસકાર અને પારાયણકાર—એ બંને સામાન્ય નામો છે. તે અહીં કોને માટે વપરાયેલાં છે તે વિશેષ રીતે જણાવ્યું નથી.

હલિતસ્થભાષ, ઉદ્દ્યોતકાર કે ઉદ્દ્યોત, રત્નમતિ, અને અજિતયજ્ઞોષાદી વગેરે નામો તો તદ્દન નવીને છે. આ સંબંધમાં છતિદાસકારોએ પ્રકાશ પાડવાની જરૂર છે.

परिशिष्ट ३

सिद्धदेवना प्रत्येकपादने छेदे आवेदी सोलं झायोनी प्रशस्ति

हरिरिव बलिवन्धकरस्त्रिशक्तिपुक्तः पिनाकपाणिरिव ।

कमलाश्रयश्च विधिरिव जयति श्रीमूलराजनृपः ॥ १ ॥

पूर्वभवदारगोपीहरणस्मरणादिव ज्वलितमन्युः ।

श्रीमूलराजपुरुषोत्तमोऽवधीदुर्मुदाभीरान् ॥ २ ॥

चक्रे श्रीमूलराजेन नवः कोऽपि यशोऽर्णवः ।

परकीर्तित्ववन्तीनां न प्रवेशमदत्त यः ॥ ३ ॥

सोत्कण्ठमङ्गलगनैः कचकर्षणैश्च

वक्राब्जचुम्बननखक्षतकर्मभिश्च ।

श्रीमूलराजहतभूपतिभिर्विलेभुः

संख्येऽपि खेऽपि च शिवाश्च सुरास्त्रियश्च ॥ ४ ॥

माहृद् जातेति हे भूपा मास्म त्यजत काननम् ।

हरिः शैतेऽत्र नत्वेप मूलराजमहीपतिः ॥ ५ ॥

मूलार्कः श्रूयते शास्त्रे सर्वकल्याणकारणम् ।

अधुना मूलराजस्तु चित्रं लोकेषु गीयते ॥ ६ ॥

मूलराजासिधारायां निमग्ना ये महीशुजः ।

उन्मज्जन्तो विलोक्यन्ते स्वर्गगङ्गाजलेषु ते ॥ ७ ॥

श्रीमूलराजसित्तिपस्य बाहु-

विभर्ति पूर्वाचलशृङ्गशोभाम् ।

संकोचयन्वैरिमुखाम्बुजानि

यस्मिन्नयं स्फूर्जति चन्द्रहासः ॥ ८ ॥

असंख्यं अपि चिरं दुःसहा वैरिभूभृताम् ।

चण्डाश्चायुण्डराजस्य प्रतापशिखिनः कणाः ॥ ९ ॥

श्रीमद्वल्लभराजस्य प्रतापः कोऽपि दुःसहः ।

मत्सरं वैरिभूषेषु दीर्घनिद्रामकल्पयत् ॥ १० ॥

श्रीहर्लमेशशुभणेः पादास्तुष्टुविरे न कैः ।

लुलज्जिमंदिनीपालैर्वालितिल्यैरिवाग्रतः ॥ ११ ॥

मतापतपनः कोऽपि मौलराजेनवोऽभवत् ।
 रिपुस्त्रीमुखपद्मानां न सेहे यः किल श्रियम् ॥ १२ ॥
 कुर्वन् कुन्तलशैथिल्यं मध्यदेशं निपीडयन् ।
 अङ्गेषु विलसन् भूमेर्भर्ता ऽभूद्भीमपार्थिवः ॥ १३ ॥
 श्रीभीमपृतनोत्खातरजोभिर्वैरिभृभुजाम् ।
 अहो चित्रमवर्धन्त ललाटे जलविन्दयः ॥ १४ ॥
 कर्णं च सिन्धुराजं च निर्जित्य युधि दुर्जयम् ।
 श्रीभीमेनाधुना चक्रे महाभारतमन्यथा ॥ १५ ॥

दुर्योधनोर्वीपतिजैत्रवाहु-
 गृहीतचेदीशकरोऽचतीर्णः ।
 अनुगृहीतुं पुनरिन्दुवंशं
 श्रीभीमदेवः किल भीम एव ॥ १६ ॥

अगणितपञ्चेषुवलः पुरुषोत्तमचित्तविस्मयं जनयन् ।
 रामोद्भासन्मूर्तिः श्रीकर्णः कर्ण इव जयति ॥ १७ ॥
 भक्त्याऽऽसननिर्वन्धमभित्त्वा पात्रं नीं गतिम् ॥
 सिद्धराजः परपुरुषवेशवशिवां ययौ ॥ १८ ॥
 मात्रयाप्यधिकं किञ्चिन्न महन्ते जिगीषवः ।
 इतीव त्वं धरानाथ ! धारानाथमपाकृथाः ॥ १९ ॥

क्षुण्णाः क्षोणिभृतामनेककटकं भग्नाऽथ धारा ततः
 कुण्डः सिद्धपतेः कृपाण इति रे मा मंसत क्षत्रियाः ।
 आरुढमग्रलमतापद्दनः संनाहधारधिरान्
 पिता मालवयोषिदश्रुसलिलं दन्तापमेधिप्यते ॥ २० ॥

श्रीविक्रमादित्यनरंभरस्य
 न्वया न किञ्चित् मृकृतं नरंन्द्र ! ।
 यज्ञांस्त्यदापीः यथमं समन्तात् ।
 भण्णभारदीरथ राजधानीम् ॥ २१ ॥

मृदित्वा दोःकण्ठं समरभुवि वैरिक्षितिभुजां
भुजादण्डे दधुः कति न नवखण्डां वसुमतीम् ।
यदेवं साम्राज्ये विजयिनि विवृण्णेन मनसा ।
यशो योगीशानां पिबसि नृप ! तत् कस्य संदृशम् ॥ २२ ॥

जयस्तम्भान् सीमन्यनुजलधिवेलं निहितवान्
वितानैर्घृष्माण्डं शुचिगुणगरिष्ठैः पिहितवान् ।
यशस्तेजोरूपैरलिपत जगन्त्यर्घ्यघुस्रणैः
कृतो यात्रानन्दो विरमति न किं सिद्धनृपतिः ॥ २३ ॥

भूमिं कामगवि ! स्वगोमयरसैरासिञ्च रत्नाकरा
मुक्तास्वस्तिकमातनुध्वमुदुप ! त्वं पूर्णं कुम्भीभव ।
धुत्वा कल्पतरोर्दलानि सरलैर्दिग्धारणास्तोरणा-
न्याधत्त स्वकरैर्विजित्य जगतीं नन्वेति सिद्धाधिपः ॥ २४ ॥

लब्धलक्षा विपक्षेषु विलक्षास्त्वयि मार्गणाः ।
तथापि तव सिद्धेन्द्र ! दातेत्युक्तिधरं यशः ॥ २५ ॥

उत्साहसाहसवता भवता नरेन्द्र !
धाराघृतं किमपि तद्विषमं निषेधे ।
यस्मात् फलं न खलु मालवमात्रमेव
श्रीपर्वतोऽपि तव कन्दुककेलिपात्रम् ॥ २६ ॥

अयमवनिपतीन्दो ! मालवेन्द्रावरोध—
स्तनकलशपवित्रां पत्रवल्लीं लुनातु ।
कथमखिलमहीमृन्मौलिमाणिक्यभेदे
धयति पटिमानं भग्नधारस्तवासिः ॥ २७ ॥

क्षितिधर ! भवदीयः क्षीरधारावलक्षै
रिषुविजययशोमिः श्वेत एवास्तिदण्डः ।
किमुत कवलितैस्तैः कज्जलैर्मालवीनां
परिणतमहिमासौ नीलिमानं विभर्ति ॥ २८ ॥

यद्दोर्मण्डलकुण्डलीकृतयनुर्दण्डेन सिद्धाधिप !
क्रीतं वैरिकुलात् त्वया किल दलत्कुन्दावदातं यशः ।

भ्रान्त्वा त्रीणि जगन्ति स्तेदविवशं तन्मालवीनां व्यथा-
दापाण्डौ स्तनमण्डले च धवले गण्डस्थले च स्थितिम् ॥ २९ ॥

द्विपत्तपुरक्षोदविनोदहेतो—

भैवादवामस्य भवदभुजस्य ।

अयं विशेषो भुवनैकवीर !

परं न यत्काममपाकरोति ॥ ३० ॥

ऊर्ध्वं स्वर्गनिकेतनादपि तले पातालमूलादपि
त्वत्कीर्तिर्भ्रमति क्षितीश्वरमणे ! पारेपयोधेरपि ।

तेनास्याः प्रमदास्वभावमुलभैरुचावचैश्चापलै-

स्ते वाचंयमवृत्तयोऽपि मुनयो मौनव्रतं त्याजिताः ॥ ३१ ॥

उपसंहार

आसीद्विशांपतिरमुद्रचतुःसमुद्र-

मुद्राङ्कितक्षितिभरसम्पाद्गुण्डः ।

श्रीमूलराज इति दुर्धरवैरिकुम्भ-

कण्ठीस्वः शुचिचुल्लस्यकुलावतंसः ॥ ३२ ॥

तस्यान्वये समजनि प्रचलप्रताप-

तिग्मश्रुतिः क्षितिपतिर्जयसिंहदेवः ।

येन स्ववंशसवितर्षपरं मुधांशौ

श्रीसिद्धराज इति नाम निजं व्यलेखि ॥ ३३ ॥

ग निपेज्य चतुरश्वतुरोष्णुपायान्

क्षुण्णाः भुज्य च भुवं चतुरन्ध्रिकाश्रीम्

कुण्डः सिद्धविनीतमतिजिवात्मा

आरुढप्रचलः रूपार्थचतुष्टये यः ॥ ३४ ॥

पितृ मालवयोः

श्रीविभ्रमादित्यनर-गमचिप्रकीर्ण-

त्वया न किञ्चित् प्रकथितेन ।

यशांस्यहार्षीः प्रथमं विधिवद्व्ययत्त ।

निहेमचन्द्रः ॥ ३५ ॥

અનુવાદ

મૂલરાજ.

શ્રીમૂલરાજ નૃપતિ ન્યયવંત છે જે દરિના જેવો અભિવ્યંધક છે, શિવના જેવો ત્રિશક્તિયુક્ત છે અને બ્રહ્માના જેવો વૃક્ષમલાશ્રય છે. ૧

શ્રીમૂલરાજપુરુષોત્તમે દુર્મદ આભીરોતો (માહરિપુ નામના આભીરકુલના રાજાનો) વધ કરેલો, કારણ કે, ત્યારે મૂલરાજ પૂર્વભવમાં પુરુષોત્તમના અવતારમાં હતો ત્યારે તેની ગોપીઓને આભીરોત્તમે દરેલી અને એ જ આભીરોતે આ ભવમાં જેવાથી એને એ વાતની સ્મૃતિ થઇ આવી અને તેથી જ મૂલરાજ એ આભીરો ઉપર શુસ્સે થયો. ૨

શ્રીમૂલરાજે તો કાષ્ટ નવીન યશઃસમુદ્રની રચના કરી છે કારણ કે, જલસમુદ્રમાં તો અનેક નદીઓનો સંગમ થાય છે ત્યારે મૂલરાજે પોતે રચેલા સમુદ્રમાં સગુની કીર્તિરૂપ નદીઓનો સંગમ થઇ શકેનો નથી. ૩

શ્રીમૂલરાજે હજોશ બૃપતિઓની સાથે એકસરખી રીતે શિઆગિઆં અને અપ્સરાઓ વિકાસ કરતાં હતાં, કૃત રચાન અને આશયનો ભેદ હતો. શિઆગિઆં રણ્યમ્મિ ઉપર હતાં અને અપ્સરાઓ આકારામાં-સ્વર્ગમાં-હતાં. શિઆગિઆં અને અપ્સરાઓ એ મૃત નૃપતિનાં અંગને આલિંગતાં હતાં, એમના કેસ એવતાં હતાં, ચુંગન કરતાં હતાં અને નખણત કરતાં હતાં. (શિઆગિઆં બોળન માટે એમ કરતાં હતાં અને અપ્સરાઓ કામાલિલાપ માટે એમ કરતી હતી.) ૪

હે રાજાઓ ! ' હવે ચોમાસું આન્યું છે માટે વન છોડીને મહેલમાં જાઓ ' એવો વિચાર ન કરતા, કારણ કે, ચોમાસામાં સિંહ જ રુવે છે પણ આ મૂલરાજ મહીપતિ નથી મતો. અર્થાત્ મૂલરાજ તો નિરંતર રણ્યસજ્જ જ રહે છે. ૫

' મૂલાકાં સર્વકલ્યાણુનું કારણ છે ' એમ શાસ્ત્રમાં સંભળાય છે પણ હમણાં ' મૂલરાજ ' સર્વકલ્યાણુનું કારણ છે ' એમ લોકોમાં ગવાય છે એ આશ્ચર્ય છે. ૬

જે રાજાઓ મૂલરાજની અસિધારામાં નિમગ્ન થયેલા છે તે, સ્વર્ગગંગામાં (પાણીમાં) તરતા દેખાય છે. ૭

શ્રીમૂલરાજનો બાહુ વૈરિમુખકમળોને મોકાયતો ઉદયાચક્રને શિખરે ચોભી રહ્યો છે- જે બાહુમાં આ ચંદ્રદાસ રહુરે છે-ગાળે છે.

ચામુંડરાજ

ચામુંડરાજના પ્રતાપાગિની પ્રખર કણિકાઓ આસંરખ્ય (અનુસંગિત) છતાં ૫ વૈરિનૃપતિઓને દુઃસહ લાગે છે. ૮

૧ બલિ એટલે બલિરાજ અથવા જાલવાન સમુ. ૨ સર્જન, રક્ષણ અને પ્રલય એ શિવની શક્તિ. ઉત્સાહ, મંત્ર અને પ્રભાવ એ મૂલરાજની શક્તિ. ૩ કમળ અથવા કમલા એટલે લક્ષ્મી. ૪ મૂલનક્ષત્રો સૂર્ય. ૫ મૂલરાજ-મૂલચંદ્ર (રાજા એટલે ચંદ્ર) ૬ ચંદ્રદાસ નામની તરવાર અથવા ચંદ્રનો હાસ.

વલ્લભરાજ

વલ્લભરાજનો પ્રતાપ દુરસહ તો છે પણ એમાં બીજા પ્રતાપો કરતાં ખાસ નવીનતા પણ છે અને એ, એ કે, જ્યારે એ પ્રતાપ શત્રુ રાજ્યોમાં પ્રસરે છે ત્યારે એ રાજ્યોને દીર્ઘનિદ્રા આવી જાય છે જ્યારે બીજા કોઈ (સ્વર્ગતો કે અભિનો) પ્રતાપ નિદ્રાનો વિરોધી છે. ૧૦

દુર્લભરાજ

દુર્લભેશ્વરમણિના ૧૦ પાદોને ૧૧ વાલિખિલોની પેઠે આગળ લુલ્લતા એવા કયા રાજ્યોએ નથી સ્તવ્યા. ૧૧

મૂલરાજના આ પ્રતાપનો પ્રતાપતપન કોઈ નવા જ પ્રકારનો હતો. જ્યારે બીજો ૧૨ તપન પદોની શોભાને વધારે છે ત્યારે આ તપન તો રિપુઓનાં મુખપદોની શોભાને ઝડી જ શકતો નથી. ૧૨

ભીમ

જેમ કોઈ સ્ત્રીના ભર્તા એના કુંતલને સિધિલ કરે છે, મધ્યભાગને દંબાવે છે અને અંગોમાં વિલાસ કરે છે તેમ ભૂમિના ભર્તા ભીમરાજને ૧૩ કુંતલદેશને સિધિલ કર્યો છે. મધ્યદેશને દંબાવ્યો છે અને અંગ દેશમાં વિલાસ કર્યો છે. ૧૩

શ્રીભીમની સેના ચાલે છે ત્યારે રજા બહુ ઉડે છે એ તો ઠીક, પણ એમાં એ આશ્ચર્ય છે કે, એ રજાથી વૈરિ રાજ્યોના કપાળમાં પરસેવો નીતરે છે. ૧૪

યુદ્ધમાં દુર્જય ૧૪ કર્ણરાજ અને ૧૫ સિંધુરાજને છત્રીને આ ભીમરાજે પ્રાચીન મહાભારતને અન્યથા કરી નાખ્યું અર્થાત્ પ્રાચીન મહાભારતમાં જે કર્ણ અને સિંધુરાજ ભીમથી નહિ જિત્યાએલા તે આ ભીમના સમયના મહાભારતમાં જિતાયા. ૧૫

આ શ્રીભીમદેવ તે મહાભારતનો ભીમ જ છે, કારણ કે, એના બાહુએ ૧૬ દુર્યોધન રાજને જિતેલો છે, એણે એદિ રાજનો કર્ણ મહેલો છે અર્થાત્ અન્વંશને અનુગ્રહીત કરવાને આ તે જ ભીમ અવતરેલો છે જે મહાભારતનો હતો. ૧૬

કર્ણરાજ

શ્રીકર્ણરાજ મહાભારતના કર્ણની પેઠે જયવંત છે—એ જાને દર્યો પંચેયુના ૧૮ ગણને ગણકારતા નથી—અથવા એ બંનેનું ૧૭ પંચેયુનું જલ અગણિત છે—૨૦ પુરુષોત્તમના ચિત્તને વિરિમત કરનારા છે અને એમની મર્તિ ૨૧ રામોદ્દાસજનક છે. ૧૭

૭ પ્રતાપ અથવા શ્રીભીમો ભયંકર તાપ. ૮ દીર્ઘનિદ્રા એટલે મરણ. ૯ મણિ એટલે સ્વર્ગ. ૧૦ પાદ એટલે કિરણો અથવા ચરણો. ૧૧ વેતિયા માણસ જેવા એ નામના અંશુક્રમાણ કાષિએ. ૧૨ પ્રતાપ અથવા સ્વર્ગ. ૧૩ તે તે દેશોનાં નામ છે. ૧૪-૧૫ ભીમરાજના સમયના કોઈ રાજાનાં નામો અને મહાભારતના સમયના રાજાનાં નામો. ૧૬ દુર્યોધન રાજ અથવા જેને જિતેલો અતિદુર્ધટ હોય તે દુર્યોધન. ૧૭ કર એટલે હાથ અથવા વેરો. ૧૮ પંચેયુ એટલે કામદેવ. ૧૯ પાંચ-છયુ એટલે બાળ. ૨૦ શ્રીકૃષ્ણ અથવા ઉત્તમ પુરુષો. ૨૧ રામ એટલે બલરામ, અને રામ એટલો સ્ત્રીઓ.

સિદ્ધરાજ

૨૨ પરપુર પ્રવેશની વિદ્યાને મેળવવા માટે ૨૩ આસનનિર્બંધ કરવો જોઈએ, ૨૪ પાવની ગતિને બેઠવી જોઈએ ત્યારે રાજ સિદ્ધરાજે તો આસનનિર્બંધ કર્યા સિવાય અતઃ ૨૫ પાવની ગતિને બેઠા સિવાય જ એ ૨૬ પરપુર પ્રવેશની વિદ્યાને મેળવેલી છે. ૧૮

વિજયી પુરુષો કાષ્ઠની અધિકતાને પણ સહી શક્તા નથી માટે જ હે ધરાનાથ ! તે ૨૭ ધારાનાથને જિતેલો છે. ૧૯

સિદ્ધરાજના કૃપાણે અનેક રાજાઓનાં કટકાને બેઠેલાં છે, તેથી ધારા(અણી) લગ્ન થયેલી છે માટે હે ક્ષત્રિયો ! તમે એમ ન માનતા કે, સિદ્ધરાજનો એ કૃપાણ કુદે(શુકો) થયેલો છે. કારણ કે, એ તો પ્રજાનુ પ્રતાપના દહનથી તપીને માલવની નારીઓનાં અશુ-સલિલ ૨૮ પીને અને ૨૯ ધારાને સંપ્રાપ્ત કરીને પાછો ચિરમ્બળ સુધી વધવાનો છે. ૨૦

હે નરેન્દ્ર ! તારી સાથે વિક્રમાદિત્ય રાગનું કાંઈ પ્રકૃત (સામ્ય) જણાતું નથી. તું પ્રથમ ચોતરફથી યશને ફરી-સે છે અને પછી તુરત જ રાજધાનીને લાંગી નાખે છે. ૨૧

રણાંગણમાં શત્રુરાજ્યોને દરાવીને પોતાના જુજાડ ઉપર નવખાંડ વસુમતીને ફેટલાએ ધારણ નથી કરી ? પણ એ પ્રકારનું વિજયિ સામાન્ય હોવા છતાં હે તુપ ! તેં જે વિનુષ્ણ મન રાખીને યોગીશોનો યશ પીધો છે તેની સરખામણીમાં ખીજો કાણ આવી શકે ? ૨૨

રાજ સિદ્ધરાજે સમુદ્રપ્રેક્ષાની સીમા ઉપર જ્યસ્તોને સ્થાપેલા છે, પવિત્ર શુભગરિષ્ઠ ઇન્દ્રિયોનાં કારણ પ્રહારોને ઢોંકેલું છે અને યશ, તેજ તથા ખજાનું અર્ધ ધુસુણકારા જગતને લિપેલું છે એ રીતે એણે યાત્રાના આનંદને અનુભવેલો છે તો પણ હજી એ રાજ કેમ વિરમતો નથી ? ૨૩

કામગવિ ! જુમિ ઉપર સ્વગોમયરસનો છંટકાવ કર, રતનાકરો ! મોર્તીના સાચિઆ પૂરો, ચંદ્ર ! તું પૂર્ણદશરૂપ યદ્દ જાં અને દિગ્ગજને ! કલ્પતરુનાં સરળ પાંદડાંનાં તોરણો બાંધો (જૂઓ). આ સિદ્ધરાજ પોતે જાતે પૃથ્વીને જિતીને ચાલ્યો આવે છે. ૨૪

હે સિધ્ધેન્દ્ર ! ૨૫ માર્ગેણ તારા તરફ આવતાં વિજયા પડી જાય છે અને વિપક્ષો તરફ જતાં લક્ષ્યને મેળવી લે છે તો પણ તારી દાતાર તરીકેની કીર્તિ કાયમ જ છે. ૨૫

હે નરેન્દ્ર ! ઉત્સાહ અને સાહસયુક્ત યદ્દને તે કાષ્ઠ વિજયણુ વિષમ ૨૬ ધારાગ્રાતને સેવ્યું છે જેથી તને કાંઈ ઇન્દ્રાક્ષવમાત્ર ફળ નથી મળ્યું, ૨૭ શ્રીપર્વત પણ તારે કીડારથળ બનેલો છે. ૨૬

૨૨ ખીજના-પુર એટલે-શરીરમાં પેસવાની વિદ્યા. ૨૩ પદ્માસન વગેરે આસનો. ૨૪ પવ-નની ગતિ તે પાવની. ૨૫ પાવની એટલે પવિત્ર ગતિ. ૨૬ પરપુર એટલે શત્રુનું નગર. ૨૭ ધરા-ધારા. ૨૮ જ્યારે તરવાર જુંઠી ચાય છે ત્યારે તેને શરણુના ધસારેથી તપાવીને પાણી પાતું પડે છે એ વાત સુપ્રતીત છે. ૨૯ 'ધારા' નગરીનું નામ અને 'ધાર' ૩૦ વિતાન એટલે વિસ્તાર અથવા ચંદરવા. ૩૧ માર્ગેણ એટલે જાણ અથવા માર્ગજી-સિદ્ધ. ૩૨ ધારાગ્રાત-આકર્ષે ગ્રાત અથવા ધારાને જીતવાનો નિયમ. ૩૩ માલવ એટલે મા-લવ અર્થાત્ થોડી-લક્ષ્મી અથવા માળવા દેશ. ૩૪ 'શ્રીપર્વત' નામનો કાષ્ઠ પર્વત અથવા શ્વેતીનો પર્વત.

હે રાજન્ ! તારો કૃપાણુ માલવનરેણી અંતઃપુરીઓના સ્તનકલશથી પવિત્ર એવી પત્રવહીને લણે એ હીક છે, પણ, એ કૃપાણુ ષષ્ઠઅધાર હોવાથી સમસ્ત રાજ્યઓના મૌલિ-માણિક્યને કેમ ભેદી શકે છે ? ૨૭

હે રાજન્ ! ક્ષીરની ધારા જેવાં ધોળો વિજયયશોદ્ધારા તારો અસિદ્ધં ધોળો જ છે; છતાં ય એ મદન સ્યામ જણાય છે, કેમકે એ અસિદ્ધં માલવી સ્ત્રીઓના ષષ્ઠાઞ્જણ પણ પીધાં છે અને તેથી જ એ, સ્યામતાને ધારણુ કરે છે. ૨૮

હે સિદ્ધાધિપ ! તે તારા બાહુબળદ્ધારા વૈરિક્ત પાસેથી મોગરાના કુલ જેવો નિર્મળ જે યશ ખરીદેલો છે, તે ત્રણે લોકમાં ભ્રમી ભ્રમીને છેવટ યાદી ગયો ત્યારે માલવી-ઓના સ્તનમંડળ અને ગંડરથળ ઉપર જમીને ભેદો. ૨૯

હે ભુવનૈકવીર ! તારો જમણો હાથ અને મહાદેવનો જમણો હાથ એ બન્ને એક સરખા છે, કેમકે એ બન્ને ષષ્ઠપુરસ્કોદ વિનોદના હેતુ છે, પણ તારો હાથ તો મહાદેવના હાથ કરતાં ય જરા વિશિષ્ટતાવાળો છે-એ હાથ ષષ્ઠમનો અપકાર નથી કરતો ત્યારે મહાદેવનો હાથ ષષ્ઠમનો અપકાર કરે છે. ૩૦

હે નરપતે ! તારી કીર્તિ સ્વર્ગથી પણ ઉંચે. પાતાલના મળધી પણ નીચે અને સમુદ્રને માથે કાઢે-એમ ચારે તરફ લખ્યા કરે છે. એ સ્ત્રીભક્તિ એટલી બધી અપ્રક છે, જેથી મૌનવ્રતધારી સુનિઓ પણ ડગી ગયા અને મૌનવ્રતને છાંડી ગયા. ૩૧

ઉપસંહાર

શ્રીમદ્ધરાજ નામે રાજ્ય હતો, જેનો બાહુદંડ ચાર સમુદ્રથી વિંદળાએલી પૃથ્વીનો ભાર વહવાને સમર્થ હતો, જે વૈરિઓને માટે દુર્ધર સિદ્ધ સમાન હતો અને પવિત્ર શોભાક્રીડુળને શિખરરૂપ હતો. ૩૨

તેના વંશમાં જયસિંહ દેવ નામે રાજ્ય થયો જે પ્રબલ પ્રતાપી હતો અને જેનું બીજું નામ ષષ્ઠસિદ્ધરાજ હતું. ૩૩

એ સિદ્ધરાજે રાજ્યનીતિના ષષ્ઠચારે ઉપાયોને બરાબર અજમાવીને ચારે ખંડ ધરતીનું રાજ્ય મોગનું, ચાર વિદ્યાઓદ્ધારા પોતાની છુદ્ધિને વિનીત કરી અને છેવટે એ જિતાલમા (જિતેન્દ્રિય) ચારે પુરુષાર્થ સાધીને દેવ થયો. ૩૪

શ્રીકૃષ્ણે સિદ્ધરાજ પોતાના સમયે યાજ્ઞતાં, લાંબાં લાંબાં, દુર્ગમ અને અપૂર્ણપ્રાપ્ત બા-ગણુદારતાનથી-અથવા ક્ષણગણે અને એથી જ એણે આચાર્ય દેમયંત્રને એક નવા રાખ્ધાનું કરનાર છે અને એમની મૂર્તિ સ્ત્રીપૂર્ણના કરી અને એ પ્રાથના મુજબ આચાર્ય દેમયંત્રે

૭ પ્રતાપ અથવા શ્રીમ્મનો લય કરે તેપર પૂર્ણ કર્યું. ૩૫

એટલે સર્વ. ૧૦ પાદ એટલે કિરણો અથવા ચર-અથવા જે દારા ધારા નગરી ભંગાલી છે. અંશુપ્રમાણુ અપિઓ. ૧૨ પ્રતાપ અથવા સ્થા ખરાજ પાણી-ખરાજ પાણી પીવાથી ૧૪-૧૫ બીમરાજના ગમવના કાષ્ઠ રાજ્યનાં કે પુરનામનો રાક્ષસ અથવા પુર એટલે રાજ્યનાં નામો. ૧૬ દુયોધન રાજ્ય અથવા જેને ૩૬ દામ એટલે કામદેવ. ૪૦ 'સિદ્ધરાજ' ૧૭ કર એટલે હાથ અથવા વેરો. ૧૮ પંચેયુ એવને આનું બીજું 'સિદ્ધરાજ' છે. ૪૧ સામ. ૨૦ શ્રીકૃષ્ણ અથવા ઉત્તમ પુરો. ૨૧ રામ ઉપાયો છે.

પ્રાચીન દારકાપુરી*

[દુર્ગાશંકર દેવળરામ શાસ્ત્રી]

દારકાપુરી ભારતવર્ષનું એક પ્રખ્યાત વૈષ્ણવ તીર્થ છે. સાત મોક્ષદાયક પુરીઓમાં દારકાની ગણતરી થાય છે. પશ્ચિમનું આ મહાધામ શુબરાતનું ગર્વસ્થાન છે. ભગવાન કૃષ્ણની જીવનલીલાના સ્થાન તરીકે દારકાને આ પ્રતિષ્ઠા મળી છે. છતાં અત્યારે ઓખા મંડળમાં જે દારકાપુરી નામનું પ્રખ્યાત તીર્થ ગામ છે તે જ ભગવાન કૃષ્ણની લીલાભૂમિ છે કે કોઈ બીલું સ્થાન એ બાબત પુરાતત્ત્વવેત્તાઓને શંકા છે. હજી સુધી આ પરમ વૈષ્ણવ ધામનું સ્થાન નિશ્ચિત થયું નથી.^૧

આધુનિક દારકાપુરી પ્રાચીન તીર્થસ્થાન નથી એ તો ઇતિહાસસિદ્ધ હકીકત છે. અને મૂળ દારકા જેવાં બીજાં સ્થાનોનો દાવો આધુનિક દારકાને પદ્મ્યુત કરવા સમર્થ હોવા છતાં એ સ્થાનોમાંથી કાઢતો દાવો સર્વમાન્ય થયો નથી. ખરી રીતે પ્રાચીન દારકાના સ્થાન વિશે જે ઉલ્લેખો પ્રાચીન ગ્રંથોમાં સાહિત્યમાં મળે છે તે સર્વનો ઐતિહાસિક વિચાર કાઢવો ક્યો જણાતો નથી.

પ્રાચીન દારકામાટે મહાભારતના તથા પુરાણોના ઉલ્લેખો શીવાય બીજા કોઈ પુરાવો નથી. એટલે આ ઉલ્લેખોનો ઐતિહાસિક વિચાર કરવો એ જ પ્રાચીન દારકાનું સ્થાન શોધવાનો માર્ગ છે. દારકા આનંદમાં સમુદ્ર પાસે હોવું જોઈએ. એમ કેટલાક પૌરાણિક ઉલ્લેખો ઉપરથી લાગે છે; પણ બીજા ઉલ્લેખો ઉપરથી દારકા રૈવતક પર્વત પાસે હોવું જોઈએ એમ કહે છે.

મહાભારત આદિપર્વ, મહાભારત સભાપર્વ, મહાભારત મૌસલપર્વ, દરિવંશ, વાયુ પુરાણાદિ પુરાણો, તથા વિષ્ણુ ભાગવતાદિ વૈષ્ણવ પુરાણો એ બધામાં દારકા વિશે છુટા છવાયા ઉલ્લેખો છે. પણ દરિવંશમાં, વિષ્ણુપુરાણમાં અને ભાગવતમાં દારકાનું સવિસ્તર વર્ણન મળે છે. (છઠાવૈવર્ત ભાગવત પછીનું અને આ બાબતમાં ભાગવતને અનુસરતું હોવાથી એને નથી ગણ્યું.) વિષ્ણુપુરાણ અને શીમદ્રભાગવત બંને પુરાણો એલ્બીઝીની (ઇ. સ. ૧૦૩૦) પહેલાંનાં છે. દરિવંશ એ એથી જૂનું છે.

* આઠમી શુબરાતા સાહિત્ય પરિષદમાં રજુ થયેલો નિગ્રહ.

૧ જોએ ઝેન્ડ્રીઝરના પ્રથમ ભાગ-શુબરાતાના ઇતિહાસ—ઉપર ટિપ્પણો લખનાર વિદ્વાને દારકા પંચતમમાં હોવાની શંકા કરી છે (જુઓ Bombay Gazetteer Vol 1 part 1 p 11 n. 1). અને આ વિષય ઉપર હેન્ડા લેખક રા. રા. અનંત સદાશિવ અદેતકર, એમ. એ. એલ. એલ. બી દારકાનું સ્થાન સંશયિત ગણે છે. અને પ્રાચીન દારકાનું સ્થાન સમુદ્રમાં કુબી ગયું હોવાથી જુદાં જુદાં સ્થાનો મૂળ દારકાપુરી હોવાનો દાવો કરે છે, અને આધુનિક દારકાપુરી જૂના વખતનું તીર્થ સ્થાન નથી એમ પુરાવા આપે છે (જુઓ Indian Antiquary 1925 June, Supplement p. 25).

વિષ્ણુપુરાણમાં પૈવસ્વત મનુના વંશનું વર્ણન કરતાં કહ્યું છે કે “મનુના ચોથા પુત્ર શર્યાતિને મુકન્યા નામની પુત્રી (જે વ્યવનને આપેલી) અને આનર્ત નામનો પુત્ર હતો, એનો પુત્ર રેવત આ રેવત. પોતાના પિતાના નામ ઉપરથી આનર્ત નામે એણે. ખાતા દેશનો રાજા હતો અને આનર્તની રાજમાની કુશસ્થલીમાં રહેતો હતો” (વિષ્ણુપુરાણ અં. ૪ અ. ૧).

વાયુપુરાણમાં આ જ મતલબના નીચેના શ્લોકો છે. જે મત્સ્યપુરાણે પણ ઉતાર્યા છે:-

શર્યાતેર્મિથુનં ત્વાસીદાનાર્તો નામ વિશ્રુતઃ ।

પુત્રઃ મુકન્યા કન્યા ચ માર્યો યા ચ્યવનસ્ય તુ ॥

આનર્તસ્ય તુ દાયાદો રેવો નામ્ના તુ વીર્ષવાન્ ।

આનાર્તો વિપયો યસ્ય પુરી ચાપિ કુશસ્થલી ॥૨૪॥

(વાયુ પુ. અ. ૮૬ શ્લોકો. ૨૩ ૨૪.)

આ કુશસ્થલી સમુદ્રમાં બેટ ૩૫ હતી કે સમુદ્રકાંઠે હતી એમ વિષ્ણુપુરાણે કે વાયુપુરાણે કહ્યું નથી. પણ ભાગવત જૂના વર્ણનમાં થોડો ઉમેરો કરે છે. ભાગવત કહે છે કે “રેવતે કુશસ્થલી નગરી સમુદ્ર વચ્ચે વસાવી:

સોન્તઃસમુદ્રે નગરીં વિનિર્માય કુશસ્થલીમ્ ।

(ભા. ૯ અ-૩ શ્લોકો ૨૮)

આ ઉમેરો દારકા દારકની જગ્યાએ ક્યાં પછી થયો લાગે છે. જૂનું કુશસ્થલી જ પાછળથી સંગ્રવાન કૃષ્ણના વખતમાં દારકા અથવા દારવની કહેવાવા લાગ્યું એમ વાયુ-પુરાણના નીચેના શ્લોકોથી સ્પષ્ટ લાગે છે:-

આજગામ યુવા ચૈવ સ્વાં પુરી યાદૈર્વૈર્તામ્

કૃતાં દ્વારપતીં નામ વદુદ્ધરાં મનોરમામ્ ॥

(વાયુ પુ. અ. ૬ શ્લોકો. ૨૭)

મતલબ કે “ઉપર કહેલ રેવનો પુત્ર રેવત રાજા પોતાની પુત્રી માટે વરવિશે જાળાને પૂછવા ગયેલો સાંધી પાછો આવ્યો ત્યારે પોતાની કુશસ્થલી નામની પુત્રી ધણી દાર-વાળી યાદવોથી વાંટાયેલી જોઈ અને એનું નામ દારવની પડેલું જોયું”

મહાભારત પણ સ્પષ્ટ રીતે જૂનાં કુશસ્થલીને કૃષ્ણે દારવની બનાવ્યું એમ કહે છે. મહાભારતના સપ્તાર્ષમાં જરાસન્ધના દયાજીથી પોતાને કેવી રીતે મથુરા તરફ પડ્યું અને દારાવતી વસાવડું પડ્યું એનું વર્ણન સંગ્રવાન કૃષ્ણે યુધિષ્ઠિર આગળ કર્યું છે. આ પ્રસંગના દારકાના વર્ણનનો શ્લોકો જૂનું દારકા ક્યાં હોયું જોઈએ એનો વિચાર કરવામાં અતિ ઉપયોગી સેવાથી વિસ્તારથી નીચે ઉતાર્યા છે:-

૨ વિષ્ણુ ભાગવત વગેરેમાં આનર્ત છે તેનું વાયુમાં આનાર્ત છે અને રેવતનું નેચ છે. બાપીના શબ્દો વિષ્ણુ અને વાયુમાં એક જ છે.

પલાયામો મયાત્તસ્ય સમુતજ્ઞાતિવાન્યવાઃ ।
 ઇતિ સંચિન્ત્ય સર્વે સ્મ પ્રતીર્ચીં દિશમાશ્રિતાઃ ॥૫૨॥
 કુશસ્થલીં પુરીં રમ્યાં રૈવતેનોપશોભિતામ્ ।
 તતો નિવેશં તસ્પાં ચ કૃતવન્તો વયં નૃપ ॥૫૩॥
 તથૈવ દુર્ગસંસ્કારં દેવૈરપિ દુરાસદમ્ ।
 સ્ત્રિયોઽપિ યસ્પાં ગુધ્યેયુઃ કિમુ શૃણ્ણિમેહારથાઃ ॥૫૪॥
 તસ્પાં વયમમિત્રા નિવતામોઽકુતોભયાઃ
આલોચ્ય ગિરિમુખ્યં તે માગધે તીર્ણમેવ ચ ॥૫૫॥
 માધવાઃ કુરુશાર્દૂલ પરાં મુદમવાન્નુવાન્ ॥૫૬॥

સામર્થ્યવન્તઃ સંવન્ધાદ્રોમન્તં સમુપાશ્રિતાઃ ।
 ત્રિયોજનાયતં સન્ન વિસ્કન્ધં યોજનાવધિ ॥૫૭॥
 યોજનાન્તે શતદ્વારૈ વીરવિક્રમતોરણમ્ ।

વયં ચૈવ મહારાજ જરાસન્ધમયાત્તદા ।
 મથુરાં સંપરિત્યજ્ય ગતા દ્વારમતીં પુરીમ્ ॥ ૭૭ ॥

(સભાપર્વ અ. ૧૪ ૭૭)

ઉપરના શ્રીકૃષ્ણના મોઢામાં મહેતા દારકાના વર્ણનમાં દારકા સંમુદ વચ્ચે અથવા સમુદ્ર પાસે હોવાનું બીલકુલ સ્પષ્ટ નથી. અને દૈવતક પર્વત પાસે હોવાનું ૨૫૯ સ્પષ્ટ છે. રૈવતેનોપશોભિતામ્ એટલે તો દૈવતક પર્વતની તળેટીમાં હોતું નોંધએ. “ વળી જેમાં રહીને સ્ત્રીઓ પણ સુદ્ધ કરી શકે ” અને “ દેવો પણ ન લઇ શકે ” દેવૈરપિ-દુરાસદમ્ એવો દુર્ગ તો પર્વત ઉપરનો હિલ્લો જ ગણાય અને આખા આનર્તમાં દૈવ-તક પર્વત ગિરનાર શિવાય એતું બીજું સ્થાન ક્યાં છે ?

દૈવતક-પર્વતની તળેટીમાં દારકા હોતું નોંધએ એમ મહાભારતના જ બીજા ઉદ્દેશ ઉપરથી પણ જણાય છે. અર્જુન તીર્થયાત્રા કરતો કરતો પ્રભાસ આવે છે અને સાંથી દારકા આવી શ્રીકૃષ્ણની જેન મુલાકાતે ઉપાડી લાય છે. આ પ્રસંગનું વર્ણન જુઓ:—

તતઃ સંવાદિતે તસ્મિન્નુજ્ઞાતો ધનંજયઃ
 ગતાં રૈવતકે કન્યાં ચિદિત્વા જન્મેજય ॥૧॥

રથેન કાંચનાંગેન કલ્પિતેન યથાવિધિ ।

સન્નદ્ધઃ કવચી સ્વક્ષી વદ્ધગોધાંગુલિત્રવાન્ ।
 મૃગયા વ્યપદેશેન પ્રયયૌ પુરુષર્પભઃ ॥
 સુભદ્રા ત્વય શૈલેન્દ્રમભ્યર્ચયૈવ હિ રૈવતમ્

પ્રદક્ષિણં ગિરેઃ કૃત્વા પ્રયયૌ દ્વારકાં પ્રતિ
 તામભિદ્રુત્ય કૌન્તેયઃ પ્રસહ્યારોપયદ્રથમ્ ॥

(મ. આ. ધ. અ. ૨૩૧)

આ વર્ણન ઉપરથી રૈવતગિરિ દારકાની અતિ પાસે હોય એવું જ લાગે છે. આ સુભદ્રાદરણ્યપર્વમાં અમુક દંતપ્રતોમાં ૨૪૮ શ્લોકો વધારે છે. આ પ્રતોમાંના વર્ણનમાં અર્જુન સુભદ્રાને ઉપાડીને નીચે છે એ પ્રસંગ વિશેના નીચેના શ્લોકો જોવા જેવા છે.

ક્ષોભયિત્વા પુરશ્રેષ્ઠં ગરુત્માનિવ સાગરમ્ ।
 પ્રેક્ષન્નૈવતકદ્વારં નિર્પયો ભરતર્પભઃ ॥
 શાસનાત્પુરુષેન્દ્રસ્ય વલેન્ મહતા વલી ।
 ગિરૌ રૈવતકે નિત્યં વભૂવ વિપૃથુશ્રુવાઃ ॥
 મવાસે વાસુદેવસ્ય તસ્મિન્હલધરોપમઃ ।
 સંવભૂવ તદાગોક્ષા પુરસ્ય પુરવર્ધનઃ ॥
 સોઽભિપત્ય તદાધ્વાનં દદર્શ પુરુષર્પભમ્ ।
 નિઃસૃતં દ્વારકાદ્વારાદંશુમન્તમિવામ્બરાત્ ॥

પરંતુ શ્લોકોમાં ઉત્તરપુર (દારકા)ને હલમલાતીને રૈવતકના દારને નિતો પાયાં જોયો એ શબ્દો તથા રૈવતક ગિરિ ઉપર પુર (દારકા શહેર)નો જ રક્ષક રહેતો હતો એવું જોવા મળે છે. દારકાના દારમાંથી અર્જુનને નીકળતો જોયો ” એ શબ્દો તો દારકાના પૂજ્યા ગયેલો લાખા દારકા શહેર રૈવતક પર્વતની તળેટીમાં હોય અને દાર-વાળી વાદ્યોથી વાંટાયેલી જોયો એવું જ દારકાનો રક્ષક (ગોક્ષા) રૈવતક ઉપર

મહાભારત પૃષ્ઠ ૨૫૪ રીને જૂનાં જોધને મગધના રાજાને તરી ગયાં એ શબ્દોની મહાભારતના સભાપર્વમાં જ્યાં મગધના દ્વાર ઉપર કિસ્સો હોય તો જ ગણાય.

અને દારકાની વસાવટું પૃષ્ઠ ૨૫૪ રીને જૂનાં જોધને મગધના રાજાને તરી ગયાં એ શબ્દોની મહાભારતના સભાપર્વમાં જ્યાં મગધના દ્વાર ઉપર કિસ્સો હોય તો જ ગણાય.

૨ વિષ્ણુ ભાગવત વગેરેમાં આનર્ત શહેર બનાવ્યું તથા રૈવતક પર્વત ગિરનાર છે. બાકીના શબ્દો વિષ્ણુ અને વાયુમાં છે.

આ રીતે યાદવોને મધ્ય દેશ-મથુરા છોડવું પડ્યાની કથા ઘણી જૂની હોવી જોઈએ. ભંગવાન શુદ્ધના સમય પહેલાં જ મગધનું જોર વધવા માંડેલું અને ગિરિવજના માગ-ધોએ કાઈ કાળે યાદવોને એટલા પીડ્યા હોવા જોઈએ કે તેઓને મધ્યદેશ છોડવો પડે.

હવે દ્વારકા બેટ કે બંદર હોવાની વાત ક્યાંથી આવી એ જોઈએ. વિષ્ણુપુરાણના ચોથા અંશમાં એ વાત નથી. ચોથા અંશની વસ્તુ જૂના પુરાણમાં લીધેલી છે. જૂનામાં જૂના વાણપુરાણમાં દ્વારકાને બેટ કે બંદર નથી કહ્યું. વિષ્ણુપુરાણના પાંચમા અંશમાં કૃષ્ણચરિતના પ્રસંગમાં દ્વારકાનું જે વર્ણન છે તે મહાભારતના સભાપર્વમાંથી ઉપર ઉતારેલા વર્ણનથી કેટલું જુદું મેં છે એ જોવા જેવું છે. મહાભારત સભાપર્વમાંથી ઉપર કરેલા ઉતારામાં કાશ્યપનું નામ પણ નથી. પણ વિષ્ણુપુરાણમાં કહ્યું છે કે અહીં એક તરફથી કાશ્યવન આવ્યો અને બીજી તરફથી જરાસન્ધ આવશે. તેથી શ્રીકૃષ્ણ વિચાર કરવા લાગ્યા કે આ વખતે જે પ્રથમ કાશ્યવન સાથે યુદ્ધ કરીશું તો તે યાદવોના બળનો ક્ષય કરશે; તેથી નિશ્ચય યાદવો જરાસન્ધથી પરાજય પામશે. અને જે પ્રથમ જરાસન્ધ સાથે યુદ્ધ કરશું તો જરાસન્ધ યાદવોના બળનો ક્ષય કરશે એટલે કાશ્યવન યાદવોનો નાશ કરશે. અર્થાત્ યાદવો ઉપર બે બાણથી વિપત્તિ આવી છે (શ્લોક ૧૦). માટે હમણાં હું શત્રુઓથી ન જીતી શકાય એવો દુર્ગ તૈયાર કરું કે જે દુર્ગમાં રહીને મોટા ક્ષત્રિયો તો શું પણ સ્ત્રીઓ પણ યુદ્ધ કરી શકે (શ્લોક ૧૧). શ્રીકૃષ્ણ એ પ્રકારે વિચાર કરી સમુદ્ર પાસે બાર યોજન પૃથ્વી માગી તેમાં દ્વારકા નામની નગરી વસાવી (૧૩)^૩ વિષ્ણુ પુ. ૦ અ. ૫ અ. ૨૩.

આ અધ્યાયનો બારમો શ્લોક મહાભારત સભાપર્વમાંથી (શ્લોક ૫૪) ઉતાર્યો છે. બાકીની વાત નથી છે.

હરિવંશ, “ યાદવો મથુરા છોડીને સિન્ધુ દેશમાં ગયા અને ત્યાં સમુદ્રકાંઠે દૈવતક પર્વતથી અતિ દૂર નહીં એવા સારા સ્થાનમાં દ્વારકા નગરી વસાવી ” એમ કહે છે. હરિવંશ ૨ અ. ૫૫.

ઉપરના જુદા જુદા ઉદ્દેશો જોળવતાં એમ દેખાય છે કે દ્વારકા દૈવતક પર્વતની તળેટીમાં હતી એ જૂનામાં જૂની ખ્યાતિ. મહાભારતના સભાપર્વમાંથી ઉપર કરેલા ઉતા-

૩ ભાગવતમાં વિષ્ણુપુરાણમાં ઉપલાં વચનોનો નીચે પ્રમાણે અનુવાદ કર્યો છે:—

તં દુષ્ટઘાડચિન્તયત્કૃષ્ણઃ સંકર્ષણસહાયવાન.

અહો યદૂનાં ધૃજિનં પ્રાપ્તં હુમયતો મહત્ ॥ ૪૬ ॥

તસ્માદ્દષ ધિધાસ્યામો દુર્ગં દ્વિપદદુર્ગમમ્ ।

તત્ર ક્ષાત્તીન્ સમાધાય યયન્ યાતયામહે ॥ ૪૯ ॥

इति संमन्त्र्य भगवान् दुर्गं द्वादशयोजनम् ।

अन्तःसमुद्रे नगरं कृत्स्नाद्भुतमचीकरत् ॥ ૫૦ ॥

રાત્રું વર્ણન એટલું સ્વાભાવિક, અતિશયોક્તિ. વગરનું, તથા કૃષ્ણના અવતારીપણાના સૂચન વગરનું છે કે એ અધ્યાયને મહાભારતના પ્રાચીને ધરતો ગણવો જોઈએ. અને વાયુ, મત્સ્ય અને વિષ્ણુ પુ. અં. ૪ મહાભારતના પ્રભાવર્ણને ટંકા આપે છે. ત્યારે સમુદ્ર પાસે દારકાની વાત ક્યાંથી આવી ? હરિવંશમાં એ પ્રથમ દેખાય છે. ત્યાં સમુદ્રકો દારકા વસાવ્યની વાત છે. પણ હરિવંશ તો સિન્ધુ-સિન્ધમાં દારકા હોવાનું કહે છે. પછી વિષ્ણુપુરાણ સમુદ્ર પાસેથી ગાર યોજન જમીન માગીને દારકા વસાવ્યાનું કહે છે. અને ભાગવત તો સમુદ્ર વચ્ચે એટલાં દારકા વસાવ્યાનું કહે છે. જાર યોજન વગેરે માપમાં તો અતિશયોક્તિ હોય એટલે એના ઉપર આધાર ન રખાય. પણ આ સમુદ્ર કોઈ કે સમુદ્ર વચ્ચેમાં દારકાની વાત આવી ક્યાંથી ? વિચાર કરતાં એમ લાગે છે કે દૈવતક-ગિરનારની તળેટીમાં એક ગામ ધણા જૂના વખતમાં વસેલું હશે. પુરાણો આનર્તનો પુત્ર દેવત કહે છે. એ ઉપરથી આનર્ત દેશમાં પહેલાં વસતી દેવતમાં થઈ એમ અર્થ થાય. આનર્તને મનુનો પૌત્ર ગણે છે એ જોતાં દૈવતમાં વસતી ધણી જુના કાળમાં હોવી જોઈએ. આ દૈવતનું ગામ તે પહેલાં કુશર્યલી કહેવાતું. પછી એ કોઈક કારણથી ઉત્તર યજ્ઞ ગયું (જુઓ વાયુ. અ ૮૬). પછી યાદવો મથુરા છોડીને આનર્ત ગયા, ત્યારે તેઓને આ જૂના ખડેરનું સ્થાન સરસ લાગ્યું અને પાસેના હુંગર ઉપર કિલ્લો બાંધ્યો હોય તો શહેર સુરક્ષિત થાય એમ જાણતાં યાદવોએ દૈવતક ગિરિની તળેટીમાં મોડું શહેર વસાવ્યું. એ ધણા દરવાજાઓવાળા શહેરનું નામ પડ્યું દારકા કે દારવતી. પણ યાદવો પ્રભાસ આગળ દારકા પીને અંદર અંદર કપાઈ મુલા, યાદવોની સ્ત્રીઓને કાળાઓ ઉપાડી ગયા, અને ફરી આ શહેર ઉત્તર યજ્ઞ ગયું. પણ એ સ્થાન લશ્કરી દૃષ્ટિએ અતિ અગત્યનું હોવાથી મૌર્ય અંદ્રગુપ્તે કે તે પહેલાં નંદ રાજાએ ફરી વસાવ્યું હશે. આ વખતે એ શહેરનું નામ ગિરિનગર પડ્યું એમ. હ. સ. ખીજા શતકના મહાક્ષત્રપ રુદ્રામનના ગિરનાર પાસેના શિક્ષણેખથી જાણાય છે. હ. સ. પૂર્વે મોષા શત્રુપત્રી તે હ. સ. પાંચમાં શતક સુધી આ શહેર કેવું અગત્યનું ગણાતું એ. સુદર્શન તળાવની રુદ્રામન તથા રુદ્રામનની પ્રશસ્તિઓ ઉપરથી જાણાય છે. ફરી એ શહેર ઉપર કાળનો કાપ થયો, સુદર્શનનું નામ નિશાન ન રહ્યું. ગિરિનગર ગયું; પણ પાણું અચૂક કાળે જીર્ણદુર્ગ થયું, અને હાલ જુનાગઢ છે. મત્સ્યકે મહાભારતાદિનાં વચનોનું તાત્પર્ય કહાડતાં મારો મત એવો થાય છે કે આજનું જુનાગઢ જેમ એક કાળે ગિરિનગર કહેવાતું તેમ તે પહેલાં એ જ શહેર દારકા કહેવાતું.

હવે દારકા સમુદ્રકો કે રવ્યે ક્યાંથી આવ્યું તેનો વિચાર કરીએ. આ જાગતમાં તર્ક જ કરવો પડે તેમ છે. મહાભારતના જૂના ઉલ્લેખોમાં દારકાપાસે સમુદ્રની વાત નથી, વાયુ પુરાણમાં નથી. પણ યાદવોના નોંધ સાથે દારકા ઉત્તર યજ્ઞ જવાથી કાઠીઆવાડ કીક કીક વસ્યા પછી કાઠીઆવાડમાં વૈષ્ણવોને દારકાનો પત્તો ન આવ્યો. ગિરનારની તળેટીનું શહેર તો એ વખતે ગિરિનગર કહેવાતું હતું. ત્યારે દારકા ગયું ક્યાં ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં દારકા સમુદ્રમાં ડૂબી ગયાની વાત આવી. જુઓ મહાભારત મૌસલપર્વ:—

इमां च नगरीं सप्तः प्रतिपाते धनंजये ।

પ્રાકારાટ્ટલકોપેતાં સમુદ્રઃ પ્લાવયિસ્યતિ ॥ મ દા. મો-પર્વ અ ૮

વિષ્ણુપુરાણ, ભાગવત બંધામાં આ વાત છે, પણ પરમ ભાગવત શુભોને જ્યાં ભગવાન વિષ્ણુની રાજધાની હોય એવી કાંઈ નિશાની પણ ન હોય એ અત્યંત ખુબ્યું હશે. શુભોના વખતમાં ગિરનારની તળેટીનું શહેર તો ગિરિનગર કહેવાતું હતું. એ જ શહેર કાંઈ કાળે દારકા નામથી પ્રખ્યાત હતું એ વાત પણ શ્રમકાળમાં લુલાષ ગયેલી. એટલે પોતાના પહેલાં-છ. સ. ખીજ સત્તમાં કે આસપાસમાં હરિવંશે સમુદ્રકાંઠે દારકા હોવાનું કહેતું એ ઉપર આધાર રાખી, હાલનું દારકા છે ત્યાં કાંઈ શ્રમકાલીન ભગવદભક્તે રકંદશુભના મુરખૂંટના પાંચે સુદર્શન તળાવને કાંઠે જેમ વિષ્ણુનું મંદિર બંધાવ્યું તેમ એક વિષ્ણુ મંદિર બંધાવ્યું હશે. મહાભારતના મૈત્રેય પર્વે દારકાને સમુદ્ર કુખાડી દેશે એમ કહ્યું ત્યારે આ મંદિર બંધાયેલું નહીં. પછી પણ વિષ્ણુપુરાણ અને ભાગવતનું એ પ્રસંગનું વર્ણન વિષ્ણુનું મંદિર બંધાયા પછી લખાયું લાગે છે. વિષ્ણુપુરાણ કહે છે કે “સમુદ્રે સમમ દારકાને કુખાડી દીધી માત્ર એક ભગવન્મંદિરને ન કુખાડ્યું. હજી સુધી સમુદ્ર મંદિરને ઘોષ નાખી શક્યો નથી. અને ત્યાં હજી કેશવ નિરંતર રહે છે, જેઓ તે પવિત્ર રથાને જાય છે તેઓ સર્વ પાપથી મુક્ત થાય છે” ૪. વિષ્ણુ પુ. અ-૫ અ-૧૮.

મહાભારતના અને વિષ્ણુ ભાગવતના આ ઉલ્લેખો સરખાવતાં ૨૫૪ દેખાય છે કે પહેલાં એ સ્થળે મંદિર ન હતું અને વિષ્ણુપુરાણ તથા ભાગવત રચાયા પહેલાં બંધાયું છે. શ્રમ રાજ્યો પરમ ભાગવત હોવાથી તથા તેઓના વખતમાં સેંકડો દેવમંદિરો આ દેશમાં બંધાયેલાં હોવાથી ઉપરનું મંદિર પણ સુદર્શન તળાવના કાંઠાના મંદિર પેઠે શ્રમકાળમાં બંધાયું હશે એમ હું અટકળ કહું છું. આ મંદિર એલેક્ઝેન્ડરની પહેલાંનું તો છે જ,

શમુદ્રના કાંઠા ઉપર ઓખા મંડળમાં જ્યાં આજે છે ત્યાં વિષ્ણુનું મંદિર બંધાયા પછી આસપાસની જગ્યા પવિત્ર મનાવા લાગી હશે. પણ ગામ મોડું વસ્યું છે. વિષ્ણુપુરાણ અને ભાગવતમાં માત્ર મંદિર બંધાવી વાત છે. પછી કાળે કરીને પાસેના બેટ પણ પવિત્ર મનાવી લાગ્યો. બેટની રાંખનારાયણની પ્રાચીન મૂર્તિ પાછલા શ્રમકાળની હોવાનો મતલબ છે. આ બેટ અંતર્દ્વારની વાત વિષ્ણુપુરાણમાં નહીં પણ ભાગવતમાં છે. ભાગવત દારકાને ‘અન્તરામુદ્રે’ કહે છે તે આ બેટને ઉદ્દેશીને હશે. મહાભારતના આદિ પર્વમાં જ અમુક દરતપ્રતોમાં ન મળતા સુકદ્રાહરણ પર્વના અધ્યાયોમાં અન્તર્દ્વારની વાત છે. એટલે એ અધ્યાયો પાછળથી ઉમેરાયેલા લાગે છે.

૪ લુગો ભાગવત:—

દારકાં હરિણા ત્યક્તાં સમુદ્રોઽપ્લાવયત્ ક્ષણાત્ ।

વર્જયિત્વા મહારાજ શ્રીમદ્મગધદાલયમ્ ॥

નિન્યં સન્નિહિતસ્તથ મગધાન્મધુસૂદનઃ ।

સ્મૃત્યાશ્રેયાશ્ચ મહર્ સર્વમંગલમંગલમ્ ॥ ભા-૧૧ અ-૩૧ સ્તો-૨૩, ૨૪

વનપર્વમાં દારકાના ઉલ્લેખો છે. ખાસ કરીને તીર્થયાત્રા પર્વમાં પુણ્ય દ્વારવતી યત્ર (મ-વન પર્વ અ ૮૬) વગેરે. પણ એ કદાચ દારકા નેપા વગર લખાયેલાથી અને પાછળના તથા ખાસ અગત્યતા વગરના હોવાથી અહીં વિચારમાં નથી લીધા. શુભરાતમાં દારકાની તીર્થ તરીકે વધારે પ્રસિદ્ધિ તો બારમા શતકથી થઈ છે. એટલે દારકા ગામ તે 'હેલાં સો બરસો વર્ષો ઉપર વસેલું' હશે.

ટાલેમી 'બારાકી' (Barake) નો ઉલ્લેખ કરે છે પણ તે દારકા વિશે જે કે વેરાવળ વિશે એ બાબત મતભેદ છે. હાલના દારકા વિશે જ હોય તો એ વખતમાં ત્યાં બંદર હોવું નોંધએ એમ સાબીત થાય. કદાચ હરિવંશનો ઉલ્લેખ એ વખતે લખાયો હોય અર્થાત્ ૫-૬ સદીમાં બીજા શતકમાં સમુદ્ર કાંઠે દારકા હોવાની કલ્પના પ્રચારમાં આવી હોવાનો સંભવ છે. એ વખતે ત્યાં વહાણવટાનો કે ચાંચીઆનો ધંધો કરનારા લોકોની થોડી વસ્તી પણ હોય એ સંભવિત છે. ગ્રંથિતસાહિત્યમાં સમુદ્ર કાંઠે દારકાપુરી મુકવાનું ખેલું માન હરિવંશના રચનારને હોય એમ લાગે છે.

આ શિથિલ મોઢસાઈ વાળા ગ્રંથકરે પશ્ચિમ કાંઠાનું ભૂગોળ પણ કદાચ નેપા વગર સમુદ્ર કાંઠે દારકા દેરાવી અને મહાભારત સાથે દેખીતો વિરોધ ટાળવા રૈવતક પર્વતથી નાતિદૂરે કાપી દીધું. વિષ્ણુ ભાગવત હરિવંશને ન છૂટકે અનુસરે છે. આ રીતે આધુનિક દારકા ધણું કરી શુભકાક્ષીન વિષ્ણુ મંદિરની આસપાસ પાછળથી વસેલું ગામ છે અને પ્રાચીન દારકા ગિરનારની તલેડીમાં જૂનાગઢની આસપાસ હોવું નોંધએ.

સંસ્કૃતનાટકસાહિત્ય

૭

સ્વપ્નવાસવદત્તાદિ નાટકત્રયક

પ્રતિમા

[રસિકલાસ. છા. પરીખ.]

* રામાયણના કથાયક ઉપર રચાયેલાં એ નાટકો વિષયમાન છે; પ્રતિમા અને અભિપેક્ષ. બન્ને નાટકો મોટાં છે, પ્રતિમાના સાત અંક છે, અભિપેક્ષના છ છે. પ્રતિમાનું વસ્તુ રામના અભિપેક્ષની તૈયારીથી તે રામ વનવાસ સેવી અભિપેક્ષ પામે છે ત્યાં સુધી છે. અભિપેક્ષનું વાલીના વધથી લંકામાં સીતાની અગ્નિશુદ્ધિ અને રામના અભિપેક્ષ સુધી છે. આ રીતે પ્રતિમાનું વસ્તુ વધારે વિસ્તૃત છે; અભિપેક્ષના કથાંશો એમાં સમાઈ જાય છે. આમ છે છતાં નાટકોમાં પુનરુક્તિ નથી.

નાટકકાર ભારે પુરાણમાંથી કે ઇતિહાસમાંથી વસ્તુ લે છે ત્યારે એ કથાસર્જનની તકલીફમાંથી ઘણે ભાગે મુક્ત થાય છે. પણ એથી નાટક તરીકે એની મુસીબતો ઓછી થતી નથી. પુરાણના અથવા ઇતિહાસના વસ્તુને નાટકોચિત સ્વરૂપ આપવામાં આપું મંકલન ફરીથી કરવું પડે છે; અને આ મંકલનમાં સ્વતંત્ર વસ્તુના મંકલન કરતાં વિશેષ નિયંત્રણ હોય છે. સ્વકલ્પિત વસ્તુમાં કવિ નાટકની દૃષ્ટિએ જ કથાને ગોઠવે છે, એમાં એને બદા-રતું નિયંત્રણ હોતું નથી. પણ પુરાણ અથવા ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ વસ્તુમાં કવિ પોતાની મરજી પ્રમાણે ફેરફાર કરી શકતો નથી. એમાં મોટો ભય દુર્ભવિતાનો છે, પ્રેક્ષકો અને વાચકોના ચિત્તમાં આ ભતતી કથાઓ વિષે સંસ્કારો પડી ગયા હોય છે. આ સંસ્કારોને જો વધારે પડતો આધાત નાટકકાર પેહોંચાડે તો એ નાટકના અર્થમહથ્થમાં જ ચિત્તનો વિરોધ થાય, તો પછી રસસંવેદન કુણ્ડિત થાય એમાં નવાજ નહિ. પણ બીજી બાજુ પુરાણ કે ઇતિહાસના વસ્તુને કવિ યથાસ્થિત સમાવેશ કરવા જાય તો નાટક નાટક જ ન રહે; કારણકે કથાને કેવળ સંવાદના સ્વરૂપમાં મુકવાથી નાટક થતું નથી. કવિ જો વસ્તુ, પાત્રો, અને રસતું નાટકોચિત સંપટન ન કરી શકે, બીજા-અંકુર-ફલની છવન્ત એકતાથી એને સ્પષ્ટ રીતે ન ઘટારી શકે, તો એ નાટક તરીકે નિષ્ફળ જાય. આથી કવિને કથાના સ્પષ્ટ પ્રવાહને સમવાપ તેટલો સાચવીને પોતાના રહસ્યદર્શન પ્રમાણે પુનઃ-સર્જન કરવું પડે છે. આ પુનઃસર્જન અને તેમાંથી વ્યક્ત થતા રહસ્યદર્શનમાં કવિની મહતાતું માપ આવી જાય છે. (મહાભારતની શકુન્તલાની કથા અને કાલિદાસનું શાકુન્તલ નાટક ઉદાહરણ તરીકે સરખાવો.) કવિ નાટકના વસ્તુની સાંકળનું નિર્માણ કરતાં નવી કડીઓ ધડે છે, અને જૂની અને નવી કડીઓને પોતાના રહસ્યદર્શન પ્રમાણે ગોઠવે છે. કવિને જો કોઇપણ ભતતું પોતાના વસ્તુનું રહસ્યદર્શન ન હોય તો પુનઃસર્જનનું કાર્ય લગભગ અસંભવિત થાય, અને જો કાંઈ થાય તો તે અધકારમય જ રહેવાનું. એટલે

* ડૉ. ગણપતિશાસ્ત્રી રામના બાલચરિત વિષે એક નાટક દર્શો એમ કદખના કરે છે. આ માટે સાહિત્યદર્પણમાંનો એક શ્લોક પૂરાંવાર છે. રામના ઉત્તરચરિતનું પણ કવિએ નાટક લખ્યું હોય.

ક્રાંતકાર તરફ પોતાની કૃતિમાં પ્રકાશ આવે તે માટે કવિનું દર્શન રપટ હોયું જોઈએ. આ પ્રાથમિક જૂમિકાની હયાતી પછીજ તેના દર્શનની કોટિ પ્રમાણે કવિની મહત્તાનું માપ આવી શકે.

આ દૃષ્ટિથી કવિએ રામાયણની કથાને પ્રતિભામાં ઢેરી રીતે ઘટાવી છે તે જોઈએ.

સૂત્રધાર સામાજિકાને આશીર્વાદ આપી નટીને બોલાવે છે, અને તે સમયે ચાલતી શરદઋતુને ઉદ્દેશી ગાવાનું કહે છે. નટી ગાય છે.^૨ સૂત્રધાર પણ શરદઋતુમાં નટીના રેતાળ પટમાં વિહાર કરતી દરેડીનું વર્ણન કરે છે. એટલામાં નેપથ્યમાંથી ‘આર્પ-આર્પ’ નો અવાજ આવે છે. સૂત્રધાર વર્ણન, દરેડીને ‘નરેન્દ્રલલનમાં આનંદિત થઇ ત્વરાથી જતી પ્રતિહારી’ સાથે સરખાવી પૂરું કરે છે.

પ્રતિહારી કંચુકીને બોલાવી તેને મહારાજા દશરથની રાજકુમાર રામના અભિગેહની શોધ તૈયારી કરવાની આજ્ઞા જણાવે છે. કંચુકી કહે છે કે મહારાજાની આજ્ઞા પ્રમાણે સર્વ તૈયારી થઈ ગઈ છે. ‘હન, આમર, નન્દિપટલ, અને ભદ્રાસન તૈયાર છે; તીર્થજળથી ભરેલા સુવર્ણના ઘડાઓ દાસ અને ફલ સાથે ગોઠવાઈ ગયા છે, પુષ્પરથ જોડાઈ ગયા છે, મન્ત્રીઓ સાથે નગરજનો ભેગા થયા છે, અને સર્વસ્વાસ્થ્ય દિ મંગલં સ્ત મગવાન લેણી ઘસિષ્ઠઃ સ્થિતઃ આ સર્વના મંગલરૂપ તે ભગવાન વસિષ્ઠ વેદિમાં ઉભા છે.’ પ્રતિહારી પોતાનો સંતોષ જણાવે છે; કંચુકી પ્રવ્રત્તો સંતોષ જાહેર કરવા રોધાય છે - એટલે એને ત્વરાથી કામે લગાવવાનું ચત્તન કરી તે બીજા પુરોહિતને સર્વ સામગ્રી સાથે તૈયાર રહેવાનું કહેવડાવે છે, અને સારસિંહ નામની દારીને મંગીતશાળામાં જઈ ‘નાટકીયોને સમય અનુકૂળ નાટક સાથે સંજ્ઞા થવાનું’ કહે છે; પોતે મહારાજા પાસે જાય છે. આ પ્રમાણે રાજદરબારના એક ભાગમાં અભિગેહની તૈયારી ચાલે છે.

બીજા ભાગમાં-અવદાતિકા નામની એક દારી વદન્ત્ર લઈ દાખલ થાય છે. એ મસ્કરીમાં આ વદન્ત્ર ઝાનીમાની લઈ આવી છે. પણ ઝાનીમાની લઈ આવી છે એટલે એનું દીલ ભયથી ભારે થઈ ગયું છે. ‘અહો! કષ્ટ! પરિહાસથી હું આ વદન્ત્ર લઈ આવું છું તો પણ મને આટલો બધો ભય લાગે છે! તો પછી લોકથી પરધનનું દરજ્જું કરનારને કેટલો લાગતો દશે! હસવાને ઇચ્છું છું, પણ એકલા એકલાં હસવું ઠીક નથી.’ આ પ્રમાણે આ દારીનું મન વિચારવમગમાં ગોચાં ખાય છે, એવામાં સીતા પરિવાર સાથે પ્રવેશ કરે છે. અવદાતિકાને જોઈ તે દારીને પૂછે છે ‘અવદાતિકાનો ચ્દરો સજિત કેમ દેખાય છે?’ દારી જવાબ આપે છે કે કાંઈ અપરાધ કર્યો દશે; પણ સીતા જુએ છે કે એ હસવાનો પ્રયત્ન કરે છે. અવદાતિકા સીતાને જુએ છે અને તેની પાસે આવી બોલી દે છે ‘જય જય ભટ્ટિણી! મેં કાંઈ અપરાધ કર્યો નથી.’ સીતા-‘કેવળ તને પૂછે છે?’ તેના ડાબા હાથ તરફ જોઈ ‘અવદાતિકા આ ડાબા હાથમાં શું છે?’ અ-‘વદન્ત્ર’. સી-‘વદન્ત્ર કેવું લઈ આવી?’ અવદાતિકા જણાવે છે કે નાટકના વેદનાં કપડાં સાચવનારી આર્ચા રેવા પાસે જોણે અશોકટ્ટનું એક કિસલય માગ્યું હતું. એ વૃક્ષનું નાટકમાં પ્રયોગન પડે થયું હતું. પણ રેવાએ ન આપ્યું એટલે એ સતાવવાના

૨ માયન નથી આપ્યું. નાટકમંડળી પોનાને અનુકૂળ ગાયન મંત્રી દેની દશે?

દાવની છે એમ ધારી આપું વંદકલ લઈ આવી.' સીતા- 'પાપ કર્યું. જા પાપું આપી આવ.' અવ- 'હૃદિની પરિહાસ કરવા લઈ આવી છું.' સીતા- 'હિ-મત્તિકે એ રીતે દોષ વધે છે. જા પાપું આપી આવ, પાપું !' અવદાતિકા આપવા જાય છે, પણ સીતાને કુતુહલ થાય છે. અવદાતિકાને પાછી બોલાવે છે, 'હલા શું મને પંથુ આ શોભે કે ?' અ-મુરૂપને અંધું એ શોભે. હૃદિની ધારણ કરે.' સીતા લઈને પહેરે છે, અને પૂછે છે 'હલા જો જોઈએ-મને હવે શોભે છે ?' અવદાતિકા કહે છે 'શોભે છે ? વદકલ જાણે સોનાનું થઈ ગયું.' બીજી દાસીને પૂછે છે, એ પણ શોભાથી ખુશ થઈ ગઈ છે. સીતાનું સ્ત્રીજન-સહજ કુતુહલ રામનું નથી. દર્પણ મંગાવે છે. એટી દર્પણ લઈને આવે છે, પણ એ કાંઈ સાંભળી આવી છે. સીતા એના મુખ ઉપરથી એ જોઈ રહી છે, એટલે દર્પણ બાજુ ઉપર રાખી પૂછે છે 'તું કાંઈ કહેવા માગે છે ?' એટી ખચર આપે છે 'આર્ય બાલાદિક કંચુકી અલિપેક અલિપેક એવું બોલે છે.' સીતા- 'રાજ્યમાં કાંઈ ધણી થવાના હશે.' પોતાનો પતિ ગ્રામ રાજા થવાનો છે એ કલ્પના એને નથી આવતી. એટલામાં બીજી દાસી આવી શુભ ખચર આપે છે કે રામનો અલિપેક થવાનો છે. સીતા પૂછે છે- 'પિતાજી તો કુશળ છે ને ?' દાસી કહે છે 'મહારાજ સ્વહસ્તે જ રામનો અલિપેક કરે છે.' સીતા આનંદ પામે છે અને બદ્ધિસ લેવા દાસીને બોલો પાગરવા કહે છે; પોતાના સર્વ આભરણો કઢાડી દાસીને આપે છે. દોલ વાગે છે. અલિપેક થાય છે એમ સૌ અનુમાન કરે છે, પણ એકદમ એચિંતુ વાગતું બધું થઈ જાય છે. સીતા આશ્ચર્યથી પૂછે છે 'અલિપેકમાં શું વિધન આવ્યું ?' અથવા રાજકુળોમાં બહુ બનાવો બને છે, વહુવૃત્તાન્તાનિ રાજ-કુલ્લાનિ નામ ! એટી કહે છે 'એમ સંભળાય છે કે રાજકુમારનો અલિપેક કરી મહારાજ વનમાં જવાના છે.' સીતા- 'જો એમ છે તો તો એ અલિપેક નહિ, એતો મુખોદક યધુ.'

રામ પ્રવેશ કરે છે. છૂટકારાનો આસ મૂકે છે. 'દોલ વાગવા માંડ્યું. ગુરુજન ઉભા થયા, હું લદાસન ઉપર ચઢ્યો, અલિપેક અર્થે ખમો હમો કરી મહોંડું નમાવ્યું, અને એના ઉપર ધડામાંથી પાણી પડવા માંડ્યું-એટલામાં રાજાએ મને આસન ઉપરથી ઉતરવાનું કહ્યું; લેલિકા મારા ધૈર્યથી વિરિમ્મત થયા. પણ મુત્ર પિતાનું કહ્યું કરે એમાં વિરમય પામવાનું શું ?' રામનું દીક્ષ હજનું થાય છે, પોતે જવાગદારીથી મુક્ત થયો છે; 'શુભાંગે હું એ જ રામ રહ્યો અને મહારાજ મહારાજ રહ્યા. લાવ ત્યારે મૈથિલીને મળું.' રામ સીતા પાસે જાય છે. અવદાતિકા ખચર આપે છે, અને પેલું વદકલ લઈ પહેરેલું જ છે. એ સીતાને જણાવે છે. રામ સીતા મળે છે. અવદાતિકા સીતાને કહે છે કે રાજકુમારનો વેષ હજી એનો એ છે એટલે કે રામ રાજા થયો નથી. સીતાને શંકા થાય છે-ધારણ કે એની ખચર બોલી છે તે એ માની શકતી નથી. પણ પહેલાંની જેમ વહુવૃત્તાન્તાનિ રાજકુલ્લાનિથી પોતાના મનનું સમાધાન કરે છે. રામ પૂછે છે શી વાતચીત ચાલે છે. સીતા હકીકત જણાવે છે અને રામ તેનું કુતુહલ સર્વ જ્ઞતાન્ત જણાવી શાન્ત કરે છે. 'પિતાએ રાજ્ય સ્વીકારવાનું કહ્યું, પોતે ના પાડી, ધરણ પિતાએ પોતાના જીવના સમ આપ્યા, પછી અલિપેક થઈ ગયો. શત્રુ અને લક્ષ્મણે ધડા લીધા, આંશુ સાથે રાજાએ પોતે છત્ર મદણ કર્યું. એટલામાં ગલરાત્રી ગલરાત્રી મનચરાએ

આવી રાજના કાનમાં કાંઈક કહ્યું—અને હું રાજ ન થયો. 'રામ પણ કારણ જાણતા નથી. સીતા—' ભલું થયું. મહારાજ એ જ મહારાજ રહ્યા અને આર્યપુત્ર એના એ રહ્યા ?

રામ સીતાને આભરણ વિનાની જોઈ પૂછે છે 'આભરણો કેમ કહારી નાંખ્યાં છે ?' સીતા મસ્કરીમાં આડો જવાબ આપે છે, પહેલાં જ નથી. 'રામ—' નહિ હમણું જ ઉતાર્યાં હોય એમ દેખાય છે; 'અને જે અવયવો ઉપરથી આભરણો ઉતારી નાંખ્યાં છે તેનું વર્ણન કરે છે. સીતા—' આર્યપુત્ર જોડાને પણ સાચું હોય એમ કહી શકે છે. 'રામ—' તો અલંકાર પહેર, હું દર્પણ ધરીશ. 'રામ દર્પણમાં સીતાની છબિ જુએ છે, એટલે એણે ધારણ કરેલા વસ્ત્ર ઉપર એનું ધ્યાન ખેંચાય છે. 'ઉભી રહે ! દર્પણમાં વસ્ત્ર જોવું શું છે ? શું એ સૂર્યનાં કિરણો છે. હસવાથી સમન્વય છે. ગમ્મત માટે પહેરું છે કે સંયમની સૃષ્ટિથી ?' સીતા કાંઈ જવાબ આપતી નથી. રામ અવદાતિ-કાને પૂછે છે. અવ—'શોભે છે કે નથી શોભતું એવા કુટુંબથી પહેરું હતું.' રામ કહે છે 'સંશ્લિષ્ઠિ ! આ શું ? ઇંદ્રવાકુઓના ધડપણનો અલંકાર તો પહેર્યો છે ! મને પણ ગમે છે. કાલ.' રામ પોતે પહેરવા માગે છે. સીતાનું સ્ત્રીહૃદય આ વસ્ત્રમાં અમંગલનો ભય અનુભવે છે; અને રામને કહે છે 'એવું અમંગલ ન બોલો.' રામ પૂછે છે 'કેમ રોકો છો ?' સીતા—'અલિપેક ન પામેલા આર્યપુત્રના અમંગળ જેવું દેખાય છે.' રામ સીતાને શાન્ત કરે છે, 'આ તો ગમ્મત છે. અને તો પહેરું એટલે મારા અર્ધા શરીરે તો પહેરું જ ને.' રામ, રાજ્ય ભારમાંથી મુક્ત થએલો રામ, આ પ્રમાણે વિનોદ કરે છે, એટલામાં નેપથ્યમાંથી ચીસ આવે છે 'હા મહારાજ !' બધા આશ્ચર્ય પામે છે. કંચુકી દાખલ થાય છે અને રામને મહારાજને બચાવવા કહે છે. રામ કહે છે, 'મહારાજને બચાવવા એટલે એક શરીરમાં સંક્ષિપ્ત થએલી પૃથ્વીને બચાવવી. પણ દોષ ક્યાંથી ઉત્પન્ન થયો છે ?' કં—'સ્વજનથી !' રામ—સ્વજનથી ? તો તો ઉપાય નથી.

શરીરેડરિઃ પ્રહરતિ હૃદયે સ્વજનસ્તથા ।

કસ્ય સ્વજનશબ્દો મે લજ્જામુત્પાદયિષ્યતિ ॥

શનુ શરીર ઉપર પ્રહાર કરે છે, સ્વજન હૃદય ઉપર. કોને વિષે સ્વજન શબ્દ મને શરમ ઉત્પન્ન કરશે ? કંચુકી કહે છે—'તત્ત્વલક્ષી કૈકયીથી.' રામ જવાબ આપે છે 'તો તો ભાવીમાં એથી ક્ષયદો હશે.' ઉદ્ભવ પામેલો કંચુકી પૂછે છે 'શી રીતે ?' રામ—'સાંભળ, જેનો શક સમો ભર્તા છે, જે મારાવડે પુત્રવતી છે, તેને શા કૃણમાં સૃષ્ટિ હોય કે જેથી તે અકાર્ય કરે ?' કંચુકી ચીડાયેલો છે. રામને પોતાની ઝલુતા પ્રમાણે અલિપ્રાય બાંધતા રોકે છે, અને રામને ખબર આપે છે કે કૈકયીના કહેવાથી જ અલિપક બંધ રહેલો છે. રામ એમાં પણ ગુણ જુએ છે; 'રાજ્ય વન જતા અટક્યા, મારે માથે

૩ અત્યાર સુધી રામની નજરે સીતાએ પહેરેલું વસ્ત્ર કેમ નહિ ચઢ્યું હોય એ શંકા થાય છે. હું ધારું છું કે રામ દાખલ થાય છે તે સમયે અવદાતિશબ્દારે વસ્ત્રલત્ન સ્પર્શ કરે છે ત્યારે સીતાએ વસ્ત્ર દાંકવાનો પ્રયાસ કર્યો હશે, એવી કોઈ સ્પષ્ટતા સમન્વવી જોઈએ. અથવા રામની નજર અત્યાર સુધી સીતાના મુખ ઉપરથી ખસી ન હોય.

પિતા રહે છે અને માફે બાળપણ કાયમ રહે છે. નવો રાજ્ય યતાં 'શંકા' થાય તેમાંથી પ્રજા ગમી, અને મારા ભાઈઓ ભોગોથી વચિત ન થયા. 'કંચુકી'—'વગર' બોલાવે આવીને તેણે કહ્યું ભરતનો રાજ્ય ઉપર અભિષેક કરો. આમાં પણ અલોભ ખરું ને? રામ—'આર્ય ! અમારા વિષે પક્ષપાતને લઈને જ વસ્તુ સ્થિતિનો વિચાર નથી કરતા. જ્ઞાથી જે

શુલ્કે વિપણિતં રાજ્યં પુત્રાર્થે યદિ યાચ્યતે ।

તસ્યા લોભોઽથ નાસ્માર્કં ત્રાતૃરાજ્યાપહારિણામ્ ॥

'શુલ્ક માં મુકેલું રાજ્ય જે પુત્રાર્થે એ માગે તો એમાં તેનો લોભ, અને ભાઈનું રાજ્ય સહ લેનાર અમારો નહિ ?' કંચુકી 'અથ' કહી કાંઈ જવાબ આપવા જાય છે, પણ રામ એને માતાની નિન્દા કરતો રોકે છે અને પિતાની ખચર આપવા કહે છે. કંચુકી—'શોકને લઈને બોલ્યા વિના હાથના ઇસારે જ રાજ્યએ મને જવાનું જણાવ્યું; એ કાંઈક ઠીક થયું કે રાજ્ય મૂર્છા પામ્યા.' 'રામ—'હું' મૂર્છા પામ્યા ?' નેપથ્યમાંથી અવાજ આવે છે 'કથં કથં મોહમુપાગતઃ.' રામ લક્ષ્મણને આવતો જુએ છે

અક્ષોભ્યઃ ક્ષોભિતઃ કેત લક્ષ્મણો ધૈર્યસાગરઃ ।

ચેન રુદેત પદ્યામિ શતાકીર્ણમિવાગ્રતઃ ॥

લક્ષ્મણ અતિ ક્રોધાવિષ્ટ થયો છે. આખી દુનીઆને યુવતિરહિત કરવા માગે છે. સીતા લક્ષ્મણની સ્થિતિ જોઈ કહે છે 'આર્યપુત્ર ! આ રોવાના સમયે લક્ષ્મણે ધનુષ પ્રદણ કર્યું ! એને અપૂર્વ દુઃખ થયું છે.' રામ લક્ષ્મણને શાન્ત પાડવા પ્રયત્ન કરે છે. પણ લક્ષ્મણ શાન્ત થતો નથી, 'હું રોપને નથી રોકી શકતો. ગમે તેમ યાઓ ! અને જઈએ છીએ.' લક્ષ્મણ જવા માડે છે. પણ રામ 'ત્રિલોકને બાળવા માગતી નિયતિ સમી' 'લક્ષ્મણની બુકુદી જોઈ' એને પાછો બોલાવે છે, અને પૂછે છે 'પિતા, માતા અને બાતા એ ત્રણમાંથી કોને મારવાનું પાતક કરવું ?' લક્ષ્મણ રડી પડે છે. એ અતિશય ગુસ્સાનું જ પરિણામ છે. 'હા ધિક્ ! જાણ્યા વિના જ તમે મને ઠપકો આપો છે. જેને માટે આ કલેશ થાય છે તે રાજ્ય નથી, પણ તમારે ચૌદ વર્ષ વનમાં રહેવાનું છે.' રામ લક્ષ્મણને કાંઈ જવાબ આપતા નથી, પણ વિચારે છે 'આ કારણથી પિતાજી મૂર્છા પામ્યા. અર્ધર્ષ જતાવ્યું !' રામ સીતાને કહે છે—'જાણે પૂર્વે કરેલી માગણી જ ફરીથી કરતો હોય તેમ—'ત્રૈધિલિ ! આણે આપેલાં વસ્ત્ર મંગલ માટે લાવ; બીજા રાજ્યએને ન મળેલો અને તેઓએ ન કરેલો ધર્મ હું કરું.' સીતા તરત જ આપે છે, 'લ્યો આર્યપુત્ર !' આના શાન્ત મંત્રીર ઉત્તરથી ગેરાઈ રામ પૂછે છે 'ત્રૈધિલિ ! કેમ શો વિચાર કર્યો ?' સીતા જણે પ્રશ્ન સહન ન કરી શકતી હોય એમ 'હું સહધર્મચારિણી છું ?' રામ એને વનમાં ન આવવા સમજાવે છે. સીતા માનતી નથી. લક્ષ્મણને સમજાવવા કહે છે. લક્ષ્મણ કહે છે એ રોડા ન રોકે. એટલામાં એક દારી આવે છે, 'આર્યો' રવા વિનવે છે કે અવદાતિશા સંગીતશાળામાંથી વલ્કલો ઉપાડી લાવી છે. આ બીજા કાંઈએ ન વાપરેલાં છે. એને ઉપયોગ માટે લ્યો.' રામ—'ભદ્રે આમ લાવ. એ તો સંતુષ્ટ છે. અમારે જરૂર છે.' દારી આપીને જાય છે. રામ ખેરવા માડે છે. લક્ષ્મણ રામને કહે છે 'દરેક બાળતમાં તમે મને ભાગ આપતા; પણ આજે આ વસ્ત્ર વિષે કેમ મતસરી થયા ?' રામ સીતાને લક્ષ્મણને રોકવા કહે છે. સીતા રોકે છે. પણ લક્ષ્મણ કહે છે 'તમે એકલાં જ વડીલની સેવા કરવા

કહે છે ? જન્મણી પગ તમારો જ-રહેશે, કામો પગ મારો થશે.' સીતા- 'આર્યપુત્ર ! દયા કરો. લક્ષ્મણ સંતાપ પામે છે.' રામ- 'સૌમિત્રે સાંભળ. વલ્કલો તો તપ સંગ્રામમાં કવચરૂપ છે, નિયમ હાથીના અંકુશરૂપ છે, ઇન્દ્રિય અશ્વોનું ચોક્કડું છે, ધર્મરથનો સારથિ છે. ગ્રહણ કર.' લક્ષ્મણ લકષ્મી પહેરે છે, રામ ચાલવાનો વિચાર કરે છે; પણ આખા નગરમાં ખબર ફેલાઈ ગઈ છે. લોકો ટોળે વલ્કાં છે અને રસ્તો રોકાઈ ગયો છે. લક્ષ્મણ આગળ જઈ માર્ગ કરે છે. રામ સીતાને ઓઢણું મુખ ઉપરથી ખસેડવા કહે છે. રામ લોકોને સંબોધી કહે છે 'હે નગરવાસીઓ ! આપ સાંભળો

स्वैरं हि पश्यन्तु कलत्रमेतद् बाष्पाकुलाक्षैर्वदनैर्भवन्तः ।

निर्दांपददया हि भवन्ति नार्यां यज्ञे विवाहे व्यसने वने च ॥

'આ સ્ત્રીને ખુલા દીલથી આંસુભરી આંખે નિહાળો. પત્તમાં, વિવાહમાં, દુઃખમાં અને વનમાં સ્ત્રીઓને જોવામાં દોષ નથી.' રામ જવા માંડે છે. એટલામાં કંચુકી આવી રોકે છે, 'મહારાજ તમારા વન જવાની ખબર સાંભળી ધૂળથી રંગદોળાએલા શરીરે ધરડો વનગમનની જોમ ઉઠીને આવે છે.' લક્ષ્મણ કહે છે 'વલ્કલધારી વનવાસીઓમાં શું જોવાનું છે ?' લક્ષ્મણના ઉત્તરમાં રોષ છે. પણ રામ કહે છે 'અમારા ગયા પછી રાજ અમારા શિરસ્થાનો જુએ.'

પ્રથમ અંક પૂરો થાય છે. અભિષેકની તૈયારીવા શરૂ થએલો અંક વનગમનમાં પરિણમે છે. રાજકુલના એક ભાગમાં આનંદ ઉત્સવ થાય છે એ જણાવી તેન બીજા ભાગમાં તે જ સમયે કવિ વલ્કલનું દર્શન કરાવે છે. તોફાની અવદાતિકાના હાથમાં વલ્કલને જોતાં જ સહદેવોનાં દીલમાં એક પ્રકારની કંપારી છુટે છે. આ અંકને જો ખાસ નામ આપવું હોય તો 'વલ્કલકંઠ' કહી શકાય. રાજપુત્રની વધૂને વલ્કલ જોઈ કુતૂહલ થાય છે, અને 'પોતાને શોળે કે' એવો અભિલાષ થાય છે. રમતમાં પહેરેલું વલ્કલ બનાવોની ઘટનાથી વનવાસનું ચીર બને છે. પતિના રાજ્યાભિષેકના આનંદમાં સીતા પોતાનાં સર્વ આભરણો દાનમાં આપી દે છે; અને રામ દર્પણ ધરી એને બીજાં પહેરાવે તે પહેલાં તો આભૂષણ વિનાની સ્થિતિ વનગમનની મુઠ્ઠા પણ કારમી ચૈયારીરૂપ બને છે. જીવનના આનંદની સ્થિતિએ વિધિની વિષમતાથી કેવી સહજ અને કારમી રીતે વિરુદ્ધ સ્થિતિમાં પરિણમે છે એનું કવિએ કરાવેલું દર્શન પામતાં હૃદય શોકાર્દ્ર થાય છે; અને આનંદોત્સવથી શરૂ થએલા અંકને અન્તે રામે જ્યારે નગરવાસીઓને પોતાની સ્ત્રી તરફ જોવા કહ્યું હશે ત્યારે કયા સામાજિકના નયનમાંથી આંસુ નહિ પડ્યાં હોય !

આ અંકમાં રામ વનમાં જાય છે. દેખીતું કારણ કૈકેયી છે એ કંચુકીના ગુસ્સા ઉપરથી જણાય છે. પણ રામ એમાં અન્યાય જોતા નથી, અને પોતાને સહજ ઉદારતાથી એમાં ભવિષ્યનું હિત જુએ છે, અને કૈકેયી તરફની પોતાની માનવૃત્તિને ઝોછી થવા દેતા નથી. પણ એનું તાત્કાલિક પરિણામ તો ભયંકર આવે છે.

બીજા અંકમાં આ ભયંકર પરિણામનું ક્ષિત્તિ કરુણ દર્શન કરાવે છે. કંચુકી પ્રવેશ કરે છે, અને ગંભીર અવાજે બધા પ્રતિદારીઓને પોત પોતાના સ્થાનમાં સાવધાન રહે-

૪. શિરસ્થાનનો અર્થ ડૉ. ગણુપતિ શાસ્ત્રી ટીકામાં 'પ્રધાન આવાસો' કરે છે. શિરસ્થાનનો અર્થ 'પૂજ્યો' એવો નહિ હોય ? એટલે કે માતાઓની સંભાળ લેવો ?

વાતો આદેશ આપે છે. એક પ્રતિહારી પૂછે છે 'આર્ય આ શું છે ?' કંચુકી દશરથ રાજની સ્થિતિનું વર્ણન કરે છે: 'મહારાજ સત્યવચન સાચવવામાં તત્પર (અને એથી જ) રામને વન જતા રોકવા અશક્ત, પુત્રવિયોગના શોકામિથી દબ્બહૃદય ઉન્મત્તની જેમ બક્તા સમુદ્ર શૃદ્ધમાં સુતા છે.' કંચુકીને આ મહાન વંશના મહાન રાજની આવી અપૂર્વ દુઃખદ સ્થિતિ જોઈ 'શોકથી શિથિલ દેહ અને મતિવાળો થએલો આ રાજ પ્રલયકાળના સમયે જાણે મેરુચલિત થતો હોય, અમાપ મહોદધિ જાણે સૂકતો હોય, સૂર્ય મણ્ડલ માત્રથી દેખાતો જાણે આયમતો હોય,' એવો લાગે છે. પ્રતિહારી શોકઅસ્ત થઈ ચાલી જાય છે. રામના ગયા પછી શૂન્ય થએલી અયોધ્યાનું કંચુકી વર્ણન કરે છે, અને સૂચવે છે કે મહારાજ દશરથ કૌશલ્યા અને સુમિત્રા સાથે બેઠા છે. રાણીઓ પોતાના શોકને દબાવી રાજની પાસે બેસી છે. દશરથ રાજ ઉભા થઈ થકને પડે છે અને જે દિશામાં રામ ગયા છે તેને જ જોયાં કરે છે.

પતત્યુત્થાય ચૌત્થાય દાહેત્યુચ્ચૈર્લપન્ન મુહુઃ ।

દિશં પશ્યતિ તામેવ યયા યાતો રમ્યદ્દઃ ॥'

મિત્ર વિશ્વમ્ભક પૂરો ગાય છે.

વિલાપ કરતા દશરથ રાજ અને રાણીઓનો પ્રવેશ થાય છે. વિલાપ ઉત્કટ છે. અને દશરથ રાજની સ્થિતિ બરાબર ધ્યાનમાં ન હોય તો એ ઉત્કટતા જરા ધૃષ્ટા પણ ઉત્પન્ન કરે. પણ ધડપણ, રાજકાજમાંથી નિરૂત્ત થવાની વૃત્તિ, બહાસમાં બહાસા પુત્રને રાજ્ય સોંપવાની અભિલાષા, અને પોતાના હાથે જ ભદ્રાસન ઉપરથી ઉતારી એને વનમાં ધક્કેલવો-આ બધું ધ્યાનમાં આવતાં દશરથનો શોક સામાજિકમાં સદાજ રીતે મંકાન્ત થઈ જાય છે. પોતાના હાથે જ પોતે દુઃખ માથે બેઠાં છે એવી કંઠોરતાનો ભાવ કદી ઉત્પન્ન થાય, પણ રાજને જોયા પછી એ ભુલાર્થ જવાય, અને વચનભંગ કરવા કરતાં આટલું અમાધ દુઃખ સહન કરવાનું પસંદ કરતા આ રાજ તરફ માત્ર પણ ઉત્પન્ન થાય.

રાજ શોકમાં બક્યા કરે છે, ઉન્મત્ત થાય છે, રામ સીતા અને લક્ષ્મણને બોલાવ્યા કરે છે, અને નર્સીયને ઉપાલંબ આપે છે, 'મને વાંઝીઓ કેમ ન કર્યો, રામને ખીચી રાજનો પુત્ર કેમ ન કર્યો, અને કૈકેયીને વનમાં ત્રાવણું કેમ ન કરી?' ઉન્માદમાં રાણીઓને ઝાળખી શકતો નથી; કૌશલ્યાને પૂછે છે 'તું કાણુ છે?' એ રામની માતા છે એમ જાણી એને અગ્નિનન્દન આપે છે. 'કૌશલ્યા તું સારવાળી છે. તેં તો ખરે રામને ગર્ભમાં ધારણુ કર્યો. પણ હું આ અગ્નિ જેવા દુઃખને સહન કરી શકતો નથી અને દર પણ કરી શકતો નથી.' સુમિત્રાને જોઈ પૂછે છે 'આ ખીજી કાણુ છે?' કૌશલ્યા કહેવા જાય છે, 'મહારાજ વત્સ લક્ષ્મણુ- રાજ ઉભો થઈ જાય છે, 'ક્યાં છે ક્યાં છે એ લક્ષ્મણુ? અરે દેખાતો નથી. હાય-' રાણીઓ ઉભી થકને રામને ટેકવે છે.

ચોરીક વાર પછી કંચુકી સુમંત્ર સારથિના વનમાંથી પાછા આવ્યાની ખબર આપે છે. સુમંત્ર એકસો રથ સાથે આવ્યો છે જાણી રાજ મર્જા પાછ પડે છે. ધીમે ધીમે શુદ્ધિમાં આવી લાવે છે 'જે રથ શૂન્ય જ આવ્યો હોય તો મારો મનોરથ ભાગી ગયો.

ખરેખર એ તો કાળે દશરથને લેવા મોકલેલો રથ છે. ' સુમન્ત્ર આવે છે, એની સાથે રાજા ગાંડાની જોમ બોલ્યા કરે છે. સુમન્ત્ર અવંકાશ મળતાં ખજાર આપે છે ' શ્રુત્તિવેર-પુરે રચાદશતીર્યાયોધ્યાભિમુલાઃ સ્થિત્વા સર્વં પય શિરસા પ્રણમ્ય વિજ્ઞાપ-યિતુમારબ્ધાઃ ।

કમપ્યર્થં ચિરં ધ્યાત્વા વક્તું પ્રસ્ફુરિતાધરાઃ ।

વાઘપસ્તમ્ભિતકળટત્વાદનુક્ત્વૈવ વનં ગતાઃ ॥

' શૃંગીવેરપુર આગળ રથમાંથી ઉતરી અયોધ્યા તરફ મુખ કરી ઉભા રહી બધાએ મહારાજને મરતક નમાવી વિરૂપિ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. ' પણ ' બહુવાર સુધી મનમાં કાંઈક ઘોળા ઘોળા બોલવા માટે એક ક્ષણવાળા પણ ગળે આંસુથી ક્યુરો બાજમાં કાંઈ પણ કહ્યા વિના જ ચાલ્યા ગયા. '

આ વર્ણન ઉપર ટીકા કરતી એ રસભંગ કરી કાંવને અન્યાય કરવા બરાબર છે. સહદયોનાં મર્મ બેદવા એ સમર્થ છે. રાજા ઉદ્ગાર કહાડે છે- ' શું કાંઈ પણ બોલ્યા વિના જ વનમાં જતા રહ્યા ? ' રાજા ગાંડ મર્જામાં પડે છે. સુમન્ત્ર કંચુકી મારફત અમાત્યોને કહેવડાવે છે કે મહારાજ નિરુપાય દશામાં વર્તે છે. રાજા જાગે છે, -કૈકયીએ પોતાના સર્વ મનોરથો ભાગી નાખ્યા એવું કહી કથન કરી કૈકયીને સંદેશો મોકલાવે છે, ' રામ ગયો. તારૂં પ્રિય થાઓ. મને પણ પ્રાણ છોડે છે. પુત્રને જલદી બોલાવ. પાપ સંકળ થાઓ. ' સુમન્ત્ર સંદેશો કહેવા બંધ છે.

દશરથ અન્તિમ દશાએ પહોંચે છે; પોતાના પૂર્વજોને જુએ છે. ધીમે ધીમે બેલાન થાય છે. કંચુકી રાજા ઉપર ચાદર ટાંકે છે. બીજો અંક પૂરો થાય છે.

રામના વનવાસનું પરિણામ આવી ગયું. દશરથ રાજાની અન્તિમ સચતા પ્રમાણે કૈકયીએ ભારતને બોલાવ્યો હતો.

ત્રિજ્ઞ અંકના પ્રવેશકમાં કવિ સામાજિકાની તંગ મનોદશાને રિચિત બદલી જગ શિથિલ કરે છે. રથળ અયોધ્યા નગરીની બહાર પ્રતિમાશૃદ્ધ છે. સુધાકાર-ચુનો દેનાર-બધું સાફ-સુફ કરી આર્થ સંલવકની આત્મા પ્રમાણે પોતે બધું કર્યું છે એમ કહી સુવે છે. ત્યાં એક ભટ-સીપાઇ-એની પાસે આવી એને લગાવે છે, અને ગાળ દઈ કાંઈ કામ કરતો નથી એમ કહી ફરી લગાવે છે. સુધાકાર ઉધમાંથી જાગતાં ચીકાવે છે અને થોડીક વાર એ ભટના સામુ બોલે છે; પણ વધારે માર પડતાં એ રોષ પડે છે અને પોતાનો અપરાધ જાણવા માગે છે. ભટ- ' ના, અપરાધ નથી કર્યો ! મેં ' સંદેશો નહોતો મોકલાવ્યો કે રામના રાજ્યભંજને લીધે સ્વર્ગ પામેલા મહારાજ દશરથના પ્રતિમાશૃદ્ધને જોવા ટોશલ્યા આદિ આપું અન્તઃપુર આવવાનું છે ? અંહીઆ તો શું કર્યું છે ? ' સુધાકાર કચુતરના માળા વગેરે કહાડી નાંખી પોતે કંઈક સાફસુકું કામ જતાવે છે. ભટ સતોષ પામી એને જવાનું કહે છે. પ્રવેશક પૂરો થાય છે.

અયોધ્યાના માર્ગમાં રથમાં બેઠેલા ભરત અને સારથિ પ્રવેશ કરે છે. ધણી વર્ષોથી આ રાજકુમાર મોંસાળમાં રહેલો છે. અયોધ્યાના વૃત્તાન્તથી તે ખીનવાદી છે. ભરત દાખલ થતાં કહે છે ‘સુત ! લાંબા કાળથી મોંસાળમાં રહેવાથી વૃત્તાન્તથી અવિજાત છું. મેં એમ સાંભળ્યું છે કે મહારાજની તબીબત બહુ બગડેલી છે. તો કહો કે પિતાને શો વ્યાધિ છે ?’ સારથિ-‘મોટો હૃદયપરિતાપ છે.’ ભરત સ્પષ્ટીકરણ અર્થે પ્રશ્ન પૂછે બળ છે. જવાબમાં જાણે છે કે આશા દૈવની છે. સારથિ તને ત્વરાથી રથ હાંકવા કહે છે. રથ વેગથી ચાલે છે. ભરત રથવેગનું વર્ણન કરે છે. સારથિ વૃદ્ધોની ઘટા ઉપરથી અયોધ્યા પાસે આવ્યાનું જણાવે છે. ધણી વર્ષો થેર આવતાં ભરતના મનમાં કાંઈ કાંઈ વિચારો આવે છે: ‘હું સ્વર્ગનતે જોવા ઉત્સુક હોવાથી માફ મન કેવી ત્વરા કરે છે ! માફ શિર પિતાના પગમાં જાણે પડ્યું, સ્નેહાળ રાત્રીએ જાણે મને ઉભો કર્યો, ભાઈઓ બધા એકદમ ભેગા થઈ ગયા, માતાઓ આંસુથી જાણે મને ભીંજવે છે. પિતાજીના જોવા છે, મદાન છે, પ્રૌઢકાય છે એ રીતે સેવા સાથે નોકરો જાણે મારી સ્તુતિ કરે છે, અને કદમણ્ણને મારાં વેપ અને ભાપા ઉપર જાણે હસતો જોઈ છું.’ સારથિ કુમારના આ વિચારો સાંભળી નીસાસો મુકે છે. ‘કુમાર નિષ્કળ આશા રાખી અયોધ્યામાં પ્રવેશ કરે છે, જાણતાં છતાંજી અમે જણાવતા નથી. પિતાનો પ્રાણુત્યાગ, માતાની ઐશ્વર્યલુબ્ધતા, અને મોટાભાઈનો પ્રવાસ આ ત્રણ દોષોને શાણુ જણાવે ?’

એક ભટ આવી ભરતને મળે છે. ઉત્સુક ભરત પૂછે છે ‘શું શુદ્ધ મારી સામે આવ્યો છે ?’ ભટ જણાવે છે ‘તે આવ્યો છે; પણ ઉપાધ્યાયોએ કહ્યું છે કે એક નાડિકા પછી કૃત્તિમા પૂરી થશે. શાહિણી બેઠા પછી કુમારે પ્રવેશ કરવો.’ ભરત શુરજનની મુશ્કેલીને માન આપે છે. વિશ્રામ ક્યાં કરવો એની શોધ કરતાં વૃક્ષોમાંથી દેવકુલ દેખાય છે. લાંબા દેવતાપૂજન અને વિશ્રામ લેવાની ઇચ્છા કરે છે; રથને ઉભો રખાવે છે. પોતે ઉતરી ઘોડાને વિશ્રાન્તિ આપવાનું કરી દેવકુલમાં દાખલ થાય છે. પોતે આ દેવકુલથી અજાત છે એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી. જૂનો રાજા મરી જાય અને તેની પ્રતિમા થાય ત્યારે જ એ મંદિર તરફ સાધારણ રીતે ધ્યાન એવાય. અને વળી વધારામાં ભરત લાંબાકાળથી મોંસાળમાં રહેલો હોવાથી તેને એની ખગર ન હોય એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે. આમ આ દ્રવિકલ્પિત પ્રસંગની સ્પષ્ટતા વિશે શંકા લાવવાનું કારણ નથી.

પુષ્પો અને અક્ષત ગોડવેશાં છે, એમાંથી બસિ દેખાય છે, ભિતો ઉપર ચંદનના માપા મારેલા છે, દારોને માળાઓ લટકાવી મુગ્ધોભિત કરેલા છે, વેળું પાથરેલી છે. આ બધી વ્યવસ્થા જોઈ ભરતને શંકા થાય છે ‘આજે કાંઈ પર્વ છે એટલે આ તૈયારી છે કે એતો દમયંતીની રીવાજ છે ?’ ‘આ ક્યા દેવનું સ્થાન દર્શો.’ દેવને ઝોળખવા ચિહ્ન શોધવા પ્રયત્ન કરે છે, ‘અંહીઆ કાંઈ આયુધ અથવા ધ્વજ જેવું બાહ્ય ચિહ્ન દેખાતું નથી.’

ભરત અંદર પ્રવેશ કરે છે, મર્તિઓ જોઈ પોતાનો આનંદ વ્યક્ત કરે છે. ‘અરે! પાપાણીનું ક્રિયામાધુર્ય ! અરે! આકૃતિઓની ભાવગતિ ! દેવને ઉદ્દેશની કરેલી છે છતાં આ પ્રતિમાઓ માનુષ્યના વિચાર કરાવે છે.’ દેવોની ગંખ્યા જોઈ કહે છે ‘શું આ ચતુર્દેવત સ્તોત્ર-ચાર દેવોનો સમૂહ-છે ?’ નમસ્કાર કરવાનો

વિચાર કરે છે. પણ મન્ત્રોચ્ચાર વિના દેવોની અર્ચા કરે છે એટલે એ પ્રણામ વાર્ષિક (વૃષભ એટલે શ્વેતકેતવો) થવાનો. પ્રણામ કરવા ન્નય છે એટલામાં દેવકુલિક દાખલ થાય છે, અને એ પ્રતિમાઓને મળતા પુરુષને જોઈ આશ્ચર્ય પામે છે. તે ભરતની પાસે જાય છે. ભરત 'નમોસ્તુ' કહી મૂર્તિઓને નમસ્કાર કરવા જાય છે ત્યાં એને રોકે છે. ભરત કારણ પૂછતાં તે જણાવે છે 'તે દેવો નથી પણ ક્ષત્રિયો છે.' ક્ષત્રિયો છે એમ જાણી ભરતને વિશેષ જિજ્ઞાસા થાય છે. ભરત- 'એમ કે ? આ ક્ષત્રિયો છે ? એ કયા ?' દેવકુલિક- 'ઈન્દ્રાકુઓ.' ભરત આનંદ પામે છે. 'ઈન્દ્રાકુઓ ! આ તો તે અયોધ્યાના માલિકો, દેવોને અસુરપુરનો 'નાશ કરવામાં મદદ કરનારા, પોતાના મુકૂત્યોથી સકલ પ્રજા સાથે ઇન્દ્ર લોકમાં જનારા, એ પોતાના જીજ્ઞાસુવડે આખી વસુમતી-પૃથ્વી-મેળવનારા, અને મૃત્યુ પણ એમની ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તનાર હોવાથી દીર્ઘકાળ સુધી અંત નહિ પામેલા !' ભરત અત્યેકના નામ જાણવા પ્રયત્ન કરે છે, 'કહો સારે આ કોણ ?' દેવકુલિક ક્રમે ક્રમે દરેકના પ્રસિદ્ધ કાર્યોના ઉલ્લેખ પૂર્વક નામો સૂચવે છે. વિશ્વજિત યજ્ઞનો પ્રવર્તાવનાર ધર્મપ્રદીપ પ્રજ્વલિત કરનાર દિલીપ, દાનવીર રઘુ, પ્રિયાવિયોગની ઝ્વાનથી રાજ્યભાર છોડી સતત અવનૃથ રનાનથી પવિત્ર થયેલ અજ. ભરત એ જધાને નમસ્કાર કરે છે. એની દૃષ્ટિ ચોથી પ્રતિમા ઉપર પડે છે, પણ એનું નામ પૂછવાને બદલે ભરત પૂછે છે 'અરે ! બહુમાનથી ચિત્ત વ્યાક્રિમ થતાં બરાબર ધ્યાનમાં ન રહ્યું. કહો જોઈએ આ કોણ ?' એમ ફરીથી દરેક વિશે પ્રશ્ન પૂછે છે.

દે. કુ.- 'આ દિલીપ,' ભ.- 'મહારાજના પિતૃપિતામહ, પછી?' દે. કુ.- 'અત્રભવાન રઘુ,' ભરત- 'મહારાજના પિતામહ, પછી?' દે. કુ.- 'અત્રભવાન અજ,' ભ.- 'તાતના પિતા' (ફરીથી પૂછે છે) 'શું શું ?' દે. કુ.- 'આ દિલીપ, આ રઘુ, આ અજ.' ભરતનું મન એક શંકાનું આશંબન કરે છે, અને પૂછે છે 'આપને કંઈક પૂછતું છે, જીવતાંઓની પણ પ્રતિમા રથપાથ છે ?' દેવકુલિક ભાર દઈ જવાબ આપે છે: 'નહિ જ. આત્મા-તોની જ.'

આ પ્રસંગના નિરૂપણમાં કવિની અદ્ભુત કળાનું તેમ જ ચિત્તચાપારના સૂક્ષ્મ અદ્ભુત દર્શન થાય છે. ભરત આનંદ ઉત્સાહ ભર્યો મંદિરમાં દાખલ થાય છે, અને આ ઇન્દ્રાકુઓ છે જાણી પોતાને દર્શન માટે ધન્ય માને છે. દરેકનાં નામ જાણે છે, પણ ચોથી પ્રતિમા જોતાં પિતાજીની માંદગીના જ્ઞાનના સંસ્કાર અનિષ્ટ દુઃખકારક જ્ઞાન તરફ જતાં ચિત્તને રોકે છે. ચિત્તના આવા આપાર રપટ ભાનથી ચતાં નથી, પણ સંસ્કારોના કાર્યના પરિણામ પ્રમાણે ચિત્ત પ્રવૃત્તિ કર્યા કરે છે. અનિષ્ટ તરફ જવાની મન કેવી ના પાડે છે તેનું આમાં સુરેખ દર્શન થાય છે. પિતાના વિચારની બાજુ બાજુ ચિત્ત ખેંચાય છે-એ ભરત જે રીતે 'આ પિતાજીના પ્રપિતામહ' એમ દરેકને જોજો છે એ ઉપરથી દેખાઈ આવે છે. પિતાજીને મળવાની ઉત્કટ અભિલાષા અનિષ્ટ જ્ઞાનના અદ્ભુત અન્તરાધરૂપ થાય છે; પણ બીજી બાજુ બાહ્ય પરિસ્થિતિ એના ચિત્તમાં દાખલ થવા આશ્વાત કર્યાં ન કરે છે, અને એ રીતે વિચારોની ખેંચતાણ થાય છે. બાહ્ય પરિસ્થિતિમાંથી ઉત્પન્ન થવાના જ્ઞાનની સંભાવના અને મનના તે અદ્ભુત ન દરવાના પ્રયત્નના વિરોધમાંથી શંકાસ્પે એક આરા પેદા

થાય છે; અને ભરત છેવટનો સવાલ પૂછે છે. પણ અતિકાન્તોની જ પ્રતિમા થાય છે એ ખબર મળ્યા પછી એનું મન પાછું પડે છે. ચિત્ત આ છેવટના આધાતને જવાબ આપેલું થઈ આવે છે. ભરત દેવકુલિકને આગળ પૂછ્યા વિના જ રત્ન માગે છે. પણ આથી તો દેવકુલિકનું આશ્ચર્ય વધે છે અને એ સુવાનને ઉભો રાખી પૂછે છે ‘જેણે પ્રાણ અને રાજ્ય સ્ત્રીશુલ્ક માટે લજ્જા દીધા એ દશરથની પ્રતિમા વિષે તું કેમ પૂછતો નથી?’ ભરત ‘હા તાત’ કહી બે ભાન થઈ પડે છે. આ રીતે જે અનિષ્ટ જ્ઞાનથી ચિત્ત દૂર નાસવા ફાંફાં મારતું હતું તે અનિષ્ટ ખીજાં ધોરતર અનિષ્ટો સાથે તેના ઉપર આધાત કરે છે, અને ચિત્તને વિહ્વલ થઈ ચૂર્જિત થાય છે.

ભરત ભાનમાં આવે છે, પણ હવે ખીજા ભત્રીજા જ ભરત આપણે જોઈએ છીએ. આનંદી નિર્દોષ અદ્વેતો રાજકુમાર હવે એ નથી. એક ક્ષણમાં-રાજકુલમાં યજ્ઞેલી ઉચ્ચ પાયલ જાણી લે છે, અને એનું પ્રયોજન પોતે છે એ સમજી લે છે. એના પવિત્ર ચિત્તને આ મોટું ક્ષત્ક લાગે છે, અને એ દૂર કરવાને તૈયાર થયેલું ચિત્ત ખીજા દિશામાં જ વિધાસે છે, પરિણમે છે.

જનતાની સાથે ભરતને પોતાના ચિત્તની દશાનું ભાન થાય છે. હૃદય! તારી કામના પૂરી કર. જેની તું શંકા કરતું હતું તે પિતૃમરણ. સાંભળ. તો પણ ધૈર્ય પામ પણ આ નીચ શુલ્ક શબ્દ મને અડકે તો તો ખરેખર આ દેહની વિશુદ્ધિ જ કરવી પડશે.’ એટલે દેહની અમિદારા શુદ્ધિ કરવી પડે. ભરત દલ્તાથી બોલાવે છે ‘આર્ય!’ દેવકુલિકને બોમ આવે છે અને પૂછે છે ‘આપ કે કયોના પુત્ર તો નહિ ને? ભરત-‘હા, હા, દશરથ-પુત્ર ભરત, કે કયોનો નહિ.’ શુલ્કના દોષથી અસ્પૃશ્ય રહેવા ભરત માતાનો અસ્વીકાર કરે છે. દેવકુલિક-‘તો તો આપની રત્ન લઉં છું.’ ભરત-‘ઉભો રહે! બાકીનું કહી દે.’ દેવકુલિક દશરથના મરણની અને રામાદિના વનગમનની ખબર આપે છે. ભરતને અતિશય આધાત લાગે છે. દેવકુલિક આધાસન આપે છે. ભરત કહે છે ‘પિતા અને ભ્રાતાથી ત્યજન એલી અટવી યજ્ઞેલી અયોધ્યા તરફ પાણી વિનાની નદી તરફ તરસ્યાની જોમ હું જઈ છું.’ એકવાર આ દુઃખદ બનાવ તરફ મન વળ્યા પછી એ જ દિશામાં વેગથી મન દોડે છે, અને વધારે જાણવા માગે છે. ભરત કહે છે કે બધું વિસ્તારથી સાંભળવાથી એનું મન સ્થિર થશે. દેવકુલિક વિસ્તારથી કહેવા માંડે છે. પણ એને બોલતો અટકાવી પોતાની કડપનાવડે બધું કહી દે છે, અને છેવટે ઉમેરે છે ‘પ્રજ્ઞાજનો મને રીટકાર આપે છે.’ ભરત ચૂર્જિત થઈ પડે છે. એટલામાં પ્રવેશકમાં સૂચના પ્રમાણે કૌશલ્યાદિક આવતાં જણાય છે. દેવકુલિક કહે છે ‘યોગ્ય સમયે રાણીઓ આવી. પુત્ર મૂર્છા પામ્યો છે તે સમયે માતાનો રપર્શ જલાંજલિ રાગો થશે.’

સુમન્ન આવે છે. રાણીઓને માર્ગ જતાં છે; અને આ ઉંચા પ્રતિભાગૃહનું વર્ણન કરે છે. પણ ભરતને પડેલો જોઈ રાણીઓને રોકે છે. ‘પ્રવેશ ન કરશો, ન કરશો. આ કોઈ ઉમ્મર લાયક રાજના જેવો પડ્યો છે.’ દેવકુલિક-‘પરશંકા કરવાની જરૂર નથી. એને ભરત જાણો.’ દેવકુલિક આશ્ચર્ય જણાય છે. રાજમાતાઓ એક-

દમે અંદર આવે છે, અને 'બેટા બેટા' કહી પ્રત્યાપ કરે છે. ભરત કાંઈક શુદ્ધિમાં આવે છે, અને 'આર્ય' કહી સુમન્ત્રને બોલાવે છે. સુમન્ત્ર જાણે દશરથ જ બોલે છે એમ સ્વરસાદરમથી ઘડીભર ભુલી જઈ 'મહારાજ' કહી સંબોધવા જાય છે; પણ 'મહા' કહી અટકી જાય છે. ભરત પૂછે છે 'અત્યારે માતાઓની શી અવસ્થા છે?' માતાઓ જ જવાબ આપે છે 'બેટા આ અમારી અવસ્થા છે,' અને પોતાનું આદર્શ બસેડે છે. ભરતને ધરાધર ભાન આવે છે. અને સુમન્ત્રને પૂછે છે 'આપ સુમન્ત્રને?' 'સુમન્ત્ર' હા પાડે છે, અને પોતાને 'શૂન્ય રથના સારથિ' તરીકે જાણાવે છે. ભરત માતાઓને નમસ્કાર કરવાનો ક્રમ સચવવા સુમન્ત્રને કહે છે. પ્રથમ કૌશલ્યાને 'હું નિર્દોષ છું' કહી નમસ્કાર કરે છે. કૌશલ્યા એને નિઃસ્નતાપ થવા કહે છે, પણ ભરતને એમ લાગે છે જાણે કૌશલ્યા એને મહેલું મારે છે. સુમિત્રાને નમસ્કાર કરે છે. પછી કેકેયીને ઉદ્દેશી સુમન્ત્ર કહે છે, 'આ તારી જનની.' ભરત રોષથી લલુકી ઉઠે છે 'આ પાપીણી ગંગા અને યમુના વચ્ચે પેસી ગયેલી કાંઈ કુનદીને જેમ મારી માતા અને માતા વચ્ચે તું શોભતી નથી.' અતિ ક્રુર વચનો ભરત બોલે છે, અને માતાએ ઉભી કરેલી પરિસ્થિતિયું ક્ષણે પોતા ઉપર આવે છે એ ભાનથી ઉત્પન્ન થતો હોલ અને પોતાને એ કૃત્યના ફળ સાથે કાંઈપણ જાતનો સંબંધ નથી એ બતાવવાની તીવ્ર ઇચ્છા એ જુને બે ધ્યાનમાં ન રહે તો-માતા અનેક વર્ષો પછી મળતાં, આ જાતનાં વચન અશુભ ગણાય; અને છતાં એ બોલ હૃદયને ચીરી નાંખે એવા છે, અને સહૃદય પ્રેક્ષક કે વાંચક માટે તરત સમાધાન કરવું કઠિન છે. કેકેયી ધૈર્યથી શાન્ત ઉત્તર આપે છે-'બેટા મેં શું કહ્યું છે?' ભરતના ઉત્તરમાં કૌશી પ્રથમ એના મનને જે વસ્તુ ખુબ દુભાવે છે તે આવે છે. 'શું કહ્યું એમ બોલે છે? અમને અપજ્ઞશથી યુક્ત કર્યાં, આર્યને વશકર્મથી યુક્ત કર્યાં, રાજાને ગૃહમુચ્ચી' ઇત્યાદિ. 'અમને અપજ્ઞશથી યુક્ત કર્યાં' આ ભાનથી ભરત હુંધવાઈ ગયો છે. કેકેયી કાંઈ જવાબ આપતી નથી. કૌશલ્યા આચાર પ્રમાણે જનનીને વન્દવા કહે છે. ભરત એને માતા ગણવાની નાં પાડે છે. 'લોકમાં હું સૌથી પ્રથમ ધર્મને મુકું છું. ભર્તૃદ્રોહના (અધર્મથી) માતાં પણ અમાતા થાઓ.' આ આઘાત કેકેયી માટે સખત છે. શાન્ત રહેલી કેકેયી શાન્તિથી પણ કરણ સ્વરે જવાબ આપે છે 'બેટા મહારાજના રાત્ર વચનનું રક્ષણ કરવા હું તેમ બોલી.' ભ-'શું શું બોલી? કે-'મારો દીકરો રાજા થાય.' ભરત પૂછે છે 'તો શું રામ તમારો પુત્ર નહિ? શું મારા પિતાનો એ ઔરસ નથી, શું ક્રમ પ્રમાણે એ અભિયંકે યોગ્ય ન હતો, ભાઈઓમાં સ્નેહ ન હતો, પ્રજાને શું એ નહોતો રચ્યો?' કેકેયીને જાણે વસ્તુસ્થિતિનો રહસ્ય ન કરવો હોય એમ, ભરતને આ વિષયમાં વધારે બોલતો અટકાવવા ઇચ્છતી હોય એમ, કહે છે 'શુદ્ધહૃદયને શું પૂછવું?' પણ ભરત આ દેખીતા દોષસ્વીકારથી મૂક ન થતાં ઉઠ્યો પૂછે છે 'શુદ્ધમાં વનવાસ પણ કહેવો હતો?' કેકેયી એક ગૃહ જવાગ આપે છે, 'બેટા યોગ્ય રથને અને સમયે જણાવીશ.' પણ ભરતને તો પોતાની જાત ઉપર આવેલું ક્ષણ-કારણ કે ભરતને રાજ્ય મળે તે માટે આ બંધી ઉચ્ચપાયક થયેલી છે-તે જ સાધવા કરે છે, અને એની એ જ વાત જુદી જુદી રીતે કહે છે. 'તમને અપજ્ઞશમાં બે હોલ હતો, તો મારું નામ શા માટે લીધું? કયા કારણથી આ બધું કહ્યું?' ઇત્યાદિ; અને કેકેયીના આ કૃત્યથી નિષ્પન્ન થયેલી દશ વર્ણવી ફરી અસૌમ્ય કરે છે. 'તે' રાત્રના લોભથી રાજાના

પ્રાણ ગયા એ ન ગણકાર્ય, મોટા દીકરાને વત મોક્ષી, દીધો; અરે જનકતનપાને વલ્કલવતી નેષ્ટને તાર દીધ ન કાર્યું ? અહો વિધાતાએ વગ્ગકરિન હૃદય સર્જ્યું છે. 'કેંકરી ઉત્તર નથી આપતી.

સુમન્ત કહે છે 'વસિષ્ઠ, અને. વામદેવ પ્રકૃતિ સાથે અભિષેક લઈ આવે છે; પ્રભુ રાગ વિતાની ન રહેવી નેષ્ટએ.' ભરત કહે છે 'પ્રકૃતિએ મારી પછવાડે આવે.' સુમન્ત આશ્ચર્યથી પૂછે છે 'અભિષેક છોડી આગ ક્યાં જાઓ છો ?' ભરત અભિષેકનું નામ સાંભળી છંછેડાય છે, 'અભિષેક ?' (કેંકરીને ઉદ્દેશી) 'આ બાઈ સાહેબને આપો.' સુમન્ત પૂછે છે 'આપ ક્યાં જશો ?' ભરત- 'ત્યાં જઈ છું કે ત્યાં એ લક્ષમણપ્રિય છે. તેના વિના અયોધ્યા અયોધ્યા નથી; ત્યાં રાખવ છે ત્યાં અયોધ્યા છે. તત્ર યાદ્યામિ યન્નાસૌ ઘર્તેતે લક્ષ્મણપ્રિયઃ । નાયોધ્યા તં યિનાયોધ્યા સાયોધ્યા યત્ર રાઘવઃ ॥ '

ભરત આલો જાય છે. પ્રતિમાગૃહનો પ્રસંગ પૂરો થાય છે. ત્રિન્તે અંક પણ પૂરો થાય છે.

આખા નાટકનું નામ આ પ્રસંગ ઉપરથી પડ્યું છે. આ નાટકમાં કવિનું વિશિષ્ટ નિર્માણ પણ આ અંક જ છે. આ પ્રસંગનું આખા દર્શની દષ્ટિએ મહત્ત્વ વિચારવા જેવું છે. પ્રથમ અંકમાં શાન્ત્યાસન ઉપર આરૂઢ થતા રામને ત્યાંથી ઉતારી ચૌદ વર્ષ માટે વનવાસ કરવા મોકલવામાં આવે છે. ખીન્ન અંકમાં દશરથ સુમન્તના મુખે રામની વનમાં આલ્સા જવાની ખબર સાંભળી ભરતને સત્વર જોલાવવા કેંકરીને કહેવડાવી દેહ છોડે છે. ત્રિન્તમાં ભરત આવે છે. શુદ્ધના ન્યાયથી મળેલું સત્ય તે ભોગવશે એમ સાની અપેક્ષા છે; અને ભરત સાધારણ સ્વાર્થી માણસ હોન તો સરલક્રમમાં તે રાગ ચાત અને રામ પ્રથમ અંકમાં કેંકરીને કહે છે તે પ્રમાણે તો તે અન્યાય પણ ન ગણાત; અને રામ ચૌદ વર્ષ પછી યોગ્ય લાગત તો અયોધ્યા પાછા આવત, અને એ પ્રમાણે, દેખીતી રીતે કેંકરીની ઇચ્છાથી ઉત્પન્ન થયેલી વસ્તુસ્થિતિનો ફેરફાર પોતાનું સહજ પરિણામ પામત. પણ દુનીઆમાં ફેરફારો એમ સરળતાથી માણસનું ધારેલું પરિણામ પામતા નથી. આ ઉચલપાચણનું દેખીતું પ્રયોજન તો ભરતને ગાદી મળે એ છે, નો કે રામની શ્રદ્ધા એમાં કાંઈક ભાવી શુણ્ણ જુએ છે. કેંકરી પોતે અશર્ફલુબ્ધ છે એમ એને જોયા પછી લાગતું નથી, નો કે અમુક વસ્તુ ગૃહ રાખવા પોતે એ દેવ સ્વીકારી લે છે. આથી આખા નાટકના અન્તિમ પ્રયોગક વિશે કુતુહલ પેદા થાય છે. પણ અત્યારે તો અન્તિમ રહસ્યથી અજાત માણસની દષ્ટિએ વિચાર કરતાં કેંકરીની સ્વાર્થી દેખાતી અટપટ વિશ્લેષણ પરિણામ પામે છે.

ગમે તે હેતુથી કેંકરીએ આ પ્રવર્તનનાં ખીજ રોખ્યાં. પણ એક વાર પ્રવર્તન શરૂ થયા પછી અપેક્ષિત ફળનું નિયંત્રણ એ પ્રવર્તન ઉપર રહેતું નથી. પ્રવર્તન પોતા સાથે ગ્રંથ ધરાવનાર વ્યક્તિઓની શક્તિઓને ઝેરે છે, અને તેઓ પોતપોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે પ્રવર્તિ કરે છે; અને આ બધી પ્રવર્તિઓ એક ખીજ ઉપર અસર કરી મળ પ્રવર્તનને જન દિલ જનાવે છે, અને તેની દિશા બદલી નાખે છે. આવાં જન દિલ પ્રવર્તનો મહાકવિઓ જ કળા દ્વારા જતાવી શકે છે; અને નિયતિના જેટલા જ જળથી કવિ અકલ્પ્ય છતાં સહજ રીતે, માણસની અપેક્ષાથી વિરુદ્ધ છતાં જન્યા પછી નિયત તરીકે સ્વીકારાય એવાં પરિણામો જતાવી શકે છે.

ભરતને રાજ્ય મળે તે માટે કંકેયની પ્રવૃત્તિને સાધારણ રીતે તેના વિરોધીઓ ગણાય તેના તરફથી મુદ્દત વિરોધ મળતો નથી. લક્ષ્મણ ચીડાય છે, પણ તે તો વનવાસના કારણે. રામ તો એને ન્યાય ગણી ઉદારતાથી અને નમ્રતાથી આદેશ સ્વીકારી વનમાં પ્રયાણ કરે છે. દશરથ પાંજરામાં પહેલા સિંહની જેમ પછાડા મારે છે, પણ સાત વચનના બંધનને તોડાવાનો, વંશપરંપરાના સંસ્કારથી, એને વિકલ્પ પણ રાક્ય નથી. આ રીતે આખા પ્રવર્તનને સફળ થવા માર્ગ ખુલ્લો છે. પણ તે જ સમયે કોણ કહી શકે કે જેને માટે આ બધી ખટપટ થાય છે તે જ એનો વિરોધી થશે? અરે રાજ્ય નહિ સ્વીકારે એટલું જ નહિ પણ પોતાને કાળે ચએલી આ ઉચ્ચપાયલ પોતાના ઉપર કંઈક જેવી ગણી એ કંઈકને દૂર કરવું એ જ પોતાના કર્તવ્યનું પરમ ધ્યેય ગણી એ ઉચ્ચપાયલને મૂળ સ્થિતિ ઉપર લાવવા સમર્થ પ્રયત્ન કરશે? એવું કોણ કહી શકે કે જે બીજા માટે લાલ ગણી પ્રયત્ન થયો હોય તેને તે બીજાને જ કંઈક ગણી તોડી નાખવા પ્રયત્ન કરશે? પણ આપણે બોયું કે ભરત એમ કરે છે. અને કવિની કુશળતા આ અદ્ભુત પરિણામને સદૃશ રીતે મુકવામાં જ છે, અને પ્રતિમાના પ્રસંગનું એ દષ્ટિએ મહત્ત્વ છે. ઉપર બોયું તે પ્રમાણે પ્રતિમાગૃહનો પ્રસંગ જ ભરતને અગોપ્યા જતાં રોકે છે, તે પ્રસંગ જ ભરત પાસે કંકેયને શીટકાર અપાવી અભિષેકનો ત્યાગ કરાવી એને રામ પાસે મોકલે છે; અને દેખીતી રીતે નાટકનું આખું કાર્ય કોઈ અગમ્ય દિશામાં જતું દેખાય છે. આ પ્રસંગના પરિણામે ભરત પોતાના મંકલ્પ બળથી બાળે વિધિના લેખને ફેરવવા ઉદ્ધૃત થાય છે.

આ રીતે કવિ આ પ્રસંગદ્વારા નાટકના પ્રવર્તનમાં જીવનના જેટલી જટિલતા દાખલ કરી પોતાના પ્રયોજનને સાધવાની પણ તૈયારી કરે છે. લોકો જેને માથે આરોપ મૂકે છે, તેઓની દષ્ટિએ આ ઉચ્ચપાયલની જે પ્રેરનારી છે તેવું દર્શન આ પ્રસંગે થાય છે. પણ એને જોતાં એમ જ થાય છે એ કેકેય આ ન હોય. અને તેથી આ બધી ઉચ્ચપાયલના સાચા પ્રયોજનની ગૃહતા વિષે કુતૃહલ થાય છે; એ ગૃહતા ઉપર 'સલ વચનની ખાતર' આદિથી કાંઈક પ્રકાશ પડે છે, પણ વિગળીના ચમકારાની જેમ કાંઈક પ્રકાશ કરી તે પાછું બધું ઢાંકી દે છે અને તેથી પરિણામે કુતૃહલ વધે જ છે. અને આ નાટકનું પ્રયોજન વધારે ગંભીર તત્ત્વોમાં શોધવાની અપેક્ષા ઉત્પન્ન કરે છે. આ રીતે પ્રતિમાગૃહનો પ્રસંગ સાધારણ રીતે અપેક્ષિત દિશામાંથી નાટકના કાર્યને ફેરવી ગૃહતર અને પારમાર્થિક પ્રયોજન તરફ વાળે છે. આમાં એનું મહત્ત્વ છે.

ચોથા અંકમાં ભરત અને રામનો તપોવનમાં મેલાપ થાય છે, અને ભરત પોતાના માથા ઉપર આવતા કંઈકને દૂર કરે છે. તે પહેલાં ત્રિજ્ઞ અંકના બનાવના સારરૂપ એક નાનો પ્રવેશક અગોપ્યાના રાજકુળમાં કવિ મુકે છે. પ્રતિમાગૃહના બારણે રહી ગએલી વિજયા નામની દારી રાણીઓ સાથે અંદર ગયેલી બીજી નન્દનિકાને જ્ઞાતાન્ત પૂછે છે, 'કંકેય સાથે ભરત કાંઈ બોલ્યા કે નહિ?' નન્દનિકા- 'બોલ્યા? અરે સાચું જોવાએ નમી ધમ્મતા.' વિજયા- 'ધણું શું? ધણું. રાજ્યલોભિણીએ રામને રાજ્યમદદ કરી પોતાનું વંધવ્ય સાધ્યું, અને લોક દુઃખ પામ્યા. લક્ષ્મણી નિર્દય છે. ભુકું કંઈ એણે.' નન્દનિકા આ વિષે કાંઈ અભિપ્રાય આપતી નથી, પણ ક્ષત એટલી ખબર આપે છે કે ભરત અભિષેક છોડી રામ-તપોવન ગયા છે.

તપોવનના માર્ગ ઉપર રથમાં બેઠેલા ભરત, સુમન્ત અને સારથિ દેખાય છે. ભરત રામને જોવા આંતર ઘઘ ગયો છે. સુમન્તને પૂછ્યા કરે છે 'ક્યાં છે એ મહારાજનો પ્રતિનિધિ, ક્યાં છે એ સત્ત્વવાળાઓને પણ સુંદર ઉદાહરણરૂપ, ક્યાં છે એ રાજ્યલોભી કૈકેયીના તિરસ્કારરૂપ, ક્યાં છે એ યશસ્વી પાત્ર, ક્યાં છે એ નરપતિનો પુત્ર, ક્યાં છે એ સત્યને અનુચરનારો? મારી માનેપ્રિય કરવાજેલું લક્ષ્મીનો ત્યાગ કર્યો તેને-મારા પરમદેવને-હું જોવા છું-હું છું.' આશ્રમ આગળ પહોંચે છે, રથમાંથી ઉતરે છે અને નિવેદનનો પ્રસંગ આવે છે. સુમન્ત પૂછે છે નિવેદન કેમ કરવું. ભરત-કહો કે રાજ્યપ્રપ્ત્ય કૈકેયીના પુત્ર આવ્યો છે. 'સુમન્ત એમ કહેવા ના પાડે છે, અને રહેજ ઠપોડા આપતો હોય એમ કહે છે 'શુરજનવિશે જુદું જોલવાનું' હવે જરા કરો.' ભરત રીશમાં પોતાના માથે દોષ બોલે છે. 'કહો કે કૈકેયીકુલમાં રક્તક્રમ્ભ ભરત આવ્યો છે.' એ પણ સુમન્ત કહેવાની ના પાડે છે. ભરત પોતે જ પોતાનું નિવેદન કરે છે 'નિર્ઘ્ન, કૃત્ત, પ્રાકૃત, પ્રિયસાદત કાષ્ઠક આપના ઉપર ભક્તિવાળો આવ્યો છે. ઉઠો રહે કે જાય.'

આ બધા વચ્ચોળી એક વાત સ્પષ્ટ થાય છે. ભરત એમ જણાવા માગે છે કે આ બધાનો જોત્તે જોના માથે નથી. પોતે મોટાભાઈ ઉપર ભક્તિવાળો છે.

પહેલાં અંકમાં વન જતાં જોએલાં રામ સીતા અને લક્ષ્મણ સાથે દેખાય છે; અને પિતાના જેવા સ્વરથી આ ટોણ જોલે છે એમ સંજ્ઞા કરતા આવે છે. લક્ષ્મણને પણ સ્વરસંયોગ બ-ધુગ્નનું માન પેદા કરે છે. રામને પણ એમ લાગે છે. જાણે ભરતની જ ટંકા આવી હોય એમ કહે છે, 'મારૂં દેવું લીંબાય છે. વત્સ લક્ષ્મણ એ ટોણ છે?'

લક્ષ્મણ ભરતને જુગે છે, રામ જેવો લાગે છે પણ જોગખતો નથી; સુમન્તને જોગખી લે છે. ભરત નમસ્કાર કરે છે. લક્ષ્મણ આશીર્વાદ આપી સુમન્તને પૂછે છે 'તાત અન્નભવાન્ ટોણ છે?' સુમન્ત જોગખાવે છે. લક્ષ્મણ આશીર્વાદ આપી રામને ખજર આપવા જાય છે, 'તમારા દર્પણ સમે ભરત આવ્યો છે.' રામને સાનન્દ્યાશ્રય થાય છે; સીતાને કહે છે 'મૈથિલિ ! ભરતને જોવા નયન વિશાળ કર.' સીતા સાનન્દ્યાશ્રય પામે છે. રામ ભરતને જોવાવવા લક્ષ્મણને જવા કહે છે, પણ તેને રોડી સીતાને મોકલે છે. 'માન માટે આ જ જાય; માતાના જેવા સ્નેહથી હર્ષાશ્રુ સાથે આ જ જોવાવે.' સીતા જાય છે. ભરત આ 'સ્ત્રીમય તેજને' નમસ્કાર કરે છે. બધાં રામ પાસે જાય છે, ભરત નમસ્કાર કરે છે, રામ એમથી બેઠે છે. ભરત-**'અનુદ્યોતોઽસ્મિ'**. સુમન્ત મળે છે. દશરથ રામના અવસાનની ખબર મળ્યા પછી પોતે પેલીવાર મળે છે એટલે પાછળ રત્યો છે. મેલાપથી પિતાના અવસાનનો શોક ફરી જાગે છે. રામ લક્ષ્મણ પાસે પાણી મંગાવે છે. ભરત એને રોકે છે અને સેવાની અભિલાષથી પોતે પાણી લઈ આવે છે. સીતા પૂછે છે 'આ પણ તમારી સેવા કરશે?' રામ-સુંદર ! અહીં આ લક્ષ્મણ સેવા કરે ત્યાં રવી ભરત મને સેવે !' આ વાતચીતમાંથી સદજ રીતે મુખ્ય વિષય રજુ થાય છે. ભરત કહે છે 'હું' પણ દેહથી અહીં આ જ રવીય; કર્મવરે ત્યાં રવીય. તમારા નામથી જ રાજ્યનું રક્ષણ ચાલુ જશે. 'રામ ઉત્તમ રીતે ભરતને સમજાવે છે 'વત્સ કૈકેયપુત્ર ! એમ નહિ. નહિ. હું' પિતાના હુકમથી વનમાં આવ્યો છું. વત્સ ! અભિમાનથી

કે 'ભયથી કે ભ્રમથી આવ્યો નથી. હું તને કહું 'હું' આપણા કુલતુ' થન સત્ય છે. તમે નીચ માર્ગે કેમ જાઓ છો ?

પિતુર્નિયોગાદહમાગતો વનં

ન વસંતં દર્પન્તિ ભયાન્નં વિભ્રમાત્ ।

કુલં ચ નઃ સંત્યજનં દ્રવીમિતે

કથં ભવાન્ નીચપથે પ્રવર્તતે ॥

સુમન્ત્ર જુઓ છે કે ભરત અભિષેક રીકારવાની ના પાડે છે. સત્યને ખાતર રામ-નો વનવાસનો નિશ્ચય દ્રઢ છે; એટલે તે પૂછે છે 'ત્યારે હવે આ અભિષેકનું ઉદ્દેશ કયાં રહે ?' રામ- 'મારી માતાએ કહ્યું છે ત્યાં જ તે રહો. 'ભરત તો બધું એના મનો-વિકાર પ્રમાણે જ સમજે છે. ત્રિજ્ઞ અંકમાં કૌશલ્યાનો આર્શવાદ એને મહેણા જેવો લાગ્યો હતો, અહીંઆં રામને કહે છે 'આર્ષ કૃપા કરો. મધ્ય ઉપર ધા ન કરો. આપણે એક કુળનાં અને પિતાનાં ફરજંદ છીએ. માતા દોષ એ પુરુષોનો દોષ નથી. આ દુઃખી ભરત તરફ જુઓ. 'સીતાનું હૃદય ભરતના વચનોથી પીગળી જાય છે. રામ અફસોસ કરે છે કે આવા પુત્રને એનાં વિના જ દશરથ દેવલોક પામ્યા. ભરતને ખાતરી-પૂર્વક આજ્ઞાસન આપે છે કે પોતે એને નિર્દોષ માને છે. ભરતના કહેવાથી પોતે જાત પશુ 'તારે રાગનું વચન અન્યથા કહ્યું ચોગ્ય નથી; તારા જેવો પુત્ર પ્રાપ્ત કરી પિતા મિથ્યાભાષી થાય ?' આ છેવટની દંડીલની ભરત ઉપર અસર થાય છે, 'રામને પાછા લઈ જવાનો આગ્રહ છોડી દે છે; પશુ જણાવે છે 'ત્યાં સુધી તપસ્વીજીવનનો સમય પૂરો થશે ત્યાં સુધી હે રાજન્! તારા પગ પાસે જ રહીશ.' રામ એમ કરેલો એને રોકે છે 'જો રાજ્યને ન રહે તો મારા સમ છે. 'ભરત અનુત્તર થઈ જાય છે. પશુ તે રસ્તો શોધી કઢાડે છે. 'એક કષ્ટકાલ આપો તો તમારા રાજ્યનું રક્ષણ કરું. 'રામ પૂછે છે 'શી કષ્ટકાલ છે ?' ભરત- 'મારા હાથમાં સાચવવા મૂકેલું રાજ્ય ચૈદ્ર વર્ષના અન્તે પાછું સોંપવા ઇચ્છું છું. 'રામ સ્વીકાર કરે છે. ભરત સૌની સાક્ષી માગે છે. ભક્તમણને ઉદ્દેશી 'આર્ષ સાંભળ્યું ?' સીતાને ઉદ્દેશી 'આયે. સાંભળ્યું ?' સુમન્ત્રને ઉદ્દેશી 'તાત સાંભળ્યું ?' સર્વે- 'અમે પણ શ્રોતાઓ છીએ. 'વધારાના વરદાનમાં રામની પાકુકા માગી લે છે. ભરતના આ આચરણથી રામ ઉદ્દગાર કઢાડે છે,

‘સુચિરેર્નાપિ કાલેન યદાઃ કિંચિન્મંયાર્જિતમ્ ।

અંચિરેણૈવ કાલેન મરતેનાથ સંચિતમ્ ॥’

'બહુ વખત પછી મને જે કંઈ થયું મળ્યું, તે ભરતે અસ્પષ્ટતામાં ભેગો કરી લીધો. 'સીતા વચમાં પડે છે અને ભરતની 'પ્રથમ માગણી આપવા' વિનવે છે. રામ આપે છે. ભરત પાકુકા ઉપર અભિષેક કરવા કહે છે. રામ એમ આગળ નમી જઈ કહે છે, 'ભરતને જે એમ તે બધું કરો. 'સુમન્ત્ર પાકુકાનો અભિષેક કરે છે. ભરતનું હૃદય હળવું થાય છે. 'સ્વજન હવે મારા વિષે અંદા રાખશે, નગરવાસીઓને હું ગમીશ,

લોકો. મને જુએ એવો હવે થયો, સ્વર્ગરથ રાજાનો હવે શીલયુક્ત વ્હાલો પુત્ર થયો, ગુણુશાલી ભાઈઓનો સારો અભિપ્રાય મળશે, મોટી કીર્તિ મળશે, ' ઇત્યાદિ.

રાજપુત્ર રામ ભરતને રાજ્ય અગ્રગર સંભાળવાનો આદેશ આપી તુરત જ જવા કહે છે. સીતા સ્ત્રી છે, એનું માતૃહૃદય ખોલી ઉઠે છે, 'હેં આજે જ ભરત જશે?' ધર્મ-કર્મિન રામ ઉતર આપે છે ' અલમતિસ્તનેદેન । આજે જ કુમાર વિજય અર્થે પાછો ફરે. ' ભરત જવાનું સ્વીકારે છે, ' નગરમાં નગરવાસીઓ તને જોવાની આશાથી જ રહેશે. તારા પ્રસાદના દર્શનથી એમને હું ખુશ કરીશ. ' સુમન્વ, દશરથ રાજાનો ધરડો સારથિ, પોતાનું કર્તવ્ય પૂછે છે. રામ— ' તાત ! મહારાજની જેમ કુમારનું રક્ષણ કરજો. ' સુ— ' જો હું છતીશ તો પ્રત્યક્ષ કરીશ. ' રામ ભરતને પોતાની સગવડ જ રથ ઉપર બેસવાનું કહી વિદાય કરે છે. ભરત રથ ઉપર બેસે છે. રામ સીતા અને લક્ષ્મણને લઈ તપોવનમાં માથા નાચે છે. ચોથો અંક પૂરો થાય છે.

ભરત પોતાના મુંઝવણખળથી પોતાના ઉપરનું કંઈક દૂર કરે છે. નાટકના કાર્યની દૃષ્ટિએ રામના રાજ્યસ્વીકારના અન્તરગતો દૂર થઈ જાય છે; અને રાજ્ય સ્વીકાર ન્યાય થાય છે. અહીંયાં સહજ પ્રશ્ન થાય કે નાટકનો અંત અહીંયાં ન આવે ? પણ ત્રીજા અંકમાં કૈકયી અને તેના ઉત્તરો જોયે બરાબર ધ્યાનમાં લીધા હોય તેને આ સંકેત નહિ થાય, એ ગુરૂ દ્રષ્ટ ઉકેલી જ નથી.

પાંચમો અંક તપોવનમાં સીતા-રામના આશ્રમ આગળ ઉઘટે છે. સીતા અને તાપસી પ્રવેશ કરે છે. સીતા તાપસી સાથે વાત કરે છે 'આર્ય! દેવનિર્માણ પ્રુષ્ણેયી ભરાઇ ગયેલો આશ્રમ વાળીને સાફ કર્યો છે. દેવની પૂજાવિધિ આશ્રમમાં રાક્ષસ પેલવથી કરી છે. આર્યપુત્ર આવ્યા નથી એટલામાં બાલજ્યોને પાણી પાઉં. ' ચોંટકે દર રામ પ્રવેશ કરે છે. રામનું મુખ ગંભીર અને શોકમય છે. અભિપ્રેક્ષ લઈ આવેલા ભરતને સ્મત્તની પાછો અથોધ્યા મોકલ્યો છે. ભરત એકલો રાજ્યની ધુરા દેમ વહન કરતો દશે એની રાગને ચિન્તા થાય છે. રામ વિનોદ માટે સીતા પાસે જવા ઇચ્છા કરે છે. સીતાને શોધે છે. પાણી પાએલાં જ્યોતનાં મળ જોઈ રામ તર્ક કરે છે કે સીતા પાસે જ હોવી જોઈએ. એક સુંદર સ્થોકથી તાળ પાણી પાએલાં જ્યોતનું વર્ણન આપે છે.

ભ્રમતિ સલિલં વૃક્ષાવર્તં સફેનમવસ્થિતં

તૃપિતપતિતા નૈતે ક્ષિપ્તં પિવન્તિ જલં સ્વગાઃ ।

સ્થલમભિપતન્ત્યાર્દ્રાઃ કીટાં ત્રિલે જલપૂરિતે

નવવલ્પિનો વૃક્ષામૂલે જલક્ષયરેખયા ॥

જ્યના આલવાલમાં રહેલું શીંગવાળું પાણી ફરે છે, તરસથી ઉડી આવેલા પક્ષીઓ ડહોળાએલું પાણી પીતા નથી, કીટા દર પુરાઈ જતાં જમીન ઉપર દોડી આવે છે, પાણી સમાઈ જવાથી ચએલી રેખાથી જ્યો નવવલ્પવાળાં થયા છે. સીતા દેખાય છે. આ

રાજપુત્રી અને રાજવધૂને આમ કામ કરતી જોઇ રામને અશ્વસ થાય છે, 'જેનો હાથ દર્પણ જાત્રતાં પણ થાકે (રામે પ્રથમ અંકમાં સીતા આભૂષણ ધારણ કરે માટે દર્પણ જાલેલું તે સ્મરણમાં આવે છે) તે આજે ઘડો લઈને વૃક્ષોને પાણી પાવ છે. વન જેમ પોતાની લતાઓને કઠિન કરે છે તેમ સ્ત્રીજનના સૌકુમાર્યને પણ કઠિન કરે છે.' રામ સીતા પાસે જાય છે. 'મૈથિલિ ! તપ વૃદ્ધિ પામે છે ને ?' ધર્મવિદ્ય ન આવતું હોય તો સીતાને ભેસવાનું કહે છે. સીતા ભેસે છે. રામની શોકગ્રસ્ત મુગમુદ્રા જોઇ સીતા કારણ પૂછે છે. રામ કહે છે 'આવતી કાલે પિતાશ્રુતું વાર્ષિક શ્રાદ્ધ છે.' પિતાશ્રુ અને રામને અનુરૂપ તે કૃત્રી રીતે કરાય તેની ચિન્તામાં તે છે. સીતા તેનો સરળ પણ ઉચ્ચ આત્મા વ્યક્ત કરતો ઉત્તર આપે છે, 'આર્યપુત્ર ! સમૃદ્ધિથી ભરત શ્રાદ્ધ કરશે, અને આશ્રમને અનુરૂપ ક્ષોદ્ધત્વથી આર્યપુત્ર કરે. તાતને જો બહુમત થશે.' પણ રામનું રાજકુમારપણું ગયું નથી. રામ કહે છે—'દર્ભમાં આપણા હાથે ગોડવેલાં કૃલો જોઇ, વનવાસનું સ્મરણ પામતાં ત્યાં પણ પિતાશ્રુ રોશે.' આ નાનકડા ગંવાદમાં સીતાનો આત્મા વધારે પૂજ્ય નથી લાગતો ?

પરિવાજકના વેગે રાવણ આવે છે. રામે વનવાસ દરમ્યાન અસુરોનો નાશ કર્યો છે. આસુરી રીત પ્રમાણે વેર વાળવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો છે. રાવણ—'ખરના વધથી વેર કરનાર રાધવને છેતરી સીતાને હરી જવા આવ્યો છું.' અતિથિ તરીકે પોતાને જાહેર કરે છે. રામ સ્વાગત આપી ભેસાડે છે અને સીતાને પગ ધોવા પાણી લાવવા કહે છે. સીતા લઈ આવે છે, રામ એને પરિવાજકની સેવા કરવા કહે છે. પણ માયા ઉઘાડી પડી જવાના ભયથી ગભરાઈ એ 'અરુન્ધતી સગી' ને રોકે છે; રામ સેવા કરવા જાય છે એને પણ રોકે છે. વચનસત્કારથી જ આ અતિથિ સંતોષ માને છે. રાવણ દોંગ ચાલુ રાખવા કહે છે 'ભોઃ ! હું કાશ્યપ ગોત્રનો છું, સંગિપાં ગવેદનું અધ્યયન કર્યું છે, માનવીય ધર્મશાસ્ત્ર, માહેશ્વર યોગશાસ્ત્ર, બાહ્યસ્પત્ય અર્થશાસ્ત્ર, મેધાતિથિનું ન્યાયશાસ્ત્ર, પ્રાચેતસ શ્રાદ્ધકલ્પ—' શ્રાદ્ધકલ્પનું નામ સાંભળી તે તરફ રામ આકર્ષાય છે; કારણ થોડો વખત 'હેલાં જ પિતાશ્રુનું ઉત્તમ રીતે કેમ શ્રાદ્ધ કરવું તેનો તે વિચાર કરતો હતો. રાવણ સ્પૃહાનું કારણ પૂછે છે. રામ પૂછે છે 'નિવપન દાલે શેનાવડે પિતાઓનું તર્પણ કરે ?' રાવણ—'શ્રાદ્ધથી આપેલું બધુંજે શ્રાદ્ધ.' રામને વિશેષની અપેક્ષા છે. રાવણ વનસ્પતિ, પશુપક્ષી આદિમાં શ્રાદ્ધગોષ્ઠનાં નામો ગણાવી જાય છે. પણ રાવણ ઉવટે 'વા' શબ્દ મૂકી વિશેષની અપેક્ષા કરાવે છે. રામ જાણવા માગે છે પણ રાવણે કહે છે એ તો 'પ્રલાવન-સમ્પાદ' છે. રામ તે જ જાણવા આગ્રહ કરે છે. રાવણ ધીમે ધીમે કુશળતાથી જણાવે છે 'હિમાલયના સાતમા કુંજે કાંચનપાર્શ્વ નામનાં મૃગ છે. શ્રાદ્ધમાં તે ઉત્તમ છે.' રામ સીતાને જો પ્રદેશ તરફ જવા તૈયારી કરવા કહે છે. પણ રાવણ એને રોકે છે. 'અતિ-મનોરથ મા કર. કાસલ્યાપુત્ર ! માણસોથી તે દેખાતો નથી.' રામ પરાક્રમથી તે મેળવવા પોતાનો નિશ્ચય જણાવે છે. રામના અસલ અવલેપથી રાવણ આભો યઈ જાય છે. ત્યાં વિજ્ઞાનો ચમકારો દેખાય છે. રાવણ કહે છે, 'હિમાલય આપનો અહીંઆ જ સાતકાર કરે છે. આ રહ્યો કાંચનપાર્શ્વ !' રામ કહે છે. 'મગવતો વૃદ્ધિરેષા' 'એ ભગવાનનો પ્રતાપ !' અજાણતાં કેટલીક વાર કેવું સાચું બોલાઈ જવાય છે. સીતા રામને

અભિનન્દન આપે છે. રામ કહે છે 'એ તાતતું જ લાગ્ય છે કે એ મૃગ પોતે જ અહીં આવ્યો છે.' એનો સત્કાર કરવા લક્ષ્મણને બોલાવા કહે છે. પણ સીતા કહે છે 'લક્ષ્મણને તો આર્યપુત્રે તીર્થયાત્રામાંથી પાછા ફરતા કુલપતિને સામે લેવા મોકલ્યો છે.' રામ પોતે જવાનું કહે છે. સીતા પૂછે છે 'હું શું કરું?' રામ—'લગવાતની સેવા કર.' રામ જાય છે. રાવણુ રામ પછવાડે જોઈ રહ્યો છે. રાધવની પૂજની ઉપેક્ષા કરી મૃગ તો દોડ્યો જાય છે. રામ ધનુષ ઉપર જાણુ ચઢાવે છે. રામની શક્તિ જોઈ રાવણુ ચક્રિત થાય છે. મૃગ એક ફલંગ જેટલા અંતરાયથી તીરથી જયી જઈ વનગહનમાં પ્રવેશ કરે છે. રાવણુ 'અમન્ત્રેકત આહુતિની' જેમ સીતાને લઈ જવા તૈયારી કરે છે. સીતાને એકલાં લય લાગે છે એટલે ઝુંપડીમાં જવા વિચારે છે. રાવણુ રોકે છે. પોતાનું રૂપ પ્રકટ કરે છે. સીતા જવા માંડે છે. રાવણુ એને જવા નથી દેતો. સીતા શપ્થ આપે છે. રાવણુને સીતાનો શપ્થ સ્વર્ગના સાન્નિધ્યથી એ વધારે દાઢક લાગે છે. પણ દિંમત કરી સીતાને પકડે છે. અને રામને જનસ્થાનના તપસ્વીઓ દ્વારા આહવાન મોકલે છે

‘વલાદેપ દશગ્રીવઃ સીતામાદાય ગચ્છતિ ।

ક્ષાત્રધર્મં યદિ સ્નિગ્ધઃ કુર્વાદ્રામઃ પરાક્તમમ્ ॥

આ હું દશગ્રીવ બલાત્કારથી સીતાને લઈ જઈ છું. રામને ક્ષાત્રધર્મ બદાલો હોય તો પરાક્ત કરે.' રાવણુ સીતાને લઈ ચાલવા માંડે છે. ત્યાં રસ્તામાં જટાયુ સામે થાય છે. પાયમે એક પૂરો થાય છે.

છટ્ટાના વિષ્કંભકમાં એ વૃદ્ધ તાપસો દાખલ થાય છે. રાવણુથી હરી જવાતી સીતાનું વર્ણન કરે છે. અને પછી જટાયુ અને રાવણુના યુદ્ધનું વર્ણન કરે છે. જટાયુ પડે છે. જાનને જણા રામને ખબર આપવા જાય છે. વિષ્કંભક પૂરો થાય છે.

પાછા આપણે અયોધ્યાના રાજકુલમાં આવીએ છીએ. કંચુકી પ્રતિહારીને બોલાવે છે અને ભરતકુમારને ખબર મોકલે છે કે રામને મળવા જનસ્થાન ગએલા સુમન્ત્ર પાછા આવ્યા છે. પ્રતિહારી પૂછે છે 'આર્ય કૃતાર્ય યઈ આવ્યા છે?' કંચુકી કોઈ જાણતો નથી. જેટલામાં ચીવરધારી માથે જટાવાળો ભરત અને પ્રતિહારી આવે છે. ભરત પૂછે છે 'સુમન્ત્ર ક્યાં છે?' કાંચન તોરણ દ્વારે ઉભો છે એમ જાણી એને તુરત બોલાવા કહે છે. સુમન્ત્ર પ્રવેશ કરે છે; એને એના દીર્ઘ આયુષ ઉપર કંટાળો આવે છે, 'જેણે પોતાના રાજના મૃત્યુનો, રાજપુત્રની આકૃતનો સાક્ષી જનાવ્યો, અને જેણે સીતાહરણની ખબર મેંભજાવી.' સુમન્ત્ર ભરત પાસે આવે છે. અને ભરત ઉતાવળો ખબર પૂછે છે 'બધાં મળ્યાં?' સુમન્ત્ર જાણે કાંઈ સાંભળ્યું ન હોય એમ સચિન્ત મૂકો યઈ ઉભો રહે છે. પ્રતિહારી કહે છે 'રાજકુમાર આપને પૂછે છે.' સુ- 'બાઈ મને?' ભરત જુએ છે કે સુમન્ત્રને બહુ ખેદ થયેલો છે. ભરત પૂછે છે- 'આપ રસ્તામાંથી પાછા આવ્યા છો?' સુમન્ત્ર- 'કુમાર તારી આજ્ઞાથી રામને મળવા જનસ્થાન જવા નીકળેલો વચમાંથી કેમ પાછો આવ્યું?' ભરત- 'શું કોઈ અથવા શરમથી તેઓ ન મળ્યા?' સુ- 'એવાં વિનિતિને કોઈ કે શરમ કેવાં? તપોવન મેં તેમના વિનાનું ચન્મ જોયું?' ભરત પૂછે છે જેટલા જ સુમન્ત્ર

ઉત્તર આપે છે. ઉત્તરે ઉપરથી સમગ્રય છે કે રામ કિષ્કિન્ધા ગયા છે જ્યાં વાનરો વસે છે. ખબર આપતાં આપતાં સુમન્ત્ર કહી દે છે 'વાનરો પણ ઉપકારને સમજે છે।' ભરત પૂછે છે શી રીતે ? 'સુ-તુલ્યદુઃખ રામે બ્રહ્માન્ય અને હંતદાર સુગ્રીવને મોટાભાઈ વાલીથી મુક્ત કર્યો.' ભરત ચમકે છે. 'તુલ્યદુઃખ શી રીતે ?' સુમન્ત્ર પરતાય છે, 'હાય ! બધું કહેવાઈ ગયું.' પણ તે સંતાડવા પ્રયત્ન કરે છે, 'કાંઈ નહિ કાંઈ. ઐશ્વર્યશ્રાંશની તુલ્યતા.' ભરત એમ છેતરાય એવો નથી. તે પૂછે છે 'તાત શું છાનું રાખો છો ? સ્વર્ગ ગએલા મહારાજના રાખ છે બે સાચું ન બોલો તો.' સુમન્ત્ર-કા ગતિઃ શ્રૂયતામ્ ।

વૈરં મુનિજનસ્યાર્યે રક્ષસા મહતા કૃતમ્ ।

સીતા માયામુષાશ્રિત્ય રાવણેન તતો હૃતા ॥

મુનિજનને કાળે મહાન રાક્ષસ સાથે વેર કર્યું. કપટનો આશ્રય લઈ અને પછી સીતાને રાવણ હરી ગયો.

ભરત-‘શું હરાઈ ગઈ ?’ ભરતને આ ધા કારમો લાગે છે, અને બેભાન થઈ પડે છે. ત્રીણ અંકમાં દશરથના મૃત્યુની, અને રામના વનવાસની, ખબર સાંભળી જે સ્થિતિ થઈ હતી તે જ પાછી અત્યારે થાય છે. અને તેનાથી એ આ બનાવ તો વધારે મર્મભેદક છે. થોડીક વાર પછી જાગે છે, પણ બેચાકળો ચર્ષ જાય છે. ‘અરે હવે હું શું કરું ? કીક સમજ્યો. તાત મારી પછવાડે આવો.’ બન્ને નય છે. પણ ભરત તો રાણીવાસ તરફ જાય છે. સુમન્ત્ર એને રોકે છે. ભરત-‘મારે અહીંયાં જ કામ છે. પ્રતિહારી કેણુ છે ?’ વિજયા આવે છે. ભરત કહે છે ‘માફે આગમન અત્રભવતીને જણાવો.’ પ્ર-‘ક્યાં રાણીજીને ?’ ભ-‘જે મને રાખ ધરે છે તેમને’. પ્રતિહારી ભરતના આ શબ્દો અને તેની મુખમુદ્રા જોઈ વિચારમાં પડી જાય છે, ‘શું હશે ?’ આત્મ પ્રમાણે કરે છે. કેટલી આવે છે, ‘વિજયા ! મને મળવાને ભરત આવ્યો છે ?’ કઈ કઈ લાગણીઓથી-કેટલી આ વાક્ય બોલી હશે ? પોતાનું મોં જોવાનો પણ જેને તિરસ્કાર છે તે એને મળવા આવે છે ! કેટલીને સારાની તો આશા રાખવાની રાત્રી જ હોય ? વિજયા ખબર આપે છે ‘રાજકુમાર રામ પાસેથી તાત સુમન્ત્ર આવ્યા છે. તેની સાથે રાજકુમાર ભરત રાણીજીને મળવા ધરે છે.’ કેટલી વિચારે છે ‘હયા પ્રસંગ ઉપર વળી મને કપકો આપશે !’ કેટલી બીચારી પોતાનો સમય આવી સ્થિતિમાં જ ગાળતી હશે. પ્રતિહારી ભરતને પ્રવેશ કરાવે છે. કેટલી કહે છે ‘બેટા વિજયા કહે છે કે રામની પાસેથી સુમન્ત્ર આવ્યા છે.’ બ્હીતાં બ્હીતાં જ આ વાક્યો કેટલી બોલી હશે ! ભરત કરકાડીમાં બોલે છે-‘એનાથી એ વધારે પ્રિય આપને જણાવું છું.’ કેટલી બીચારી કહે છે ‘કૌશલ્યા અને સુમિત્રાને પણ બોલાવીએ’. ભરત-‘તેઓને સાંભળવા ચોગ્ય નથી.’ કેટલી વિચારે છે ‘હા ! શું હશે ?’ ભરતને પૂછે છે ‘બેટા શું છે ?’ ભરત-‘સાંભળો ! જે પોતાનું રાત્ર્ય છોડી તારા કહેવાથી વનમાં ગયો તેની ભાર્યા સીતાનું

હરણ થઈ ગયું. તારો મનોરથ પૂરો થયો ?' કૈકેયી જવાબમાં 'હ' એટલું જ બોલે છે. ભરતનો રોષ લગ્નકે છે

‘હન્ત મોઃ સત્ત્વયુક્તાનામિશ્વાકૂળાં મનસ્વિનામ્ ।

વધૂમધર્ષણં પ્રાપ્તં પ્રાપ્યાત્રમવર્તીં વધૂમ્ ॥

અફસોસ ! આપને વધૂ પામી સત્ત્વયુક્ત મનસ્વી ધૃતવાકુઓની વધૂનું હરણ થયું.’

• કૈકેયી માટે હવે હદ આવી ગઈ છે. રામના દુઃખની જેમ અવધિ પહોંચી છે. તેમ એ બધાની પોતાના માથેની જવાબદારીની પણ અવધિ પહોંચી છે. વસ્તુસ્થિતિને સ્પષ્ટ કરવાનો પ્રસંગ એને આવ્યો લાગે છે. કૈકેયી વિચારે છે ‘હવે કહેવાનો કાળ આવ્યો છે.’ ભરતને ઉદ્દેશી કહે છે ‘બેટા તું મહારાજના શાપને જાણતો નથી.’ ભરત અતિશય આશ્ચર્યથી પૂછે છે ‘શું મહારાજ શાપને પામેલા હતા?’ કૈકેયી સુમન્ત્રને બધું વિસ્તારથી કહેવા કહે છે. સુમન્ત્ર આશાને માન આપે છે અને વનજનનો શિકાર કરતાં ચક્ષુવિહીન સુનિનો પુત્ર કેવી રીતે મરાઈ ગયો તે જણાવે છે, અને ‘તેને એ રિયતિમાં જોઈને રુદનના અન્તે તે સત્યભાષી સુનિએ કહ્યું ‘જેમ હું તેમ તું પણ પુત્ર-શોકથી વિષત્તિને પામજે’. ભરત-‘આ તો ખરેખર કષ્ટદાયક જ.’ કૈકેયી-બેટા ! આ કારણસર મારી જાતને અપરાધમાં મુકી ‘પુત્રક રામને વન મોકલ્યો, રાજ્યલોભથી નહિ. પુત્રના વિયોગ વિના મહર્ષિશાપ દૂર ન થઈ શકે.’ ભરતને ‘હજી શંકા છે. ‘પુત્રવિયોગની જ વાત હતી તો મને અરણ્ય કેમ ન મોકલ્યો ?’ કૈકેયી-‘બેટા તું તો મોસાળમાં હતો એટલે તારો તો સદજ જ વિયોગ હતો.’ ભરત-‘હારે ચૌદ વર્ષ શા કારણે છતાં ?’ કૈકેયી-‘ચૌદ દિવસ બોલવા જતાં હૃદય પર્યાકુલ થતાં ચૌદ વરસ મોક્ષાઈ ગયાં’, અથવા પાઠાન્તર પ્રમાણે ‘મેં ચૌદ દિવસ એમ કહ્યું અને ગભરાએલી મન્યરાએ ચૌદ વરસ છતાં.’ છેવટનો સવાલ ભરત પૂછે છે ‘સુરજનને આ બધું વિદિત છે ?’ સુમન્ત્ર-‘કુમાર ! વસિષ્ઠ-વામદેવ-આદિને આ અનુમત અને વિદિત છે.’ ભરતનો રોષ ઉતરી જાય છે. લોકતીત તત્ત્વ આગળ એનું માથું નમી જાય છે. ‘ખરે એ તો ત્રિલોકને સાક્ષીઓ છે.’ પોતાના કઠોર શબ્દો માટે ભરત મારી માગવા કૈકેયીના પગે પડે છે; નિજ અંકમાં બાકી રહેલું અભિવન્દન અહીં પૂરું થાય છે. કૈકેયી-‘બેટા કંઈ માતા પુત્રના અપરાધને માફ નહિ કરે ! ઉડ ઉડ એમાં શો દોષ ?’ ભરત ઉડે છે અને રામની મદદ માટે મોટી સેના તૈયાર કરાવવાનું જણાવે છે, અને વીરોચિત શબ્દમાં જણાવે છે

વૈલામિમાં મત્તમજાન્ધકારાં

કરોમિ સૈન્યૈધનિવેશવદ્ધામ્ ।

વલૈસ્તરદ્ભિશ્ચ નયામિ તુલ્યં

ગ્લાનિં સમુદ્રં સહ રાવણેન ॥

પણ એટલામાં અવાજ યાય છે અને ખજાર પડે છે કે કૌસલ્યા સીતાહરણના ખજાર સાંભળી મૂર્છા પામ્યા છે. બધા આશ્ચસન ગાપવા જાય છે. છટ્ટો અંક પૂરો થાય છે.

આ અંકમાં ત્રિજ્ઞ અંકના ગૂઢ નિર્દેશનો નીકાલ ચાય છે. કૈકેયીનું વર્તન સમન્વય છે, અને બીજા વહીલોનું એના તરફ જાણે કાંઈ જ ન બન્યું હોય, એ તદ્દન નિર્દોષ હોય-એવું વર્તન પણ સમન્વય છે. સાથે સાથે આખા નાટકના કાર્યનો વળ ઉઠાવે છે: અને રામે પ્રથમ અંકમાં દર્શાવેલી શ્રદ્ધા સાચી પડે છે. અને આ બધી વિચલપાથકનું મૂળ ક્યાં છે તે પણ સમન્વય છે. અને આ શુંય ઉઠેલવામાં પાંચમા અંકનો રીતાહરણનો પ્રસંગ નિમિત્ત બની તે પ્રસંગ આખા કાર્ય સાથે સુગઠિત બને છે. આ બધું કેવી રીતે ચાય છે તે હુંકામાં જોઈએ.

સૌથી પ્રથમ એ પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થાય છે કે રામને શા માટે રાજગાદી છોડી વન જવું પડે છે. ઉપરથી દેખાતું અને લોકપરિચિત નિમિત્ત કૈકેયીની શુદ્ધલુબ્ધતા છે. પણ આ કારણ પર્થિત નથી. કૈકેયીને આપેલા શુદ્ધની દશરથને સ્મૃતિ ન હતી એમ તો ન જ હોય. તો પછી રામને શી રીતે ગાદી આપવા તે પ્રેરણ છે? રામ જ્યેષ્ઠ છે, યોગ્ય છે એ ખરું, પણ કૈકેયી તરફથી અડચણ આવવાનો સંભવ હોત તો દશરથ રામને ગાદી આપવાનો વિચાર ન કરત. અત્યાર સુધીના કૈકેયીના અનુભવે એ જાતની શંકાને અવકાશ જ નહિ આપ્યો હોય એટલે એકાદી અભિષેકને સમયે કૈકેયી આવી પોતાનું શુદ્ધ માગે એમાં કાંઈક ન સમન્વય એવી ગૂઢતા રહેલી છે. દશરથ અને ભરત અને કેટલાંક નોકરો સિવાય કૈકેયીનો બીજો કોઈ જવાબદાર વ્યક્તિ દોષ કહાડતી નથી. એથી આ ગૂઢતાને ટેકા મળે છે.

ભરત અણુસમજી અને અનુભવો છે; દશરથ છેલ્લી ધડીએ પોતાની બધી આશાઓ છુટી પડે છે એટલે વિશ્વવલ્લ અને ભાન વિનાનો થઈ જાય છે. આ ગૂઢતાનો થોડોક નીકાલ ત્રિજ્ઞ અંકમાં ચાય છે. દશરથને માથે અસત્યનું કલંક કેમ રહેવા દેવાય? કૈકેયીને અપાઠ થયેલું અને તેથી ભરતનું થયેલું રાજ્ય એમ રામને દશરથ આપે તો દશરથને માથે કલંક રહે. (અને એટલા માટે જ યોગ્યા અંકમાં ભરત પાસે રામને રાજ્ય અપાવી રામનો ગાદીનો હક ક્ષિ ન્યાય્ય બનાવતો હશે.) રામ કહે છે કે 'કુલં ચ નઃ સત્યઘનમ્.' આ સત્યઘન કુલને અસત્યમાંથી બચાવવું એ કુલનો ધર્મ આ કાર્યનું પ્રથમ પ્રેરક બળ; પણ આટલાથી તો રામવનવાસ અને એથી ઉત્પન્ન થયેલું દશરથનું મૃત્યુ આદિ આકસ્મિક પરિણામો રહી જાય છે. એ બધાનું નિરાકરણ આ અંકમાં મળે છે. દશરથના માથે યુનિનો શાપ હતો; એ વૃદ્ધ રાજા નિઃશાપ થાય એમ એ કુલના દેવત જેવા વસિષ્ઠ અને વામદેવાદિ પણ ઇચ્છતા, અને તે અંગે વ્હાલામાં વ્હાલા પુત્રનો દુઃખદ વિયોગ કરાવવો આવશ્યક હતો. ૫ ભવંકર અપવાદ બહારી લઈ રામને રાજ્યપ્રષ્ટ કરી વન મોકલવા એ બધું કૈકેયીએ રામને નિઃશાપ કરવા કહ્યું છે એ કૈકેયીના કહેવાથી અને સુમન્ત્રની સાખથી જણાય છે. આ રીતે આખા નાટકના કાર્યનું મૂળ ઇક્ષ્વાકુ કુળને સત્ય અને શુદ્ધ રાજવાના પ્રયત્નમાં છે. નાટકની બહાર શોધવું હોય તો દશરથ રાજના પોતાના પ્રમાદમાં છે. શુદ્ધમાં રાજ્ય આપ્યું એ પણ પ્રમાદ

૫. આ નાટકમાં જણાવ્યા પ્રમાણે શાપમાં શબ્દ 'સમાન વિપત્તિ' છે, આથી રામનું મૃત્યુ થશે એમ કૈકેયી જાણતી હશે એમ ન કહી શકાય.

અને મુનિના પુત્રને હણ્યો એ પણ પ્રમાદ. એનાં કૃણ એને પોતાને અને આખા કુટુંબને આપવા પડ્યાં. પણ છેવટે કુલ શુદ્ધ રહ્યું. કવિએ કર્ણુભાર નાટકમાં સ્વકર્મનું નિયતકૃણ માણ્યને કેવું સતાવે છે એ જતાલ્યું છે. અહીંઆં પણ એનો એવો હેતુ દર્શો ?

પણ આ સમાલોચનામાં હજી એક શું ચ રહે છે. કૈકેયી પોતે જાણે છે એ બધું કહી વસ્તુ ઉપર પ્રકાશ પાડે છે. પણ કૈકેયી આ બધું આટલું મોડું કેમ કહે છે ? આના ઉત્તરનું સૂચન યૌદ દિવસના યૌદ વરસ થઇ ગયાં એમાં ગમે છે. કૈકેયીએ વિધિના લેખ બદલવા પ્રયત્ન કર્યો, 'યૌદ દિવસના વિયોગની વિપત્તિથી મહારાજ નિઃશાપ થશે' એમ ધારી આ બધી ખટપટ કરી. પણ એમાં જ પોતે ફસાઇ ગઇ. અને જીવનમાં જેમ બને છે તે રીતે પરિણામ ધાર્યો કરતાં એવડું મોડું અને લયપ્રકર આવ્યું કે ધીરજ રાખ્યા વિના છૂટકો ન રહ્યો. ભરત પ્રથમવાર એના દીક્રને આઘાત પહોંચે એવું બોલે છે ત્યારે 'રાજનું સત્ય વચન રક્ષવાનું' એક કારણ આપે છે. પણ ભરત એ માનવા તૈયાર નથી એમ જોઇ કૈકેયી દોષનો સ્વીકાર કરી મૌન રાખે છે. બીજાવાર ત્યારે આઘાત પહોંચાડે છે ત્યારે એ 'શાપની વાત' કહી દે છે. ભરતને આશ્ચર્ય થાય છે, પણ સુમન્ત્રની સાખ અને વસિષ્ઠવામદેવાદિની એમાં અનુમતિ છે એમ જાણી તે માને છે. ભરતે બોલતાં બોલતાં બહુ બોલી નાખ્યું, એટલે એનું મન પણ પાછું પડ્યું દર્શો, નરમ થયું દર્શો, એટલે એ પણ માનવા માટે વધારે અનુકૂળ બન્યું દર્શો. અને કૈકેયીને માટે પણ વધારે ઈર્ષ્ય રાખતું અચકચ હતું. બને ત્યાં સુધી આ બધું કુઝંબ અને પોતાની નિન્દા સહન કરી લીધી. જાણનારા જાણુતા હતા, અને ભરત માનવાને તૈયાર ન હતો એટલે મૌન રાખ્યું. અને અસહ્ય થયું ત્યારે બધું કહી દીધું. આ નવો પ્રસંગ કલ્પવામાં કવિનો હેતુ આનું કાંઇક જતાવવાનો દર્શો.

સાતમા અંકમાં રામના વિજયની વાત સાંભળીએ છીએ. જે તાપસો પ્રવેશ કરે છે. નન્દિસક કુન્નિપતિની વિગતિ જણાવે છે, 'રાક્ષસોનો અને રાવણનો નાશ કરી, વિભીષણનો લંકામાં અભિષેક કરી, દેવ દેવર્ષિ સમક્ષ સિદ્ધ થએલા વિમલ ચરિત્રવાળા સીતાને લઈ, રીંછ રાક્ષસ અને વાનરોના અગ્રેસરોથી વીંટળાએલા રામચન્દ્ર આવે છે. તેમનો સત્કાર કરવાની આશ્રમના પૈત્રવ પ્રમાણે સર્વ સામગ્રી તૈયાર કરવાનું' કહે છે. 'બધી તૈયારી થઇ છે પણ પેલો બીચારો તપસ્વી રાક્ષસોથી બંદીએ છે. નન્દિ-પણ એ હવે વિભીષણને વચ છે' એમ કહી એને શાન્ત પાડે છે. રામની સ્તુતિ ગાતાં બંને જણા જાય છે.

રામ પ્રવેશ કરે છે. રામ સંતોષપૂર્વક પોતાની સ્થિતિ જાહેર કરે છે. 'રાવણનો નાશ કર્યો, શુભસમગ્ર વિશુદ્ધ સીતાને પાછી મેળવી, શુરઓનું વચન અન્ત સુધી પૂરું કર્યું, અને મુનિજનનો પુષ્કળ સંગ પ્રાપ્ત થયો.' સીતાની રાહ લુએ છે. સીતા તપસ્વિનીઓ સાથે વાતો કરતી મન્દ મન્દ ગતિથી આવે છે. બધાં મળે છે અને પૂર્વપરિચિત

તપોવન જોતાં પૂર્વનાં પ્રસંગો એ યાદ આવે છે. કાંચન પાર્શ્વમુગ્ધો પ્રસંગ પશુ રામસંભાળે છે. એથી સીતા કમ્પી ઉઠે છે. રામ જોને શાન્ત કરે છે. એટલામાં મોટું સૈન્ય આવતું હોય એવાં બધાં ચિહ્નો જણાય છે. લક્ષ્મણ ખબર આપે છે. ભરત મોટા સૈન્ય સાથે માતાજીને લઇને આવે છે. રામ સીતાને સામ્રાજ્યોને આગળ કરી આવતા ભરતને જોવા તૈયાર થવા કહે છે. સીતા-‘ધન્યવા થોડા સમયે ભરત આવ્યો.’ ભરત માતાજી સાથે પ્રવેશ કરે છે. ભરત કહે છે. ‘પ્રાપ્તોઽસ્મિ તુષ્ટહૃદયઃ સ્વજનાનુવન્ધઃ ।’ સ્વજનોની સાથે સંતુષ્ટ હૃદયથી આવી પહોંચ્યો છું.’ રામ આદિ માતાજીને નમસ્કાર કરે છે. ભરત રામાદિને નમસ્કાર કરે છે. હેવટે ભરત ગમને કહે છે ‘આર્થ ! રાજ્યભાર સ્વીકારો.’ રામ પૂછે છે ‘શી રીતે ?’ કૈકયી જવાબ આપે છે ‘એટા એ ચિરઅભિલષિત મનોરથ છે.’ રામનું રાજ્યારોહણ હવે ન્યાય થયું. રાજ્ય કૈકયીનું હતું, અને કૈકયીએ રામને આપ્યું. રાજ્ય આપવાનો દસરથને દંક ન હતો.

સતુષ્ઠ આવે છે, સૌને મળે છે અને ‘વસિષ્ઠ વામદેવ પ્રકૃતિઓ સાથે અભિષેક લઇ આવે છે’ એની ખબર આપે છે. કૈકયી રામને કહે છે “જા બેટા ! અભિષેકની અભિલાષા કર.” રામ-‘જેવી માતાની આજ્ઞા.’ રામ જાય છે; અભિષેક પામ્યાની નેપથ્યમાં જય થોપણા ચાલે છે. કૈકયી પોતાનો આનન્દ અને સતોષ જાહેર કરે છે. અભિષેક પામેલો રામ સપરિવાર આવે છે. પિતાને સ્વર્ગમાં સતોષ પામવાનું કહે છે, કારણકે તેની કમ્પા હવે પૂરી થઇ છે, રામ રાજ થયો છે. ચારે ભાષાઓ આનન્દ વ્યક્ત કરે છે. કંચડી વિભીષણના તથા સુગ્રીવ હનુમાન આદિના ‘દિષ્ટ્યા વર્ધતે’ ના ખબર લઇ આવે છે. રામ કહેવાડવે છે ‘સાથીઓના પ્રસાદથી વૃદ્ધિ પામ્યો છું એમ કહે.’ કૈકયી-‘હું’ ધન્ય છું. આ અવ્યુદય અયોધ્યામાં જોવા મળ્યું છું.’ રામ-‘આપ જોશો.’ રામ પુષ્પક વિમાનને જોલાવે છે અને તેમાં બેસી બધા અયોધ્યા તરફ ઉડે છે. ભરતવાક્યથી નાટક પૂર થાય છે.

x x . x x x

કવિએ રામાયણના મુખ્ય ભાગના વિપુલ વસ્તુને નાટકની દૃષ્ટિએ કેવી રીતે ગોઠવ્યું છે તે આ સમાલોચનાથી સ્પષ્ટ થયું હશે. રામાયણનો આ ભાગ વિવિધ અને વિપુલ પ્રસંગોથી ભરેલો છે. આપણી સામાન્ય કલ્પનામાં તો રામના વનવાસના પરાક્રમેનું અને રાવણ સાથેના વિગ્રહનું જ પ્રાધાન્ય છે. પણ કવિએ આ નાટકમાં કુશળ કારીગરની જેમ પોતાના ધ્યેય પ્રમાણે અપ્રસૂતતની સફળ બહુ દૃઢતાથી કરી છે. રામાયણના આ ભાગનું મુખ્ય વસ્તુ એટલે રામના અભિષેકની તૈયારી, રાજ્યાસન ઉપરથી વનવાસ, અને વનવાસ પછી પુનઃ રાજ્ય પ્રાપ્તિ. કવિએ આ કથા-ભાગને મુખ્ય વસ્તુ તરીકે લઇ તેની નાટકની દૃષ્ટિએ વ્યવસ્થિત સંકલના કરી છે. આ મુખ્ય વસ્તુને પોષે અને એ ભાવકના ચિત્ત સમક્ષ સ્પષ્ટ રહે એ રીતે બીજા પ્રસંગોને ગોઠવ્યા છે. તેથી રામ-વનવાસના વસ્તુને નિર્ણયિત કરતાં છતાં એનાં ઘણા પ્રસંગો તો અયોધ્યામાં જ બને છે. આ મુખ્ય વસ્તુને

નાટકોચિત વ્યવસ્થિતતા આપવા તથા સંકલિત કરવા માટે આખો પ્રતિમાશૃદ્ધનો પ્રસંગ છે; આખા વસ્તુ ઉપરની ગૃહતાનો સ્ફોટ કરી તે ઉપર પ્રકાશ કવિએ આ વસ્તુના રહસ્ય દર્શનથી નાખ્યો છે; અને એ રીતે આખા નાટકમાં સમગ્રતા, ખીજ-અંકુર-ફલના રૂપકની સમગ્રતા કહો કે ઉપાય-પ્રત્યવાયના સંઘર્ષણ અને વિરોધની એકતાનતાની સમગ્રતા કહો, સાધી છે.

પ્રત્યેક અંકના કથાંશો એક ખીજમાં સાંધે જણાયા વિના કેવા મળી જાય છે તથા પ્રત્યેક પોતાના કથાંશનો કેવા આરોહ—અવરોહથી નિરૂપણ કરે છે તે તે અંકના વસ્તુ-સંકલનથી દેખાય છે. પ્રથમ અંકમાં રમતમાં પ્હેરેલું વસ્ત્ર સીતાનું વનવાસમાં પ્હેરવાનું ગીર થાય છે, ખીજમાં આ બનાવના પરિણામરૂપ દશરથનું મૃત્યુ થાય છે. આથી આ કાર્યનું ગૃહ પ્રયોજન સિદ્ધ થઈ જાય છે, એટલે બધાં બળ એ ગૃહતાને સ્ફુટ કરવા તરફ વળે છે. પણ પ્રકટ રીતે ઉદ્દિષ્ટ પ્રયોજનના ધાતક બને છે. ત્રિજ્ઞઅંકમાંથી ઉત્પન્ન થતું બળ આ બે બાલુવાળું કાર્ય સાધે છે એ હવે આપણે સમજીએ છીએ; તે દેખીતે રીતે, ત્રિજ્ઞ અંકની સમાયોચનના અન્તે બતાવ્યા પ્રમાણે, મૂળ પ્રયોજનને ઉધુ વાળી કાર્યને જટિલ બનાવે છે; બ્યારે હજી અંકની દૃષ્ટિએ વિચારતાં તે ગૃહ અને પરમ પ્રયોજનને સાધે છે. ખીજ અંકમાં મરતા દશરથની મૃત્યુનાથી દૈત્યોએ બોલાવેલો ભરત પ્રતિમાઓની ઓળખાણ પછી આઘાત પામી, દર્શનાર્થે આવેલી રાણીએ સાથે મેલાપ પામી, દૈત્યોને શીટકાર આપી અયોધ્યામાં દાખલ થયા વિના રામ પાસે આવ્યો જાય છે. એવામાં તે રામને પાછો લાવી શકતો નથી પણ પોતાના માથા ઉપરનું કલંક દૂર કરી શકે છે; અને રામ પાસે યૌદ્ધ વર્ષના અન્તે રાજ્ય સ્વીકારવાનું વચન લઈ પાદુકાનો અભિષેક કરી ભરત પાછો આવે છે. પાંચમામાં વનવાસની ત્રિયંતિમાંથી પ્રસંગ ઉત્પન્ન થાય છે. તપ-સ્વીઓનું રક્ષણ કરતાં રામ ખર. આદિ રાક્ષસોનો વધ કરે છે અને રાવણ સાથે વેર બાંધે છે અને પરિણામે સીતાનું હનણ થાય છે. હજીમાં આ બનાવની ખબર ભરતને પહોંચે છે અને ભરત અતિશય ઉદ્વિગ્ન થઈ દૈત્યોને સખત મ્હેલું મારે છે; એના પરિણામે આખા કાર્યનું પ્રયોજન તરત વ્યક્ત થાય છે અને એ રીતે સીતાહરણનો છૂટો લાગતો પ્રસંગ નાટકના કાર્યમાં સંગઠિત થાય છે. રામના પુનરભિષેકના સર્વ વિધો દૂર થયાં છે; એટલે સાતમા અંકમાં રાવણનો વધ કરી રામ આવે છે તે પછી દૈત્યોની આઘાતો જ રામ રાજ્ય થાય છે. એ રીતે દશરથ રામનું સત્ય વચન અને ઇચ્છા બન્ને સત્ય થાય છે.

આ રીતે કવિ આખા વસ્તુને ગોઠવે છે. રાવણ સાથેના વિમ્બના આખા એવજ મોટા પ્રસંગને એક નાટકકારને હાજર એટલી દૃઢતાથી કવિ દબાવી દે છે. એ બધા વનવાસના પ્રસંગોને—રામે સીતાને કેવી રીતે પાછી મેળવી એ પ્રસંગોને—કવિ આમાં પેશી જવા હોતો નથી. આ નાટકના કાર્યમાં તેમનું પ્રધાનપદ અનુચિત ગણી તેને અર્થે ખીલું નાટક લખવાનું કવિ ઔચિત્ય બનાવે છે.

આ મહાન કાર્યના કર્તાઓનું વ્યક્તિવૈશિષ્ટ્ય પણ કંવિએ સુરેખ, સૂક્ષ્મ અને મર્મગ્રાહી રીતે કહ્યું છે એ કહેવાની જરૂર નથી. છતાં આ નાટકમાં કાર્યના કર્તાઓ કરતાં કાર્ય જ પ્રધાનપદ ભોગવે છે. જે કે ભરતની વૃત્તિ અને પ્રવૃત્તિના વિકાસનું નિરૂપણ કંવિએ અદ્ભુત કૌશલ્યથી કર્યું છે. ત્રિજ્ઞ અંકમાં પ્રવેશ કરતો અદ્ભુતો નિર્દોષ રાજકુમાર પરિવર્તન પામતો પામતો ત્રિજ્ઞ અંકને અન્તે મોટી આકૃતને દૂર કરવા સમર્થ આવેગ-વાળો આદર્શ વીરપુરુષમાં વિકાસ પામે છે.

સાતે અંકમાં લિન્ન લિન્ન પ્રસંગોના નિરૂપણદ્વારા અને સગમ કાર્યદ્વારા જે રસનિષ્પત્તિ કંવિએ કરી છે તે બતાવવું એટલે બધું ફરીથી કહી જવું. વાચકોને—આ નાટકને સામાજિક મળે તો તો સુભાગ્ય—તે તે ભાગનો પુનઃ પુનઃ પરામર્શ કરવાની વિનંતિ કરવી એ જ યોગ્ય છે. પ્રસંગે પ્રસંગે નાટક કરુણ રસથી ટપકે છે, પણ આખા કાર્યના પરામર્શથી ઉત્પન્ન થતો રસ વધારે ગંભીર છે, ઇવનના રહસ્યદર્શનમાંથી નિષ્પન્ન થતો હોષ અનિર્દેશ્ય છે.

પ્રો. કીશ્રીયન લાસેનનો પ્રાચીન હિન્દના વાણિજ્યનો ઇતિહાસ

જર્મન ઉપરથી પ્રો. ડૉ. પી. જયસ્વાલ તથા પ્રો. બેનરજીના અગ્રિય
ઉપરથી ગૂજરાતીમાં અનુવાદક

[અ. રયામસાલ હ. ભગવતી.]

(પુરાતત્ત્વ પુ. ૩. ૫૪ ૩૮૯ થી આગુ)

પહેપારની વસ્તુઓ (આગુ)

હવે આપણે હિન્દુસ્તાનમાંથી નિકાસ કરવામાં આવતા છેલ્લા વનસ્પતિવર્ગને અથવા સુગંધિદાર પદાર્થોના વર્ગને તપાસીશું. આ વર્ગના પદાર્થોમાં અગલોચમ (*Agallochama*) અથવા અગર એ હિન્દુસ્તાનની અંદરના ભાગમાં બનતો એટલું જ નહિ પરંતુ આસામમાં પણ બનતો, અને પુરાણોમાં આસામમાંથી હિન્દના રાજાઓને નજરાણાં તરીકે અપાતી વસ્તુઓમાં તેનો ઉલ્લેખ સંસ્કૃત નામ અયુરુથી કરવામાં આવ્યો છે.^૧ પ્રાચીનકાળમાં તેનો ઉપયોગ ફક્ત દવા તરીકે થતો.^૨ પ્રસ્તુત હિન્દના વેપારી ઇતિહાસના સમય પછીના સમયમાં માત્રમ ૫૩૦ જે કે વેપાર અર્થે પૂર્વના દેશોમાંથી અયુરુ લોકોમાં આવતું અને તેને એલો (*alo*) નામ આપવામાં આવ્યું હતું.^૩

રોમન લોકો સારામાં સારો લોખાન હિન્દને જદલે અરબસ્તાનમાંથી મેજવત્ત હોવાને લીધે, અને આપણે એટલું જ નાણું નોંધ્યે કે પેરીપ્લસ ઓફ ધી રેડ સીના લેખકના

૧. જુઓ ૧. ૨૮૫ અને પા. ૫૫૪, નોંધ ૧. તથા રોમીનસનનો *A descriptive Account of Assam* પા. ૬૩.

૨. *Dioskorides De mat med.* ૨૧ જેની અંદર અગલોચમ હિન્દ અને અરબસ્તાનમાંથી આવતું હતું એમ લખેલું છે. તેનો અર્થ હિન્દુસ્તાનનું અગલોચમ અરબસ્તાન દ્વારા પાશ્ચાત્ય દેશોમાં જતું હતું એમ સમજવો નોંધ્યે. ડાઇએરટમાં ગોથો પ્રેસની માફક આપણે *alohelacia* ને જદલે *agalloche* વાંચવું નોંધ્યે. તથા જુઓ *Gabnos De succed XIX* પા. ૭૨૩ અને ૭૩૩.

૩. *Kosmas.* પા. ૩૩૭.

મત પ્રમાણે હિન્દમાંથી પણ લેખાન નિકાશ થતો હતો.^૧ રોમન લોકો તેનો ઉપયોગ દારૂને સુગંધિત બનાવવા માટે કરતા, જે કે તેનો ખાસ ઉપયોગ તો દવા તરીકે હતો.^૨ આ સ્થાને એ પણ કહેવું ઉચિત છે કે હિન્દનો રસગંધ (myrrh) ઝાંટાવાળાં છેડાવાઓમાંથી લેવામાં આવતો હતો અને સહેલાઈથી ઓળખાય તેમ હતો, તેની ખરાબમાં ખરાબ ભત્ત હિન્દમાંથી નિકાશ કરવામાં આવતી હતી અને ઘણી વાર તેને અરબસ્તાનમાં રસગંધ સાથે ભેળવવામાં આવતી.^૩

સુખડના ઝાડની વસ્તુઓ જેને હિન્દીઓ ઘણી કિંમતી ગણતા હતા અને જેને અનેક રીતે તેઓ ઉપયોગમાં લેતા હતા, તેનો રોમન તથા ગ્રીક લોકો ભુજ ઉપયોગ કરતા હતા. પેરીપ્લસ ઓફ ધી રેડ સીમાં આને લગતો પાક અશુદ્ધ છે એટલે ઝુલોન સેગેલીનાન (Zulusagalinon) ને બદલે આપણે સેટેલીનાન (Satalinon) અથવા સેન્ટેલીનાન (Santalinon) વાંચવું જોઈએ. આ (શબ્દ) નો ઉપયોગ તેઓ વૈદકમાં રચક તરીકે કરતા હતા. ઇ. સ. ની ૬મી સદીના પ્રથમ ભાગમાં પૂર્વના પ્રદેશોમાંથી સુખડ લોકો તરફ નિકાશ થતું હતું. આ પ્રદેશોને આપણે સુન્દ દાણાઓ ઉપર આવેલા સમજવા જોઈએ કારણકે સુખડનાં ઝાડો લાં ઉગતાં હતાં.^૪

પ્રાચીન સમયનો “ કોસ્ટોસ ” (Kostos) શબ્દ, સંસ્કૃત શબ્દ ‘ કુષ્ઠ ’^૫ ઉપરથી નીકળતો હોવાને લીધે, આ સુગંધિ દ્રવ્ય જે રોમન લોકો સીરીયા તથા અરબસ્તાનમાંથી પણ મેળવતા હતા, તે પ્રથમ હિન્દમાંથી મળતો હશે એમ સંભવ છે. અને ત્યારબાદ તે રોમન રાજ્યમાં સુખ્યત્વે હિન્દમાંથી જ લાવવામાં આવતો હશે. રોમન લોકો તેનો ઉપયોગ ઘણું કરીને તેલો, લેપો, તથા યજ્ઞોમાં કરતાં, તેને દારૂમાં પણ નાખવામાં આવતો અને તે ઉપરાંત વૈદ્યો તેનો ઉપયોગ દવા તરીકે પણ કરતા.^૬ તેના એક રતલની કિંમત ૬ દીનાર અથવા લગભગ એક થેલર પાંચ ગ્રોસન જેટલી હતી.

૧. Periplus mar Erythr પા. ૨૮ અને પ્લીની XII, ૩૫. ૪. તેમ જ ડાઓસ્કોરાઇડસ હિન્દી ધ્રુવ વિષે De mat mod. ના. I, પા. ૮૧.

૨. પ્લીની પ્ર. ૧૪. લા. ૧૫-૧ અને દવા તરીકે ધ્રુવના ઉપયોગ માટે Galenos, De, simplicio. med. Temp. પ્ર. ૭. લા. ૩૦. D માં તેને સ્મીની કહેવામાં આવ્યું છે.

૩. પ્લીની પ્ર. ૧૨. લા. ૩૫. ૪.

૪. ભુઓ I. પા. ૨૮૭ અને નોંધ ૧. સામાન્ય ગ્રીકરૂપ Santalon છે. ભુઓ Galenosmed પ્ર. ૧૪. પા. ૭૫૬ જેમાં તે નામનું ૩૫ Sandala છે અને તે પ્રસ્તુત નામને તથા Kosonas ના શબ્દ Zandana તે બહુ મળતું આવે છે.

૫. cf ૧. પ્રા. ૨૮૮ ટીકા ૧.

૬. P. અને D. કોસ્ટમની સાથે આની અંદર આપેલ કોસ્ટોમોમ એ ઘણું કરીને એક પ્રકારનો એમોમમ છે, જે કુષ્ઠના જેવો હશે. આ

જો કે રોમન લેક્ટા ગેલીક, કેલ્ટીક, સીરીયન અને બીજી જાતના જંટમાશીના (Nard) છોડોનું વર્ણન કરે છે અને આ છોડ ગીડ્રેસીયામાં પણ ઉગતો હોય તે જતાં, આ સર્વેમાં હિન્દની જંટમાશીને પ્રથમ સ્થાન આપવું જોઈએ. તેનાં પાંદડાંઓને હેડ્રોસ્ફેરોન (Hedrosphaeron) નામ આપવામાં આવ્યું હતું અને તેના એક રતલની કિંમત ૫૦ દીનાર હતી. મેસોસ્ફેરોન (mesosphaeron) ના એક રતલની કિંમત ૬૦ દીનાર હતી અને નાનામાં નાના માઇક્રોસ્ફેરોન (microsphaeron) ના રતલની કિંમત ૭૫ દીનાર હતી.^૧

નાર્દીનમ (Nardinum) અથવા જંટમાશીનો લેપ બનાવવામાં જીવજન અથવા દ્રાક્ષનો રસ, ગલમંદી, સરખટ, કુષ્ઠ, જંટમાશી, એમોમમ (amomum), રસગંધ, અને ચેસ્ટનટ મેળવવામાં આવતાં હતાં—પરંતુ આની અંદર છેતરપીંડી થતી હતી અને હિન્દની જંટમાશીને બદલે નવ પ્રકારના લુદા લુદા છોડોને તે નામ આપવામાં આવતું હતું. તે ઉપરાંત, જંટમાશી દારૂમાં નાંખવામાં આવતી હતી અને તે સમયે રોમન લેક્ટાએ જંટમાશીના પાંદડાંઓના દારૂ પહેરવા શરૂ કર્યા હતા. છેવટે એટલું કહેવું જોઈએ કે આ પાંદડાંઓ દવા તરીકે પણ વપરાતાં અને સૌથી શ્રેષ્ઠ જંટમાશી હિન્દમાંથી આવતી.

હવે આપણે પ્રથમ એ જાણવું જોઈએ કે બેલીઓન (Bdellion) જેને પેરીપ્લસ ઓફ ધી રેડ સીમાં ડેસા (Bdellia)નું નામ આપ્યું છે તે રૂઝા હિન્દુસ્તાન^૨ અને તેની પાસે આવેલ ગીડ્રેસીયામાં જ^૩ ચોક્કસ મળતો હશે. યત્તપ્રસંગે તેને દારૂમાં નાંખવામાં આવતો અને તે ઉપરાંત દવા તરીકે પણ વપરાતો. ત્યાર પછી, એક બીજા છોડને

છોડ જેનો ચોક્કસ નિર્ણય થયો નથી તે મીડીયા અને આરમીનીયામાં ઉગતો હોવાને લીધે, કેરટેમોમમ બાજુ કરીને હિન્દમાંથી આવતો નહિ હોય. આ ઉપરાંત જુઓ પ્લીની પ્ર. ૧૨. લા. ૨૫, ૧. પ્ર. ૧૩. લા. ૨-૮. પ્ર. ૧૪. લા. ૧૬-૬ અને પ્ર. ૨૨ લા. ૫૬ અને ૧ કુષ્ઠના દવા તરીકેના ઉપયોગને માટે જુઓ Dioskorides De mat med પ્ર. ૧ અને ૧૫ તથા Galenos De simplic medic temp. પ્ર. ૫ લા. ૨૨ તથા પ્ર. ૭ લા. ૪૬ De composit medic sec loc. VI. પા. ૧૫૫

૧. આ વેપારી નામો માટે જુઓ ઉપરનું પા. ૩૮

૨. Galenos De simplic medic temp. પ્ર. ૮, લા. ૧૩.

૧. ગીડ્રેસીયા—સીંધુ નદીની પશ્ચિમે આવેલ પ્રદેશ ત્યાં અત્યારે જાણીતો આવેલ છે.

૩. cf. પ્ર. ૧. પા. ૨૮૯. આના ઉપરની માહિતી તથા લુદા નામો માટે જુઓ પા. ૨૯૦, નોંધ ૧ અને પ્લીની પ્ર. ૧૨. લા. ૧૬. ૧. Dioskorides De mat med ૧, ૮૦ અને Galenos Ad glance. de med. meth II. પા. ૧૦૬ તથા De. mat. tempos V. ૮ અને ૯ તથા De. compos. med. per Gen. IV ૮.

તપાસવો નેહ્યો, જેનો નિર્ણય કરવો ઘણો મુશ્કેલ છે. તેને એમોમમ (amomum) નામના જંગલી છાંડની દ્રાક્ષ (ફળ) તરીકે વર્ણવામાં આવે છે, જ્યારે બીજા લેખિકા તે હાથ જેટલો ઉંચો થતો એક જાતનો જંગલી છાંડ હતો એમ વર્ણવે છે. ફળને મૂળ સાથે તોડવામાં આવતાં અને બહુ નાજુક હોવાને લીધે તેની ઝુંડીઓ બાંધવામાં આવતી. જેના પાંદડાં પ્યુનિક (punic) સફરજન જેવાં હોય અને જેના ઉપર કચલી ન હોય તથા જેનો રંગ રાતો ન હોય તે જાત ધણી ઉત્તમ ગણાતી. તેથી ઉતરતી જાત શીકમ્મસ પડતી હતી. તેનાથી ઉતરતી ઘાસ જેવી હતી. અને સૌથી ખરાબ જાત સફેદ હતી-જે, રંગ કદાચ તેની પૃક્ષવસ્થાનો રંગ હોય. એમોમમ અને તેની દ્રાક્ષ રોમન લોકો આયાત કરતા. ઉત્તમ જાતના એક રતલની કિંમત ૬૦ દીનાર હતી અને સાધારણ જાતના રતલની કિંમત ૪૮ દીનાર હતી. તે આરબીનીયાના ઓટેન (Othob) ભાગમાં તથા મીડીયા અને પોન્ટાસમાં થતાં. તેની અંદર પ્યુનિકનાં પાંદડાંઓની તથા ચોટી રહે અને દ્રાક્ષ જેવા આકારના થાય તે માટે શુંદરની બેળસેળ કરવામાં આવતી. ઉપર એમોમમની બીજ એક એવી જાત હતી જેમાં નસો તથા સુગંધ ઓછી હતી પરંતુ તે વધુ મજબૂત હતી અને તે ઉપરથી એમ માની શકાય કે તે કાં તો તદ્દન જુદી જ જાતનો છાંડ હશે અથવા તેને કયો તોડવામાં આવતો હશે. આ વર્ણન સીસસ વીટીગીને (Cissus Virginea) નામના છાંડને બંધ બેસતું આવે છે-જેને આરબ લોકો હમાન (haman) તરીકે ઓળખે છે અને જે આરબીનીયા, મીડીયા તથા હિંદુસ્તાનમાં ઉગે છે.

ખનીજ અને વનસ્પતિની વસ્તુઓની સરખામણીમાં, હિન્દમાંથી નિકાસ થતો પ્રાણીવર્ગ ઓછો અગત્યનો છે. હિન્દુસ્તાનનું કિંમતીમાં કિંમતી પ્રાણી હાથી, રોમન શહેનશાહોને ઉપયોગી ન હતું કારણ કે તેમની પાર્શ્વોના લોકો સાથેની લડાઈઓમાં તેઓ આ ધીમા પ્રાણીઓનો ઉપયોગ પાર્શ્વોના જલદ ધોડેરવારો સામે કરી શકતા ન હતા અને સરકસની લડાઈઓ વખતે તેઓ મોરાર્ટેનીયા (marrastiana)માંથી હાથીઓ આયાત કરતા. બીજા જે પ્રાણીઓને રોમન લોકો આયાત કરતા તે ક્રૂક તેમની સીરી-સેન્સીઅન (siricocassan) રમતો માટે જ ઉપયોગમાં આવતાં. આ ઉપરાંત હિન્દનાં પ્રાણીઓ રોમન ગ્રાન્યના માણસોને બીજા વધુ ઉપયોગનાં નહતાં. આમાં ક્રૂક રેશમ અને મોતી અથવાદરે છે. પરંતુ તેમને વિષે આપણે આગળ ઉપર વર્ણન કર્યું છે. આ

૧. પ્લીની પ્ર. ૧૨. ભા. ૨૮. ૧.

આરબીનીયાનો 'ઓટેન' નામનો પ્રદેશ ચોક્કસાઈથી નક્કી થઈ શકતો નથી કારણકે તે નામ બીજે કોઈ કોણે જણતું નથી.

૨. આ પ્રસંગે હું એટલું કહેવા માગું છું કે પેરીપ્લસ ઓફ ધી રેડ સીના પા. ૩૫ ઉપર આવેલ ડાસારેનના હાથીઓનું નામ બોસારેને બદલે ડાસારે વાંચતું નેહ્યો કારણ કે તેઓ તથા તે પ્રદેશને અપાતું નામ ત્યાંની નદી ડાસારેન ઉપરથી આવેલ છે.

(રેશમ તંબા મોતી) તથા હાથીદાંત ઉપરાંત રોમન કાયદાશાસ્ત્રમાંના ફક્ત સિંહ, સિંહણ, વાઘ અને ચિત્તાઓ જોનો ઉપયોગ રમતોમાં કરવામાં આવતો હતો, તે જ અગત્યનાં હતાં.

પશ્ચિમના દેશોમાં બીજું કોઈ હિન્દુ પ્રાણી લાઇ જવામાં આવ્યું હોય તો તેનો ફક્ત એક જ ઉલ્લેખ છે અને તે એ છે કે એક હિન્દનો મોર મીસરના રાજાને (લેગ્ઝકુ કુળના) ભેટ કરવામાં આવ્યો હતો.^૧

હાથીદાંત રોમ તથા રોમન રાજ્યના બીજા ભાગોમાં ઇથીઓપીયામાંથી નિકાશ તથા હોવાને લીધે, તેનો ધણોખરો ભાગ હિન્દમાંથી કે ઇથીઓપીયામાંથી આવતો હતો તેનો નિર્ણય કરવો અશક્ય છે. કારણ કે રોમન કવિઓ હાથીદાંતમાંથી બનાવેલી વસ્તુઓ હિન્દની હોય તેમ કેટલેક ઠેકાણે વર્ણવે છે જો કે તે ઉપરથી જ તે હિન્દની હતી તેમ માનવું ઉચિત ન કહેવાય.^૨ તે છતાં એલેક્ઝાન્ડ્રીયન વેપારીના અહેવાલ ઉપરથી નક્કી થાય છે કે હિન્દમાંથી પણ હાથીદાંત નિકાશ કરવામાં આવતો હતો અને રોમની અંદર તેની એટલી બધી વપરાશ હતી કે હિન્દ સિવાય બીજેથી મોટા હાથીદાંત મેળવવા અશક્ય હતા અને તેથી હાથીદાંતને બદલે હાથીના હાડકાને તેવી રીતે બહેરવાની જરૂર પડતી.^૩ આતું કારણ એ છે કે હાથીદાંતનો ઉપયોગ ફક્ત ચિત્રકામ માટે જ નહિ પરંતુ નાનામોટા વાસણો તથા અલંકારની ચીજો બનાવવામાં પણ થતો.

કયા પ્રાણીનું ઉત્તર એલેક્ઝાન્ડ્રીયા લાવવામાં આવતું હતું તેનો નિર્ણય થઇ શકે તેમ નથી કારણ કે રોમન કાયદાશાસ્ત્રમાં તે પાક અશુદ્ધ છે અને તેનો સમર્થનકારક સુધારો હજી કોઈએ કર્યો નથી.^૪ આ ટીકા તે જ પુસ્તકમાં વર્ણવેલા હિન્દના શીંગડાઓને પણ લાગુ પડે છે. ઘણું કરીને તેના (શીંગડાઓનો) ઉપયોગ ચાળણીઓ બનાવવામાં થતો હશે. જે શીંગડાઓ પેરીપ્લસ ઓફ ધી રેડ સીમાં નિકાશ થતી વસ્તુઓમાં વર્ણવ્યાં છે તે ઘણું કરીને બળદનાં શીંગડાં હોવાં જોઈએ. જો તેમ હોય પરંતુ એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે એક મોટું બળદનું શીંગડું હિન્દમાંથી પોર્સેમાં બીજાને મોકલવામાં આવ્યું હતું, જો કે તેના ફક્ત વર્ણન અતિશયોક્તિ ભરેલું હોવાથી સ્વીકારનીય નથી.^૫

તે સમયે કરતુરી હિન્દમાંથી રોમન રાજ્યમાં આવતી હતી કે નહિ તે સંકાર્ષદ છે, કારણ કે “કેસ્ટોરીયમ” (castoreum) જોનો દેશ લોકો ઉપયોગ કરતા હતા તે

૧ Ailianos De nat. anim. XI, ૩૩.

૨ A. W. Von Schlegel તેના પુસ્તક On the history of the elephant માં વર્ણવે છે તે પ્રમાણે.

૩ પ્લીની પ્ર. ૮ ભા. ૪-૧.

૪ D. તે marocorum lana કહેવાય છે.

૫. Ailianos, De nat. anim. III, ૩૪. તેના કહેવા પ્રમાણે તે ત્રણ એમ્પોરા જેટલું મોટું થાય.

પોન્ડાસ અને ગોલેટીઆના બીવર નામના ગ્રાણીઓમાંથી મેળવવામાં આવતું હતું અને દ્વિત કોરમાસે જ (Kosmas) હિન્દના કસ્તુરીમૃગ તથા કસ્તુરીનું વર્ણન કર્યું છે—જે કે તેમ દરવામાં પણ તેણે ખાટી રીતે તે ગ્રાણી તાળેટ, નેપાલ, ભુતાન અને આસામને જાહેર લંકામાં મળતાં હતાં એમ કહ્યું છે.^૧

ગ્રાણીવર્ગને લગતી બે વસ્તુઓ હજી વિચારવી બાકી છે અને તેમના વિષે આપણે નક્કી જાણીએ છીએ કે તે હિન્દમાંથી રાતા સમુદ્રના રસ્તે પશ્ચિમના દેશોમાં આવતી હતી. પહેલી વસ્તુને પેરીપ્લસ ઓફ ધી રેડ સીમાં ‘પીનિકોન’ (pinikon) કહેવામાં આવેલ છે. તેનો અર્થ “ પંખા ” નામની સમુદ્રની છીયામાંથી મળતો રેશમ જેવો લાગતો ખરાબ પદાર્થ જેના તાર કાઢવામાં આવતા હતા અને જેને વણીને તરેહ તરેહનાં કપડાં, મોજાં, વિં. બનાવવામાં આવતાં હતા, તે ચાલ છે.^૨ આ પદાર્થ જમીન તથા દરીયામાં વસતા કાચબાઓ બનાવતા હતા. આ કાચબાઓ કેટલાક મલબાર કિનારા પાસે આવેલા નાના ટાપુઓમાં પડવામાં આવતા હતા અને તેઓ “ ફ્રોનેતીઓતીકા ” (Chrusonetioka) નામથી ઓળખાતા હતા. આ નામ અશુદ્ધ છે અને તેને સુધારીને “ ફ્રોનેતીસીઓતીકા ” (Chrusonetioka) વાંચતું જોઈએ કારણ કે પેરીપ્લસ ઓફ ધી રેડ સીના લેખકે બીજે સ્થળે એમ વર્ણવ્યું છે કે ગંગાનદીના મુખની પાસે પૂર્વ તરફ સમુદ્રમાં એક ટાપુ આવેલો હતો અને ત્યાંથી મળી આવતા કાચબાઓ ઘણા જ ઉત્તમ હતા.^૩ કાચબાઓની બીજી જાત આ ટાપુમાંથી નહિ, અને કદાચ આ ટાપુ દ્વિત કસ્પિત જ હશે, પરંતુ મલાક્કાની સામુદ્રભૂમિ જેને ગ્રીક લેખિકાઓ અહેવાલો પ્રમાણે મલાક્કાની મુવર્ણુ સામુદ્રભૂમિ કહેવામાં આવતી હતી, ત્યાંથી મળતી હશે. પેરીપ્લસનો લેખક હિન્દની દક્ષિણ બુધીરથી આગળ ગયેલો નહિ હોવાથી અને પૂર્વ તરફ આવેલા હિન્દના લાગની દ્વિત બીજાઓ પાસેથી સાંભળેલી હકીકતો વર્ણવેલી હોવાથી, આ બૂલ જેને માટે તે અથવા તેના બીજા આધારો જવાબદાર હશે, તે સમંજ શક્ય છે. તેના અહેવાલ પ્રમાણે લંકાના કિનારે પણ કાચબાઓ પડવામાં આવતા હતા. આ અહેવાલની સત્યતાના પુરાવા તરીકે એમ પ્રમાણ છે કે નર્મદા નદીના મુખ આગળ મોટા

૧. પ્લીની પ્ર. ૮ ભા. ૪૭, ૧ તથા પ્ર. ૩૨ ભા. ૧૨, ૨ તથા Galenos De simplic medic temper ૧, ૪૫: એન્ડીગેનોસે કસ્તુરીના ઉપયોગ ઉપર એક ખાસ પુસ્તક લખ્યું છે, તથા Kosmas પા. ૩૩૫ તે કસ્તુરીમૃગને મોનોસ (monchos) કહે છે અને કસ્તુરીને કસ્તોરી (chastouri) કહે છે અને લખે છે કે તે નામોથી ત્યાંના પ્રદેશોમાં તેને ઓળખતા. પણ પ્રથમ નામ એશિયા માઇનોરમાંથી અને બીજું સંસ્કૃતમાંથી લીધેલું લાગે છે.

૨. તેથી આ શબ્દ ખરેખરી રીતે rinnichon લખાય છે.

૩. Peripl mar. Erythr. પા. ૩૨, ૩૫, ૩૬.

૪. ઈ. પ્ર. ૨ પા. ૫૪૧ અહિંયાં ઉમેરવું જોઈએ કે તે ગંગા નદીના મુખ આગળ એક બીજા ટાપુને પણ વર્ણવે છે જેને તે કાદસ કહે છે અને જે ઘણું દરીને પહેલો જ ટાપુ હોવો જોઈએ.

કાયળાઓ મળતા હતા તેમ જ લંકાના કિનારા ઉપર તથા દક્ષિણ હિન્દના ટાપુ કેડુઆમાં (Keduba)^૧ પણ મળતા હતા, અને આ ઉપરથી એમ અનુમાન થઈ શકે કે આ પ્રાણીઓ મધ્યાર કિનારા ઉપરના નાના ટાપુમાં તેમ જ મલાકાના કિનારા ઉપર પણ પકડવામાં આવતાં હશે. કાયળાઓના કરવામાં આવતા ઉપયોગની બાબતમાં, તેમના દરકા કરવામાં આવતા હતા; અને તેમની ચામડીનો ઉપયોગ પથારીઓ બનાવવા વગેરે જરૂરવામાં થતો હતો. તેની પીઠ ઉપરની ચામડીમાંથી હિન્દના લોકો વાછત્રો બનાવતા હતા.^૨

નિકાશની વસ્તુઓની સમાપ્તિ આપણે જે ઝીન્ડેથી કરીશું જે હિન્દમાં બત્તી ન હતી પરંતુ એલેક્ઝાન્ડ્રીયન વેપારીના કહેવા પ્રમાણે હિન્દમાંથી એલેક્ઝાન્ડ્રીયા લાવવામાં આવતી હતી. પહેલી વસ્તુ તે રેશમ જેની સુવાણી ચામડીઓ (ચર્મો), જે આ બાબત ઉપર આગળ બતાવ્યા પ્રમાણે આંતર એશિયામાંથી આવતી હતી પરંતુ તે મેળવવા માટે ઘ્યા પ્રાણીઓની ચામડીઓ ઉતારવામાં આવતી હતી તેનો નિર્ણય થઈ શકે તેમ નથી. દિંતુ આ હકીકત ઉપરથી એમ પુરવાર કરી શકાય કે હિન્દ અને ઉત્તર એશિયા વચ્ચે વેપારી સંબંધ હતો અથવા ચાકુ રત્નો હતો કારણ કે તે સંબંધ તો ઘણાં જુના કાળથી ચક્ર યોગે હતો. કિંમતની દૃષ્ટિએ જોતાં બીજી વસ્તુ વધુ મહત્વની છે કારણ કે રોમન લોકો તેના માટે માની ન શકાય તેટલી ભારે કિંમત આપતા હતા. આ વસ્તુ તે પ્રખ્યાત સુરીનીયન (smyrniacum) વાસણો જે એલેક્ઝાન્ડ્રીયન વેપારીના અહેવાલ પ્રમાણે ગોમેદની સાથે ભરૂંથી નિકાશ થતા હતા.^૩ જે પથ્થરોમાંથી આ કિંમતી વાસણો બનાવવામાં આવતાં હતાં તે પારથીઅન રાખવા દૂરના પણ જાણીતા ભાગોમાંથી આવતા અને ખાસ કરીને કાર્થેજીનીયામાંથી. બીજી કેટલીક જગ્યાઓ ત્યાં આ પથ્થર મળતા હતા તે પૂર્વ ઈજિપ્તમાં હોય જોઈએ કારણ કે તેમ ન હોય તો આ વાસણો હિન્દમાંથી કેવી રીતે નિકાશ થતા હતા તે સમજી શકાય તેમ નથી. ઘણું કરીને પેરીપ્લસ ઓફ ધી રેડ સીમાં તેના પછી વંચુંવેલી વસ્તુઓની માફક આ વાસણો પણ “પુષ્કલ”ની આસપાસના ભાગ દ્વારા ભરૂં લાવવામાં આવતા હશે.

આ પથ્થરને લગતા ગ્રીક તથા રોમન લેખકોના જુદા જુદા અહેવાલો જેને અહિંયાં આપવાનો અથવા સમજાવવાનો અવકાશ નથી તેનો સમન્વય કરવા માટે આપણે આ

૧. Ritter's Asien IV, ૧ પા. ૧૨૭ અને ૫૮૦ તથા Edward, P. Halstead નો Report on the island of Kedooaba. પ્લીની પણ માફી દે છે કે હિન્દી સમુદ્રમાં મોટા કાયળાઓ રહેતા હતા.

૨. પ્લીની પ્ર. ૯ ભા. ૧૩. ૧. તથા Pausanias પ્ર. ૮ ભા. ૨૪. ૬ તેના કહેવા પ્રમાણે આરેકીડીયાના જંગલોમાં મોટા કાયળાઓ હતા તેમાંથી તેઓ હિન્દીઓની માફક વાછત્રો બનાવતા.

૩. Periopl. mar. Erythr. પા. ૩૨. અને પ્લીની પ્ર. ૨૩, ભા. ૨. ૩. તથા પ્ર. ૩૫, ભા. ૪૬, ૧. તથા પ્ર. ૩૭ ભા. ૭, ૧. અને પ્ર. ૩૮ ભા. ૮, ૧.

પથ્થર ફેટલે અંશે સરિત્કાર (River-spate), ફેટલે અંશે ફેલ્ડકાર (field-spate), ફેટલે અંશે ચૂનાકાર (Lime-spate) તથા ફેટલે અંશે ચંદ્રમણિ હશે એ સમજવું નોંધ્યો. તે તેની કક્ષાશ તથા સુદર રંગને લીધે જાણપી શકાના હતા, અને નનમલી અને સફેદ એ બે મુખ્ય વર્ણો હતા. આ શુણ્ણને લીધે તેઓ કિંમતી પથ્થર જેવા લાગતા. આ જાતના પથ્થરનો ઉપયોગ મુખ્યત્વે કરીને ખીવાના તથા ખાવાના વાસણો બનાવવા માટે તથા નાના ટેબલો બનાવવામાં થતો. ઈ. સ. પૂર્વેની ૫૧ મી સાલમાં એશિયા માધ્યમના રાજ્યોની જીત પછી તેની ત્રીજી વિજયયાત્રા વખતે સમ્રાટ પોમ્પેઈ આ મુરીનીયન વાસણો સૌથી પ્રથમ રોમમાં લાવ્યો હતો. સારગ્યાદ મુરીનીયન વાસણો ધણી વપરાવા લાગ્યાં અને દીન પ્રતિદિન તેને અવલંબીને મોજશોખમાં વૃદ્ધિ થવા માંડી. આ પથ્થરનો એક કકડો જેની અંદરથી સેકસ્ટેરીયસના જેટલી કદવાળી અને એમ્પોરાનો ફૂટ મો ભાગ માધ શકે તેટલી ફક્ત ત્રણ જ પ્યાલીઓ બનાવી શકાય, તેની કિંમત લખાણના જુદા જુદા પાઠોના આધારે ૭૦,૦૦૦ સીસ્ટેરડી અથવા લગભગ ૪૦૦૦ ચેલર અથવા ૭૦ ટેલન્ટના પ્રમાણે લઈએ તો લગભગ ૨૦૦૦ ચેલર જેટલી આપવામાં આવતી. પ્લીનીના આ વસ્તુને લગતા ભાગના અર્થાન્વય પ્રમાણે બીજી કિંમત વધુ પ્રમાણભૂત છે અને તે પણ તે સમયે રોમન લોકો આ જાતના વાસણો માટે ફેટલી જમી કિંમતો આપતા હતા તે બતાવી આપે છે.

હિન્દની આયાતની વસ્તુઓ

હિન્દની અંદર આયાત કરવામાં આવતાં માલની બાબતમાં પેરીપ્લસ ઓફ ધી રેડ સીના જાણીતા ભાગો સિવાય ફેટલાક જુજ ઓક તથા રોમન લેખકોના ફકરાઓ છે અને આપણે તેનો ઉપયોગ ઉચિત રચને કરીશું. આયાતની વસ્તુઓ વર્ણવવામાં હું તેમને ભૌતિક પદાર્થની ત્રણ કાટિઓ પ્રમાણે ગોઠવીશ.

ખનીજ પદાર્થોમાં, હિન્દીઓ પરદેશીઓ પાસેથી ત્રાંજુ, સીમ્સ અને ક્લાર્ક લેતા. તે ઉપરાંત ગ્રીક અને રોમના વેપારીઓ રૂપાના તથા સોનાના સીકાઓ લાવતા જેને તેઓ હિન્દના ચલણમાં ફાયદાકારક રીતે વટાવતા. તેઓ બીજા રોમન સીકાઓ પણ લાવતા. આ વસ્તુ ધણી અગત્યની ગણવી નોંધ્યો કારણ કે હિન્દનો માલ ધણો મોંઘો હતો અને તેથી તેની ખરીદ માટે પરદેશી વેપારીઓને ધણું રોકડ નાણું લાવવું પડતું હતું. રોમન રાજ્યમાંથી પ્રતિવર્ષ હિન્દ ફેટલી મોટી રકમ મેળવતું હતું તે આપણે આગળ નોંધ ગયા છીએ અને આપણે હવે પછી નોંધશું કે હિન્દના ફેટલાક ભાગોમાં જુના સહેરોના ખંડેરોમાંથી રોમન સીકાઓ મળી આવતા હતા.

કાચના વાસણો ખનીજ પદાર્થની બીજી કાટિમાં આવે. તે સમયે હિન્દમાં ધણી મોટા પ્રમાણ માંદાર આવતો હોવાથી (જે વિષય ઉપર હું આગળ ઉપર વધુ માહિતી આપીશ) એ સિદ્ધ

યાય છે. જો આ વસ્તુ હિન્દના પુરુષોના ઉપભોગને લગતી હતી, તો હવે જે વસ્તુ વર્ણવવામાં આવે છે તે હિન્દની સ્ત્રીઓના કામની હતી. આ વસ્તુ તે સ્ત્રીમાં અથવા સ્ત્રીઓમાં જે વડે સ્ત્રીઓ પોતાની લમર તથા પાંપણોને કાળો રંગ કરતી. આ ઉપરથી એમ આશ્ચર્ય થાય છે કે હિન્દીઓ આ વસ્તુ શા માટે પરદેશથી આયાત કરતા હશે? કારણ કે આ (કાળજી વાપરવાનો) ચાલુ ધણા જુના કાળથી ઉતરી આવેલો છે અને ખુદ હિન્દમાં જ એવી કેટલી વસ્તુઓ થાય છે દા. મુરમો વગેરે કે જેમાંથી તેઓ અંજન બનાવી શકે. બીજા ઉપયોગ માટે શિશારસ, સોમલ, અને રાતા સુમુદ્રમાંથી આવતો અગ્નિવર્ણ સન્દારીક (Sandariche)-જે રાતો સોમલ તથા ગંધકના મિશ્રણથી થાય છે, તે વાપરવામાં આવતો હતો.^૧

પરવાળાં, જે પેરીપ્લસ ઓફ ધી રેડ સીના લેખકના હાથે પ્રમાણે હિન્દમાં આયાત થતાં હતાં તે મુખ્યત્વે કરીને અરેબિયન અખાતમાંથી નહિ પણ ધણું કરીને પારસન અખાતમાંથી આવતાં હશે. અને પરવાળાની મુખ્ય જાત જે ગોલ (Gall) માં બનતી હતી તે ત્યાંથી દૂરના હિન્દુસ્તાન તરફ નિકાલ થતી હતી એમ માનવું મુશ્કેલ છે.^૨ રોમન ઇશિસાસ્ત્રના લેખકને અહેવાલ ખરો હોય તો જેમ રોમમાં મોતી પ્રિય ગણાતાં તેમ હિન્દમાં પરવાળાં પ્રિય ગણાતાં.

લસણીયા હીરાની ખાખતમાં તો આપણે આગળ જોઈ ગયા છીએ કે હિન્દમાં આયાત થતા હીરા ધર્મીઓ પીવામાંથી આવતા, જે કે હિન્દની અંદર પણ આ જાતનો પથ્થર મળી આવતો.^૩ પોખરાજની પણ આવી જ રીતિ હતી. આ જાતના અરેબીયાના હીરાઓમાં 'સાઈ' ની છાંટ ન હતી અને જુદા જુદા રંગના સાઈને પોખરાજ તરીકે વેચવામાં આવતા હતા. તે, થોડે અંશે કાળા અને થોડે અંશે જુરા રંગના હતા અને તેમના ઉપર કાં તો જાડી ઘોળા રેખાઓ હતી અથવા પર્વતીયા સિંદુર જેવો ચળકાટ હતો.^૪ ઓનાડોટસના અહેવાલ પ્રમાણે પ્રથમ તો હિન્દવાસીઓ આને પ્રસંદ કરતા ન હતા. આ જાતના કેટલાક પથ્થરો તો એટલા મોટા હતા કે તેમાંથી તલવારો બનાવી શકાતી. રોમન લોકો આ પથ્થરને ખાસ પ્રસંદ કરતા, કારણ કે સીલ કરવાની વીંટીને ઉપયોગ કરતી વખતે તેને લાખ ચોંટી રહેતી નહિ. આ પથ્થરનો શોખ હિન્દીઓને કેમ લગાડવો તે રોમન લોકો જાણતા હતા અને રોમના મધ્યમ વર્ગના માણસો પણ આ હીરાને ગળામાં પહેરતા. આ દાખલા ઉપરથી તથા ઉપર આપેલા જનના દાખલા ઉપરથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે કેટલીક જુજ વસ્તુઓના વિષે હિન્દના લોકો પરદેશની વસ્તુઓને તેમની પોતાની વસ્તુઓ કરતાં વધુ પ્રસંદ કરતા. હિન્દની અંદર પુષ્કળ પોખરાજ થતા હતા તે આપણે આગળ જોઈ ગયા છીએ.

૧. પ્લીની પ્ર. ૩૫ લા. ૨૨ તથા ડેલાકોસની આદ્યતિમાં પ્ર. ૯. પ. ૨૭૨.

૨. પ્લીની પ્ર. ૩૨. લા. ૧૧. ૧.

૩. જુઓ આગળ પા. ૧૮

૪. પ્લીની પ્ર. ૩૭ લા. ૨૬-૮.

હિન્દુસ્તાનની વનસ્પતિની સમૃદ્ધિ જ્ઞાનમાં રાખતાં આપણે એમ ધારીએ કે આ બાબતમાં બીજા દેશોમાં હિન્દીઓને આકર્ષી શકે તેવી જુજ વસ્તુઓ પ્રાપ્ત થતી હશે. અને ખરેખર પરદેશી વેપારીઓ આ જંગલની ધણી થોડી વસ્તુઓ હિન્દમાં લાવતા હતા અને આપણી પ્રથમ ધારણા સત્ય છે.

આ વસ્તુઓમાં, ધુપ અને તેમાંથી બનાવવામાં આવતું કિંમતી તેલ અથવા લેપ પ્રથમ આવે છે. પછી, મીસરનાં કમળ આવે-જેના સંક્રિઓમાં મીઠા સુગંધીદાર પદાર્થ રહેતો અને જે મીસરવાસીઓને ઘણો પ્રિય હતો.^૧ તેના પછી, આયાતની બીજી વસ્તુ તે દારૂ, જેથી આપણે વિસ્મય પામીએ છીએ. તે સીરીયાના “હુડીકિષ્આ” ભાગમાં થતો તે ઉપરાંત ઇટાલીમાં^૨ પણ બનાવવામાં આવતો. વધુ વિચિત્ર તો એ છે દારૂ અને એવા બીજા માદક પદાર્થોનો હિન્દીઓના કાયદાઓમાં નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે અને તે પ્રમાણે દારૂની આયાત કરવી એ કાયદાનું ઉલ્લંઘન ગણાય. રેટલેક અંશે આમ થયું પણ હોય પણ તે સુખ્યત્વે કરીને હિન્દના રાજ્યોમાં, કારણ કે એલેક્ઝાન્ડ્રીયન વેપારીના અહેવાલ પ્રમાણે અમુક રાજ્યને દારૂ બેટ તરીકે મોકલવામાં આવ્યો હતો. પરંતુ આ દારૂની આયાત ઉપરથી અને એલેક્ઝાન્ડરના ધૃતિહાસકાર મીટીલેનના કેરસ (Charis of mitylene)^૩ ના પુરાવા ઉપરથી હિન્દીઓ દારૂ પીતા હતા અને દારૂ તેઓમાં સામાન્ય યર્ષ પડ્યો હતો એમ અનુમાન કરવામાં આપણે હિન્દીઓને અન્યાય કરીયું કારણ કે આ હકીકતને ગ્રીક લેકિઝાની ૩૯૫ના તરીકે જ ૨૬ કરવી જોઈએ.

પેરીપ્લસ ઓફ ધી રેડસીમાં હિન્દની આયાત તરીકે વર્ણવેલ બીજી વસ્તુ તે કપડાં છે અને તેની એક જ જાત સામાન્ય. શબ્દોમાં સમજવામાં આવી છે. આ શબ્દ તે *Imatissimosaplanis* અથવા *Nodos* અને *Rolumita* અથવા *Rolumiti*. છેલ્લા શબ્દનો અર્થ જે કપડાના વાણીમાં કુલો તથા બીજી આકૃતિઓ વણવા માટે વધું તાર

૧. Vincent 1- q. w. પા. ૭૪

૨. *Peripl mar. Erythr* પા. ૨૨, ૨૮. અરબસ્તાનનો દારૂ તે ઘણું કરીને અરબસ્તાનમાં જનતો નહિ હોય પણ અરબસ્તાન દ્વારા આયાત થતો હશે.

૩. આ ભાગ *A thenaios*માં પ્ર. ૧૦. પા. ૪૩૭માં આવે છે. તથા *Ailianos* var *his*. II પા. ૪૧. તથા પહેલા લેખકની એપ્રીમાંથી *script*, *Er*, *Alex*, *mag* ના પા. ૧૮ માં આ અહેવાલ પ્રમાણે કેલેનોર્સ પર્શિયામાં બળી અગ્નિને પોતાની જાતનો ભોગ આપ્યો. મુઓ તેને લગતા ઉત્સવને પ્રસંગે એલેક્ઝાન્ડરે કરમાવ્યું હતું કે હિન્દીઓના દારૂ ઉપરના પ્રેમને લીધે દારૂ પીવાની શરત કાઢવી. પ્રથમ નંબરે આવનારને ૧ ટેલન્ટ, બીજાને ૩૦ મીન અને ત્રીજાને ૧૦ મીન આપવાના હતા. પ્રથમ જીતનાર ચાર કોસ દારૂ પી ગયો અને એક અહેવાલ પ્રમાણે તરત જ મરી ગયો અને બીજા અહેવાલ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ પછી મરી ગયો. તેનું નામ પ્રોમેથોસ હતું. આ નામ બનાવટી છે અને બીજી બાજતો ઉપરથી સમજ શકાશે કે આ આખી વાત બનાવટી છે.

રાખવામાં આવે છે તેવા કપડાં થાય છે. આ ઉપરથી એમ અનુમાન થઈ શકે કે પહેલાં શબ્દનો અર્થ એકપડા કાપડમાંથી બનાવેલા લુગડાં થતાં હશે અને બીજા શબ્દનો અર્થ સાધારણ જાતના લુગડાં થતા હશે. ઉપરના શબ્દથી આપણે ખરી રીતે શબ્દોનાં કપડાં સમજવાં બોધ્યે કારણ કે પાશ્ચાત્ય દેશો હિન્દમાંથી મુતરાઉ તથા રેશમી કાપડ મેળવતા હતા. બીજા જાતનાં કપડાં જે આવતાં તે એક એક (Ell) લાંબા કાપડમાં હતાં.

વાણિજ્ય કયા પ્રકારનાં હતાં તે ચોક્કસાધથી કહી શકાય તેમ નથી અને ઘણું કરીને તે આંધ્રાતની વસ્તુ તરીકે ખરી રીતે ગણાય પણ નહિ કારણકે તે ઝેરીએકના રાજ્ય મુખેરોસ^૧ અથવા અકબર્સને બેઠ તરીકે મોકલવામાં આવ્યાં હતાં. તે ઉપરાંત તેને ત્યાં ઝનાના માટે સુંદર સ્ત્રીઓ પણ લાવવામાં આવતી હતી પણ તે કંઈ વેપાર અર્થે નહિ.

આં પ્રમાણે હિન્દની આયાત તથા નિકાસના વર્ણન કર્યા પછી હવે હું તેમને કયાં ભાગમાં વહેંચવામાં આવતી હતી તે બતાવીશ. આમ કરવામાં હું પેરીપ્લસ ઓફ ધી રેડ સીમાં આપેલી શ્રેણીને અનુસરણ માટે સ્વીકારીશ અને મેં આગળ ઉપર દર્શાવેલા નામોના અર્થને વળગી રહીશ. હિન્દુસ્તાનની બહાર આવેલા વેપારી મથકો માટે ચૂંટણી કરવી જરૂરી છે અને ફક્ત એવી જ વસ્તુઓ બતાવવી કે જે હિન્દમાં. ચોક્કસ મેળતી ન હતી અને જેની આયાત કરવી પડતી.

મુસા—અરબસ્તાનના કિનારા ઉપર.^૨ આયાતની વસ્તુઓ—કેસર અને બીજું મુતરાઉ કાપડ. નીકાશ—ધુપ.

ઓપોન—ધૂથીઓપીયાના^૩ ગારબેરીયન અખાત ઉપર આરજક (Arjake) નામના આંતર હિન્દના પ્રદેશમાંથી તથા ભરૂચમાંથી અથવા વધુ ચોક્કસાધથી કહીએ તો ભરૂચ મારફત નીચેની ચીજો નીકાશ થતી હતી; ચોખા, ડિંગ, તલનું તેલ, મોનોય જાતના બીજાં ગરમ કપડાં, સાકર અને ખાંડ.

એગ્રેનીયા—આફ્રિકાના પૂર્વ કિનારા ઉપર આવેલ આ ટાપુ ઉપર અથવા અત્યારના પેગ્ગા ટાપુ ઉપર વેપાર અર્થે ગ્રીક, હિન્દી તથા આરબ વેપારીઓ રહેતા હતા.^૪ ત્યાં માર્ગરોળ, ભરૂચ અને તામીલથી થોડા હિન્દી વેપારીઓ આવતા કારણકે તેમનાં વહાણો પ્રતિકુલ પવનને લીધે ત્યાં પસંદગી આવતાં. ત્યાં તેઓ ચોખા, ઘઉં, સુંદર બીજું કાપડ તથા યુલામ સ્ત્રીઓ જેમની સાથે તેઓ કાંઈ વાર ત્યાંથી નાસી પણ જતા, તે વેચતા અને કાચગાઓથી તેમનાં વહાણ ભરતા.

૧. આ રાજાના શકાવપદ નામ માટે તથા આરબકની સરહદ માટે લુઓ Periopl. mar. Erythr પ્ર. ૨. પ. ૮૫૫. વીન્સન્ટ તેને શક હિન્દનો રાજા માને છે તે બૃહ છે.

૨. Periopl. mar. Erythr. પા. ૨૨ તથા પ્ર. ૨. પા. ૫૮૪.

૩. Periopl. mar. Erythr. પા. ૭ તથા ૩.

૪. ” પા. ૧૭. ૧૬. તથા G. Bunsen's Diss on the East coast of Zania in Africa પા. ૧૭.

મોસીલોન—સેએલીટીક અખાતના પૂર્વના ખુણા ઉપર આવેલું આ ઉત્તમ બંદર હતું અને ત્યાં ભરૂચ તથા તામીલથી, તોફાનને લીધે ઉધે રરતે ચઢી ગયેલાં વહાણો કાંઈ વાર આવતાં અને આગળ જવાને માટે વહાણના કપ્તાનો ત્યાં આખો શિયાળો ગાળતા.^૧ ત્યાંના રાજના પ્રધાન સાથે તેઓ કપડાં, ઘઉં, અને તેલ ધુખે સાટે ખરીદતા.

પર્શિઅન અખાત ઉપર, ટેરીડાનની જરા દક્ષિણે અને પેરટી ગ્રીસ નદીના પશ્ચિમ કિનારા ઉપર એપાલોગોઇ નામનું પ્રખ્યાત બંદર આવેલું હતું—જ્યાં વેપારીઓની સાથે ન્યાયથી વર્તવામાં આવતું હતું. તેથી વધુ પૂર્વ તરફ, કારમેનીયાની કિનારા ઉપર ‘ઓમાન’ નામનું^૨ બીજું વેપારી મથક હતું જ્યાં ઘણા વેપારીઓ આવતા હતા. આ બંને મથકોમાં મોટા વહાણોમાં, ત્રાંશુ-જે ભાગ્યે જ હિન્દમાંથી આવતું, સુખડ, ઘણું કરીને સાગના લાકડાના પાટડાઓ; શીંગડાં, તલતું તેલ અને મહોગની લાવવામાં આવતાં.

હિન્દુસ્તાનની અંદર આપણે પ્રથમ ખારખરીકાન બંદર લઇશું જે સિંધુ નદીના મુખ ઉપર આવેલું હતું અને જે સિંધુ નદી દ્વારા શક-હિન્દના (Indo-Scythia) પાટનગર મીળગર^૩ અથવા અત્યારે જ્યાં અહમદપૂર આવેલું છે તેની સાથે વેપાર કરતું. ત્યાં એક તારના વાણીવાળાં ઘણાં કપડાં અને સામાન્ય જાતનાં થોડાં કપડાં આયાત થતાં હતાં. તે ઉપરાંત, ઘણી જાતના કાપડમાંથી બનાવેલાં કપડાં, તથા પુષ્પરાગો, પરવાળાં, શિલાદ્રસ, કાચનાં વાસણો જેથી મુખ્યત્વે આપણે પીવાના વાસણો સમજવાં નેહએ, તથા થોડા દારૂ, ચાંદીની ચીને તથા સીકા આવતાં હતાં. નિકાશની વસ્તુઓ આ પ્રમાણે હતી. કુક, ડેલીઓન, લીકીઓન, નાર્ડ (જટમાસી), કલ્યાણ, કિંમતી હીરા, રેશમી ચર્મો, ગ્રીણાં કપડાં, રેશમી સુતર અને ગળાં.

તે સમયના સર્વ વેપારી મથકોમાં સૌથી પ્રખ્યાત મથક ભરૂચ હતું. તે હિન્દના જુદા જુદા ભાગો તથા પરદેશો સાથે ઘણા સુંદર વેપારી સંબંધ ધરાવતું હતું.^૪ તેના વેપારી સંબંધોનો દૂરમાં દૂર પ્રદેશ તે ચીન દેશ હતો જ્યાંથી^૫ એક્ટ્રીવાના^૬ રરતે જમીન

૧. Peripl. mar. Erythr. પા. ૮ તથા પ્ર. ૨. પા. ૫૮૪.

૨. „ „ પા. ૨૨. તથા Markianos Heracl પા. ૨૨.

૩. „ „ પા. ૨૨ તથા ૨૪.

૪. Peripl. mar. Erythr. Peripl. પા. ૨૪, ૨૮, ૨૯, ૩૬.

૫. આ કપડાં પ્રથમ ભરૂચથી ગંગાનદી અને ત્યાંથી તામીલ લઇ જવામાં આવતાં હતાં એમ કહેવું ભૂલ ભરેલું છે કારણકે તેમ કરવું નમમું અને વધારે પડતું છે.

માર્ગે રેશમી કાપડ ભર્ય આવતું હતું. ઘણું અંશે ઝીણું સુતરાઉ કાપડ મીન્નગરમાંથી આવતું, તે ઉપરાંત બીજું ઝીણું કાપડ બીજા પ્રદેશોમાંથી પણ આવતું અને સસ્તું શીલો ચીનાઇ નામનું કાપડ તથા તેનાથી પણ હલકી જાતનું કાપડ પણ ત્યાં આવતું. સીંધુ નદી પાસે આવેલ પુકેલ શહેરની પાસેથી અથવા ' પોકલે ' માંથી શક-હિન્દ દ્વારા ત્રણ પ્રકારની જટમાંથી ભર્ય લાવવામાં આવતી હતી, જેનાં નામ કેરી જુરાઈન, પેટ્રોપેપીગ, તથા કાણકાઇટ હતાં અને જેની સમજુત આગળ આપવામાં આવી છે. તે ઉપરાંત આ માર્ગ દ્વારા કુબ અને ડેલીઓન આવતાં. ગોદાવરીના ઉત્તરના ભાગ ઉપર આવેલ પેયાન અથવા પ્રતિષ્ઠાનમાંથી પુષ્કળ ગોમેદ આવતાં અને અત્યારના ક્રીટમર્ગ પાસે આવેલ તગારામાંથી દરેક પ્રકારનાં સામાન્ય સુતરાઉ કપડાં આવતાં. આ પ્રમાણેના બહોળા વેપારને લીધે ભર્યના વેપારીઓ તેમના ઝીક તથા રોમન ગ્રાહકોને માલની પસંદગી કરવા સારું મોટું ક્ષેત્ર આપી શકે તેવી સ્તીતિમાં હતાં અને તે નીચેની નોંધ ઉપરથી સ્પષ્ટ થશે. ત્યાંથી નિકાશ થતી વસ્તુઓ:—કેસર, લીકીઓન, લાખથી રંગેલાં કપડાં તલતું તેલ, હિંગ, સુબડ, સાગના પાટકાઓ, કાળાં મરી, કુબ, ત્રણ પ્રકારની જટમાંથી, ડેલીઓન, ધુપ, સુતર, દરેક જાતનાં સુતરાઉ કપડાં, રેશમી કપડાં, અને છેવટે શીંગડાં અને હાથીદાંત. રાતા શયુદ્ધના પ્રવેશ આગળ આવેલ મુસામાં આયાત કરવામાં આવતી વસ્તુઓમાં ભર્ય પણ પોતાનો ફાળો આપતું હતું.^૧ આ ઉપરાંત બીજી વસ્તુઓ પણ ભર્યમાંથી નિકાશ થતી. ગંગાપ્રદેશની જટમાંથી, બેસાઇના તમાલપત્ર, પીત્તીકા અને અત્યુત્તમ સુતરાઉ કપડાં દરીયાઇ માર્ગે તામીલ નિકાશ કરવામાં આવતાં હતાં.^૩

ઇ. સ. ની પહેલી ત્રણ સદીઓ માટે હિન્દુસ્તાનના બીજા દેશો સાથેના વેપારી સંબંધની બીજી શાખાઓ વિષે આપણી પાસે અન્ય સાહિત્ય નહિ હોવાને લીધે, અને પૂર્વના વેપારમાં બહુ જ ઓછા ફેરફારો થતા હોવાને લીધે, તથા વેપાર તે જ દિશાઓમાં ચાલુ રહેતો હોવાને લીધે, હવે પછીના લેખકોને આ વસ્તુ ઉપર વધુ પ્રકાશ પાડવાની અરજ કરવી મને વાંજી લાગે છે. જ્યારે હીરકલીઓસ નામના બીજાન્નાઇનના સમ્રાટે ઇ. સ. ૬૨૭ માં ડેસાઇડનો નાશ કર્યો ત્યારે ત્યાંના સીસેનીયાના બીજા કોસરોસ અથવા ખુશર પરવીજના મહેલમાંથી કિંમતી ચીજોનો ખર્ચનો જડ્યો હતો, જેમાંથી

૧. જુઓ આગળ પા. ૪.

૨. Peri-pl-mar. Erythr. પા. ૧૩

૩. „ પા. ૩૬, ૩૭ તથા બેસાડાઇ ઉપર આગળ આપેલ પા. ૩૭ ની સમજુતી.

કેટલી વસ્તુઓ હિન્દમાં જનાવેલ હતી. દા. ત. અગલોચન અથવા અશુર, તથા તે લોકોના ૧૮ રતલના મોટા કંકડાઓ, તથા મરી, સુંક તથા અનેક જાતનો મશાલો તથા ખાંડ તથા સુતરાઉ કાપડનો મોટો જથ્થો આ ઉપરાંત રેશમનો તથા રેશમી કપડોનો મોટો જથ્થો જે ઘણું ફરીને ચીનમાંથી આવ્યો હશે, કે તે હિન્દમાંથી પણ આવ્યો હોય અથવા હિન્દ દ્વારા ઉરુગાગડમાં આવ્યો હોય. આ હકીકત ઉપરથી નીચળતું અનુમાન કે જુનામાં જુના સેસેનીયનો સાથે હિન્દનો વેપારી સંબંધ હતો તે હું વધુ વજુદવાળું માનું છું કારણકે આરટેઝરીસ પહેલો જેને પર્શિઆનું રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું તેને હિન્દના સમ્રાટ સમુદ્રગુપ્ત સાથે રાજ્યવ્યવહાર શરૂ કર્યો હતો અને તેમ કરવામાં તેનો હેતુ રાજકીય કરતાં વધુ પ્રમાણમાં વેપારી હોવો જોઈએ. ૨

સ્વાધ્યાય

જર્નલ ઓફ ધી બોમ્બે ઓરિયન્ટલ એશીઆટીક સોસાયટી ના વો. ૧. અં. ૨ (૧૯૨૫) માં કે. આર. પિશરોડીનો ' દરલ નાટકચક્ર ' નામનો સરસ લેખ છે. તેનો લગભગ અનુવાદ નીચે પ્રમાણે છે. ૧૧

‘ આખા હિન્દુસ્થાનમાં કેરલ જ ધણું કરીને એવો પ્રાન્ત છે કે જ્યાં સંસ્કૃત નાટકો પ્રાચીન શાસ્ત્રીય હોયે ભજવવામાં આવે છે. સ્થાનિક મંદિરની રંગભૂમિ, જેના ઉપર જ આ નાટકો ભજવવા દેવામાં આવે છે, તે ઉંચા વર્ણના હિન્દુઓના વિનોદપુર્વક વધારેમાં વધારે પ્રિય સ્થાન છે. સ્થાનિક રંગભૂમિનો ઇતિહાસ ધણો જૂનો છે, અને તે કેરલના સમ્રાટોના-અર્વાચીન પેરુમાળોના-સમય સુધી જાય છે. જે શ્રુતપરંપરા સાચી હોય તો-તે કળા છેવટના એ પેરુમાળોના સમયમાં સંપૂર્ણતાની કોટિએ પહોંચી; આ પેરુમાળો મોટા કવિઓ હતા એટલું જ નહિ પણ અભિનયની કળામાં પણ નિષ્ણાત હતા. તેઓના વિશે કહેવાય છે કે તેઓએ તેમના માનીતા પ્રધાન શોલનની મદદથી રંગભૂમિની રીતોમાં ધણી નવીનતાઓ દાખલ કરી કે જેથી રંગભૂમિ વધારે લોકપ્રિય અને વાસ્તવિક બને. આ લોકવાયકાને અંગ્રેજી-અધ્યાના પ્રારંભના શબ્દોનો થોડો ધણો ટેકો મળે છે. એમાં આ રાજવી નાટકકારે તેના કતારે ‘ પોતાનું નાટક કે જેમાં રાજાએ પોતે જ પાક લીધો હતો તેની રંગચોગ્યતાની પરીક્ષા કરવા ’ માટે આદેશ કર્યો છે. પેરુમાળોની સત્તા મોડામાં મોડી આડમા સૈકાને અન્તે પૂરી થઇ, અને રંગભૂમિના સુધારાની ખીણ કોઇ તેનાથી પ્રાચીન પરંપરા હજી જણાઇ નથી એ વાદ રાખવામાં આવે તો હાંની સ્થાનિક સંસ્કૃત રંગભૂમિ પોતાની પ્રાચીનતાનું અભિમાન લે તો તે ચોગ્ય ગણુયામાં આવે. આ ઉપરાંત નટો અને તેમની કળા ઉપર મૂકવામાં આવતા નિયમનો અને તૈયારી કરવાની અને ભજવી બતાવવાની વિવિધ વિશેષતાઓ જેતાં અમારી રંગભૂમિ એ કેવળ સંસ્કૃત નાટક કળાના અભ્યાસીઓને આકર્ષક વિષય છે એટલું જ નહિ પણ પ્રાચીન વસ્તુઓના અભ્યાસીઓ માટે પણ આકર્ષક છે. આજણી આ પ્રાચીન રંગભૂમિનો અંદાજ અભ્યાસ, અને તેટલો વહેલો, થવાની જરૂર છે; કારણકે તેની લોકપ્રિયરિતતા ધીમે ધીમે ઘટતી જાય છે, અથવા તો ઘટી જ ગઇ છે. મળા શકે તેટલાં સાધનો ભેગાં કરવાના પ્રયત્નો ચાલે છે; પણ આક્યારો કે જે તેના રક્ષકો છે તે તેને ગુપ્ત રાખવા અચોગ્ય પ્રયત્નો કરે છે અને તેમના મિત્રોને પણ તે જણાવવા તૈયાર નથી. અને આમાં કંઇ આશ્ચર્ય પણ નથી. તેઓ આ પ્રાચીનતમ કળાનો ધંધો કરતા હોવાથી તેઓ આધુનિક સંસ્કાર નીચે આવ્યા નથી. આ લેખના નીચેના ભાગમાં રંગભૂમિ ઉપર જે નાટકો અને નાટકોના અંગે ભજવાય છે તેમનાં નામ આપું છું.

આક્યારોની પરંપરા પ્રમાણે તેઓ ૭૨ અંગેમાં નિષ્ણાત થઇ શકે છે અથવા નિષ્ણાત હોય છે. આમાં એકાંકી નાટકો અને પ્રહસનોનો સમાવેશ થઇ જાય છે. તેમનાં ધણાંખરાં તો ઓળખી શકાય છે. તે નીચે પ્રમાણે છે :

૧ સુભદ્રાધનંજય

૩ નાગાનંદ

૨ તપતીસંવરણ

૪ મહાનાટક

(આ ચાર નાટકોના અંકોનાં કંઈ ખાસ નામ નથી. મને તો તે નામો જરૂર નથી.)

૫ ભગવદ્ભજન

૬ શ્રીકૃષ્ણદૂત અથવા દૂતવાક્ય

૬ મત્તવિલાસ

૧૦ દૂતધૈર્યધ્વજ

૭ કલ્યાણસૌગંધિક

૧૧ કર્ણુભાર અથવા કર્ણુકવચ

૮ મધ્યમવ્યાયોગ

૧૨ ઉરુભંગ

(નં. ૫ થી ૧૨ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે એકાંકી છે.)

૧૩ પંચરાત્ર

(એ અંકોના નામ મળે છે: વેતાંક, ભીષ્મદંતાંક.)

૧૪ અવિમારક

(પહેલા પાંચ અંકોના નામ મળે છે: આનેદંતાંક, દૂતાંક, અભિસરિયાંક, પર્વત, અને માદમેદંતાંક.)

૧૫ આશ્વર્થચૂડામણિ

(અંકોના નામ: પર્યુશાલાંક, રૂર્ષણુખાંક, માયા(સીતા)કંક, જટાયુવધાંક, અશોકવનિકાંક, અને અંશુદયાંક.)

૧૬ અભિપેક્ષ નાટક

(અંકોના નામ: જ્વાલિવધ, તોરણયુદ્ધ, અને માયાશીર્ષિક. આકાંકીના અંકોના નામ ઉપસ્રવ્ધ નથી.)

૧૭ પ્રતિમા નાટક

(અંકોના નામ: વિચિત્રનાભિપેક્ષાંક, વિલાપાંક, પ્રતિમાંક, અટવ્યાંક, રાવણાંક, ભંરતાંક, અભિપેક્ષ.)

૧૮ પ્રતિજ્ઞાધૈર્યધરાયણ

(અંકોના નામ: મન્ત્રીક, મહાસેનોક, અને આરાટોક)

૧૯ સ્વપ્નવાસવદત્ત

(૭ અંકોના નામ: બ્રહ્મચાર્યાંક, પનત્તાટાંક, પૂર્ણદાંક, શોકલિકાંક, સ્વપ્નાંક અને ચિત્રલકાંક.)

૨૦ જ્વાલયરિત

(એમાંના એક અંકનું નામ મલ્લાંક છે જાકીનાનાં નામ મળ્યા નથી.)

૨૧ ચારુદત્ત

(એક ચાકયારના કહેવા પ્રમાણે આના એક અંકનું નામ વસન્તસેનાંક છે.)

૨૨ શ્રીકૃષ્ણચરિત

૨૩ ઉન્માદવાસવદત્ત

૨૪ શાકુન્તલ

આ ચોવીસ નાટકોનો અમારી રંગભૂમિ સાથે સંબંધ છે. તેને નીચે પ્રમાણે વહેંચીએ: (૧) આજે પણ લોક પ્રિય છે એવાં, (૨) પહેલાં લોક પ્રિય હતાં એવાં, (૩) અને જે કેવળ પરંપરાથી લોકપ્રિય તરીકે જાણીતાં છે એવાં. પહેલાં વિભાગમાં ૧-૪, ૬, ૭, ૮, ૯, ૧૫, ૧૬, ૧૭, ૧૮ આવે છે. ત્રિજનમાં ૨૨, ૨૩, ૨૪ આવે. એમાં ૨૨, ૨૩ હજી અદ્યત છે, અને ૨૪ સું શકુન્તલ કક્ત એક જ વાર ભજવવામાં આવ્યું હતું. બીજા વિભાગમાં બાકીનાનો સમાવેશ થાય છે.

ધનંજય અને તપતીસંવરણ પેરુમાળોના છેવટના રાગની તુરતના પહેલા રાગની કૃતિઓ છે. તે કેરલની રંગભૂમિ માટે કેરલના રાગએ લખેલાં છે. દરેકના ઉપર ભજવનારની દૃષ્ટિએ લેખકના સમકાલીને દીકાઓ લખી છે. આથી આ દીકાઓ કેરલ રંગભૂમિના અભ્યાસીને ઘણી ઉપયોગી છે. જો કે ડૉ. ગણપતિ શાસ્ત્રીએ તે પ્રસિદ્ધ કરી ચોગ્ય ગણી નથી. મને એની પ્રતિઓ મળી નથી.

નાગાનન્દ એ હંમેશા લોકપ્રિય હતું અને હજી પણ છે. તેનું કારણ એ હતું કે કેરલ એ આખા હિન્દુસ્તાનમાં બૌદ્ધ ધર્મનો છેવટનો કાલો હતો. આ નાટક રંગના અધિકારીની અને નટોની કુશળતાની ખૂબ દસોડી કરી છે. પરંપરા એમ કહે છે કે ચોથો ચંક પણ વારતવિક દેખાય એ રીતે ભજવી જતાવવામાં આવતો; અને ગરડની ભૂમિકા કરનાર નટ સાચેસાચ હવામાં ઉડતો. આવું સફળ ઉડ્યન છેલ્લામાં છેલ્લું ધરિંગલકુડ આગળ થયું હતું, જે સમયે નટ મદિરના રંગ ઉપરથી ઉંચો ચઢી હવામાં ઉડ્યો અને ઉત્તર બાજુની અડધા માઇલ ઉપરની ટેકરી ઉપર સહીસલામત રીતે બેઠો. એ ટેકરી આજે પણ “કુતુ-પરંબુ” કહેવાય છે. છેવટનો પ્રયત્ન કોમ્પીનના મહારાજના આશ્રય નીચે કુરિક્ક આગળ થયો હતો, કે જે તે સમયે રાજ્યનું નિવાસસ્થાન હતું અને જે ત્રિપુનિથુરથી બે માઇલ દૂર છે. પણ આ પ્રયત્ન નિષ્ફળ ગયો, કારણકે ઘેરડાં (corrids) નો—આ શબ્દનો ચોક્કસ અર્થ હું જાણતો નથી—ચાલક પોતાના કામમાં નિષ્ફળ ગયો અને ઉડનાર નટ આપત્તિમાં આવી પડ્યો. ત્યાર પછી એ પ્રયત્ન ફરીથી થયો નથી. આ ઉડવાના પ્રયાસ વિષેની બધી માહિતી મળે તો આપણા જ્ઞાનમાં સારો વધારો થયો ગણાય. જે અંચમાં આ માહિતી છે તે મેળવવા પ્રયત્ન થાય છે. બીજા ચંક જેમાં આત્મહત્યા આવે છે તે આજે પણ ભજવાય છે. એક લાંબા કપડાને ખૂબ વળ ચડાવવામાં આવે છે, અને તેને છેડે જળી કરેલાં હોય છે. બીજા છેડા જતમાં ભરાવવામાં આવે છે. નટી-સીઓ જ સીધીમિદા ભજવે છે. પોતાની ડોક જળમાં નાંખે છે અને ચક્રર ચક્ર કરતાં પાંચ છ શીટ નીચે ધસે છે. તેઓની દૃષ્ટિએ આ ઘણું અભિમાન લેવા જેવું કાર્ય ગણાય છે.

મહાનાટક જ કેવળ દિવસે ભજવવા દેવામાં આવે છે; બાકીનાં બધાં રાત્રિએ ભજવાય છે.

ભગવદ્ગણુક એ અપ્રસિદ્ધ નાનકડું પ્રદર્શન છે, જે પહેલાં રંગ ઉપર બહુ જ પ્રિય હતું. એક ચાક્યાર મને જાણવે છે કે તેની પાસે આ નાટક કેમ ભજવ્યું એની પુષ્ટ જ માહિતી વાળી એક દીકા છે, અને હું આ અંચ પ્રકટ કરું તે પહેલાં એની પ્રતની

રાહ જોઈ હું.^૧ મૂળ ગ્રંથમાં કર્તાનું નામ નથી, પણ પલિયમ ગ્રંથસંગ્રહની પ્રતમાંની પ્રશરિત તે બોધાયનનું હોવાનું જણાવે છે. આ અને મતવિલાસ અમારી રંગભૂમિ ઉપરનાં બે લોકપ્રિય પ્રહસનો છે.

કલ્યાણસૌગંધિક-જે હમણાં બુલેટિન ઓફ ધી રૂલ ઓફ ઓરીઅન્ટ સ્ટડીઝ (વો. ૩ પૃ. ૩૪) માં પ્રસિદ્ધ થયું છે-એ કારણસર લોકપ્રિય છે. એક તો એ કે તે કોઈ ચાક્યારની કૃતિ ગણાય છે. અને બીજું એ કે તેમાં સરસ અભિનયને ખૂબ અવકાશ છે. પ્રસિદ્ધ અજાગરનૃત્તનો આ નાટક સાથે સંબંધ છે.

ત્રિવેંદ્રગ-સંસ્કૃત-સિરિઝમાં પ્રસિદ્ધ થયેલાં પાંચ એકાદી નાટકોમાંથી દ્વિતીય અથવા ચાક્યારો કહે છે તે પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણદત્ત સૌથી વધારે લોકપ્રિય છે. બીજા નાટકો પણ ભજવવામાં આવે છે. કારણકે ત્રાવણકોરના મંદિરમાં ભજવવાના વિવિધ અંકોનો ક્રમ આપનાર એક પ્રતમાં તે નાટકોમાંથી ઉતારાઓ આપેલા છે. પંચરાત્ર અને અવિમારક જોકે રંગભૂમિનાં નાટકો તરીકે લોકપ્રિય છે છતાં તે સામાન્ય રીતે ભજવાતાં નથી. એ વાત સાચી છે કે નાટક સાહિત્યની દૃષ્ટિએ તેઓનું બીજું સ્થાન છે. પણ કલ્યાણસૌગંધિકની માફક આ નાટકો પણ ચાક્યારને અભિનય માટે પુષ્કળ અવકાશ આપે છે.

ચુડામણિ, અભિષેક અને પ્રતિમામાંથી ૨૧ અંકો મળે છે કે જે શ્રીરામની કથા સ્પીતરે છે. આ બધા અંકો ધણા લોકપ્રિય હતા, જોકે અત્યારે અમારા નેરો ફક્ત ચોડાક જ દ્રશ્યો ભજવે છે. આ ત્રણ નાટકોને ચાક્યારો અનુક્રમે ચરીય-અભિષેક, વાલીય-અભિષેક અને પાદુકાભિષેક નામ આપે છે.

બાકીનાં ત્રણ નાટકોમાંથી દરેકનો એકેક અંક આજે પણ લોકપ્રિય છે. જેમકે બાલચરિતનો મહાંક. ચારુદત્તની રંગપ્રિયતા વિશે મને કંઈ ખાસ પુરાવો મળ્યો નથી. શ્રીકૃષ્ણચરિત હજી શોધવાનું બાકી છે. કેટલાક ચાક્યારો કહે છે કે મહાંક શ્રીકૃષ્ણચરિતમાંથી છે અને સ્થાનિક બાલચરિતની પ્રતની પ્રશરિતમાં એ અંકને મહાંક કહે છે. આ રીતે બાલચરિત અને શ્રીકૃષ્ણચરિત એક ગણાય.

ઉન્માદવાસવદત્ત ચુડામણિના કર્તા શક્તિભદ્રની કૃતિ છે. એ પહેલાં રંગભૂમિ ઉપર પ્રિય હશે પણ તે હજી મળ્યું નથી. પરંપરા પ્રમાણે શાકુંતલ એકવાર રંગભૂમિ ઉપર મૂકવામાં આવ્યું હતું; પણ બ્યારે ચાક્યાર તેનો પ્રારંભિક ભાગ ભજવતો હતો ત્યારે વિરુદ્ધદિશામાંની બે વસ્તુઓ તરફ જોતાં તેની બે આંખો ફુટી ગઈ. આ પછી તે કદી સ્થાનિક રંગભૂમિ ઉપર ભજવવામાં આવ્યું નથી.

અમારી રંગભૂમિ ઉપર ઘણાં નાટકો લોકપ્રિય છે એ બતાવવા માટે પૂરતું કહેવામાં આવ્યું છે. એક ચાક્યારના મૌખિક પુરાવા પ્રમાણે ભજવાતા અંકોની કુલ સંખ્યા ૭૨ છે. જે આ સાચું હોય તો હજી કેટલાંક નાટકો શોધવાં બાકી છે. આપણે એવી આશા રાખીએ કે તે ધીમે ધીમે જડી જશે. ' ૨.

નીચેની નોંધો વૈદિકપ્રાણવલીની ટિપ્પણી ઉપરથી તૈયાર કરી છે.
ગાડી અને ગાદી. ગર્ત—ગડુ અને ગદ્ (સરખાને ગદ્ડી=ગાડી દેશીનામમાલા. વર્ગ ૨.
૮૧. પ. ૯૯)

ઋ. વે. મં. ૫. સ્. ૬૨. ઋ. ૫ (વૈ. પા. પૂ. ૨૨૯-૩૦) માં અધિ ગર્તે છે. 'અધિ રથે' 'રથ ઉપર' એવો સામણ્ય અર્થ કરે છે, અને નિરુક્ત ૩. ૫. ને પ્રમાણ તરીકે દાકે છે, 'રથ પણ કહેવાય છે.' નિધપટ્ટ ૩, ૪ માં ૨૨ ગૃહ નામોમાં 'ગર્ત'ને ગણાવેલો છે. નિરુક્ત ૩. ૫ માં ઉપાધિવેની ઋચામાં 'ગર્તારુગ્' ઉપર ટીકા કરતા ગર્તના ત્રણ અર્થ આપ્યા છે. (૧) સભાસ્થાણ (એટલે કે સભામાંનો સ્તંભ અથવા કોણ ઉંચી જગા એવો અર્થ પણ કરી શકાય); યારકે 'ગૃ બોલવું' એમાંથી સાધે છે, 'સત્યસંગરો મઘતિ' જેની નીચે કરેલી પ્રતિજ્ઞા સાત્ય થાય; (૨) સ્મશાનનો ઢગલો, સા. ધાતુ 'ગૃ, ઉંચું કરવું' લે છે; અપગૂર્ણાં ભવતિ 'ઉંચો કરેલો' છે. (૩) રથ ત્યાં જે અવતરણ આપ્યું છે તે મ. ૫. ૬૨. ૮. માંથી છે, ધાતુ ગૃ=સ્તુતિ કરવી; 'રથ સ્તુતતમ' છે. યુરોપીઅન વિદ્વાનો (કેશ, ગ્રાસમાન વગેરે) એનો અર્થ 'Throne' 'ગાડી' કરે છે. સેન્ટપીટર્સબર્ગ લેક્સિકોનમાં આ અર્થવાળા બીજા દાખલા આપ્યા છે.

મને લાગે છે. 'ગર્ત'નો મૂળ અર્થ 'કાંઈક ઉંચું કરેલું' એવો હશે. આ અર્થથી તે ગૃહ, સ્તંભ અને ઉચ્ચાસનને લાગુ પડે. યારકે કહેલો ધાતુએને બાજુ ઉપર મૂકીએ તો પણ એના અર્થનો આ અર્થને ટેકો મળે છે. ઉચ્ચાસન અને રથ વચ્ચે સુખ્ય તફાવત પૈડાનો જ હશે. આ કદપના સાચી હોય તો એમ માની શકાય કે ગર્ત શબ્દના જાનને પ્રાકૃત રૂપાન્તરો ગડુ અને ગદ્ ગૂજરાતીમાં ગાડી અને ગાદીરૂપે તેનાં બે અર્થોને અનુક્રમે સૂચવતા જળવાઈ રહ્યા છે.

ખાડાના અર્થમાં પ્રસિદ્ધ 'ગર્ત' શબ્દને સે. પી. લે. 'કર્ત' માટેનું 'Jungere form' અર્વાચીનરૂપ ગણે છે. આ 'કર્ત' સ્પષ્ટ રીતે કૃત-છેદનું એમાંથી આવેલો છે. ઉપર જણાવેલા અર્થો વાળા 'ગર્ત' શબ્દમાં પણ આ જ ધાતુ ન હોય? ખોદવાની ક્રિયાથી જેમ એક જાંબુ ખાડો યાય તેમ બીજી બાજુ ઢગલો યાય, અને જાનને એક જ ક્રિયાના પરિણામ હોઈ એક જ શબ્દથી સૂચવાય તો તેમાં કાંઈ અસંભવિત નથી.

ઉપવસથ—ઉપોસથ (પાલી બૌદ્ધ), પોસથ (પ્રાકૃત જૈન), પોસો (ગૂજરાતી જૈન). ઉપવાસમાં અને આ શબ્દમાં કેવળ પ્રત્યયનો જ તફાવત છે. બાકી જાનને એક જ છે. શતપથબ્રાહ્મણ. કા. ૧. એ. ૧. છા. ૧ પ્રતોપાવનના પ્રકરણના સાતમાં પેરામાં—તેડસ્ય વિષ્વે દેવા ગૃહાનાગચ્છન્તિ, તેડસ્ય ગૃહેપૂષ્પવસન્તિ સ ઉપ-વસથઃ તે બધા દેવો એના ઘેર આવે છે, તેઓ એના ઘરમાં ઉપવસે-રહે-છે, તે ઉપવસથ'. યજ્ઞ માટે દેવો નોતરાઈ યજ્ઞમાનના ઘેર આવે અને ત્યાં રહે—આ વસ્તુસ્થિતિ ઉપવસથ શબ્દ સૂચવે છે. જેમ એ દેવોનો ઉપવસથ છે તેમ યજ્ઞમાન નો પણ છે. યજ્ઞમાન દેવો કે અગ્નિ પાસે રહે તે ઉપવસથ કે ઉપવાસ. આ અર્થમાં

તે ઉપાસના (ઉપનિષદપાસે ખેસતું) શબ્દના મૂળ અર્થને મળતો છે. આ દિવસે અન્ન લાગ કરવાનો વિધિ હોવાથી (સ. ધ્યા. અ. ૧. ધ્યા. ૧. ૭) ઉપવાસનો અર્થ ધીમે ધીમે અન્નત્યાગ થઈ ગયો.

ઐશ્વર્ય સંપ્રદાયે આ વૈદિક વિધિને પોતાના સંપ્રદાયમાં અનુકૂળ ફેરફારો કરી લઈ લીધો, એ ઉપોસથ શબ્દ કે જે ઉપવસયતું પાલી રૂપાન્તર છે તે ઉપરથી સમજાય છે. “એ વખતે શુદ્ધ ભગવાન રાજગૃહમાં ગૃધ્રકૂટ પર્વતપર રહેતા હતા. મિષિસાર રાજા એમની પાસે આવ્યો. તથા એમને નમન કરી એક બાણુએ બેઠો. અને બોલ્યો ‘ભદ્રંત, હું એકલો જ બેઠો હતા ત્યારે મારા મનમાં એવો વિચાર આવ્યો કે બીજા પંથના પરિત્રાજ્ઞો ઐશ્વર્ય પુનઃમ અથવા અમાસ અને આઠમે એકાં થઈ ધર્મોપદેશ કરે છે. લોકો ધર્મોપદેશ સાંભળવા માટે એમની પાસે જાય છે અને એમનાપર પ્રસન્ન થાય છે, તેથી આપણા બિહુઓ પણ જે દર પખવાડીએ ભેગા મળ્યા હોય તો ઠીક થાય.” શુદ્ધ એમ કરવાની રજા આપી, x x x “એ પછી શુદ્ધના મનમાં એવો વિચાર આવ્યો કે બિહુઓને માટે મેં જે નિયમો કરી આપ્યા છે તે પ્રતિભોક્ષના (પ્રતિબંધક નિયમોનો સંગ્રહ) રૂપમાં એમણે ઉપોસથને દિવસે બોલી જવા એટલે એ જ એમનું ઉપોસથકર્મ થશે” ઇત્યાદિ; (બુઓ ઐશ્વર્ય સંધનો પરિચય. ઉપાસથ. પૃ. ૧૬-૨૨). આમાં ઉપનવસ્ત્રો અર્થ એક બીજાની પાસે રહેવું, ભેગા થવું એવો દેખાય છે. બીજાઓ પાસેથી આ રીવાજ લીધો છે એ આ ઉતારા ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે.

જોનોનો પ્રા. પોસહ, અને ગૂ. પોસાનો પણ આ ઉપવસથ સાથે સંબંધ હોય એમ લાગે છે, જે કે ચેતામ્બર જૈન આચાર્યો પોસહતું સંસ્કૃત લોપથ આપે છે અને દિગમ્બરો ગ્રોપથ આપે છે, પણ આ તો મને પ્રાકૃત ઉપરથી કલ્પી કહાડોલું સંસ્કૃત-રૂપ લાગે છે. આવા દાખલાઓ જૈનોમાં ઘણા મળે છે. આ પોસો પર્વના દિવસે કરવામાં આવતો. પર્વમાં પૂર્ણિમા, ઐશ્વર્ય, અને આઠમ ગણાય છે. આ રીતે વૈદિક ઉપવસથની સાથે દિવસતું પણ કાંઈક સામ્ય છે. (આચાર્ય જનવિજયજી જણાવે છે કે પ્રથમ પૂર્ણિમાને દિવસે પોસાં થતા અને પછીથી આઠમ, અને ઐશ્વર્યની તિથિઓ ઉપર પણ પોસા કરાવા લાગ્યા.) આ પોસાતું ખાસ લક્ષણ એ છે કે તે દિવસે શ્રાવણ ઉપાશ્રયમાં રહે છે, અને તે દિવસે અન્નલાગ કે એકાંશન કરે છે. એટલે અંદીઆ ઉપનવસ્ત્રો અર્થ સાધુધર્મ પાસે રહેવું એવો થાય. કેટલાક જૈન ટીકાકારો ઉપવાસનો અર્થ ‘આત્મા પાસે રહેવું’ એવો કરે છે.

ઉપવસથ અને પોસહમાં ભાષાશાસ્ત્રના માત્રાના નિયમને જરા બાધ આવે છે. ઉપવસથમાં પાંચ માત્રા છે ત્યારે પોસહમાં ચાર છે. ઉપોસથમાંથી ‘ઉ’ લોપાઈ ‘પોસહ થયું’ હશે. આવા ‘ઉ’ લોપના દાખલા મળે છે, જેમકે ‘ઉપાધ્યાય’ ઉપરથી મરાઠી ‘પાધ્યે’ થાય છે.

નોંધ

એ મહત્ત્વના ગ્રંથોની શોધ.

સમ્મતિતર્કની દીકામાં અનેક પ્રસિદ્ધ અપ્રસિદ્ધ ગતોના તથા આચાર્યોના ઉલ્લેખો આવે છે. આ ઉલ્લેખોનાં બને ત્યાં સુધી મૂળ શોધવાનો પ્રયત્ન તેના વિદ્વાન સંપાદકો કરે છે. આવા ઉલ્લેખો શોધવાને માટે પં. સુખલાલજી તથા પં. બેચરદાસજી પાટણના ભંડાર જતા ગયા હતા. આ શોધમાં તેઓને બે ગ્રંથ-રત્નોની પ્રાપ્તિ થઇ છે; એક બૌદ્ધદર્શનનો ગ્રંથ છે અને બીજા કોઇ પણ જ્ઞાતદર્શનમાં મુકી શકાય એવો નથી પણ ચાર્વાકીય આગળ વધી સર્વ તત્ત્વોની અશક્યતા બતાવે છે. 'હેતુ' નામ હેતુબિન્દુતર્કદીકા છે. હેતુબિન્દુવિવરણ નામનો આચાર્ય 'ધર્મકીર્તિ'એ ગ્રંથ રચ્યો છે એવી પરંપરા છે. આ ગ્રંથનો તિબેટી અનુવાદ હયાત છે, જે કે એનું મૂળ નજ થઇ ગયું ગણાય છે. ધર્મ-કીર્તિનો સમય આશરે ઇ. સ. ૬૩૫—૬૫૦ નો મનાય છે. (જુઓ સતીશચંદ્ર વિદ્યાભૂષણ A His. of Indian Logic પૃ. ૩૦૩ થી ૩૧૮.) આ નવીન ઉપલબ્ધ ગ્રંથ હેતુ-બિન્દુની દીકા હોય એમ જણાય છે. આખા ગ્રંથની લિપિ ગૂજરાતની બીજી પ્રાચીન પ્રતો કરતા જરા જૂદી હોઇ એની નકલ જલદીથી થઇ શકી નથી. પણ આચાર્ય જિનવિજયજી તે ઉપર ઉપરથી જોઇ ગયા છે. તેમના કહેવા પ્રમાણે જેમ દીકાઓમાં હોય છે તેમ એમાં મૂળ હેતુબિન્દુની પ્રતીકા છે. દીકા વિનીતદેવની (સમય આશરે ઇ. સ. ૭૦૦) હોય એમ જણાય છે; (જુઓ સતીશચંદ્ર A. His. I. L. પૃ. ૩૨૦). સંસ્કૃત ભાષામાં બૌદ્ધ દર્શનના ગ્રંથોની વિરલતા જોતાં આ ગ્રંથની ઉપલબ્ધિ નોંધવા લાયક છે.

'બીજા ગ્રંથ' નામ તત્ત્વોપશ્લેષ છે. તેના કર્તાનું નામ ભદ્રશ્રીજયરાશિ છે. પ્રત ધોળકામાં સંવત ૧૩૪૯ માગસર વાદ ૧૧ શનિવારે પૂરી થએલી છે. આ ગ્રંથ વિદ્વાનોને, મારા ધારવા પ્રમાણે, અદ્યપિ અજ્ઞાત છે, જે કે પં. સુખલાલજી જણાવે છે કે દિગ્ગજારા ચાર્ય વિદ્યાનંદીના ગ્રંથોમાં તેના ઉલ્લેખો આવે છે. આ ગ્રંથોનો વધુ પડે નથી; એ અજેયવાદનો ગ્રંથ હોય એમ જણાય છે. એનું છેલ્લું વાક્ય આ પ્રમાણે છે "एवमुपप्लुतेष्वेव सर्वे तत्त्वैकवचिचारितरमणोयाः सर्वे व्यवदाश घटन्ते । आ' ગ્રંથનું મહત્ત્વ પણ રહેજે સમગ્રજ એવું છે. તે શોધવા માટે પં. સુખલાલજી તથા પં. બેચરદાસને આભારનંદન ધટે છે.

બીજા ગ્રંથો પુરાતત્ત્વમંદિરઅન્યાવલીમાં સંપાદન માટે લેવાશે. તેમનો વિરત્ત પરિચય આવતા અંકમાં આવશે.

સંપાદક.

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર જ્ઞાનભંડારમાં આવતાં ચોપાનીઆમાંના

પુરાતત્ત્વવિષયક લેખોની યાદી

જર્નલ ઓફ ધી રોયલ એશિયાટિક સોસાયટી (એટલિટન) ઓક્ટોબર, ૧૯૨૫

[૧] કુચીપુડી ભાષામાં ઔપચિઓનાં સંસ્કૃત નામ

લે. એ. સી. વુલ્ફનર

[૨] જોડલીપન લાપ્ષેરીમાંના અરખી સંગીતવિષયક દસ્તાવેજિત ગ્રંથો

લે. એચ. જી. ફામર

[૩] એલીયુસીડ કાયદાવિષયક લેખ (text)

લે. સી. પી. ટી. વિંકવર્થ

[૪] બંગાળી પરનું બર્મી આક્રમણ

લે. જી. એન. સમદર

[૫] પ્રાચીન ભારત સાથેના સુમેરી સંબંધો

લ. ઇ. મેકે

[૬] અથુ અશ-શય્યાનીની કિતાબુલ્લખિમ

લે. એફ. કેન્ડી

[૭] હિસિતે ગૃહાક્ષર લેખપત્રોના રપ્તીકરણની પુનર્સિદ્ધિ

લે. એ. એચ. સાઇમ

[૮] બડૌન વા બદાયૂન

લે. ડગ્લસ હેગ

[૯] દશમી સદીનું ચીની મુદ્રણ

લે. એ. સી. મૅલે

જર્નલ ઓફ ધી રોયલ એશિયાટિક સોસાયટી, ઓગસ્ટ વ્યાન્ય વો. ૧ અં. ૨

[૧] વિજ્ઞાનેશ્વરના પુરોગામીઓ

લે. પી. પી. કોણે

[૨] ભારતીય પ્રતિમાલેખનવિદ્યામાં (Iconography)

(syntheticism)

લે. જી. એમ. ઉનવાલા

[૩] રાજતરંગિણીમાં પંચમહાશબ્દ

લે. એસ. કે. આયેંગર

[૪] કેરલા નાટકચક્ર

લે. કે. આર. પિયરોટી

[૫] રાજકુમાર શંભાજી કવિ તરીકે

લે. એચ. ડી. પેલંકર

[૬] કેરલામાં નાગપૂજા

લે. કે. રામ પિયરોટી

[૭] કિવામીનો કાલકો

લે. શેખ અબ્દુલ કાદિર

[૮] ગર્ગ જૈન હતો

લે. એસ. એન. તારપતિફર

પુરાતત્વવિષયક લેખોની યાદી

એશિયા મેજેર વો. ૨ અ. ૨

[૧] દશમા અને અગીયારમા સદ્કામાં ઉત્તર ઇરાનમાં યજ્ઞ-ગયલા ત્રણ રાજવંશો વિષે
લે. ઇ. ડેનીસન રોસ

[૨] ભારતીય ઐતિહાસિક ચિત્રો

લે. ફ્રેન્ક હર્મન ગ્રીલ

[૩] માગીન ખોતનની ભાષા

લે. એફ. ડબલ્યુ. થોમસ

[૪] ઓરતુર્કિસ્તાનમાંના તુયોકમમાંથી એક ગ્રીની-તુર્કી કુર્માન. લે. એ. વી. લે. ક્રાક અને
એરીખ પ્લીટ

[૫] બોધિસત્વ સંપૂર્ણ જ્ઞાનને પહેંચે તે સમયનું ખાતું. તોખારિસ્તાનની બોલીના
ટર્કીમાં મળેલી પ્રતોના દુકાના આધારે. લે. ઇ. સીજ અને ડબલ્યુ સીજલિંગ.

[૬] એટિલ્લાઓ અને હણ તાન-હુ-નામેનની વંશાવલી. લે. લુડ્વીગ ક્રિજેટી.

[૭] ગ્રીની લિપિમાં સ્વરવિષયક (phonetic) બોધકશોમાંના સિદ્ધાંત
લે. અસ્ટ લોખમેન

[૮] આરસની શિક્ષામાંથી બૌદ્ધ પિટક

[૯] પોર્ટુગાલમાંનું ભારતીય પ્રતિમાનિર્માણ

લે. ફ્રેન્ક ઇ. એ. વોરેઝ

[૧૦] સુલ્લવગ્મ ૫, ૭૩, ૧ ઉપર શુદ્ધોપની વ્યાખ્યા વિષે. લે. ફ. વેલર

જર્નલ ઓફ ધી ઓ'રીએન્ટાલિસ ઇન્સ્ટીટ્યુટ (એટ્થ્રિયન) વો. ૫૫

બુલાઇથી ડીસેમ્બર, ૧૯૨૫

[૧] મીનોઅન ક્રોટ (Minoan crot) સાથેના પ્રાચીન નીલોટિક, લીબીયન
અને ઇજીપ્શીયન સંબંધો

સર આર્થર ઇવાન્સ

[૨] મધ્ય આફ્રિકાની લુગવારી યાજ્ઞો વિષે તોંધો

આર. ઇ. મેકકોન્નેલ્લ

ઇન્ડીઅન એન્ડીકવરી, ડીસેમ્બર, ૧૯૨૫

[૧] તિરિલિંગ અને કુલિંગલ

લે. ઇ. રામદાસ

[૨] જવામાંના પ્રાચીન સ્મારકચિન્હો (Monuments)ની સંસ્કૃતિની દૃષ્ટિએ કિંમત
અનુવાદક મેરી એ. રૂમ્

[૩] ફિનિશિયન ઉત્પત્તિ વિષે વેડલ્લ

લે. સર રિચર્ડ ટમ્પલ

જાનેવારી, ૧૯૨૬

- [૧] છંછના રાજ્યકર્તાઓનો હસ્તલિખિત ઇતિહાસ
લે. એસ. એમ. એડવર્ડ્સ
- [૨] ગ્વાત્સીયર રાજ્યમાં મુસલમાન શિક્ષાલેખવિદ્યા (epigraphy)
લે. રામસીંગ સક્સેન
- [૩] નિલગિરિઓમાં પિસાયપૂલ
લે. રાવબહાદુર બી. એ. ગુપ્તે
- [૪] ઈડર અને મેવાડના મહારાણા હમીર
લે. રામરતન દક્ષદર
- [૫] હીર અને રાંઝાનું પરિશિષ્ટ (suppl)
લે. સર આર. સી. ટેમ્પલ
- [૬] ચર્મન પેશમલ વિગે વેદાંતી ઉદ્દેશ
લે. એમ. દિરપા

ફેબ્રુઆરી, ૧૯૨૬

- [૧] દિંદો સરકારના તોપખાનામાં રાખવામાં આવતાં રાજચિન્હો વિગે નોંધો
લે. રાવબહાદુર બી. એ. ગુપ્તે
- [૨] છુરગોહન
લે. સર રિચર્ડ ટેમ્પલ
- [૩] ઉપનિષદોના અખ્યાપકો વિગે બાલ પૂરાવો
લે. ઉમેશચંદ્ર ભટ્ટાચાર્યજી
- [૪] દિર અને રાંઝા વિગે પરિશિષ્ટ
લે. એચ. એ. રાંઝ

માર્ચ, ૧૯૨૬

- [૧] ભારતીય સંગીતવિષયક વાતો વિગે નોંધો
- [૨] વાઘરાજના ગુરૂ ખાતેના પથ્થરના સ્તંભ ઉપર લેખ
લે. રાવબહાદુર હીરાલાલ
- [૩] ગુરૂ હરગોવિંદના જીવનનાં કેટલાં દર્યો
લે. ઇંદુભૂપણ બેનરજી
- [૪] રાજતરંગિણીમાં પંચમહાલ
લે. એસ. કે. જ
- [૪] કેરલા નાટક્યક
લે. કે. આર. પિયરોટી
- [૫] રાજકુમાર સંભાળ કવિ તરીકે
લે. એચ. ડી
- [૬] કેરલામાં નામપૂલ
લે. કે. રામ પિયરોટી
- [૭] કિવામીનો કેવડો
લે. એમ. અમરુદ્ધ દાદિર
- [૮] ગર્જ નૅન દત્તો
લે. એસ. એન. તાડપનિર

એનાસ્સ ઓફ ધી લાંડારકર ઇન્સ્ટીટ્યુટ, વો. ૭ ભા. ૧૨

[૧] વૈદિક યજુર્વેદીઓની રચનાત્મક ભૂમિતિ સાથે સંગ્રહ ધરાવતી કેટલીક જાળતો
લે. આર. એનઆપ્ટે

[૨] કાલીદાસ અને સંગીત

લે. સરદાર જી. એન. મજમુદાર

[૩] ભાસનાં કહેવાતાં નાટકો, એમની સપ્રમાણતા (authenticity) અને ખૂબીઓ
લે. સી. આર. દેવધર

[૪] કૌટિલ્યની સાલ

લે. ડી. આર. લાંડારકર

[૫] કૌટિલ્યનું અર્થશાસ્ત્ર

લે. પી. વી. કાણે

[૬] શંખલિખિતનું ધર્મસૂત્ર

લે. પી. વી. કાણે

[૭] વાત્સ્યાયનની ભૂગોળ

લે. હરણચંદ્ર ચક્રલાદાર

[૮] અયોધ્યાથી મળેલું શુંગલેખપત્ર

લે. એન. જી. મજુમદાર

[૯] અપહ્રાજાદ પ્રસરિત અને અશ્વમેધ

લે. એચ. આ. દીવેકર

વા. ૮, ભા. ૧.

[૧] દીધનિકાયની સાહિત્યવિષયક સામગ્રીમાંનું બુદ્ધ પદ

લે. પી. વી. જાપટ

[૨] ભાસનાં કહેવાતાં નાટકો, એની સપ્રમાણતા અને ખૂબીઓ

લે. સી. આર. દેવધર

[૩] વાત્સ્યાયનની ભૂગોળ

લે. હરણચંદ્ર ચક્રલાદાર

[૪] હેમચંદ્રની દેશીનામામાલા પર કેટલાંક વચન

લે. પી. એલ. વૈદ્ય

[૫] શિક્ષાના હિંદુ સિદ્ધાંતો

લે. જી. એન. સી. ગંગુલી

[૬] શંખલિખિતનું ધર્મસૂત્ર

લે. પી. વી. કાણે

[૭] પ્રાચીન ભારતમાં પારસીક રાજ્ય

લે. ડી. આર. લાંડારકર

જર્નલ ઝાંડે ધી એશિયાટિક સોસાયટી, બેંગાલ; વો. ૧૭. અંક ૭.

[૧] ઉમર અબદિલ અઝીઝની મસનદ.

લે. એ. એચ. હાલી

[૨] બેંગાલમાંના પુરાણવસ્તુશાસ્ત્રવિષયક અવશેષો

લે. અબ્દુલ વલી

ધી ક્વાર્ટર્લી જર્નલ ઝાંડે ધી બિથિક સોસાયટી, જાનેવારી, ૧૯૨૬.

[૧] પ્રાચીન દક્ષિણ ભારતના ઇતિહાસનો એક પ્રશ્ન

લે. કે. જી. શેપ આર્ચર

[૨] આર્યભટ્ટની ગણિતવિદ્યા

લે. એ. એ. કૃષ્ણ સ્વામી આયંગર

[૩] સાપ અને પક્ષીની પુરાણવાર્તા

લે. પ્રા. પ્રતીપાદ મિત્ર

[૪] મહાવીરની સૂર્યપ્રતિમિતું સંક્ષિપ્ત ભાષાંતર

લે. ડૉ. આર. શામ શાસ્ત્રી

[૫] કલ્પલિત અને એનાં લેખપત્રો.

લે. વી. વેંકટ સુબ્બા આયર

[૬] પક્ષીઓ વિષેની દંત કથાઓનાં અધ્યાયનો (૮)

લે. સરચંદ્ર મિત્ર

એપ્રિલ; ૧૯૨૬.

[૧] કાકલી લેખિકાની ઉત્પત્તિ અને ભાષા

લે. જી. એ. સલ્દન્હા

[૨] વાલ્મીકીતું રામાયણ અને પાશ્ચાત્ય ટીકાકારો

લે. કામેશ્વર આયર

[૩] ત્રિવેરી મઠ

લે. રામવર્મા રામ

[૪] પૂર્વપ્રાચીન દક્ષિણ ભારતના ઇતિહાસમાં નૌકાગણ

લે. એસ. બી. વેંકટેશ્વર

[૭] પુરાણોના સમ્પ્રદાય.

લે. વી. વેંકટેશ્વર

[૮] મુન્ડકોપનિષત્

[૯] પક્ષીઓ વિષેની દંતકથાઓના અધ્યાયનો (૯)

લે. સરચંદ્ર મિત્ર

ઇન્ડીયન હિસ્ટોરીકલ ક્વાટરલી, વો. ૧, અ. ૪.

[૧] ભારતીય ચીન (Indo-China) માં હિંદુ રાજ્યો
લે. ગ્રે. એલ. શીનોટ

[૨] પ્રાચીન ભારતમાં પ્રધાનો
લે. રાધાગોવિંદ જસક

[૩] પ્રાચીન દક્ષિણ ભારતની ઇતિહાસનો એક પ્રશ્ન
લે. કે. જી. શેપ આર્ચર

[૪] જ્વાલીઅર રાજ્યમાંના કારસી લેખપત્રો
લે. રામસીંગ સક્સેન

[૫] હિંદુ ખગોળવિદ્યાના ઇતિહાસનાં કેટલાંક દશ્યો (aspects)
લે. સુકુમાર રંજનદાસ

[૬] ધર્મસંમુચ્ચય
લે. ધર્માદિત્ય ધર્માચાર્ય

[૭] દખ્ખણનાં રાજ્યો
લે. જી. રામદાસ

[૮] શાલિહોત્ર
ડૉ. ગિરિન્દ્રનાથ મુકરજી

[૯] હિંદુસ્તાનનો વેપાર
લે. જી. એન. સી. ગંગુલી

[૧૦] હિંદુ કરવેરાના સિદ્ધાંતો
લે. પી. ડી. ત્રિનિવાસ આયંગર

[૧૧] મહાભાષ્ય
લે. ડૉ. પ્રભાતચંદ્ર ચક્રવર્તી

[૧૨] કાલીદાસનું મ'ગલાદક
લે. પી. પી. ગોખલે.

[૧૩] હિંદુ બહારનું ભારતીય વાસ્તવ્ય
લે. પ્રાભાતકુમાર મુકરજી

[૧૪] ઇટાલીયન ભાષામાં હિંદુ રાજકારણ
ગ્રે. ત્રિનોયકુમાર સરકાર

[૧૫] ભાદ્રાપદ
લે. હરપ્રસાદ શાસ્ત્રી

[૧૬] રાજપુતાનાના ઇતિહાસની સામગ્રી વિષે
લે. જી. રામપ્રસાદ

[૧૭] કૌટલ્ય કે કૌટીલીય

લે. ડી. બી. ડીરકલકર

[૧૮] વૈદિક ઝઘાક અને અવેસ્તાનો 'દહાકે'

લે. વિદ્યુશેખર ભટ્ટાચાર્ય

[૧૯] વાનરો અને રાક્ષસો વિષેની શ્રુતપરંપરા

વો. ૨, અંક ૧.

[૧] સિલોનનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ

લે. ડૉ. ડબલ્યુ એચગર

[૨] સ્તુપ અને કચ્છ

લે. ડૉ. બી. એમ. બક્ષા

[૩] રસાતલ

લે. નન્દોલાલ ડે

[૪] હિન્દુસ્તાનનો વેપાર

લે. પી. ટી. ટ્રિનિવાસ આયંગર

[૫] શાલિહોત્ર.

લે. ડૉ. ગિરિન્દ્રનાથ મુકરજી

[૬] બ્રિટિશ મ્યુઝીઅમમાંના કેટલાંક પુરાણો બંગાલી પુસ્તકો અને સામાયિકો

ડૉ. સુશિલકુમાર ડે.

[૭] મહાભાષ્યમાં દરમિયાન ચતા પાતંજલિ

ડૉ. પ્રભાતચંદ્ર ચક્રવર્તી

[૮] બંગલાના વિશ્વરૂપસેનનું એ તામ્રપત્રી દાનપત્ર

લે. હરપ્રસાદ શાસ્ત્રી.

[૯] લેખપત્રો સંબંધી પર્ચટનો, અશોકના સિલાલેખો સંબંધી

ડૉ. બી. એમ. બક્ષા

[૧૦] હિંદુ કરવેરાના સિદ્ધાંત

લે. જી. એન. સી. મંચુલી

[૧૧] કચ્છમાંની બે મુદ્રાઓ (seals)

લે. ડી. બી. ડીરકલકર

[૧૫] વાસુદેવપૂજન વિષે પાણિનિના પ્રમાણ સંગ્રહો તોંધ

લે. કે. જી. સુલ્લન્યમ

[૧૬] પ્રાચીન ભારતમાં જમીનની માલિકી

ડૉ. સુ. એન ઘોસલ

કલકત્તા ટ્રિબ્યુ, વો. ૧૭, અં. ૨.

[૧૭] અસિક્ષાતમાંની સાહિત્ય અને વિજ્ઞાનવિષયક પ્રવૃત્તિઓ

લે. એસ. ખુદાબક્ષ.

[૧૮] કૌટિલ્યનું અર્થશાસ્ત્ર અને શુક્રનું નીતિશાસ્ત્ર

લે. અગ્નિતકુમારસેન.

[૧૯] સ્મૃતિઓમાંના ધ્યાત્મશુદ્ધિ

લે. ડી. આર. વૈષ્ણ

વો. ૧૭, અં. ૩.

[૨૦] અસિક્ષાતમાંના ક્ષય અને પડતી

લે. એસ. ખુદાબક્ષ,

[૨૧] કૌટિલ્યનું અર્થશાસ્ત્ર અને શુક્રનું નીતિશાસ્ત્ર

લે. અગ્નિતકુમાર સેન

[૨૨] ગોવા ખાતેના ઐતિહાસિક લેખો

વો. ૧૮, અં. ૧.

[૨૩] સ્મૃતિઓમાંના ધ્યાત્મશુદ્ધિ

લે. ડી. આર. વૈષ્ણ

વો. ૧૮, અં. ૨

[૨૪] હિંદુ રાજ્યપદ્ધતિમાં ચારવૃત્તિ

વો. ૧૮, અં. ૩.

[૨૫] રામાનુજનો નૈતિક ધર્મવાદ

લે. આર. રામાનુજચારિ

વો. ૧૯, અં. ૧.

[૨૬] સ્મૃતિઓમાંના ધ્યાત્મશુદ્ધિ

ડી. આર. વૈષ્ણ

વિશ્વભારતી, વો. ૩, અં. ૩.

[૨૭] વૈદિક સમયના ભારતીય આર્થિક,

લે. ડૉ. રેન પ્રાનોવ.

સામાર સ્વીકાર

સૌંદર્ય અને લક્ષિતકલા		
વાસુદેવ ગોવિંદ આપ્ટે	ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી	૦-૮-૦
ખાંડ બનાવવાની રીત		
દુલેરામ છોટાલાલ અંબરીઆ	"	૦-૮-૦
સ્ત્રીઓનો કાર્યપ્રદેશ		
મણિલાલ છોટાલાલ પરીખ	"	૮-૮-૦
મરાઠી રિવાસત		
ગોવિંદ સખારામ સરદેસાઈ	"	૧-૦-૦
કિન્દુ તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ (ઉત્તરાર્ધ)		
નર્મદાચંકર દે. મહેતા	"	૧-૦-૦
આદારશાસ્ત્રપ્રવેશિકા	"	૦-૮-૦
રા. સા. ભોગીલાલ પ્રા. નું જીવનચરિત્ર	"	૦-૩-૦
શ્રી છત્તીસ બોલ ગ્રંથક ભા. ૨	ભૈરોદન શેડીઆ	
શ્રી પ્રસ્તાર રતનાવલી	"	૧-૧-૦
મુનિશ્રી રતનચંદ્રજી		
શ્રી પ્રકરણગ્રંથક ભા. ૨		
મુનિરાજ ઉત્તમચંદ્રજી	"	૧-૦-૦
કર્તવ્ય કૌમુદી (પાઠી બાંધણી) ભા. ૨		
મુનિશ્રી રતનચંદ્રજી	"	૦-૮-૦
(કાચી બાંધણી)	"	૦-૫-૦
શ્રાવક કે બારહ જાત	"	૦-૨-૧
પ્રતિક્રમણચત્ર	"	૮-૩-૦
શ્રી પચીસ બોલકા ચોકડા	"	
લઘુદંડકા ચોકડા	"	
શ્રી સાધુપ્રતિક્રમણચત્ર	"	
સિરિનંદી ચત્ર	"	૦-૧-૦
સિરિદસવેઆલિય ચત્ર		
પં. દરગોવિંદદાસ શેડ	"	
બૃહદાલોચણા		
લાલાજી રણજીતસિંહ	"	૦-૦-૮

જ્ઞાનથોક્કા સંગ્રહ ભા. ૩		
લાલાજી રજુજીતસિંહ	"	
"	"	
અંજનાસતીકારાસ	"	
"	"	
નમિષવ્વલગ્ન	"	૦—૩—૦
"	"	
મહાવીર રજુતિ	"	
"	"	
શ્રી આલોમણી સંગ્રહ	"	
"	"	
શ્રી તેતીસ યોધકા ચોકડા		
ઝોતીલાલજી શ્રીમાલી	"	૦—૧—૬
શ્રી સામાયિકસૂત્ર		
મુનિ રત્નચંદ્રજી	લેસોદન સેઠીઆ	૦—૨—૦
શીલરત્ન સારસંગ્રહ		
જ્ઞેન યાલોપદેશ		
મુનિ જ્ઞાનચંદ્રજી	"	૦—૨—૦
પ્રતિકમણુસૂત્ર		
(વિધિસહિત મૂળપાઠ)	"	૦—૧—૦
નીતિદીપક ચતક	"	૦—૨—૦
યાંગલિક રત્નવનસંગ્રહ ભા. ૨	"	૦—૧—૦
મયણુરેહા સંતીકા ચોપાઈ		
જ્ઞાનમાલા નં. ૧		
જ્ઞાનપાત્ર સેઠીઆ	"	૦—૧—૦
" નં. ૨	"	૦—૧—૦
રત્નકરપંચીશી	"	૦—૧—૦
(હિન્દી અનુવાદ)	"	
અગરચંદ્રજી જ્ઞેમલ	"	
પંચકલ્યાણ દીપ	લેસોદન જ્ઞેમલ	
સામાયિકસૂત્ર પાઠ	"	
આનુપૂર્વ	"	

ગીતરતનાકર

અશ્વત્થામસારિ

અશ્વત્થામસાર શાસ્ત્રગ્રંથ

શ્રી સુરસુંદરી ચરિત્ર

અશ્વત્થામસારિ

કાવ્યસુધાકર

અશ્વત્થામસારિ

જૈન આત્માનંદ સભા

૨-૬-૦

અષ્ટપ્રકારી પૂજન

આશ્વમયંદ્રજી

શાહ ગોકળદાસ મંગળદાસ

બાર ભાવના

વત્સરાજજી

સોમચંદ જોસીગભાઈ

મૌન એકાદશીનું ગણપતું

સાગરચંદ્રજી

ઉદયચંદ્રજી મોહનલાલ

બાર ગ્રાતની ટીપ

કેશવજી અરજજી

તિલકમંજરી (હસ્તલિખિત)

હીરાચંદ કચ્છભાઈ

જૈન સિદ્ધાંત કૌમુદી

મુનિ રત્નચંદ્રસ્વામી

લૈરોદન સેડીઆ

૧-૮-૦

રઠીઆળી રાત

ઝવેરચંદ મેઘાણી

સૌરાષ્ટ્ર સાહિત્યમંદિર

૧-૮-૦

સંગીત ધ્વની

મણિલાલ હરિભાઈ દેસાઈ

એન. એમ. ત્રિપાઠી.

૨-૮-૦

કેળવણીના પાયા

કિશોરલાલ ધ. મસરવાલા

લેખક

૧-૦-૦

સત્યાગ્રહની મર્યાદા

લોડ મોલી

મહાદેવ હરિભાઈ દેસાઈ

સાતમી સાહિત્ય પરિષદનો અહેવાલ

ભાવનગર સત્કાર મંડળ

૩-૦-૦

આપણા દેશનો ઇતિહાસ પુ. ૧

નૃસિંહપ્રસાદ કાળીદાસ ભટ્ટ

દક્ષિણમૂર્તિ ભવન

卐 પુરાતત્ત્વ 卐

પુસ્તક ૪ થું.]

આવણુ-આશ્વિન

[અંક ૩-૪

સાંપ્રદાયિકતા અને તેના પુરાવાઓનું દિગ્દર્શન

[પંડિત મુખલાલજી]

હિંદુસ્તાનની જનતા એમ માને છે અને દાવો કરે છે કે હુનીઆમાં ખીજ કોઇ પ્રજા એમના જેટલી ધાર્મિક નથી, અને ધર્મનો વારસો એમના જેવો અને જેટલો ખીજ કોઇ પ્રજાને મળ્યો નથી. જો આ માન્યતા સાચી હોય અને અમુક અંશમાં તે સાચી છે જ તો પ્રશ્ન થાય છે કે જોનાથી અકલ્યાણનો કશો જ સંભવ નથી, જેનું પાલન એ તેના પાલન કરનારને રહે છે-તેથી પડતો અટકાય છે-તેવા ધર્મનો વારસો મળ્યા છતાં હિંદુસ્તાનની પ્રજા પામર કેમ છે? આ પ્રશ્ન સાથે જ નીચેના પ્રશ્નો ઉદ્ભવે છે. શું ધાર્મિકપણાનો વારસો મળ્યા વિરે હિંદુસ્તાનની પ્રજાનો દાવો એ એક ભગ જ છે? અથવા ધર્મની જ અમોઘ શક્તિ માનવામાં આવે છે તે દૃષ્ટિ છે? અથવા ખીજું એવું કોઇ તત્ત્વ ધર્મ સાથે મળી ગયું છે કે જેને લીધે ધર્મ પોતાની અમોઘ શક્તિ પ્રમાણે કામ કરવાને બંદી ઉઠાડે પ્રજાના અધઃપાતમાં નિમિત્ત બને છે?

ઉપનિષદનું અદ્વૈત તત્ત્વજ્ઞાન, જેન ધર્મનાં તપ અને અદ્વિસાનાં અનુશાન, તથા બૌદ્ધ ધર્મનો સામ્યવાદ આ પ્રજાને વારસામાં મળ્યાં છે, એ જીતા ઐતિહાસિક હોવાથી તેનો ધાર્મિકપણાના વારસા વિષેનો દાવો ખોટો તો નથી જ. કલ્યાણ સાધવાની ધર્મની અમોઘ શક્તિ સાચી હોવાની સાળિતી પ્રાચીન અને અર્વાચીન અનેક મહાપુરુષોના ખરા જીવનથી મળે છે. ઉત્તરના આ જો અંશો જો વાસ્તવિક હોય તો છેવટના પ્રશ્નો જ ઉત્તર વિચારવાનો બાકી રહે છે. એનો વિચાર કરતાં અનેક પુરાવાઓ ઉપરથી આપણને એમ માનવાને કારણ મળે છે કે કોઇ ખીજ એવા અનિષ્ટ તત્ત્વના મિથણને લીધે જ ધર્મની સાચી શક્તિ કુંડિત થઇ ગઈ છે. અને તેથી તે છટ્ટ સાધનને બદલે લખાનક અનિષ્ટ સાધતી દેખાય છે. એ ખીજું અનિષ્ટ તત્ત્વ કયું? અને જે પુરાવા ઉપરથી ઉપરની માન્યતા બાધવાને કારણ મળે છે તે પુરાવાઓ કયા? એ બતાવવું એ પ્રસ્તુત લેખનો ઉદ્દેશ છે.

ધર્મની શક્તિને તેના વાસ્તવિક રૂપમાં કામ કરતી કુંડિત કરીને તેને અનિષ્ટ માર્ગે બળ આપનાર ખીજું તત્ત્વ એ સાંપ્રદાયિકતા: અહીં સાંપ્રદાયિકતાનો અર્થ અને તેને લગતી ખીજ ખાસ મુદ્દાની દ્રષ્ટિક પહેલાં જણાવી દેવી અગત્યની છે.

વ્યાખ્યા: સંપ્રદાય શબ્દ એ માત્ર રૂઢ કે માત્ર યૌગિક નથી પણ મિથ (રૂઢયૌગિક) છે. પાતંજલ મત બતાવતાં કુસુમાંજલિમાં તાકિંકપ્રવર ઉદયને સંપ્રદાય શબ્દનો માત્ર વેદ એટલો જ અર્થ લીધો છે.^૧ કાશ અને વ્યવહાર બંને જોતાં એ શબ્દનો માત્ર વેદ અર્થ કરવો તે સંકુચિત છે. અમર એનો અર્થ 'ગુરુપરંપરાથી ચાલ્યો આવતો સદુપદેશ' એવો કરે છે.^૨ અમરકાશનો આ અર્થ વિસ્તૃત અને પ્રથમ અર્થ કરતાં વધારે વાસ્તવિક છે.

વૈદિક સંપ્રદાય, જૌહ સંપ્રદાય, ચરક સંપ્રદાય, ગોરખ અને મચ્છન્દર સંપ્રદાય ઇત્યાદિ પ્રામાણિક વ્યવહારને લક્ષ્યમાં રાખી અમરકાશમાં જણાવેલ અર્થનું વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ કરવું હોય તો આ પ્રમાણે કરી શકાય. એક અગર અનેક અસાધારણ મૂળભૂત વ્યક્તિઓથી ઉતરી આવતો જ્ઞાન, આચાર, કે ઉભાયતો વિશિષ્ટ વારસો તે સંપ્રદાય.

આત્માય, તંત્ર, દર્શન, અને પરંપરા એ સર્વતન્ત્ર પ્રસિદ્ધ શબ્દો સંપ્રદાય શબ્દના ભાવને સૂચવે છે. તે ઉપરાંત માત્ર જૈન અને જૌહ સાહિત્યમાં તીર્થ શબ્દ અને જૈન સાહિત્યમાં સમય શબ્દ પણ એ અર્થમાં વિશેષ રૂઢ છે. સંપ્રદાય માટે તદ્દન સહજ અને ધરગચ્છુ શબ્દ મત છે.

સાંપ્રદાયિકતા એટલે સંપ્રદાયનું અવિચારી બંધન અથવા મોહ. જૈન ગ્રંથોમાં દષ્ટિરાગ અને જૌહ ગ્રંથોમાં દષ્ટિ શબ્દ છે તે આ મતમોહ કે સંપ્રદાયબંધનના જ સૂચક છે.

નિયમમાં એ કેમ ન હોય છતાં—વ્યામોહરૂપ હોઈ ત્યાન્ય છે. અજ્ઞાન એ જોમ મનુષ્યને સત્યથી દૂર રાખે છે તેમ એવો વ્યામોહ પણ તેને સત્યની નજીક જતાં અટકાવે છે. દષ્ટિ-ઉદારતામાં સત્યની સમીપ લઈ જવાનો શુભ છે.

એ દાખલાથી આ વસ્તુ વધારે સ્પષ્ટ કરીએ. ચિકિત્સાની એલોપેથિક કે બીજી ક્ષાપ પદ્ધતિ સ્વીકાર્યા પછી તેમાં એટલા બધા બધાં જનું કે ગમે તે વ્યક્તિ માટે અને ગમે તેવા દેશકાળમાં અને ગમે તેવી પરિસ્થિતિમાં તે જ પદ્ધતિની ઉપયોગિતા સ્વીકારવી, અને બીજી તમામ પદ્ધતિઓ વિશે કાં તો દ્વેષરૂપિ અને કાં તો દ્વેષમૂલક ઉદાસીનતા દાખવવી એ સંપ્રદાયવ્યામોહ. તેથી ઉચ્ચતું ક્ષાપ પણ એક પદ્ધતિનો સવિશેષ આશ્રય લીધા પછી પણ ઇતર પદ્ધતિઓના વાસ્તવિક અંશે તે તે પદ્ધતિની દષ્ટિએ માન્ય રાખવા એ દષ્ટિઉદારતા. ચરમાની મદદથી જોનાર એમ કહે કે ચરમા સિવાય માત્ર આંખથી વસ્તુનું યથાર્થજ્ઞાન સંભવે જ નહિ, તો એ દષ્ટિરાગ; અને ચરમાની મદદથી જોનાર બીજો એમ કહે કે ચરમાવિના પણ અન્ય કેટલાયે જણ વસ્તુનું યથાર્થ જ્ઞાન કરી શકે છે, તો એ દષ્ટિઉદારતા.

કારણગીમાંસા:—ધર્મને વિદ્યુત કરનાર મતાધિતા મનુષ્યજુદિમાં દાખલ થાય છે તેનું શું કારણ? એનો વિચાર કરતાં જણાશે કે જોમ બાહ્યમનુષ્ય પોતાની આલુમાલુના વાતાવરણમાંથી શ્રદ્ધા અને સંપ્રભરૂપ ધર્મતત્ત્વને મેળવે છે, તેમ જ તે કુટુંબ, સમાજ, ધર્મસ્થાન અને પડિતસંસ્થાના સંકુચિત વાતાવરણમાંથી મતાધિતા મેળવે અને કેળવે છે. બાહ્યકાળથી ધીરેધીરે જાણે અજાણે સંચિત ચયેલા મતાધિતાના સંસ્કારોનું સંરોધન જો ઉભર અને જુદિની વૃદ્ધિ થયા પછી પણ વિવેકશક્તિથી કરવામાં ન આવે તો ગમે તેટલી ઉભર થયા પછી અને ગમે તેટલું પુસ્તકીય ચિદ્ધણ મેળવ્યા છતાંય માણસ એમ માનતો યદ્દ જાય છે કે મારો ધર્મ એ જ સાચો અને સર્વશ્રેષ્ઠ; ઇતર ધર્મો કંતિ ખોટા અને કાં તો ઉતરતા. મારા ઉપાસ્ય દેવો અને તેની મૂર્તિઓ એ જ આદર્શ અને બીજાના કાં તો દૂષિત કે તદન સાધારણ. મને પ્રાપ્ત થયેલું તત્ત્વજ્ઞાન અને ધાર્મિક સાહિત્ય એ જ પૂર્ણ તથા પ્રથમ પંક્તિનું અને બીજાઓનું તેમાંથી ચોરેલું અગર ઉધાર લીધેલું. અમારા ધર્મ-શુભો અને વિદ્વાનો એ જ ખરા ત્યાગી તેમ જ પ્રમાણ્યૂત, અને બીજાઓના ધર્મશુભો ટાંગી કે સિથિલ અને વિદ્વાનો અપ્રમાણ્યૂત. આવી મતાધિતા બધાં જવાથી ધર્મનું શુદ્ધ અને ઉદાર બળ અશુદ્ધ તથા સાંકડે રસ્તે વહેતા લાગે છે. અને તેમાં ધણીવાર દુન્યવી સ્વાર્થ ન હોય તો પણ તે ધર્મજનનું રૂપ લે છે. એ રૂપથી મનુષ્યની કર્તવ્ય અકર્તવ્ય વિષયની જુદિ લંગડી થઈ જાય છે. આ રિથિતિ આવવાનું કારણ માત્ર વંશપરંપરા અને અન્યસંસર્ગથી પ્રાપ્ત થતા સંસ્કારોનું વિવેકજુદિથી સંરોધન ન કરવું અને તે રીતે ચિત્તની અશુદ્ધિને વધતી જવા દેવી એ જ છે.

પુરાવાઓની મર્યાદા અને ઉદ્દેશનું સ્પષ્ટીકરણ: આ રથો જે પુરાવાઓ આપવા ધાર્યા છે તેનું ક્ષેત્ર મર્યાદિત છે. માત્ર આર્થ સાહિત્ય અને તેના પણ અમુક જ ભાગમાંથી પુરાવાઓ આપવા ધાર્યા છે. પણ આ વિષયમાં વધારે શોધ કરવા ઇચ્છનાર ધારે તો કામ

પ્રથમ નમૂનારૂપે લેવા મળે છે. આ પુરાણોનો પ્રભાવ સાધારણ જનતા ઉપર અવરિમિત હોવાથી તેમાં દાખલ થએલી મતાધતા વિશાળ જનતાના હૃદયપટ ઉપર ફેલાયેલી છે. એકવાર જનતાના હૃદયના ઉડા ભાગમાં દાખલ થએલ મતાધતાનું વિષ પછી ધીરે ધીરે ભાષી પેટીઓના વારસામાં એવી રીતે ઉતરતું ગયું કે તેનું પરિણામ સાહિત્યની બીજી શાખાઓમાં પણ જણાય છે. નાટક અને ચંપૂ કે અન્ન-કારના રસિક, પરિહાસ ત્રિપ (મસ્કરા) અને વિદ્યારસી લેખકો એ વિષેની અસરથી મુક્ત ન રહી શકે એ કદાચ સમજી શકાય તેવી જાણત છે; પણ તત્ત્વજ્ઞાન અને મોક્ષપથના પ્રતિનિધિ હોવાનો વિશ્વાસ ધરાવનાર મહાન આચાર્યો અને વિદ્વાનો સુદ્ધાં એ વિષના ઉચ્ચ પરિણામથી મુક્ત નથી રહી શક્યા, એ આર્ય તત્ત્વજ્ઞાનના ઐશ્વર્યનું અભિમાન રાખનારને આજે તો કાંઈક શરમાવે છે જ.

પ્રસ્તુત નમૂનાઓ માટે અહીં ત્રણ જાતનું વૈદિક સાહિત્ય પસંદ કરવામાં આવે છે. (૧) પુરાણ, (૨) નાટક, અને (૩) દર્શનશાસ્ત્ર. આ ત્રણે પ્રકારના નમૂનાઓ અનુક્રમે જોઈ ત્યારબાદ જૈન, અને બૌદ્ધ સાહિત્યમાંથી તેવા નમૂનાઓ લેવાનો યત્ન કરીશું.

એતદેશીય અને વિદેશીય^૪ જ્યાં વિદ્વાનો પ્રચલિત પુરાણો પહેલાં પણ પુરાણસાહિત્ય હોવાનું સ્વીકારે છે. એ પ્રાચીન પુરાણસાહિત્યમાં મતાધતા દર્શક નહિ તે આજે નિશ્ચય-પૂર્વક કહી ન શકાય. જતાં પ્રચલિત પુરાણોનાં મતાધતાવિષયક નમૂના ઉપરથી પ્રાચીન

સાહિત્ય શબ્દાનુસાસનમાં એ ઉદાહરણ મળે છે. મહાભારત ચંદ્ર કે કાશિકા જેવાં પ્રાચીન લેખકોનાં અંગેમાં એ ઉદાહરણ નથી. પણ સાતમા સૈકા પછીના વ્યાકરણ અંગેમાં એ ઉદાહરણ છે. એ બીના પણ ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવી છે. આ સમય પૌરાણિક સમય અને પૌરાણિક સમય એટલે સંપ્રદાયોના વિરોધનો સમય. તેથી જ તે વિરોધના અક્ષરની નોંધ વૈયાકરણો પણ લીધાવિના રહેતા નથી.

બ્રાહ્મણનાસ્તિકમ્ એવું ઉદાહરણ છે. તેની એકાદ દશિણની પ્રતિમાં શ્રમણ બ્રાહ્મણ એવો પણ પાડ છે. જુઓ. પૃ. ૪૪૭ જિનેદ્રણુદિના ન્યાસમાં.

દેવટ શ્રમણબ્રાહ્મણ અને હેમચંદ્ર બ્રાહ્મણશ્રમણ ઉદાહરણ આપે છે. જુઓ. અનુ-ક્રમે મહાભાષ્ય પ્રવીણાદ્યોત ૨-૪-૯ પૃ ૭૮૧ કલકતા આવૃત્તિ. હૈમં ૩-૧-૧૪૧

શાકટાયનની અમોઘવૃત્તિ આ ટિપ્પણ લખતી વખતે હસ્તગત નથી; પણ એમાં એ ઉદાહરણ હોવાનો વધારે સંભવ છે. કારણ તેની રચના પણ પૌરાણિક વિરોધના યુગમાં જ થયેલી છે.

૪ પુરાણો વિષે સવિસ્તર લખવાનું આ રચાન નથી, પણ તેની વ્યવસ્થિત માહિતી મેળવવા ઇચ્છનારે મરાઠીમાં વૈદ્ય ત્ર્યંબક ગુરુનાથ કાળેનું 'પુરાણ નિરીક્ષણ મેવું', તથા કેન્ધીજ હિસ્તરી આંદ્ર ઇન્ડિયામાં ગ્રે. એ. એ. રેક્સનનો 'પુરાણો વિષેનો નિબંધ. વિન્સેટ સ્મિથનું' અહીં હિસ્તરી આંદ્ર ઇન્ડિયામાં પુરાણોનો સમય એ નામનું 'પરિશિષ્ટ મેવું', અને પુરાણોના ખાસ અભ્યાસી આંદ્ર, ઇ. પાર્નિટર એમ. એ. ફૂટ ધ પુરાણ ટેકસ્ટ આંદ્ર ધ ડિ'રેટીઝ, આંદ્ર ધ ફ્રિસ એન્ડ તથા એન્શન્ટ ઇન્ડિયન હિસ્ટોરિકલ ટ્રેડિશન એ પુસ્તકો લેવાં.

પુરાણસાહિત્યમાં પણ તેનું કાંઈક હોવાનું સહજ અનુમાન થઈ આવે છે. અસ્તુ. શાસ્ત્ર કે લોકમાં પ્રિય થઈ પડેલો એવો કોઈ વિષય ભાગ્યે જ હરી કે જેનું પુરાણોમાં વર્ણન ન હોય. ધર્મ હોય કે તત્ત્વજ્ઞાન, આચાર હોય કે નીતિ, સંગીત હોય કે ચિત્ર, ભૂગોળ હોય કે ખગોળ, ગમે તે હોય; તેનું કાંઈક ને કાંઈક વર્ણન પુરાણોમાં મળે જ. તેથી પુરાણસાહિત્ય એ વહેતી નદીની પેઠે તીર્થસ્થાનની જેમ સર્વગ્રાહી થઈ પડેલ છે. લોકહૃદયના જળના સારા અને નરસા એ અને ભાગો પુરાણસાહિત્યની વહેતી નદીમાં દાખલ થયા છે; અને એ દાખલ થયેલા ભાગો પાછા ફરી લોકહૃદયમાં પ્રવેશતા જ ન્હાય છે.

ઉપપુરાણો અનેક છે, પણ મુખ્ય પુરાણો અઢાર કહેવાય છે. તેની રચનાનો સમય સર્વાંશે નિશ્ચિત નથી, પણ સામાન્ય રીતે એની રચના વિક્રમ સંવત્ પછીની મનાય છે. પુરાણોના પૌર્વાર્પણ વિષે પણ અનેક મતો છે. છતાં વિષ્ણુપુરાણ પ્રાયઃ પ્રચલિત ગણાય છે. ૭ પુરાણોમાં વિષ્ણુ, ૭માં શિવ, અને ૭માં બ્રહ્માની પ્રધાનતા છે. સંપ્રદાય ગમે તે હોય પણ એ ૭માં પુરાણો વૈદિક છે. અને તેથી વેદ, સ્મૃતિ, યજુ, વર્ણશ્રમધર્મ, બ્રાહ્મણ, દેવ, શ્રાદ્ધ, આદિને સર્વાંશે માનનારા હોઈ તેની પ્રતિષ્ઠા સ્થાપે છે. આ કારણથી કેટલાંક પુરાણોમાં પ્રસંગે પ્રસંગે વૈદિકતર સંપ્રદાયો વિશે ખૂબ વિરોધ નજરે પડે છે. ઘણી જગ્યાએ તો એ વિરોધમાં અસહિષ્ણુતાનું જ તત્ત્વ મુખ્ય સ્થાન ભોગવે છે. વૈદિકતર સંપ્રદાયોમાં મુખ્યપણે જૈન, બૌદ્ધ, અને ક્વચિત્ત આર્વાક સંપ્રદાયની સામે જ પુરાણકારોએ લખ્યું છે. પણ મતાધિતા, અસહિષ્ણુતા કે દ્વેષ એ એક એવી ચોંટી વસ્તુ છે કે એક વાર જીવનમાં દાખલ થયા પછી તેના ઉપયોગ ક્યાં કરવો કે ન કરવો એ વિષે જ રહી નથી શકતો. આ કારણથી શું વૈદિક, શું જૈન, કે શું બૌદ્ધ કોઈપણ સંપ્રદાયના સાહિત્યમાં જેમ છંતર સંપ્રદાય પ્રત્યે અસહિષ્ણુતા નજરે પડે છે તેમ તેમાંના કોઈ એક જ સંપ્રદાયના પેટાભેદો વચ્ચે પણ પુષ્ટજ અસહિષ્ણુતા નજરે પડે છે. તેથી જ આપણે વૈષ્ણવસંપ્રદાયની પ્રધાનતાવાળા પુરાણોમાં શૈવ આદિ સંપ્રદાયો પ્રત્યે અને શૈવસંપ્રદાયની પ્રધાનતાવાળા પુરાણોમાં વૈષ્ણવ આદિ અન્ય સંપ્રદાયો પ્રત્યે અસહિષ્ણુતા જોઈએ છીએ. શિવ પુરાણમાં વિષ્ણુનું પદ શિવ કરતાં હજારો સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન છે, તો પદ્મપુરાણમાં શૈવ સંપ્રદાયની લઘુતા બતાવવાનો પ્રયત્ન છે. જે યોગજ નમુનાઓ આગળ આપવામાં આવે છે તે ઉપરથી પેટાભેદ પ્રત્યેની અને છંતર સંપ્રદાય પ્રત્યેની એમ બંને પ્રકારની અસહિષ્ણુતા લક્ષ્યમાં આવી શકશે.

કોઈ પણ એક કે અનેક વિરોધી સંપ્રદાય વિષે લખવાની અગર તેનું ગૌરવ ઘટાડવાની પુરાણકારોની પદ્ધતિ મુખ્યપણે એક જ રૂઝદૂપ રૂપનાને આભારી છે. તે રૂપના એ છે કે કોઈ એ પદ્ય લહે, તેમાંથી એક હારે. હારનાર પક્ષ વિષ્ણુઆદિ પાસે મદદ મેળવવા ન્હાય; એટલે વિષ્ણુઆદિ દેવો જીતનાર પક્ષને નિર્જીવ બતાવવા તેના મળ (વૈદિક) ધર્મથી બ્રહ્મ કરી અવૈદિક ધર્મ સ્વીકારાવવા માયા પ્રગટાવે. જેવે જીતનાર પક્ષને અવૈદિક ધર્મદ્વારા નિર્જીવ બતાવી લગાઈમાં બીજા પક્ષને વિજય અપાવે. અને એ રીતે અવૈદિક ધર્મો પ્રથમ વિજયી પણ પછી પરાજિત પક્ષની નિર્જીવતાના સાધનરૂપે અસ્તિત્વમાં આવે. આ રૂપનાનો ઉત્પાદક ગમે તે હોય પણ તેના ઉપયોગ પુરાણોમાં જુદે જુદે રૂપે

ચએલા છે. પ્રસંગ બદલી, વક્તા, શ્રીતા અને પાત્રના નામમાં પરિવર્તન કરી ઘણે જાગે એ એક જ કલ્પનાનો ઉપયોગ લેત, બાદ આદિ અર્થદિક ધર્મોની ઉત્પત્તિની બાબતમાં પુરાણકારોએ કરેલ છે,

૧ પહેલાં વિષ્ણુપુરાણુ લખએ. તેમાં મૈત્રેય અને પરાશર વચ્ચેનો સંવાદ મળે છે. એ સંવાદમાં લેન અને બૌદ્ધધર્મની ઉત્પત્તિ જણાવવામાં આવી છે. મૈત્રેય પરાશરને પૂછે છે કે નમ એટલે શું ? એનો ઉત્તર આપતાં પરાશરે દેવાસુર યુદ્ધનો પ્રસંગ લઈ નમની વ્યાખ્યા આપી છે. તેણે કહ્યું છે કે જ્યારે દેવો હાર્યા અને અસુરો જય પામ્યા ત્યારે વિષ્ણુએ અસુરોને નખળા પાડવા તેઓનું વેદધર્મરૂપ કવચ છીનવી લેવા એક માર્ગાગ્રહ ઉત્પન્ન કરી તેની મારફત લેન અને બૌદ્ધ આદિ વેદબ્રાહ્મ ધર્મો અસુરોમાં દાખલ કરાવ્યા. એ વેદબ્રહ્મ ચએલા અસુરો જ નમ. પરાશરે એ નમના સ્પર્શમાત્રમાં સખત દોષ બતાવી આગળ જતાં તેની સાથે વાતચીત કરવામાં પણ કેટલા મહાન દોષ લાગે છે તે જણાવવા એક રાત્રિયુ રાત્ર અને સંખ્યા રાણીની પુરાતન વ્યાખ્યાયિત આપી છે.

૨ મત્સ્યપુરાણમાં રઙ્ગિરાજની એક વાત છે. તેમાં પણ દેવાસુર યુદ્ધનો પ્રસંગ આવે છે. એ પ્રસંગમાં રઙ્ગિની સેવાથી પ્રસન્ન થઈ ઇન્દ્ર પોતે તેનો દુનિમ પુત્ર બને છે. એને તેના રાજ્યનો વારસો મેળવે છે. રઙ્ગિના સાચા સો પુત્રો ઇન્દ્રને દગાવી તેનું સર્વસ્વ છીનવી લે છે. એટલે ઇન્દ્રની પ્રાપ્તિ થઈ જઈ પેલા સો રાજપુત્રોને નખળા પાડ્યાં તેઓમાં લેન ધર્મ દાખલ કરે છે અને તેઓને મૂળ વેદધર્મથી જાણ કરી નાખે છે. એટલે ઇન્દ્ર એ રઙ્ગિપુત્રોને હણી પોતાનું સ્વત્વ પાછું મેળવે છે.

૩ અમ્બિપુરાણમાં એ જ દેવાસુર યુદ્ધનો પ્રસંગ લઈ દહેવામાં આવે છે. કે જીનેલા અસુરોને અધાર્મિક અને નિર્જળ બનાવવા ઇશ્વરે શુદ્ધાવતાર લઈ તેઓને બૌદ્ધ બનાવ્યા, અને પછી આહત અવતાર લઈ એ અસુરોને લેન બનાવ્યા. એ રીતે વેદબ્રાહ્મ પાખડધર્મો અસ્તિત્વમાં આવ્યા.

૪ વાયુપુરાણમાં જુદરપતિ અને શંકુનો સંવાદ છે. જુદરપતિ કહે છે કે નમની નજરે પડેલી શ્રાદ્ધની કેઈ વસ્તુ પૂર્વજોને નથી પહોંચતી. એ સાંભળી શંકુ નમનો અર્થ પૂછે છે. ઉત્તરમાં જુદરપતિ કહે છે કે વેદવ્યા છેડનાર તે નમ. આગળ વધી તે દેવાસુર યુદ્ધની કથાનો ઉલ્લેખ કરી તે યુદ્ધમાં હારેલ અસુરો દ્વારા ચારે વચ્ચોની પાખડચણિ ચયાનું જણાવે છે.

૫ શિવપુરાણમાં લેનધર્મની ઉત્પત્તિનું વર્ણન આપતાં પ્રસંગે વિષ્ણુના જ મૂળથી પોતાના અને ભલાના કરતાં શિવનું મદત્ત સ્થાપિત કરવામાં આવ્યું છે. અને વેદધર્મથી બળવાન બનેલા ત્રિપુરવાસીઓને અધર્મપ્રાપ્તિદ્વારા નિર્જળ બનાવવા વિષ્ણુદ્વારા જ એક લેનધર્મનો ઉપદેશક પુરુષ સર્જવવામાં આવ્યો છે અને એ પુરુષ મારફત અનેક પાખડો ફેલાવવાનું દહેવામાં આવ્યું છે. જેવટે એ પાખડ ધર્મના સ્વીકારથી અને વેદધર્મના ત્યાગથી નખળા પડેલા દેવોના નિવાસસ્થાન ત્રિપુરનો શિવને હાથે દાદ કરાવામાં આવ્યો છે અને વિષ્ણુને એ કાર્ય સાધવાની ખટપટ જદલ દૃતકૃત્ય રૂપે વર્ણવવામાં આવ્યા છે.

૬ પદ્મપુરાણમાંથી અહીં ચાર પ્રસંગો લેવામાં આવ્યા છે. પહેલો પ્રસંગ લેનનો, બીજો દેવો અને બનાવટી શુદ્ધ વચ્ચેના સંવાદનો, ત્રીજો ભલા, વિષ્ણુ અને મદેશ્વર એ

ત્રણમાં મોટા દેવ કોણ એ વિષેના અધિઓના વિવાદનો, અને ચોથો પ્રસંગ શિવ અને પાર્વતીના ગુપ્ત વાર્તાસાપનો.

પહેલા પ્રસંગમાં માત્ર જૈનોપદેશક પાસેથી જૈન ધર્મનું સ્વરૂપ જાણી લેવાનું છે. ધર્મનો ભાગ કર્યાનું વર્ણન છે.

બીજા પ્રસંગમાં ઇન્દ્રને સ્વર્ગમાં નિર્ભયતાપૂર્વક રહેવા માટે દૈત્યોને મૃત્યુલોકમાં રાખી મુકવાની ખટપટની કથા છે. એ માટે તેઓને જૈનધર્મી બનાવી ઇચ્છાપૂર્વક તેઓ પાસે મૃત્યુલોકનો નિવાસ સ્વીકારાવવામાં આવ્યો છે.

ત્રીજા પ્રસંગમાં બ્રહ્મા અને રુદ્રનું સ્વરૂપ ગદ્દિત કેમ થયું તેમ જ વિષ્ણુનું સ્વરૂપ પૂજ્ય કેમ બન્યું એ બતાવવા માટેની એક બીભત્સ કથા છે.

જૈન અને બૌદ્ધ ધર્મની ઉત્પત્તિ તથા પ્રચાર વિષે જે સુક્તિ અનેક પુરાણોમાં વારંવાર વિવિધરૂપે કામમાં લીધી છે તે જ સુક્તિનો આશ્રય ચોથા પ્રસંગમાં કરેલો છે. એટલે વિષ્ણુધર્મથી બળવાન બનેલા દૈત્યોને નિર્જળ બનાવવા વિષ્ણુના આદેશથી રુદ્ર શૈવ ધર્મનું પાખંડ ચલાવ્યાનું અને અનેક તામસ પુરાણો, સ્મૃતિઓ અને દર્શનો રચ્યાનું તેમાં વર્ણન છે.

પદ્મપુરાણમાં છેલ્લા બે પ્રસંગોમાં વિષ્ણુસિવાયના બ્રહ્મા, રુદ્ર આદિ દેવોનું નિરૂપણ તથા વિષ્ણુવ ઉપાસના સિવાયના બીજા વૈદિક સંપ્રદાયોનું પાખંડીપણું સ્પષ્ટ રીતે બતાવવામાં આવ્યું છે. તેમ જ વિષ્ણુવ ન હોય તેના બ્રાહ્મણ સુદ્ધા સાથે સંભાષણ કે દર્શન કરવાની સ્પષ્ટ મનાઇ કરવામાં આવી છે.

૭ સ્કંદપુરાણમાં મોઢ, ત્રિવેદી અને ચતુર્વેદીનો ઇતિહાસ આપવાના પ્રસંગમાં કાન્ધકુંજના નરપતિ આમ તથા મોઢેરાના સ્વામી કુમારપાળ વચ્ચે સંબંધ જોડાયેલો છે અને એ બે રાજાઓને જૈનધર્મના પક્ષપાતી અને બ્રાહ્મણ ધર્મના દ્રેષી રૂપે ચીતર્યા છે. એ ચિત્રણને બંધબેસતું કરવા માટે પૂર્વાપર વિરુદ્ધ અનેક કલ્પિત ઘટનાઓ આલેખી છે.

૮ ભાગવતમાં કેકે, વેંક અને કુટક દેશના રાજા અહંતે પાખંડ ધર્મ સ્વીકારવાની અને કક્ષિયુગમાં અધાર કૃત્ય કરવાની ભવિષ્યવાણી છે.

૯ કૂર્મપુરાણમાં બૌદ્ધ, જૈન, પંચાયરાત્ર, પાશુપત, આદિ અનેક સંપ્રદાયો પાખંડી હોવાનું તથા તેને પાણીસુદ્ધા પણ ન આપવાનું કડોર વિધાન છે.

પુરાણના નમનાઓની દૃઢતામાં દુઢી રૂપેના જાણી લીધા પછી તે નમનાઓને વિશેષ સ્પષ્ટ જાણવા ખાતર પુરાણના તે દરેક સ્થળનો ભાવાત્મક સાર નીચે આપવામાં આવે છે. ૬

૫ ભાગવત સંપ્રદાય કે ભક્તિમાર્ગનું પ્રાચીન એક નામ પંચાયરાત્ર પણ છે. પાશુપત એ શૈવ સંપ્રદાયનું એક પ્રાચીન નામ છે. પંચાયરાત્ર તથા પાશુપત વિષે વધારે માહિતી મેળવવા ઇચ્છનારે દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી લિખિત વૈષ્ણવ ધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ તથા શૈવધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ તેમ જ નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતાકૃત હિંદ તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ ભાગ ૨ જો જોવો.

૬ ભુઓ પરિચિટ ૧.

નાટક સાહિત્યની રચના એ પ્રકારની છે. એક રચનામાં રચનારનો પોતાના સંપ્રદાય કરતાં બીજા વિરોધી સંપ્રદાયો પ્રત્યે મતાધિતાપૂર્વક આક્ષેપ કરવાનો મુખ્ય હેતુ છે અને બીજી રચનામાં તેવો હેતુ મુખ્ય નથી. પણ કોઇ પણ સંપ્રદાયની દ્વિગત અતિશયતાને લઇ તે નિમિત્તે હાસ્યરસ નિષ્પન્ન કરવાનો અથવા કોઇપણ સંપ્રદાયના ધર્મ-ચુરને અમુક પાત્રરૂપે આલેખી કાંઇક નાટકીય વસ્તુ સિદ્ધ કરવાનો મુખ્ય પ્રયત્ન છે. પહેલી રચનાનું ઉદાહરણ પ્રબોધચંદ્રોદય છે. બીજી રચનાનાં ઉદાહરણો ચતુર્ભાષી, મૃચ્છકટિક, મુદ્રારાક્ષસ, મત્તવિલાસપ્રદક્ષિન,^૭ લટકમેલક આદિ નાટકો અને પ્રદક્ષિનો છે.

પ્રબોધચંદ્રોદયનો રચયિતા વૈષ્ણવ હોઇ તેણે વૈષ્ણવ સિવાયના બધા ધર્મોને કાં તો તામસ અને કાં તો રાજસ ચિન્તિત કરવાનો અને વૈષ્ણવ સિદ્ધાંતને સાત્ત્વિક તથા સર્વોત્કૃષ્ટ બતાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. એ પ્રયત્નમાં તેણે જૈન, બૌદ્ધ, પાશુપત, આદિ, સંપ્રદાયોને બની શકે તેટલા બીજાસ રીતે વર્ણવવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. તેનો આ હેતુ સમજવા ખરી રીતે આપું પ્રબોધચંદ્રોદય નાટક વાંચવું જોઇએ, પણ આ રથને માત્ર મતાધિતાનો મુદ્દો સમજવામાં ઉપયોગી થઇ પડે તે ખાતર ત્રીજા અંકના અમુક ભાગનો અનુવાદ આપવામાં આવે છે. એટલે પણ અનુવાદ વાંચવાથી પ્રબોધચંદ્રોદયના રચયિતાનો સાંપ્રદાયિક અભિનિવેશ સ્પષ્ટ ખ્યાનમાં આવી શકે તેમ છે.^૮

વૈદિક દર્શનસાહિત્યમાંથી મતાધિતાના નમૂના જણાવવા અહીં માત્ર ત્રણ મથિમાંથી ઉતારો લેવામાં આવ્યા છે. પહેલો અંધ તન્ત્રવાર્તિક, બીજો શાંકરભાષ્ય અને ત્રીજો સાંખ્ય-તત્ત્વકૌમુદી. તન્ત્રવાર્તિક એ નૈમિત્તીય મત ઉપરના શામ્બરભાષ્યની પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન કુમારિલકૃત ટીકાનો એક ભાગ છે, શાંકરભાષ્ય એ અદ્વૈત વેદાન્તના પ્રતિભાસંપન્ન સૂત્રધાર આદિ શંકરાચાર્યની બાદરાયણ સૂત્રો ઉપરની વ્યાખ્યા છે અને સાંખ્યતત્ત્વકૌમુદી એ ઈશ્વરકૃષ્ણકૃત સાંખ્યકારિકા ઉપરની વાચસ્પતિમિત્રકૃત વ્યાખ્યા છે. કુમારિલે વૈદિક કર્મકાંડના વિરોધી કોઇ પણ સંપ્રદાય (પછી તે વેદનો વિરોધી હોય કે અવિરોધી) પ્રત્યે ઉગ્ર રોષ દાખવી તે સંપ્રદાયોની યત્નીય દિગ્ગ્ધા ન સ્વીકારવાને કારણે જ અપ્રામાણિકતા બતાવવાની ચેષ્ટા કરી છે; અને બૌદ્ધ ધર્મના પ્રવર્તક ગૌતમના વિચયમાં તો એટલે મુખી કહ્યું છે કે તેણે ક્ષત્રિય જતાં ઉપદેશ કરવાનું અને શિક્ષા માગવાનું બ્રાહ્મણકૃત્ય સ્વીકાર્યું એટલે એવા સ્વધર્મ ત્યાગીના સાચાપણા વિષે વિશ્વાસ જ કેવી રીતે રાખી શકાય ?

શંકરાચાર્ય પણ કુમારિલની પેઠે ગૌતમશુદ્ધ ઉપર એક આરોપ મૂકે છે. તે આરોપ પ્રબ્ધ દ્વેષનો. તેઓ કહે છે કે ક્ષત્રિય પ્રબ્ધ આટે રસ્તે દોરાય એવો જુદો પોતાના ધર્મ વિષે દુર્દેશ હતો. જુદા જુદા બાર દર્શનો ઉપર ટીકા લખવાની ખ્યાતિ મેળવનાર દાર્શનિક-વિચાર અને ભાષામાં અસાધારણ ક્ષણ ધરાવનાર વાચસ્પતિમિત્ર વેદ સિવાયના બધા જ

૭ આશરે ચૌદમા સૂક્રમાં ઘઈ ગએલ શ્રીકૃષ્ણપાસકૃત રસાર્ણવમુખાકરનું પ્રદક્ષિન-વિચયક પ્રકરણ વાંચવું જોઇએ. એમાં પ્રદક્ષિનોના પ્રકારો અને લક્ષણો વર્ણવતાં જે ઉદાહરણો પસંદ કરી મૂકવામાં આવ્યા છે, તે જોવાથી બીજા પ્રકારની રચનાનો ઉપર બતાવેલ હેતુ સ્પષ્ટ ખ્યાનમાં આવી શકશે. તે માટે જુઓ રસાર્ણવમુખાકર ૫૦ ૨૬૦ થી આગળ.

૮ જુઓ પરિચિત ૨.

આગમોને મિથ્યા આગમો કહે છે અને તે માટે દલીલો આપતાં એક એવી દલીલ આપે છે કે સ્ત્રીઓ વગેરે કોઈ કોઈએ જ અને પશુ જેવા હલકટ પુરુષોએ જ વેદભિન્ન આગમો સ્વીકાર્યા છે માટે તે મિથ્યા આગમ છે. ૯

ઉપર જે ત્રિવિધ વૈદિક સાહિત્યમાંના મતાધિતા વિષયક નમુનાઓનો દુક પરિચય આપ્યો છે તેને સવિશેષ અને સ્પષ્ટ સમજવા માટે દરેક સ્થળના તે તે ભાગોનો ભાવાત્મક દુક સાર કે અનુવાદ નીચે આપવામાં આવે છે.

લેખના પ્રાંતભાગમાં આ ઉતારાઓની સમાયોચનાનું કર્તવ્ય બાકી રાખી હમણાં તેા વાચકોનું ધ્યાન એ દરેક પુરાવાઓને કાળજીપૂર્વક વાંચી તેના ઔચિત્ય અનૌચિત્ય વિષે સ્વયંવિચાર કરવા તરફ ખેંચું છું.

(પુરાણવિષયક) પરિશિષ્ટ ૧

વિષ્ણુપુરાણ

નમ કોને કહેવાય એવા ઐત્રેયના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતાં પરાશર તેને કહે છે કે જે વેદમાં નથી માનતો, તે નમ. નમના સ્વરૂપ વિષે વધારે ખુલાસો કરવા પરાશર પોતે સાંભળેલી એક વાત ઐત્રેયને કહી સંભળાવે છે. તે આ પ્રમાણે: પહેલાં દેવ અને અસુરોનું યુદ્ધ થયેલું. તેમાં વૈદિકકર્મરત અસુરોએ દેવોને હરાવ્યા. હારેલા દેવોએ વિષ્ણુ પાસે જઈ તેમની સ્તુતિ કરી. વિષ્ણુએ પ્રસન્ન થઈ પોતાના ધરીરમાંથી એક માયામોહપુરુષ ઉત્પન્ન કરી દેવોને સહાયતાર્થે સોંપ્યો. માયામોહ દેવો સાથે અસુરોના તપસ્પ્રાપ્તિના નર્મદાતટ ઉપર આવ્યો. ત્યાં તેણે માયું મુંડાવી, નગ્નરૂપ ધારણ કરી હાથમાં મયૂરપિચ્છ રાખી તપસ્થા કરતા અસુરોને આ પ્રમાણે ઉપદેશ કરવા માંડ્યો. તેણે અસુરોને સંબોધી કહ્યું 'જો તમે પારલૌકિક ફલની ઇચ્છાથી તપ કરતા હો તો હું કહું તેજ માર્ગ યોગ્ય છે. અને તમે જ તેના અધિકારી છો.' એમ કહી તેઓને વેદમાર્ગથી બાદ કર્યા, અને સંશયાત્મક સ્પાદવાદનો ઉપદેશ આપ્યો. માયામોહે ઉપદેશો નવા ધર્મને પામવા અર્હ (યોગ્ય) હોવાથી એ સ્વધર્મભટ્ટ અસુરો આર્હત કહેવાયા. એકથી બીજા અને બીજાથી ત્રીજા એમ અનુક્રમે અનેક અસુરો સ્વધર્મ તથા નવા આર્હત મતમાં આવ્યા. ત્યારબાદ માયામોહે લાલ કપડાં પહેરી આંખમાં અંજન આંજી બીજા અસુરોને મધુર ઉપદેશ આપ્યો. તેણે કહ્યું 'મહાનુભાવો! તમે યાત્રિક પશુહિંસા છોડો. તેથી સ્વર્ગ મળવાનું નથી, આપું જગત વિતાનમય છે અને દુઃખના પ્રવાહમાં તણાય છે.' આ ઉપદેશથી અનુક્રમે અનેક દૈત્યો સ્વધર્મ ત્યજી નવા માર્ગ ઉપર આવ્યા. ત્યારબાદ માયામોહે નવા નવા સ્વાંગ પહેરી અનેક જાતના ઉપદેશોથી બીજા પણ દાનવોને વેદવિમુખ કર્યા. વેદબ્રટ થયેલ એ અસુરોએ વેદ, દેવ, યજ્ઞ અને બ્રાહ્મણોની નિંદા કરવી શરૂ કરી, તેઓ કહેવા લાગ્યા કે 'યજ્ઞથી સ્વર્ગ મળે નહિ, જેમાં હિંસા થાય તે કર્મ ધર્મ ન હોઈ શકે. અગ્નિમાં ઘી હોમવાથી સ્વર્ગ મળે એ કથન બાળક જેવું છે. અનેક યજ્ઞો કરી ઇન્દ્રપદ મેળવ્યા બાદ જો સમિધ કોઈ વિગેરે

ખાવાના હોય તો પશુ. યદ્દ હીલોછમ ધામ્યારો ચરવો. એ જ વધારે શ્રેષ્ઠ છે, ને યદ્દમાં હોમાયેલ પશુઓ સ્વર્ગમાં જતા હોય તો સ્વર્ગ ખમાડવા માખાપને શા માટે ન હોમવાં? શ્રાદ્ધના વિષયમાં ને એકને (બ્રાહ્મણને) જમાડવાથી બીજા (પિતરો) ને તૃપ્તિ થતી હોય તો પરદેશમાં જતી વખતે ખાતું સાથે લેવાની રીત જરૂર? એક જણુ ઘેર એકો જમ્યે અને તે પ્રવાસી (મુસાફરીએ જનાર) ને પહોંચી જાય. આવી આવી નિંદાથી જ્યારે બધા અસુરો કુપયગામી થયા, ત્યારે તેઓને સ્વધર્મબ્રહ્મ જોષ દેવોએ તૈવારીપૂર્વક ફરી યુદ્ધ કર્યું. એ યુદ્ધમાં પૂર્વના વેદધર્મરૂપ કવચ વિનાના તે અસુરો નાશ પામ્યા. પરાશર ઋષિ મૈત્રેયને કહે છે. કે 'ત્યારથી માયાભોદના એ ઉપદેશને માનનાર નન્ન કહેવાય છે. અને એવા પાખંડીનો સ્પર્શ થાય તો કપડાં સહિત સ્નાન કરવું. વેદ, યત્ત, દેવ, ઋષિ અને બ્રાહ્મણનો આદર ન કરનાર પાખંડીઓ સાથે કુશળ પ્રશ્ન કે વાર્તાલાપ સુદ્ધાં ન કરવો. તેઓનો સંસર્ગ સર્વાંશે ત્યાગ્ય છે. એ નગ્નો એટલા બધા પાપી છે કે જો દ્રાષ્ઠ શ્રદ્ધાવાન શ્રાદ્ધ કરતો હોય અને તે તરફ નગ્નોની નજર પડે તો તે શ્રાદ્ધથી પિતરોને તૃપ્તિ થતી નથી.

પાખંડીઓ સાથે માત્ર સંભાષણ કરવાથી શું અનિષ્ટ થાય છે તે સમજાવવા પરાશર મૈત્રેયને એક પોતે સાંભળેલું પ્રાચીન આખ્યાન કહ્યું તે આ પ્રમાણે.

શતધતુ રાજા અને શૈબ્યા નામે તેની ધર્મપત્ની એ બંને વેદમાર્ગરત હતી. એક વખત ગંગાસ્નાન કર્યા પછી તે રાજાએ પોતાના શિશુભરના મિત્ર એક પાખંડી સાથે માત્ર શુરના દાક્ષિણ્ય ખાતર સંભાષણ કર્યું. તેને ક્ષીધે મરણ પછી તે રાજા જ્ઞાનયોગિનાં જન્મ્યો. અને શૈબ્યા મૈત્રેય રહેલી હોવાથી મરણ પછી કાશી રાજાની પુત્રીરૂપે અવતરી. તે બિચારી પતિવ્રતા હોવાથી પોતાના પતિની કુર્દશા જ્ઞાનદાંડએ જોષ કુંવારી રહી. પેણે જન્મન, શિયાળ, વડ આદિ અનેક દલકી યોગનઓમાં ભટકતો હોય મોર યોગિનાં જનક રાજાને ત્યાં અવગૃહ્ય સ્નાન (યદ્દને અતિ દરાતું તેની સમાધિસ્થાન સ્નાન) થી પાપમુક્ત થઇ જનકના પુત્રરૂપે જન્મ્યો. ત્યારબાદ પેલી કુમારી કાશીરાજપુત્રી તેને પરણી. માત્ર દાક્ષિણ્ય ખાતર સંભાષણ કરવાથી શતધતુ આ રીતે નીચ યોગિનાં રખડ્યો અને પાખંડી સાથે વાત ન કરતા મૈત્રેય લેવાથી એ શૈબ્યા રાજપુત્રી થઇ. વેદનિંદક પાખંડીઓનો વિશેષ પરિચય તો દર રહ્યો, પણ એની સાથે સંભાષણ થયું હોય તોયે તે પાપ નિવારવા સૂર્યદર્શન કરવું જોઇએ. (જંગાળી આશ્રિત. અંક ૩, અ. ૧૭-૧૮.)

મત્સ્યપુરાણ

સત-સોમપુત્ર યુધ, તેનો પુત્ર પુરૂરવા. પુરૂરવાના ઐંદર્પથી આકર્ષી ઉર્વશી તેને વરી. ધર્મ, અર્થ, કામ એ ત્રણેએ પુરૂરવાને પોતપોતાને અતુરૂપ વર અને શાપ આપ્યા. પુરૂરવાથી ઉર્વશીને આક પુત્રો થયા. તેમાંનાં જ્યેષ્ઠ આયુને પાંચ વીર પુત્રો થયા. તેઓ-માંના ત્રીજા પુત્ર રઙ્ગિને સો પુત્રો થયા. રઙ્ગિએ નારાયણની આરાધના કરી તેથી તેણે પ્રમત્ત થઇ વરો આપ્યાં અને રઙ્ગિ વિજયી થયો. ત્રણેયો વર્ષ મુખી દેવાસુરનો સંગ્રામ આણ્યો. પ્રહલાદ અને શકના એ ભયાનક યુદ્ધમાં દોષ્ટની હારથત ન થઇ. ત્યારે દેવો અને અસુરો બ્રહ્મા પાસે ગયા, અને દેવો વિજયી થયો એમ પ્રશ્ન કર્યો. જે પક્ષમાં રઙ્ગિ હોય

તે છતશે એમ ઘડાએ જવાબ આપ્યો. છેવટે દેવોએ રગિને પોતાની તરફ મેળવ્યો. રગિએ દેવોનું એવું કામ કર્યું કે તેથી ઇન્દ્ર પ્રસન્ન થઇ પોતે જ તેના પુત્ર બન્યો. પછી રગિ ઇન્દ્રને રાજ્ય સોંપી તપ માટે નિકળી ગયો. પાછળથી પેલા સો રગિના પુત્રોએ ઇન્દ્રનો વંશવ, યજ્ઞભાગ અને રાજ્ય એ બધું છીનવી લીધું. તેથી ઇન્દ્રે દુઃખી થઇ વાયસ્પતિ પાસે જઇ રગિપુત્રો વિશે ફરિયાદ કરી, અને સદાયતા માગી.

બૃહસ્પતિએ ગ્રહશાંતિ અને પૌષ્ટિક કર્મદ્વારા ઇન્દ્રને બલિષ્ઠ બનાવી વેદબ્રાહ્મ જૈનધર્મના આશ્રયથી તે રગિ પુત્રોને મોહિત કર્યા. બૃહસ્પતિએ બધા રગિપુત્રોને વેદત્રયશ્રુત કર્યા; એટલે ઇન્દ્રે તે વેદબ્રાહ્મ અને હેતુવાદી એવા રગિપુત્રોને વજ્રથી હણી નાખ્યા. (મત્સ્યપુ. આનંદાશ્રમ ૦ અં ૨૪. શ્લોક ૨૮-૪૮.)

અગ્નિપુરાણ

અગ્નિ કહે છે—પાંડક અને શ્રવણ કરનારને લાભદાયક એવો સુદાવતાર હવે કહીશ. પહેલાં દેવો અને અસુરોનું યુદ્ધ થયેલું. તેમાં દેવો હાર્યા. જ્યારે રક્ષણી ઇન્દ્રાથી દેવો ઇશ્વર પાસે ગયા ત્યારે ઇશ્વર પોતે માયામોહરૂપી શુદ્ધોદનપુત્ર બન્યો.

એ શુદ્ધોદનપુત્રે દેવોને વેદધર્મ ઊડાવી મોહિત કર્યા. વેદધર્મ ત્યજેલ બધા દેવો એ જ બોલ્યો. બોલ્યોથી બીજા પણ વેદબ્રાહ્મ થયા. તે જ માયામોહ શુદ્ધોદનપુત્રનું રૂપ ઊડી ગાઈત થયો, અને બીજાઓને આર્હત બનાવ્યા. આ રીતે બધા વેદવિમુખ પાખંડીઓ થયા, અને તેઓએ નરક ચોગ્ય કામો કર્યા? (આનંદાશ્રમ ૦ અં ૧૬ શ્લોક ૧-૪.)

વાયુપુરાણ

બૃહસ્પતિ—અવસ્થિત શ્રાદ્ધને નગ્નાદિ જ્વેલા ન પામે, કારણ કે તેઓની દષ્ટિએ પડેલી વસ્તુઓ પતા કે પિતામહોને પહોંચતી નથી.

શંકુ—હે દિગ્ગજ ! નગ્નાદિ એટલે શું? એ મને યથાર્થ અને નિશ્ચિત કહો. બૃહસ્પતિ કહે છે કે સર્વ જૂતોનું આગ્રહાદન એ વેદત્રયી. જે દિગ્ને વેદત્રયી ત્યજે છે તે નષ્ટ.

પ્રથમ દેવાસુરોના યુદ્ધમાં હારેલા અસુરોએ બ્રાહ્મણ આદિ ચાર વર્ણોને પાખંડીઓ કર્યા, એ પાખંડમૃદિ બ્રહ્માએ કરી નથી.

જે શ્રાદ્ધમાં ભોજન કરનાર, નિર્મથ, શાક્ય, પ્રહિને કહ્યપિત કરનાર એવા જેઓ ધર્મને નથી અનુસરતા તે જ નગ્નાદિ છે. (વડોદરા દેશી કેળવણી ખાતા તરફથી પ્રકાશિત વાયુપુ ૦ પૃ ૧૯૪-૧૯૫.)

શિવપુરાણ

કાર્તિકેયે તારકાસુરને માર્યો, ત્યારબાદ તેના પુત્રોએ દારણ તપ કર્યું. એ તપોનુશ્ન નથી પ્રસન્ન થઈ બ્રહ્માએ જ્યારે વર માગવા કહ્યું ત્યારે એ તારકપુત્રોએ વર માગ્યું કે ત્રણ પુત્રોનો આશ્રય લઇ અમે પૃથ્વી ઉપર વિચરીએ અને જે એક જ બાણથી એ ત્રણ પુત્રોનો નાશ કરે તે જ અમારો અંતક (મૃત્યુ) થાય. બીજા કોઈ અમને મારી શકે નહિ. આ વર બ્રહ્માએ કમળ કર્યું. ને મયદાનવ પાસે ત્રણ ઉત્તમ પુત્રો તૈયાર કરાવી આપ્યાં. તેમાં એ તારકપુત્રો જઇ વસ્યા અને પુત્રોના આશ્રયથી તથા વરદાનથી બહુ બલિષ્ઠ થઈ પડ્યા.

તેઓના તેજથી ઇન્દ્રાદિ બધા દેવો ઝાંખા પડ્યા. અને દુઃખી થઇ બ્રહ્મા પાસે ગયા, અને પોતાનું દુઃખ વર્ણવ્યું.

બ્રહ્માએ કહ્યું કે મારાથી જ અબ્યુદય પામેલ એ ત્રિપુરરાજનો મારા હાથે કેમ નાશ થાય ? તેથી તમે શિવ પાસે જાઓ. દેવો શિવ પાસે ગયા ત્યારે શિવે પણ બ્રહ્મા પ્રમાણે જ કહ્યું; અને ઉમેર્યું કે એ ત્રિપુરપતિઓ પુણ્યશાળી છે. તેથી તેઓનો નાશ શક્ય નથી. એ ઉત્તરથી દુઃખ પામી દેવો વિષ્ણુ પાસે ગયા. વિષ્ણુએ પણ શિવના ઉત્તરને બેવડોગ્યો. પણ જ્યારે દેવો બહુ ખિન્ન થયા ત્યારે વિષ્ણુએ ફરી વિચાર કર્યો ને છેવટે ન્હોતે સ્મર્યા. યજ્ઞો આગ્યા અને વિષ્ણુની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. એ ભગવાન વિષ્ણુએ ઇન્દ્રાદિ દેવોને કહ્યું કે આ ઉપસદ્ યજ્ઞથી પરમેશ્વર [શિવ] ની અર્ચા કરો. તેથી જ ત્રિપુરજય થશે. વિશેષ વિચારી વળી વિષ્ણુએ દેવાને કહ્યું આ અસુરો નિષ્પાપ છે, નિષ્પાપને હણી શકાય નહિ, પણ કદાચ તેઓ પાપી હોય તો મેં હણવા અશક્ય છે. કારણ કે તેઓ બ્રહ્માના વરથી બલિષ્ઠ બનેલા છે. કૃત રૂદ્રના પ્રભાવથી એઓને હણી શકશે. બ્રહ્મા, દેવ, દૈત્ય કે બીજા અપિત્રુનિઓ ગમે તે હોય પણ તે બધા શિવની મહેર વિના એઓને હણી શકશે નહિ. એક શંકર જ લીલામાત્રમાં એ કામ કરશે. એ શંકરના એક અંશ માત્રના પૂજનથી બ્રહ્મા બ્રહ્મત્વ, દેવો દેવત્વ અને હું વિષ્ણુત્વ પામેલ છીએ. તે માટે એ જ શિવના પૂજનથી લિંગાર્ચન વિધિથી અને રુદ્રયાગથી આપણે એ ત્રિપુરને છતીશું. પછી વિષ્ણુ અને દેવોએ મળી ઉપસદ્ યજ્ઞથી શિવની આરાધના કરી એટલે હજારો ભૂત ગણો અનેક જાતના શસ્ત્રોથી સજ્જ થઇને સામે આવી ઉભા અને નમ્યા. એ પ્રણત થત ગણોને હરિએ [વિષ્ણુએ] કહ્યું કે દૈત્યોના ત્રણ પુરને તોડી, ફેડી, ખાળી પછી તમે આગ્યા તેમ પાછા જઇ શકો. વિષ્ણુ શિવને પ્રણામ કરી ગણો સામે જોઇ વિચારમાં પડ્યા કે શું કરીશું ? તે દૈત્યોનું બળ તોડી દેવકાર્ય થી રીતે સાધીશું ? કારણ કે ધાર્મિકનો નાશ અભિચાર કર્મથી થઇ શકે નહિ. એ ત્રિપુરવાસી બધા દૈત્યો તો ધર્મિષ્ઠ જ છે, અને તપોધર્મના બળથી જ અવધ્ય બનેલા છે. ગમે તેટલું મહત્ત્વ પાપ કર્યું હોય છતાં જો શિવ પૂજન કરવામાં આવે તો તે પાપ જતું રહે છે. શિવપૂજનથી મોટી ભોગ સંપત્તિ મળે છે. એ બધા દૈત્યો લિંગપૂજનપરાયણ હોવાથી વૈભવશાળી અએલા છે. તે માટે હું મારી માયાથી તેઓના ધર્મમાં વિઘ્ન કરીને તેઓના વિનાશ માટે ત્રિપુરનો ખ્વંસ કરીશ. આ પ્રમાણે વિચારી ભગવાન વિષ્ણુએ દૈત્યોના ધર્મમાં વિઘ્ન નાખવા માટે નિશ્ચય કર્યો. જ્યાં સુધી વેદધર્મ, લિંગપૂજ, સ્તુતિવિહિત સ્નાન, દાન આદિ ધર્મ કૃત્યો રહેશે, લાંસુધી તેઓનો નાશ થવાનો જ નથી. એવા નિશ્ચયથી વિષ્ણુએ દેવોને પોતપોતાને સ્થાને જવાની રજા આપી. અને પોતે સર્વ પાપ વિનાશકારક એવા દેવકાર્ય માટેનો વિધિ આરંભ્યો. એ વિધિ શો તે હવે સાંભળો.

સૂત—મહાતેજસ્વી માયાવી વિષ્ણુએ તે દૈત્યોના ધર્મમાં વિઘ્ન નાખવા માટે માયા-મય એક પુરુષ પોતાના દેહમાંથી સર્જ્યો; જે માથે મુંડો, મલિન વસ્ત્રવાળો કુંડીપાંત્રયુક્ત થઇ હાથમાં પૂંજણીને ધારણ કરતો અને પગલે પગલે તે પૂંજણીને દેરવતો. તેમ જ વસ્ત્રયુક્ત હાથને નિરંતર મોઢા ઉપર રાખતો અને ધર્મ [ધર્મલાભ] બોલતો વિષ્ણુને

નમસ્કાર કરી ઉભો રહ્યો. ઉક્તા રૂપવાળા તે માયામય પુરુષે હાથ જોડી વિષ્ણુને કહ્યું કે હે અરિહન ! હે પૂજ્ય ! ફરમાવો. માફે શું કર્તવ્ય છે ? એ સાંભળી વિષ્ણુએ કહ્યું કે હે પુરુષ ! જે કાર્ય માટે મેં તને સન્ન્યો છે, તે કહું છું. બરાબર સમજ લે. તું મારા શરીરથી ઉત્પન્ન થયેલો હોવાને લીધે તારે માફે જ કામ કરવું તે યોગ્ય છે. તું મારો પોતાનો છે, તેથી હમેશાં પૂજ્ય બનીશ. હે માયામય પુરુષ ! આ માયાવી શાસ્ત્રો તું લે. એ શાસ્ત્ર ૧૬૦૦૦ પ્રમાણુ છે. ઐતરભાર્તવિરુદ્ધ અને વર્ણ-શ્રમવ્યવસ્થા વિનાનું છે. આજ લોકમાં [પરલોકમાં નહિ] સ્વર્ગ અને તરક હોવાનો વિશ્વાસ કરાવે તેવું છે. તેમ જ વેદબ્રષ્ટ અને કર્મવાદ્યુક્ત છે. આ શાસ્ત્ર તારાથી વિસ્તાર પામશે. અને હું તને સામર્થ્ય આપું છું તેથી તું નવું પશુ રચી શકીશ. વશ્ય અને અવશ્ય કરનારી અનેક માયાઓ, રોધન, અરોધન [આવિર્ભાવ તિરોભાવ] ઈશ્વાનિષ્પ્રદર્શન, અનેકવિધ પિશુન કલ્પના અને બીજાં બધાં વિચિત્ર કાર્યો એ બધું તું કરી શકીશ. વિષ્ણુનું એ કથન સાંભળી માયામય પુરુષે હરિને પ્રણામ કરી કહ્યું કે જે આદેશ કરવો હોય તે ફરમાવો. ત્યારબાદ વિષ્ણુએ એ પુરુષને માયામય સૂત્ર (શાસ્ત્ર) ઉપદેશી તે ભણાવ્યું અને કહ્યું કે તારે આ શાસ્ત્ર એ ત્રિપુરવાસી દૈત્યોને ભણાવવું. વિશેષમાં વિષ્ણુએ કહ્યું એ લોકોમાં ઐતરભાર્ત ધર્મ વર્તે છે. પશુ તારે આ શાસ્ત્રવડે તેનો ધ્વંસ કરવો; કારણ કે તેથી જ તે દૈત્યોનો વિનાશ શક્ય છે.

હે માયામય પુરુષ ! તું એ રીતે નવીન ધર્મદ્વારા ત્રિપુરોનો નાશ કરી કલ્પિયુગ આવે ત્યાં સુધી મરુદેશમાં જઈ રહેજે. કલ્પ આવે કે તરત જ પોતાનો ધર્મ પ્રદાશવો. મારી આજ્ઞા છે કે એ તારો ધર્મ શિષ્ય, પ્રશિષ્ય આદિ પરિવારદારા બહુ વિસ્તાર પામશે. ત્યારબાદ તે મુંડીએ વિષ્ણુની આજ્ઞાનું પાલન કરીને ચાર શિષ્યો કર્યા અને તેઓને તે માયામય શાસ્ત્ર ભણાવ્યું. જેવી રીતે મુંડી તેવી રીતે તેના શિષ્યો પશુ વિષ્ણુને નમસ્કાર કરીને ઉભા રહ્યા. એટલે વિષ્ણુએ તેઓને પ્રસન્ન થઈ કહ્યું કે તમે ધન્ય છો. મારા આદેશથી જેવી રીતે તમારા ગુરુ તેવી રીતે તમે પશુ થશો. હાથમાં પાત્ર, મોઢે વસ્ત્રવાળા, મલિન કપડાં પહેરતા, અયભાષી, ધર્મહાલ એ પરમતરુ છે એમ બોલતા, વસ્ત્રના ખડેથી રચેલ માજની ધારણુ કરતા, એવા એ પાખંડધર્મને આશ્રિત થયેલા ચાર મુંડી પુરુષોને હાથમાં લઈ વિષ્ણુએ તેઓના ગુરુ માયામય પુરુષને સોંપ્યા અને કહ્યું કે જેવો તું તેના આ ચાર. તમે બધા મારા જ છો. પૂજ્ય, ઋષિ, યતિ, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય એવા તમારાં આદિ નામો થશે. માફે પશુ તમારે અરિહન એ નામ લેવું. ને એ નામનું જ્ઞાન કરવું. ત્યારબાદ શિષ્યયુક્ત એ માયામય ત્રિપુરમાં પ્રવેશ કરી માયા પ્રકટાવી નજીકના વનમાં શિષ્યસમેત જઈ માયાવિઓને પશુ ગોદ પગાડે એવી માયા પ્રવર્તી. જે જે તે વનમાં દર્શન માટે કે સમાગમ માટે ગયા, તે બધા તે માયામય પાસે દીક્ષિત થયા. નારદ પશુ વિષ્ણુની આજ્ઞાથી તે મુંડી પાસે દીક્ષિત થયો. અને ત્રિપુરમાં પ્રવેશ કરી તેના સ્વામી દૈત્યરાજને તેણે નિવેદન કર્યું કે અહીં કાર્ધ યતિ આવેલ છે. અમે ઘણા ધર્મો જોયા પશુ તેના જેવો બીજો ધર્મ નથી. એના સનાતન ધર્મને જોઈ અમે તેની દીક્ષા લીધી છે. તારી ઇચ્છા હોય તો તું પશુ તેની પાસે દીક્ષા લે. નારદનું એ કથન સંક્ષિપ્ત ત્રિપુરપતિ વિદ્યુન્માલી મુંડી પાસે ગયો. એમ ધારીને કે જેની પાસે નારદે દીક્ષા લીધી તેની પાસે અમે પશુ લઈએ. તે રાજ

મુંડીની માયામાં ફસાયો અને કહ્યું કે મને દીક્ષા આપો. એ સાંભળી મુંડીએ કહ્યું, હે રાજન! હું તારી પાસે જે માથું છું તે કષ્ટુલ કર, અને તે એ કે માંડે વચન તારે અન્યથા ન કરવું. રાજા મુંડીના પાશમાં સપડાયો અને કષ્ટુલ કર્યું. એટલે મુંડીએ વિદ્યુન્માલીને બોલાવીને કહ્યું કે હે રાજન તું મારી પાસે આવ અને આ મંત્ર સાંભળ. એમ કહી મોઢેથી વસ્ત્ર હઠાવી પોતાતું એવું તત્ત્વ રાજાને સંભળાવ્યું કે જેનાથી તેના ધર્મનો નાશ થાય. મુંડીએ રાજાને દીક્ષા લેવા કહ્યું કે તુરત જ તેણે અને અતુકમે બધા ત્રિપુરવાસીઓએ મુંડી પાસે દીક્ષા લીધી. અને એ મુનિના શિષ્યો પ્રશિષ્યોથી બધું ત્રિપુર વ્યાપી ગયું.

વિષ્ણુની આજ્ઞાથી માયામોહે સ્ત્રી 'ધર્મ'નું અને શ્રાદ્ધધર્મોનું ખંડન કર્યું. શિવપૂજન તેમ જ વિષ્ણુના યજ્ઞ ભાગોને ખંડિત કર્યા. સ્નાન, દાન, તીર્થ આદિ સર્વે વેદધર્મો તેણે દૂર કર્યા. ત્રિપુરમાં અલક્ષ્મી (પડતી) આવી. અને ધજ્જાની કૃપાથી જે લક્ષ્મી યજ્ઞ હતી તે આલી ગઈ. નારદે વિષ્ણુની માયાથી દૈત્યોને શુદ્ધિવ્યામોહ પમાડયો. જેવો એ માયામોહ પુરુષ તેવો જ નારદ. એથી શ્રૌતસ્માર્ત ધર્મો નાશ પામ્યા એટલે વિષ્ણુએ પાખંડ ધર્મ સ્થાપ્યો.

દૈત્યોમાં શિવનો ત્યાગ થયો. ક્ષિંગપૂજન ગઈ, સ્ત્રી ધર્મ નાશ પામ્યો, દુરાચાર સ્થિર થયો. એટલે વિષ્ણુ પોતાને કૃતકૃત્ય માનતા દેવોને સાથે લઈ શિવ પાસે ગયા, અને તેઓની સ્તુતિ કરી. દેવોએ પણ સ્તુતિ કરી, અને કહ્યું કે વિષ્ણુની માયાથી દૈત્યો મોહ પામ્યા છે. હે શિવ! હવે તેઓનો નાશ કરો, અને અમારી રક્ષા કરો. શિવે કહ્યું, કે મેં દેવ કાર્ય તથા વિષ્ણુનું અને નારદનું મહાબળ જાણી લીધું છે. હું દૈત્યોનો નાશ કરીશ. અતુકમે શિવે તે ત્રિપુરને બાળી નાખ્યું. એમાં જે દૈત્યો રક્ષાની પૂજા કરતા હતા તેઓ ગણપતિ થયા. છેવટે પેલા મુંડીયો આવ્યા. અને ધજ્જા, વિષ્ણુ આદિ દેવોને નમન કરી બોલ્યા કે અમે શું કરીએ? ઉત્તરમાં તેઓએ કહ્યું, જાવ તમે કર્ણયુગ પૂરો થાય ત્યાં સુધી મરુદેશમાં રહો. મુંડીએ તેઓના આદેશ પ્રમાણે મરુદેશમાં ગયા. અને બીજા દેવો પોતપોતાને સ્થાને આવ્યા ગયા. (બંગાળી આદ્ય૦ જ્ઞાનસંહિતા. અ૦ ૧૯-૨૦-૨૧-૨૨.)

પદ્મપુરાણ.

અંગ નામે એક તપસ્વી એક બ્રાહ્મણ હતો. તે યમપુત્રી સુનીયાને પરણ્યો. તેણીને બ્રાહ્મણથી એક પુત્ર થયો જેનું નામ વેન રાખ્યું. વેન ધાર્મિક અને પ્રતાપી હતો.

ઋષિઓ—હે સૂત ! એ પ્રજાપાલન પરાયણ ધાર્મિક બ્રાહ્મણ એક વેનની પાપશુદ્ધિ કેમ થઈ તે કહો.

સૂત—હે વિત્રો ! સુરાંબે જે શાપ આપેલો તે કેમ ટળે? તે શાપથી તેણે જે પાપાચાર સેવ્યો તે હું કહું છું. સાંભળો. વેન ધર્મપૂર્વક પ્રજા પાલન કરતો હતો. તેવામાં એક માયાવેશધારી પુરુષ આવ્યો, જે મોટા કદાવર, નગ્નરૂપધારી, સિતમુંડ, મુંડેલા માથા વાળો) અચૂર પિચ્છોની માળની બગલમાં રાખતો, હાથમાં નાળીએરનું પાનપાત્ર ધારણ

કરતો, વેદશાસ્ત્રને દ્વિપિત કરનાર અને મરુચ્છાસ્ત્રનો (?) પાક કરતો એવો હતો. તે પાપી પુરુષ વેનની સભામાં જલદી દાખલ થયો. તેને જોઇ વેને કહ્યું, આવા રૂપને ધારણ કરનાર તું કાણુ છે અને મારી સભામાં કેમ આવ્યો છે? આ તારો વેશ કયા પ્રકારનો છે? તારું નામ શું? તારાં ધર્મ અને કર્મ શું છે? તારો કયો વેદ, કયો આચાર, શી જાતિ, શું જ્ઞાન, શો પ્રભાવ, અને ધર્મરૂપ સત્ય શું છે? આ બધું મારી આગળ યથાર્થ રીતે કહે. વેનનું એ વચન સાંભળી તે પાપ પુરુષ બોલ્યો—વેન! તું ખરેખર વ્યર્થ રાજ્ય કરે છે. હું ધર્મનું સર્વસ્વ છું, હું દેવનો સર્વિશેષ પૂજ્ય છું. હું જ્ઞાન છું. હું સત્ય છું. હું સનાતન ધાતા છું, હું ધર્મ છું. હું મોક્ષ છું, હું સર્વદેવમય છું અને બ્રહ્મદેહથી ઉત્પન્ન અગ્રેષ્ઠ હું સત્યપ્રતિષ્ઠ છું; એમાં કંઈ ફેર નથી. મારું રૂપ એ જિનનું સ્વરૂપ છે, ને સત્યધર્મનું કલેવર છે જેનું જ્ઞાનતત્ત્વર યોગીએ ધ્યાન કરે છે.

વેન—તારો ધર્મ કેવો છે? દર્શન કેવું અને આચાર કેવો છે તે બધું કહે.

પાપપુરુષ—જેમાં અહીંત દેવતા, નિર્ગન્ધ ગુરુ, અને દયા પરમ ધર્મ છે. તેથી મોક્ષ પ્રમાણ છે. હવે હું આચાર કહું છું. એમાં યજ્ઞન્યાયજ્ઞ કે વેદાધ્યયન નથી. સંધ્યા તપ નથી. દાનમાં સ્ત્રી સ્વાહા મંત્ર નથી. હવ્યકબાદિક નથી, યજ્ઞાદિક ક્રિયાઓ નથી, પિતૃતર્પણ એટલે શ્રાદ્ધ નથી, અતિથિ નથી, વૈશ્વદેવ કર્મ નથી. કૃષ્ણપૂજા નથી. માત્ર તેમાં અરિહંતોનું ધ્યાન ઉત્તમ મનાય છે. આ બધું જૈન ધર્મનું સ્વરૂપ મેં તને કહ્યું.

વેન—જ્યાં વેદકથિત ધર્મ જોમકે યજ્ઞાદિક ક્રિયા કે પિતૃતર્પણ, વૈશ્વદેવિકકર્મ, દાન તપ વગેરે નથી, તો તેમાં ધર્મનું લક્ષણ શું? દયાધર્મ કેવો છે? એ બધું તું મારી સમક્ષ સ્પષ્ટ કહે.

પાપ—પાંચલૌકિક દેહ એ જ આત્મા છે અને તે પાણીના પરપોટાની જેમ ઉત્પન્ન થાય અને નાશ પામે છે. અંતકાલે આત્મા આવ્યો જાય છે. પાંચલૌકિક તત્ત્વો પાંચભૂતમાં મળી જાય છે. માણસો પરસ્પર મોહમુગ્ધ થઇ પ્રવૃત્તિ કરે છે. મોહથી શ્રાદ્ધ કરે છે. મોહથી જ મરણતિથિએ પિતૃતર્પણ કરે છે. મરેલો કયાં રહે છે, શી રીતે ખાય છે? હે નૃપ! તેનું જ્ઞાન અને કાર્ય કેવું છે તે કાણે જાણે છે? તે બધું તું અમને કહે. શ્રાદ્ધ કેતનું માનવું? મિષ્ટબોજન તો માત્ર બ્રાહ્મણને પહોંચે છે. તેની રીત વૈદિક યજ્ઞોમાં અનેક જાતની પશુહિંસા કરવામાં આવે છે, તેથી શો લાભ છે? દયાવિનાનું કાંઈ પણ ધર્મકૃત્ય નિષ્ફળ છે. દયા વિનાના આ વેદો એ અવેદો છે. આજ્ઞાન હોય કે શરૂ જો તે દયાળુ હોય તો તે બ્રાહ્મણ છે અને બ્રાહ્મણ પણ નિર્દય હોય તો તે નિષ્કૃષ્ટ છે. એક જિનદેવની આરાધના હૃદયથી કરવી, તેને જ નમસ્કાર કરવો. બીજાની તો વાત શી પણ માતા પિતા મુદ્દાને નમન ન કરવું.

વેન—બ્રાહ્મણ, આચાર્યો ગંગા આદિ નદીઓને તીર્થરૂપ વર્ણવે છે તો શું તે સાચું છે? જો એ તીર્થોમાં તું ધર્મ માનતો હોય તો મને કહે.

પાપ—આકાશથી પાણી પડે છે, એ જ પાણી બધાં જલાશયોમાં સરખી રીતે છે;

પછી એમાં તીર્થપણું શું? પહાડો પણ પત્થરના ઢગલા છે. એમાં પણ તીર્થપણું શું છે? સ્નાનથી સિદ્ધિ થતી હોય તો માછલાં સૌથી પહેલાં સિદ્ધિ પામે. એક જિનતું ધ્યાન જ એક છે. ખીજું બધું વેદાદત્તગ્રાહ યજ્ઞાદિક કર્મ વ્યર્થ છે.

સત—તે પાપપુરુષના ઉપદેશથી વેન ભરમાયો; અને તે પાપના પગમાં પડી તેનો ધર્મ સ્વીકાર્યો. તેથી યજ્ઞયાગાદિ વૈદિક ધર્મો લુપ્ત થયા અને સંપૂર્ણ પ્રજા પાપમાં પડી. પિતા અંગે અને માતા સુનીયાએ બહુ કહ્યું હતું વેને કશું ગણકાર્યું નહિ. અને તીર્થ સ્નાન, દાન આદિ બધું ત્યજી બેઠો. અંગના પૂજવાથી સુનીયાએ પોતાની બાહ્યાવસ્થામાં સુશૌચ તપસ્વીનો જે કશાધારતરૂપ અપરાધ કર્યો હતો, અને તેને પરિણામે તે તપસ્વીએ દુષ્ટ પુત્ર થવાનો જે શાપ આપ્યો હતો, એ બધું કહી મંત્રજાલ્યું. ત્યારબાદ સાત ઋષિઓએ આવી આશ્વાસનપૂર્વક વેનને કહ્યું—હે વેન ! પાપકર્મ ત્યજી ધર્માચરણ કર. એ સાંભળી વેને હસતાં હસતાં કહ્યું—હું જ પવિત્ર છું. સનાતન જૈનધર્મ મહાધર્મ છે. હે વિષ્ણુ ! તમે ધર્માત્મા એવા મને સેવો. ઋષિઓ—બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય એ ત્રણ દિન છે. સપ્તમી પ્રજા વેદાચાર પાલનથી જ જીવે છે. તું બ્રાહ્મણનો પુત્ર હોય બ્રાહ્મણ છે, અને પછીથી પૃથ્વી ઉપર પરાક્રમી રાજા થયો છે. પ્રજા રાજના પુણ્યથી મુખી અને પાપથી દુઃખી થાય છે; તેથી તું અધમ છોડી સત્યધર્મ આચર. તે જે ધર્મ સ્વીકાર્યો છે તે ત્રેતા કે દ્વાપરનો નથી પણ કલિનો છે. કલિમાં પ્રજા જૈનધર્મનો આશ્રય કરી પાપમુક્ત થશે અને દરેક માણસ વેદાચાર છોડી પાપમાં પડશે. જૈનધર્મ પાપનું મૂળ છે. જૈનધર્મથી બધા જે પાપમાં પડ્યા છે તેઓને ગોવિંદ પોતે મ્હેન્દ્રરૂપ ધારણ કરી પાપમુક્ત કરશે. અને મ્હેન્દ્રોના નાશ માટે એ ગોવિંદ કલ્પિતરૂપે થશે. તું કલિનો વ્યવહાર છોડી પુણ્ય આચર. વેને ન માન્યું એટલે એ સાતે બ્રહ્મપુત્રો ગુસ્સે થયા. એ જોઈ તેઓના શાપભયથી વેન વદ્ધીકમાં પેસી ગયો. કૃપિત ઋષિઓએ તે દુષ્ટને શોધી તેના ગળા હાથનું મથન કર્યું એટલે તેમાંથી મહાહસ્ત, નીલવર્ણ, રક્તનેત્ર એક બર્ષર પેદા થયો જે બધા મ્હેન્દ્રોનો પાલનહાર થયો. ત્યારબાદ વેનના દક્ષિણ હાથનું તેઓએ મથન કર્યું, એટલે તેથી પૃથુ પ્રકટયો જેણે આ પૃથ્વીનું દોહન કર્યું. તેના પુણ્યપ્રસાવથી વેન ધાર્મિક થઈ ઉઠે વિષ્ણુધામમાં પહોંચ્યો. (આનંદાશ્રમ અઠ ૩૬ ભાગ ૧)

દાનવ—હે ગુરો ! આ અસાર સંસારમાં અમને કાંઈ એવું જ્ઞાન આપો કે જેથી અમે મોક્ષ પામીએ.

કેમ થઈ તે કહી બૃહસ્પતિ—હે દૈત્યો ! હું મોક્ષદાયિ જ્ઞાન આપું છું તે સાંભળો. વેદત્રથી

સત—હે વિષ્ણુ, વૈશ્વાનરના પ્રસાદથી દુઃખદ છે. યજ્ઞ અને ગ્રાહ સ્વાર્થીઓએ બનાવેલા પાપાચાર સેવ્યા તે હું શૈવધર્મ કુધર્મો છે. તે હિંસક અને સ્ત્રીયુક્ત પુરુષોએ પ્રવચિત કર્યો એક માયાવેશધારી પુરુષ છે, ભૂતગણથી વેદિત છે, અસ્થિ તથા ભરમ ધારણ કરે છે. તે વાળો મચૂર પિચ્છોની માળોક્ષ કાંઈ નથી. લોખિ ગૃથા કલેશ સહે છે. વિષ્ણુ હિંસામાં

સ્થિત છે, રાજસપ્રકૃતિ બ્રહ્મા પોતાની પ્રજા (પુત્રી ઉપા) ભોગવે છે. બીજા પશુ વૈદિક દેવો અને ઋષિઓ. માંસભક્ષક છે. આ બ્રહ્મણો પશુ માંસભક્ષક છે. આ ધર્મથી કેાણું સ્વર્ગ કે મોક્ષ પામશે ? જે યજ્ઞાદિક વૈદિક કર્મો અને શ્રાદ્ધાદિ સમાર્થ કર્મો છે તે વિષયમાં આ શ્રુતિ (કહેવત) છે કે: યુપને છેદી પશુઓને મારી લોહીનો કાદવં બનાવી ને સ્વર્ગમાં જનાતું હોય, તો નરકે જાય બધ ? જો એકના ખાવાથી બીજાને તૃપ્તિ થતી હોય તો પરદેશમાં જનારે સાથે ખાવાનું ન લેવું. તેને જો સાથે લેવું હોય તે પાછળ રહેલ બીજાને જમાડી દેવું. ગુરુનું એ કથન સાંભળી બધા દાનવો સંસારથી વિરક્ત થઈ કહેવા લાગ્યા, હે ગુરુ ! અમને દીક્ષા આપો એ રીતે જ્યારે જન્ન (કપટરૂપધારી) ગુરુને દૈત્યોએ કહ્યું ત્યારે તે વિચારમાં પડ્યો કે આ દૈત્યોને મારે કેવી રીતે પાપી અને નરક ગામી કરવા ? તેમ જ શ્રુતિબ્રાહ્મ અને લોકમાં ઉપદ્રાસસ્પદ કેવી રીતે કરવા ? એમ વિચારી બૃહસ્પતિએ કેશવને સમર્થા. એ સમરણુ જાણી વિષ્ણુએ મહામોહ ઉત્પન્ન કરી બૃહસ્પતિને આપ્યો અને આ પ્રમાણે કહ્યું. આ મહામોહ તમારી સાથે મળી બધા દૈત્યોને વેદમાર્ગ બહિષ્કૃત કરી મોહિત કરશે. એમ કહીને વિષ્ણુ અંતર્ધાન થયા. એટલે માયામોહ દૈત્યો પાસે આવી બૃહસ્પતિને કહેવા લાગ્યો.

મહામોહ—હે શુક ! હમણા અહીં આવો, હું તમારી ભક્તિથી આકર્ષિત થઈ અનુમહાર્થે અહીં આવ્યો છું. ત્યારબાદ માયામોહ દિગંબર, મુણ્ડી, મયૂરપિચ્છધારી થઈને ફરી નીચે પ્રમાણે બોલ્યો. દિગંબર—હે દૈત્ય રાજા, તમે તપ કરો છો પણ કહો કે એ તપ ઐહિક ક્ષણ માટે કે પારલૌકિક ક્ષણ માટે કરો છો ? દૈત્યો—અમે પારલૌકિક લાભ માટે તપ આદર્યું છે. તે બાબત તમે શું કહેવા માગો છો ?

દાનંવ—હે પ્રજો ! અમે તારા તત્ત્વ માર્ગમાં દાખલ થયા છીએ. જો તું પ્રસન્ન હોય તો અંતુઃપ્રલંબ કર. અમે દીક્ષા યોગ્ય બધી સામગ્રી લાવીએ કે જેથી તારી કૃપાથી મોક્ષ જલદી હસ્તગત થાય. ત્યાર બાદ માયામોહે બધા દૈત્યોને કહ્યું. રક્તાંબર—આં શ્રેષ્ઠી ગુરુ (શુકરૂપ ધારી બૃહસ્પતિ) મારી આજ્ઞાથી તમને બધાને મારા શાસનમાં દીક્ષિત કરશે. હે બ્રહ્મન્ ! આ બધા મારા પુત્રોને દીક્ષા આપ. એમ કહી માયામોહ ઇષ્ટ સ્થાને આહ્વાન ગયો. તે ગયા બાદ દૈત્યોએ ભાર્ગવ (શુક) ને કહ્યું—હે મહાભાગ ! અમને સંસારમેયની દીક્ષા આપ. શુકે ત્યારતુ એમ કહી નર્મદા તટે બધ બધા દૈત્યોને દિગંબર કર્યા. તેઓને મયૂરપિચ્છનો ખવજ, ચણેડીની માળા આપીને શિરો-હુંચન (કેસલોચ) કર્યું અને શુકે કહ્યું કે “ ધનનો ઇચ્છર ધનદેવ કેશહુંચન અને વેપ ધારણથી પરમ સિદ્ધિ પામ્યો. એ જ રીતે મુનિત્વ પ્રાપ્ત થાય છે, એવું અહંતો કહી ગયા છે. કેશોત્પાટનવડે માણસો દેવત્વને પામે છે તો પછી તમે કેશોત્પાટન કેમ નથી કરતા ? ”

દેવોના પશુ મનુષ્ય લોક વિશે મનોરથો એવા છે કે આ ભારતવર્ષમાં શ્રાવક કુળમાં ક્યારે જન્મ થશે ? અને કેશોત્પાટનપૂર્વક તપોયુક્ત આત્મા ક્યારે થશે ? મોતીસ તીર્થે કેર વિગેરે ક્યારે પ્રાપ્ત થશે ? તેમ જ ક્યારે ઋષિ થઈને પંચામિ તપ. તપીશું ? અથવા તપ

કરતાં કરતાં. મૃત્યુ પામીને. પાપાણી મસ્તક ક્યારે બેઠાશે ? નિર્જન અરણ્યમાં અમારો નિવાસ ક્યારે થશે ? ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારે ઉપદેશ આપ્યો. ત્યાર બાદ દાનવોએ કહ્યું હે શુક ! અમેને દીક્ષા આપ. તથાસ્તુ એમ કહી શુક બોલ્યો. “અન્ય દેવોને પ્રણામ ન કરવો. એક વાર ભોજન હસ્તપાત્રમાં કરવું. કેશકીટ રહિત પાણી ઉભા ઉભા પીવું. અન્યની નજર ન પડે તેમ પ્રિય અપ્રિય વસ્તુને સમાનગણી વાપરવી એમ નિયમો અને દીક્ષા આપી. શુક સ્વર્ગે ચાલ્યો ગયો. ત્યાં જઈ તેણે બધી હકીકત દેવોને કહી એટલે દેવો નર્મદા તટે આન્યા. પ્રહ્લાદ વિનાના દૈત્યોને જોઈ મંતુષ્ટ યષ્ટ ઇન્દ્રે નમુચિ આદિ દૈત્યોને કહ્યું—હે દૈત્યો ! પહેલાં તમે સ્વર્ગમાં રાત્ર્ય કર્યું. હવે આ નમ્બુડી કમંડલુયુક્ત વેદલોપક મત કેમ શરૂ કર્યું છે ? ઉત્તરમાં દૈત્યોએ કહ્યું—હવે અમે અસુરપણું છોડી ઋષિધર્મ સ્વીકાર્યો છે, દરેક પ્રાણીને ધર્મવૃદ્ધિદારક તત્ત્વ કહીએ છીએ. જા તું નિર્ભય થઈ સ્વર્ગમાં રાત્ર્ય કર. એ સાંભળી ઇન્દ્ર સ્વર્ગમાં ગયો. (આનંદપ્રમ ભા૦ ૩ અ૦ ૧૩ પૃ૦ ૮૨૭)

જેમ લોકો ચંડાળની સામે જોતા નથી તેમ અવૈષ્ણવ બ્રાહ્મણની સામે ન જોવું. ક્રોધ વૈષ્ણવ હોય પછી ભલે તે વર્ણબાહ્ય હોય તોપણ એનાવડે સંસાર પાવન થાય છે. (અ. ૨૪૫ શ્લો. ૩૪ તથા અ. ૨૫૨ શ્લો. ૫૨)

જે બ્રાહ્મણ ચંકની છાપ લીધી નથી તેનો સંગ દૂરથી પરિહરવો.

(અ. ૨૫૨ શ્લો. ૫૧)

દ્વિતીય—આપે જે જીવ અને પર વગેરેનું સ્વરૂપ કહ્યું, સ્વર્ગ તથા મોક્ષનું સ્વરૂપ તથા તેનાં સાધન ક્યાં તે બધું હું સમજ્યો. પણ હે શુરો ! મારા મનમાં એક શંકા છે અને તે એ કે મહા અને રુદ્ર મહાભાગવત છતાં ય આવા ગર્હિત રૂપને કેમ પામ્યા ?

વસિષ્ઠ—રાજન્ ! તમારી શંકાનું નિરાકરણ આ પ્રમાણે છે. મંદર પર્વત ઉપર સ્વાયંજીવ મનુના દીર્ઘ સત્ર પ્રસંગે શાસ્ત્રપ્રણિત અનેક ઋષિઓ ભેગા થયા. તે વખતે દેવતત્ત્વના સ્વરૂપ વિષે તે ઋષિઓએ ચર્ચા કરતાં એવો પ્રશ્ન કર્યો કે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ એ ત્રણમાં કયો દેવ અન્યથા, પરમાત્મા અને સનાતન છે ? એમાંના કેટલાક ઋષિઓએ રુદ્રને મહાનમાં મહાન દેવ કહ્યો. કેટલાકે બ્રહ્માને જ પૂજ્ય કહ્યો. ક્રોધએ સ્પર્ધાને પૂજ્ય જણાવ્યો અને ક્રોધએ શ્રીપતિને સનાતન જણાવ્યો.

આવી રીતે એ ઋષિઓ વચ્ચે મોટો વાદવિવાદ થયો અને છેવટે નિર્ણયને માટે બૃહુન્નપિને કહેવામાં આવ્યું કે હે મુનિસત્તમ ! તમે એ ત્રણે દેવો પાસે જાઓ અને ચોક્કસ કરીને બમને જણાવો કે એ દેવોમાં કયો દેવ ઉત્તમ છે.

પછી બૃહુન્નપિ દૈવાસમાં વાસ કરતા મહાદેવજીને ઘેર સૌથી પ્રથમ ગયા. ત્યાં દાર-પાણ તરીકે ખેડેલા મહારોદ્ર નંદિને એ બૃહુન્નપિએ કહ્યું કે તું ધરમાં જઈને મહાદેવ (શંકર) ને ખબર આપ કે તમને મળવા માટે બૃહુન્નપિ આવેલા છે.

નંદિએ બૃહુન્નપિને કહ્યું કે અત્યારે તો શંકર દેવી સાથે ક્રીડા કરે છે માટે તું એને નહિ મળી શકે. જે જીવતા રહેવું હોય તો જોવો આવ્યો તેવો જ પાછો જા.

આ પ્રમાણે નંદિએ નકારો કર્યો છતાં ય એ તપસ્વી ઋષિ શંકરને બારણે ધણી

દિવસ સુધી બેસી રહ્યા. તો પણ શંકર તો બહાર જ ન આવ્યા. છેવટે ભૂયુએ શંકરને નારી-સંગમમત્ર જાણીને શાપ આપ્યો કે તેનું સ્વરૂપ યોનિલિંગ જેવું થશે. એ શંકર અશ્વલ્લભ્યને પામેલો છે અને બ્રાહ્મણોને અપૂજ્ય છે. જે લોકો રૂદ્રના ભક્ત થશે તેઓ ભરમ, લિંગ અને અસ્થિઓને પહેરનારા થશે, અને વેદબ્રાહ્મ પાખંડી ગણાશે.

ત્યાંથી ભૂયુ બ્રહ્માની પાસે ગયા, એ વખતે બ્રહ્મા દેવોની સાથે બેઠેલા હતા. બ્રહ્માને પ્રણામ કરીને ભૂયુ ત્યાં બેઠા. બ્રહ્માને ભૂયુએ તો પ્રણામ કર્યા પણ સામું બ્રહ્માએ ભૂયુને પ્રણામ તો ન કર્યા પણ કુશળપ્રશ્ન પણ ન પૂછ્યા. એથી ભૂયુએ બ્રહ્માને શાપ આપ્યો કે ભૂયુનું અપમાન કરનાર આ રાજસ પ્રકૃતિવાળા બ્રહ્મા સર્વલોકમાં અપૂજ્ય થશે.

પછી છેવટે ભૂયુ વિષ્ણુલોકમાં ગયા જ્યાં કમલાપતિ નાગરાય્યામાં પોટેલા હતા. અને લક્ષ્મીજી એમના ચરણને તળાંસતાં હતાં. કમલાપતિને આ સ્થિતિમાં જોઈ ભૂયુને ક્રોધ આવ્યો અને પોતાનો ડાબો પગ એમણે વિષ્ણુની છાતી ઉપર મૂક્યો. પછી તુરંત જ ભગવાન બેઠ્યા, પોતાના હાથ વતી ભૂયુના ચરણને પંપાળવા લાગ્યા; અને બોલ્યા કે આજે જ હું ધન્ય છું કે મને તમારો ચરણસ્પર્શ થયો. પછી તો સપત્નીક વિષ્ણુએ ભૂયુની પૂજા કરી.

આ રીતે ત્રણે દેવોને મળી આવી ભૂયુએ પેલા ઋષિઓને કહ્યું કે ત્રણે દેવોમાં જે કોઈ ઉત્તમ હોય તો તે એકલા વિષ્ણુ જ છે.

જે કોઈ વિષ્ણુ સિવાય ખીજ કોઈ દેવની પૂજા કરશે તે પાખંડીમાં ગણાશે; અને લોક ગદ્દારના ભાગી થશે. (આનંદાશ્રમ અં ૨૮૨ ભા. ૪ શ્લોક ૧-૫૬)

બ્રાહ્મણે વિષ્ણુ સિવાય અન્ય દેવની સામે પણ ન જોતું, ખીજ દેવની પૂજા ન કરશે, ખીજ દેવનો પ્રસાદ ન લેશે, અને ખીજ દેવના મંદિરે પણ ન જવું. (શ્લોક ૬૩ અ. ૨૮૨.)

‘પાખંડ કોને કહેવું’ એ સંગ્રહમાં સિવ અને પાર્વતીનો સંવાદ:

પાર્વતી—મહેશ ! આપે કહ્યું કે પાખંડોનો સંગ ન કરવો, તો તે પાખંડો કેવાં છે ? એને ઝાળખવાની કપી કપી નિશાની છે ? વગેરે હકીકતને આપ જણાવો.

રૂદ્ર—જે લોકો જગન્નાથ નારાયણ સિવાય ખીજ કોઈને દેવ કરીને માને છે તે લોકો પાખંડી છે. કપાળ, ભરમ અને અસ્થિને ધારણ કરનારા છે અને અર્ચદિકની રીતે રહેનારા છે.

શંખ, ચક્ર, વગેરે ચિહ્નો જે હરિને વહાલામાં વહાલાં છે તેનું જેઓ ધારણ નથી કરતા તેઓ પાખંડી છે. જે કોઈ બ્રહ્મા અને રૂદ્રની સાથે વિષ્ણુની તુલના કરે તે પાખંડી છે. વધારે શું ! જે બ્રાહ્મણો છતાંય અર્ચણો છે તેઓ અસ્પર્શ છે, સંભાવણીય નથી, અને જોવા લાયક પણ નથી.

પાર્વતી—મહેશ ! આપનું કહેવું સમજી, પણ મારે આપને એક વાત—જે બહુ જ હાની છે તે પૂછવી છે. અને તે આ છે: આપે કહ્યું કે પાખંડી લોકો કપાળ, ભરમ અને અસ્થિ ધારણ કરનારા છે તો હે મહારાજ ! આપ પોતે જ એ વસ્તુઓને શામાટે ધારણ કરો છો ?

મહેશ—હોમૈ ! તું મારી અર્ધાંગના છે માટે જ તને એ જાની વાતનો પણ ખુલાસો કરી દઉં છું. પણ તારે એ વાતને, ક્યાંય ન જણાવવી. સુત્રતે ! જો, સાંભળ. પહેલાંના વખતમાં મોટા મોટા વૈષ્ણુવલકત નમુચિ વગેરે મહાદૈત્યોએ ઇન્દ્ર વગેરે દેવોને હરાવ્યા અને તે બધા દેવોએ દૈત્યોથી ત્રાસ પામીને વિષ્ણુને શરણે જઈ તેમને દૈત્યોને હણવાની વિનંતી કરી. વિષ્ણુએ એ કામ મને સોંપ્યું અને કહ્યું કે “હે રુદ્ર એ દૈત્યો અવધ્ય છે. પણ જો કાંઈ રીતે એઓ પોતાનો ધર્મ છોડે તો જ નાશ પામે. રુદ્ર ! પાખંડધર્મનું આચરણ કરીને, મોહક શાસ્ત્રો અને તામસ પુરાણોને રચાવીને તમે એ કામ કરી શકાં છો. કણ્વાદ, ગૌતમ, શકિત, ઉપમન્યુ, જૈમિનિ, કપિલ, દુર્વાસસ, મૃકંડુ, બૃહસ્પતિ અને જમદગ્નિ ભાગવ એ દશ ઋષિઓ મારા ભક્ત છે. તેઓમાં તમારી તામસ શક્તિનો આવિર્ભાવ કરો. જેથી તેઓ તામસ શાસ્ત્રોને રચે અને તમે પણ કપાળ, ભરમ અને ચર્મ વગેરે ચિહ્નોને ધારણ કરો અને પાશુપત ધર્મનો પ્રચાર કરો. કે જેથી એ શાસ્ત્રોને અને તમને જોઈ એઓ તમારા જેવું આચરણ કરે અને પાખંડી બને, ” હે દેવી ! આ પ્રમાણે વિષ્ણુના આમ્રદયથી મેં મારો પાખંડ વેપ બનાવ્યો છે અને ગૌતમ, કણ્વાદ વગેરે ઋષિઓ દ્વારા તામસ શાસ્ત્રોની રચના કરાવી છે.

પાર્વતી—આપે જ તામસશાસ્ત્રોની રચના કરાવી છે તે તામસશાસ્ત્રો ક્યા ક્યા છે ?

રુદ્ર—જેના રમરણ માત્રથી જ્ઞાનિઓનો પણ અધઃપાત થઈ શકે છે તે તામસશાસ્ત્રોનાં નામ આ છે. પાશુપત વગેરે શૈવ શાસ્ત્રો, કણ્વાદ રચિત, વૈશંપિક, ગૌતમ રચિત ન્યાયશાસ્ત્ર, કપિલનું સાંખ્યશાસ્ત્ર, બૃહસ્પતિ રચિત યાવાંક શાસ્ત્ર, બુદ્ધપ્રણીત બૌદ્ધશાસ્ત્ર, અને નગમત, નીલપટમત, માયાવાદ, તથા જૈમિનીયશાસ્ત્ર હે ગિરિજે ! એ બધાં તામસશાસ્ત્રો છે. તામસ પુરાણો પણ છે જેનાં નામ આ છે :

મત્સ્યપુરાણ, કૂર્મપુરાણ, લિંગપુરાણ, શિવપુરાણ, રુદ્રપુરાણ, અને અગ્નિપુરાણ. આ ૭ તામસ પુરાણો છે. વિષ્ણુપુરાણ, નારદીય પુરાણ, ભાગવત, ગરુડપુરાણ, પદ્મપુરાણ, વરાહપુરાણ એ ૭ સાન્નિધ્યપુરાણો છે. અને બ્રહ્માંડ, બ્રહ્મવૈવર્ત, માર્કંડેય, ભવિષ્યતપુરાણ, વામન તથા બ્રાહ્મણપુરાણ એ ૭ રાજસ પુરાણો છે. અને એ જ પ્રકારે રમૃતિઓ પણ ત્રણ પ્રકારની છે. વસિષ્ઠરમૃતિ, હારિતરમૃતિ, વ્યાસરમૃતિ, પરાશરરમૃતિ, ભારદ્વાજરમૃતિ, અને કાશ્યપરમૃતિ એ ૭ સાન્નિધ્ય રમૃતિઓ છે. યાત્રવલ્કય, આત્રેય, તૈત્તિર, દાસ, કાત્યાયન, અને વૈષ્ણવ એ ૭ રમૃતિઓ રાજસ છે તથા ગૌતમ, બૃહસ્પતિ, ચંવર્ત, યમ, શંખ, ઉશનસ, એ ૭ રમૃતિઓ તામસ છે. (આનંદાશ્રમ ૦ અં ૨૬૩ ભા ૪ શ્લો ૧-૬૧)

રુદ્રપુરાણ

નારદ—તે ધર્મારણ્ય તીર્થક્ષેત્ર ક્રોના રક્ષણ (દેખરખ) નીચે કેટલા વખત સુંદી રિથર થયેલ છે, ત્યાં કોની આજ્ઞા વર્તે છે ?

બ્રહ્મા—ત્રેતાયી દ્વાપરના અંતસુધી એટલે ક્ષિણ આવે ત્યાં સુધી એક હનુમાન જ તેની રક્ષા માટે રામની આજ્ઞાથી નિયુક્ત થયેલ છે. ત્યાં દિગ્વતી તથા શ્રીમાતાની આજ્ઞા પ્રવર્તે છે. ત્યાં વેદનું પઠન પાઠન, અનેક ઉત્સવો અને યજ્ઞો પ્રવર્તે છે.

યુધિષ્ઠિર—શું ક્યારેય તે સ્થાનનો ભંગ થયો કે નહિ ? તેમ જ દૈત્યોએ કે દુષ્ટ રાક્ષસોએ તે સ્થાન ક્યારે જિત્યું ?

આસ—કળિ પ્રાપ્ત થયા પછી પ્રથમ જ જે બન્યું તે સાંભળ, કલિપ્રાપ્ત થયે આમનામનો રાજા થયો જે કાન્યકુબ્જનો સ્વામિ હતો, તેમ જ નીતિય અને ધર્મતત્પર હતો.

દ્વાપરનો અંત હતો, હજી કળિ આવવાનો હતો, એટલામાં કળિના ભયથી અને અધર્મના ભયથી બધા દેવો પૃથ્વી ત્યજી નૈમિષારણ્યમાં આશ્રય ગયા. રામ પણ પોતાના સાથીઓ સાથે સેતુબંધ ગયા.

યુધિષ્ઠિર—કળિમાં એવો તે શો ભય છે કે જેને લીધે દેવોએ રત્નગર્ભા પૃથ્વીને ત્યજી ?

આસ—કળિયુગમાં બધા અધર્મપરાયણ, બ્રાહ્મણદ્વેષી, શ્રાદ્ધવિરુદ્ધ અને અસુરાચારરત થાય.

જે વખતે પૃથ્વી ઉપર કાન્યકુબ્જાધિપ આમ રાજ્ય કરતો તે વખતે પ્રજાની શુદ્ધિ પાપથી મજિન થઈ અને તેથી વૈષ્ણવ ધર્મ ત્યજી બૌદ્ધ ધર્મ તેણે સ્વીકાર્યો. અને ક્ષપણોથી પ્રતિબોધિત થઈ એ પ્રજા તેને (આમને) અનુસરી. એ જ કળિયુગનો ભય.

તે આમની મામા નામે રાણી અતિપ્રસિદ્ધ હતી, તેણીને તે રાજાથી એક પુત્રી થઈ જેનું નામ રત્નગંગા હતું. એક વખતે એ કાન્યકુબ્જ દેશમાં દૈવયોગે દેશાંતરથી ઉદ્ભવિ આવ્યો. તે વખતે એ રાજકન્યા સોળવર્ષની પણ અવિવાહિત હતી. એ ઈંદ્રસરિ દાસી ભારત્વ એ કન્યાને મળ્યો. અને શાખરી મંત્રવિદ્યા તેણીને કહી. તેથી તે કન્યા શજાથી પીડાવા લાગી અને તે ગુરિના વાક્યોમાં લીન થઈ મોઢ પામી.

ક્ષપણોથી પ્રતિબોધ પામી તે કન્યા જૈનધર્મ પરાયણ બની, ત્યારબાદ બ્રહ્માવર્તના રાજા કુંભીપાલને તે કન્યા આપવામાં આવી અને તે કુંભીપાલને વિવાહમાં મોઢેરક (મોટું રાગામ) આપ્યું. તે કુંભીપાલે તે વખતે ધર્મારણ્યમાં આવી રાજધાની કરી અને જૈનધર્મ પ્રવર્તક દેવોને સ્થાપ્યા. તેમ જ બધા વર્ણો જૈનધર્મપરાયણ થયા ત્યારે બ્રાહ્મણોની પૂજા બંધ પડી, શાંતિક કે પૌષ્ટિક કર્મ તેમ જ દાન બંધ પડ્યાં. આ રીતે વખત વીતે છે તેવામાં રામચંદ્રજીથી ફરમાન મેળવેલ બ્રાહ્મણો પોતાનું સ્વામિત્વ જવાથી રાત દિવસ ચિંતા વ્યથ થઈ આમની પાસે કાન્યકુબ્જમાં પહોંચ્યા. તે વખતે કાન્યકુબ્જ પતિ પાખંડીઓથી ઘેરાયેલ હતો. એ બધા મોટા બ્રાહ્મણો કાન્યકુબ્જપુરમાં જઈ પહેલાં તો ગંગાતટે રહ્યા.

ચાર-ફત-દારા માતૃમ પડવાથી રાજાએ બોલાવ્યા એટલે તે બધા-પ્રાતઃકાલે રાગસભામાં આવ્યા.

રાજાએ નમસ્કારાદિ કાંઈ પ્રત્યુત્થાન સ્વાગત ન કર્યું અને એમને એમ ઉમેલા બ્રાહ્મણોને પૂછ્યું કે સામાટે આવ્યા હો ? શું કામ છે ? તે કહે.

વિપ્રા—હે રાજા ! ધર્મારણ્યથી અને તારી પાસે આવ્યા છીએ. તારા જમાઇ કુમારપાલે બ્રાહ્મણોનું શાસન લોપ્યું છે. એ કુમારપાલ જૈન ધર્મી છે અને ઈંદ્રસરિને પણ વર્તે છે.

રાજા—હે વિત્રો ! મોઢેરકપુરમાં તમને કાણે રથાપ્યા છે ? એ બધું યથાર્થ કહો.

વિત્ર—અમને પહેલાં જહા પિથ્ણ મહેશ્વરે રથાપ્યા છે. -ધર્મરાજ રામચંદ્રે એ શુભસ્થાનમાં પુરી વસારી છે. તે ત્યાં જાહજોને નીમી શાસન આપેલું. રામચંદ્રનું શાસન જોઈ બીજા રાજાઓએ તો એ શાસનને બરાબર માન આપ્યું પણ હમણાં તારો જમાઈ એ શાસન પ્રમાણે જાહજોને પાળતો નથી. એ સાંભળી રાજાએ કહ્યું, હે વિત્રો ! જલદી જાઓ અને મારી આઘાતી કુમારપાલને કહો કે તું જાહજોને આશ્રય આપ. આમતું એ વાક્ય સાંભળી જાહજો પ્રસન્ન થયા અને કુમારપાળ પાસે ગયા તે એના સ્વશૂરનું ધ્યન કહી સંભળાવ્યું.

કુમારપાલ—હે વિત્રો ! હું રામનું ફરમાન પાળવાનો નથી. યજ્ઞમાં પશુહિંસા પરાયણ એવા જાહજોને હું ત્યજું છું. હે દિવ્યે ! હિંસક ઉપર મારી ભક્તિ થતી નથી.

જાહજી—હે રાજા ! પાખંડ ધર્મ વડે અમારા શાસનો તું લોપે છે. પણ એમ શા માટે કરે છે ? અમારું પાલન કેમ કરતો નથી ? પાપશુદ્ધિ ન થા.

રાજા—અહિંસા એ પરમ ધર્મ, પરમ તપ, પરમ ગાન, અને પરમ ફલ છે. સદમ અને સ્વૂલ બધા કીટ, પતંગ આદિ પ્રાણીઓમાં જીવ સમાન જ છે. હે વિત્રો તમે હિંસક પ્રવૃત્તિ શાને કરો છો ? એ વચન સાંભળી જાહજો ગુસ્સે થયા અને આંખો લાલ કરીને બોલ્યા હે નૃપ ! અહિંસા પરમ ધર્મ છે. એ તો તે સાચું કહ્યું પણ વેદવિહિત હિંસા હિંસા નથી એવો નિર્ણય છે. રાત્રીથી જો હિંસા થાય છે તે જ જાતુએનો પીડાદારી છે. અને તેથી તે હિંસા અને અધર્મ કહેવાય છે. પણ રાત્રો વિના વેદમંત્રોથી બ્યારે પ્રાણી-ઓને મારવામાં આવે છે ત્યારે તે સુખદાયી હોવાથી અધર્મ નથી. વૈદિક હિંસા કરવાથી પાપ લાગતું નથી.

રાજા—જહાદિ દેવોનું આ અનુપમ ધર્મ ક્ષેત્ર છે. પણ અત્યારે એ દેવો અહીં નથી. તમે કહેલો ધર્મ પણ અહીં નથી. જો રામને દેવ કહો છો તે તો માણસ હતો. જેને તમારા રક્ષણ માટે મોકલો તે લંબપુચ્છ (હનુમાન) ક્યાં છે ? જો તમને મળેલું શાસન મારા જીવામાં નહિ આવે તો હું તેને પાળનાર નથી. જાહજો ગુસ્સે યજ્ઞ બોલ્યા—“હે મુદા ! તું ઉન્નત થઈ આ ચું બોલે છે ? દૈવોના વિનાશ અને ધર્મના રક્ષણ માટે રામે ચતુર્ભુજ મનુષ્યરૂપ લીધું હતું.

રાજા—“એ રામ અને હનુમાન ક્યાં છે ? જો હોય તો તમારી મદદે આવે. રામ, લક્ષ્મણ કે હનુમાનને બતાવો તેઓના હોવાની કાંઈ સાબિતી આપો.

જાહજો બોલ્યા—હે નૃપ ! અંજની સુતને ફત કરી રામદેવે ૧૪૪ ગામ આપ્યાં. ફરી આ સ્થાને આવી ૧૩ ગામ આપ્યાં અને ૧૬ મહાદાનો આપ્યાં તેમજ ૫૬ બીજાં આબોનો પણ સંકલ્પ કર્યો. ૩૬૦૦૦ ગોબુજ થયા. સંવાસાખ વાણિયા થયા. જેની માંડસિય સંજા હતી.”

રાજા બોલ્યા “ મને હનુમાન બતાવો કે જેના એકાણુથી હું તમને પૂર્વરિચિતિમાં મોકું. જો હનુમાનની ખાતરી આપણો તો વેદધર્મમાં રહેશે. નહિ તો જોનધર્મી થવું પડશે.” એ સાંભળી બધા જાહજો બિનમને ઘેર આવ્યા, અને એક મેલાવડો કર્યો જેમાં બાગ, યુવાન, વૃદ્ધો બધા હતા. તેમાંથી એક વૃદ્ધે કહ્યું કે “ આપણે બધા વર્ગોમાંથી એક એક

મુખીઆએ મળી નિરાહાર વ્રતે, રામેશ્વર-સેતુબંધે જનું; ત્યાં હનુમાન છે, ત્યાં જન્મ જન્મ કરવો એટલે રામચંદ્ર મહેર કરી આપણું પાહોણું અચૂંક શાસન આપશે. જે વર્તમાન મુખીયો સંમિલિત ન થાય તેને દરેક વૃત્તિથી બહિષ્કૃત કરવો. એક દક્ષ બ્રાહ્મણે આ વૃદ્ધ ક્યનને સંભારમાં ત્રણ વાર ઉચ્ચ સ્વરથી તાળીપૂર્વક સૌને કહી સંભળાવ્યું. અને સૌને કહ્યું કે, જે જવામાં પરાક્રમ યશો તેને માથે અસત્ય વાદિનાં બધાં પાપો છે. બધાને જતા જોઇ કુમારપાલે બોલાવી કહ્યું કે ભિન્ન ભિન્ન ગોત્રવાળા બધા બ્રાહ્મણોને કૃષિકર્મ અને ભિક્ષાટન જરૂર કરાવીશ. એ સાંભળી બધા વ્યથિત થયા, પણ ત્રણ હજાર બ્રાહ્મણોએ તો એમ કરાવ્યું કે આપણે રામેશ્વર જવું જ. એ નિશ્ચય માટે અંદરો અંદર દરેકે હસ્તાક્ષર કર્યા. અહીં વેદવ્રતી નાશ પામે છે અને ત્રિમૂર્તિ કુચિત થાય છે; માટે અઢાર હજાર જણાએ રામેશ્વર જવું. આ કરાવ સાંભળી કુમારપાલે ગોબુજ વાણિઆઓને બોલાવી એ બ્રાહ્મણોને રોકવા કહ્યું.

આસ કહે છે કે જે ગોબુજ ગ્રેષ્ઠ વાણિઆઓ જૈન ધર્મમાં લિપ્ત ન હતા તેઓ આજીવિકાકાળના ભયથી રીત રહ્યા અને રાગને કહ્યું કે હે નૃપ ! આ કુપિત બ્રાહ્મણોને કેવી રીતે રોકાયે ? એતો શાપથી બાળી નાખે. કુમારપાલે અગ્રાલય (અગ્રાલય) માં યએલા ચંદ્રોને બોલાવી કહ્યું કે તમે બ્રાહ્મણોને રોકો. એ અગ્રાલય જ ચંદ્રોમાં કેટલાક જૈન હતા; તેથી તેઓએ રામેશ્વર જવા તત્પર બ્રાહ્મણોને સંબોધી કહ્યું કે વર્તમાન કાળમાં રામ ક્યાં છે ? લક્ષ્મણ ક્યાં છે ? અને હનુમાન ક્યાં છે ? અરે બ્રાહ્મણો ! આવા ભયાનક જંગલમાં ધરબાર, ઈયાંછાકરાં મૂકી એ કુટ શાસનવાળા રાજ્યમાં શા માટે જાઓ છો ? આ સાંભળી કેટલાક બ્રાહ્મણો રાજભયથી અને લાલચથી ચકિત થઇ જૂદા પડ્યા અને કહ્યું કે બીજાઓ ભલે જન્ય આપણે તો કુમારપાળની આડે આવવાના નથી. ખેતી કરીશું, અને ભિક્ષાટન પણ કરીશું. આ રીતે પંદર હજાર જૂદા પડ્યા. બાકીના ત્રણ હજાર ત્રિવેદી એટલે ત્રિવિદ્યારૂપે વિખ્યાત થયા. બીજા પંદર હજારને રાજનો ચોથો ભાગ અને થોડી પૃથ્વી આપી. એટલે તેઓ ચાતુર્વિદ્યારૂપે વિખ્યાત થયા. વળી રાજ્યે કહ્યું તમને વ્યવસ્થા કન્યા આપે, તમે કન્યા લ્યો. પેલા ત્રણ હજાર ત્રિવેદીઓને રાજ્યે કહ્યું કે તમે મારું માનતા નથી માટે તમારી વૃત્તિ કે સંબંધ કશું નહિ થાય. આ સાંભળી પેલા કટ્ટર ત્રિવેદી સ્વસ્થાને ગયા. પેલા ચાતુર્વિદ્યોએ ત્રિવેદીઓને સમજાવ્યું કે તમે ન જવ અથવા જવ તો જલદી પાછા આવો, જેથી રામે દીપેલ શાસનનો જલદી ઉપભોગ કરો. એ સાંભળી ત્રિવેદીઓએ કહ્યું કે તમારે અમને કશું કહેવું નહિ. રામચંદ્રે જે વૃત્તિ બાંધી આપી છે તે જપ, હોમ, અર્ચનદ્વારા મેળવવા ત્યાં પાછા જઇશું. ચાતુર્વિદ્યોએ કહ્યું કે અમે અહીંનું સંભાળીએ અને બધાના કામની સિદ્ધિ માટે તમે ત્યાં જાઓ. અંદર અંદર મળી સહાયક થઇશું તો વૃત્તિ જરૂર પાછી મેળવીશું. એ નિશ્ચય પ્રમાણે પેલા ત્રિવેદી રામેશ્વર ગયા, અને ચાતુર્વિદ્યો ત્યાં જ રહ્યા. ત્રિવેદીના ઉત્કટ તપથી રામે ઉદ્ધિત થઇ હનુમાનને કહ્યું તું જલદી જા. એ બધા ધર્મારણ્યવાસી બ્રાહ્મણો હેરાન થાય છે. એ બ્રાહ્મણોને કુશ્મ આપનારને કેટલાંક લાવવો જોઇએ. એ સાંભળી બ્રાહ્મણરૂપ ધરી, હનુમાને પ્રકટ થઇ આવેલા બ્રાહ્મણોની પરીક્ષા કરી, અને પૂછ્યું કે શા માટે આવ્યા છો ? તેઓએ કહ્યું કે સૃષ્ટિના આર-

ભમાં પ્રજા આદિ દેવોએ ત્રિમૂર્તિ માટે અમને રાખ્યા હતા અને પછી રામે શુભોદ્ધાર કરતી વખતે ફરી અમને સ્થાપ્યા, અને હનુમાને ૪૪૪ ગામે વેતનરૂપે આપ્યાં. સીતાપુર સહિત ૧૩ ગામ પૂર્ણ માટે આપ્યાં. જોબૂજ નામના ૩૬ હનુર વાણિયાઓ બ્રાહ્મણનું પાલન કરવા નિયુક્ત થયા. તેમાંથી સવા લાખ શરો થયા, જેના ત્રણ ભાગ જોબૂજ, અડાલજ અને માંડલિય થયા. હમણાં દુષ્ટ આમરાજ રામનું શાસન નથી માનતો. તેનો જમાઇ કુમારપાલ દુષ્ટ છે. કારણ તે પાંખડીઓ ખાસ કરી બૌદ્ધર્મી, જેને ઇંદ્રસરિથી પ્રેરિત થઈ અત્યારે રામનું શાસન માનતો નથી, અને લોપે છે. કેટલાક વાણિયાઓ પર્યું તેના જેવા દુર્ણદિ થઈ રામ અને હનુમાનનું શાસન લોપે છે. હવે અમે હનુમાન પાસે જઈએ છીએ. જો તે અમારૂં ઇષ્ટ સિદ્ધ નહિ કરે તો અનાહાર મત લઈ મરીશું. બ્રાહ્મણ રૂપધારી હનુમાને કહ્યું હે દિલ્લે! કળિયુગમાં દેવ ક્યાં છે, પાછા જાઓ. પણ બ્રાહ્મણોએ તેને કહ્યું કે તું કાણ છે? ખરૂં રૂપ પ્રગટ કર. રામ છે કે હનુમાન?

બાસ—હનુમાને પોતાની જોળખાણ આપી હનુમાનનું દર્શન કરી બધા પ્રસન્ન થયા. હનુમાને કહ્યું આ કળિયુગમાં રામેશ્વર સેતુબંધ મૂકી ક્યાંએ જતો નથી. હું નિશાની આપું છું તે એ રાજાને બતાવજો તેથી એ જરૂર સાચું માનશે. એમ કહી તેણે પોતાના બે બાહુ ઉઠાવી જુલના વાળ એકત્ર કરી ભોજપત્રમાં બે પડીઓ બાંધી આપી અને એ બ્રાહ્મણની કક્ષાઓમાં મૂકી પોતાની ડાબી કાખના વાળની પડીકા બ્રાહ્મણોની ડાબી કાખમાં અને જમણી કાખના વાળની પડીકા જમણી કાખમાં મૂકી. આ પડીકા રામભક્તને સુખદ અને અન્ય માટે ક્ષયકારિણી હતી. હનુમાને કહ્યું ત્યારે રાજા નિશાની માગે ત્યારે વામ બાજુની પડીકા આપવી, અથવા એ રાજાના દારમાં નાખવી એટલે તેનું સૈન્ય, ખજાનો, સ્ત્રીપુત્રાદિ સઘળું સળગી ઉઠશે. ત્યારે એ રાજા શ્રીરામે પ્રથમ બાંધી આપેલી બધી વૃત્તિ અને ફરમાનો ફરી પૂર્વવત્ કરી આપે અને હાય જોડી નમી પડે ત્યારે જમણી પડીકા નાખજો તેથી સૈન્ય ખજાનો વગેરે બધું બગી ગયેલું પાછું પ્રથમની જેમ હતું તેવું જ થઈ જશે. હનુમાનનું એ વચન સાંભળી બધા બ્રાહ્મણો ખૂશ થયા, ને જયધ્વનિ કર્યો. પાછા જવા ઉત્સુક થએલા બ્રાહ્મણોને હનુમાને એક મોટી વિશાલ શિલા ઉપર સુવા કહ્યું. એ સૂતા અને ઉઘી ગયા એટલે હનુમાનની પ્રેરણાથી તેના પિતા વાયુએ તે શિલા છ માસમાં કાપી ચક્રાય તેટલા લાંબા માર્ગને માત્ર ત્રણ મુહૂર્તમાં કાપી, ધર્મારણ્ય તીર્થમાં પહોંચાડી દીધી. આ ચમત્કાર જોઈ એ બ્રાહ્મણો અને ગામના બધા લોકો બહુ જ વિસ્મિત થયા. ત્યારબાદ એ બધા બ્રાહ્મણો નગરમાં પહોંચ્યા. ત્યારે ત્યાં રાજાને માલમ પડ્યું ત્યારે તેણે એ બ્રાહ્મણોને બોલાવી કહ્યું કે શું રામ અને હનુમાન પાસે જઈ આવ્યા? એમ કહી રાજાએ મૌન પકડ્યું એટલે ઉપસ્થિત થએલા બધા બ્રાહ્મણો અનુક્રમે બેસી ગયા અને કુટુંબ તથા સંપત્તિ સૈન્ય વિષે કુશળ સમાચાર તેઓએ રાજાને પૂછ્યા. રાજાએ કહ્યું અરિહંત પ્રસાદથી બધું કુશળ છે. ખરી જીજ્ઞાસા એ જ છે જે જિનેશ્વરની સ્તુતિ કરે છે, હાય તેજ કે જેનાથી જિન પૂર્ણ થાય, દરિ તે જ જે જિન-દર્શનમાં લીન થાય, મન તે જ જે જિનેન્દ્રમાં રત હોય. સર્વત્ર દયા કરવી ઘટે. ઉપાશ્રયમાં જવું અને ગુરુવંદન કરવું જોઈએ. નમસ્કાર મંત્રનો જપ અને પર્યયણ પર્વ કરવું જોઈએ,

અને શ્રમણો (મુનિઓ) ને દાન દેવું નોંધ્યો. રાજાનું એ કથન સાંભળી બધા બ્રાહ્મણોએ દાંત પીરયા, અને છેવટે રાજાને કહ્યું કે રામે અને હનુમાને કહેવરાયું છે કે તું બ્રાહ્મણોની વૃત્તિ પાછી પૂર્વની જેમ કરી આપ. હે રાજા! રામના એ કથનને પાળ અને સુખી થા. રાજાએ જવાબમાં કહ્યું બધાં રામ અને હનુમાન હોય ત્યાં જીવ. ગામ કે વૃત્તિ નો નોંધ્યો તે તેઓ પાસેથી મેળવેલું હતું તો તમને એક પણ કોડી દેનાર નથી. એ વચન સાંભળી બ્રાહ્મણો ગુસ્સે થયા અને હનુમાને આપેલી ડાખી પડીકી રાજા-દારમાં ફેંકી ચાલ્યા ગયા. એ પડીકીને લીધે બધું સળગી ઉઠ્યું, હાહાકાર મચ્યો. તે વખતે નમ્મકપણકો હાથમાં પાતરાઓ લઈ દાંડાઓ પકડી લાલ કાંચળો ઉઠારી, કાંપતા કાંપતા ઉઘાડે પગે જ દશે દિશામાં ભાગ્યા. હે વીતરાગ! હે વીતરાગ! એમ બોલતા તેઓ એવી રીતે નાકા કે કોઈના પાતરા ભાગ્યા, કોઈના ડાંડા, અને કોઈના કપડાં ખરી ગયા. આ નોંધ રાજા ગભરાયો અને રડતો રડતો બ્રાહ્મણોનું શરણુ શોધવા લાગ્યો. બ્રાહ્મણોને પગે પડી જમિપર આબોટી રામનામ લેતા તે બોલ્યો કે રામનું નામ એ જ સાચું છે. રામ સિવાય બીજા દેવોને જે માને છે તેને અગ્નિ બાળી નાખે છે. વિષ્ણુ, ભાગીરથી અને હરિ એ જ સાર છે. હે વિષ્ણુ! હું રામનો અને તમારો દાસ છું. આગ ચામો. હું તમારી વૃત્તિ અને શાસનો ફરી સ્થિર કરી આપું છું. માફ વચન અન્યથા નહિ થાય ને થાય તો બ્રહ્મલ્પા આદિનાં મહાપાપો મને લાગે. રામ અને બ્રાહ્મણો વિષે મારી ભક્તિ સ્થિર છે. તે વખતે બ્રાહ્મણોએ દયા કરી જમણી પડીકી નાખી એટલે બધું બળતું શાંત થયું, અને બળી ગયેલા બધી વસ્તુઓ ફરી હતી તેવી યથા ગમ્યા. આથી રાજા અને પ્રજા પ્રસન્ન થયા. દરેક વૈષ્ણવધર્મ સ્વીકાર્યો. બ્રાહ્મણોને નવીન ફરમાનો રાજાએ કરી આપ્યાં. કૃત્રિમ શાંતિના પ્રવર્તક વેદ-બાહ્ય પાખંડીઓને કાઢી મૂક્યા. પહેલાં જે ૩૬૦૦૦ ગોત્રોને થયા હતા તેમાંથી અઢીજ વાણિયા થયા. એ બધાને રાજાએ દેવ બ્રાહ્મણની સેવા માટે મુકરર કર્યાં. તેઓ પાખંડધર્મ છોડી પવિત્ર વૈષ્ણવ બન્યા. પછી ક્રમે ત્રૈવેદ અને ચાતુર્વેદ ભક્તિનો રાજાએ બેદ નકી કરી દરેકને જૂદા જૂદા નિયમો સ્વીકારાવ્યા. જે ગોત્રજ યજ્ઞો જૈન થયા ન હતા અને બ્રાહ્મણ ભક્ત હતા તેઓ ઉત્તમ ગણાયા અને જેઓએ જૈન યજ્ઞને રામનું શાસન લોખંડું હતું તેઓ દિગ્ગતમાર્ગમાં બહિષ્કૃત ગણાયા.

રાજા કુમારપાળે પેલા ૧૫૦૦૦ બ્રાહ્મણો જેઓ રામેશ્વર ગયા ન હતા તેઓને વૃત્તિ હીન કરી ગામ બહાર રહેવાનું ફરમાયું. રાજાએ કહ્યું પાખંડીઓના સંસર્ગથી યજ્ઞો માફ પાપ તમારા પ્રજામયી નાશ પામો. હે વિષ્ણુ! તમે પ્રસન્ન થાઓ. એ સાંભળી ત્રૈવેદ વિષ્ણુ બોલ્યા-યજ્ઞાનું જરૂર થાય છે. નીલકંઠે પણ નમ થયા. મોહવંશજ ત્રૈવેદ અને ચાતુર્વેદ એ રીતે થયા. ચાતુર્વેદો મુખવાસક ગામમાં રહ્યા.

(૨૬-દ્વિપુરાણ ૩ બ્રહ્મર્ષિ ૩ અં ૩૬-૩૭-૩૮ ચંચાળી આદિતિ)

ભાગવત

અરહત રાજા પાખંડી નીવડ્યો. કોંક, વેંક, કુટક દેશમાં અહંત નામનો રાજા રાજ્ય કરવાનો છે. તે રૂપદેવનું આશ્રમાતીત પરમહંસયોગ્ય જીવન સાંભળ્યો. તેના તે અભ્યાસ

કરશે. કળિયુગના પ્રભાવથી તેની શુદ્ધિ બગડશે અને તે નિર્ઘય સ્વધર્મ છોડી સ્વશુદ્ધિ પાખંડી મતનો પ્રચાર કરશે. કળિયુગમાં પહેલેથી શુદ્ધિ તો બગડેલી હોય જ, ને તેમાં વળી આ રાજ્ય અધર્મનો પ્રસાર કરવા મટે એટલે અર્થાત જ લોકો : વર્ણાશ્રમ યોગ્ય આચાર છોડી દેશે. અને દેવોને અપમાન પહોંચાડનાર કામ કરશે. જેમકે સ્નાન આચમન ન કરવું, ગંદા રહેવું, લોચ કરવો અથવા વાળ કાપવા વિગેરે હલકાં કામો ઇચ્છાનુસાર કરશે. કળિયુગ એટલે અધર્મનું પીપર તેથી લોકોની શુદ્ધિ બ્રહ્મ યજ્ઞ એટલે દેવ, વેદ, વ્યાકરણ, યજ્ઞપુરુષ વિષે શ્રદ્ધાહીન નારિતક થશે.

હે પરીક્ષિત ! તે અરહત રાજાના કપોલકલ્પિત ધર્મને વેદનો આધાર હશે નહિ. તે અર્વાચીન ધર્મો ઉપર અરહત રાજાની પછી પણ બીજા લોકો અંધ પરંપરાથી ચાલશે અને તેઓ પોતેજ પોતાની મેળે અંધતમ નરકમાં પડશે.

(ભાગવત સ્કંધ ૫ અં ૬ નિષ્ક્રિયસાગરની આશ્રિત),

કૂર્મપુરાણ

શ્રદ્ધ (શ્રદ્ધ ?) શ્રાવક, નિર્ઘય (જ્ઞેનસુનિ) પંચરાત્ર કાપાલક, પાશુપત અને તેઓના જોવાજ બીજા પાખંડી માણસો જેઓ દુષ્ટાત્મા અને તામસ સ્વભાવના છે તેઓ જેનું હવિ(શ્રદ્ધભોજન) ખાય છે તેનું તે શ્રદ્ધ આ લોક અને પરલોકમાં ફલપ્રદ થતું નથી. નારિતક, હેતુક, વેદાનભિન્ન અને બધા પાખંડીઓને ધર્મજ્ઞ માણસો પાણી પણ આપવું ન જોઇએ.

(કૂર્મપુરાણ અં ૨૧ શ્લો ૩૨-૩૩ ૫૦ ૬૦૨ તથા ૫૦ ૬૪૧ પં ૧૫)

(નાટકવિષયક) પરિશિષ્ટ ૨

પ્રયોધયંદ્રોદય

શાંતિ—હે માતા ! હે માતા ! તું ક્યાં છે ? મને તું દર્શન દે.

કરુણા—(ત્રાસપૂર્વક) હે સંખિ ! રાક્ષસ ! રાક્ષસ !

શાંતિ—કોણ આ રાક્ષસ !

કરુણા—સંખિ ! જો, જો ! જે આ ઝરતા મેલથી ચીકણી, ખીલતસ, દુઃખથી જોવાય તેવી શરીર હવિવાળો, વાળોનો લોચ અને વસ્રોનો ત્યાગ કરેલ હોવાથી દુઃખથી જોવાય તેવો અને મોરની કલગી તથા પિચ્છિ હાથમાં રાખનાર આ તરફ જ આવે છે.

શાંતિ—આ રાક્ષસ નથી, કિન્તુ એ નિર્ઘય છે.

કરુણા—ત્યારે એ કોણ હશે ?

શાંતિ—સંખિ ! પિથાય હોય એવી ચંદા થાય છે.

કરુણા—સંખિ ! ચળકતાં કિરણોની માળાથી લોકને પ્રકાશિત કરનાર સૂર્ય જ ત્યારે તથો હોય ત્યારે પિથાયોનો કેવી રીતે અવકાશ મેળવે ?

શાંતિ—ત્યારે તરત જ નરકના ખાડામાંથી ઉપર આવેલો કાષ્ઠ નારદી દશે. (જોઇ અને વિચારપૂર્વક) અરે સમજાવું ! મહામોહે પ્રવર્તાવેલો આ દિગમ્બર સિદ્ધાંત છે.

તેથી આનું દર્શન, સર્વથા દ્વરથી જ પરિવરતું, યોગ્ય છે. (એમ ધારી પરાક્રમ્ય થાય છે.)

કરુણા—સખિ ! મુહૂર્ત માટે થોભ. જ્યાં સુધી હું અહીં શ્રદ્ધાને શોધું. (બંને તેમ જ ઉભા રહ્યાં) (ત્યાર બાદ પ્રથમ વર્ણુઓ તેવો દિગંબર સિદ્ધાંત પ્રવેશ કરે છે.)

દિગંબર—ઓમ ! અરિહનતોને નમસ્કાર ! નવદારવાળી પુરીની અંદર આત્મા દિવાની જેમ રહી છે. આ જિનવર કથિત પરમાર્થ છે. અને એ મોક્ષ સુખનો દાતા છે. અરે હે શ્રાવક ! સાંભળો સંપૂર્ણ પાણીથી પણ મલમય પુદ્ગલપિંડમાં શુદ્ધિ કેવી ? નિર્મલ સ્વભાવવાળો આત્મા ઋષિઓની સેવાથી જાણી શકાય ? શું એમ કહો છો કે ઋષિઓની પરિચર્યા કેવી ? હવે તે સાંભળો :

ઋષિઓને દ્વરથી ચરણોમાં પ્રણામ કરવા, સત્કારપૂર્વક મિષ્ટોજન આપવું; તેમ જ સ્ત્રીઓની સાથે રમણ કરતા એવા તેઓની ઈર્ષ્યા ન કરવી. (નેપથ્ય સાચું ભેદને) હે શ્રદ્ધે ! પહેલાં આ તરફ (બંને ભયપૂર્વક નિહાળે છે) (ત્યારબાદ તેના જેવા જ વેષવાળી શ્રદ્ધા પ્રવેશ કરે છે.)

શ્રદ્ધા—રાજકુલ શું આચાર કરે છે ?

(શાંતિ મુર્ચ્છિત થઇ પડે છે.)

દિગંબર સિદ્ધાંત—તમે એક મુહૂર્ત પણ શ્રાવકોના કુટુંબને ન ત્યજશો.

શ્રદ્ધા—જેવી રાજકુલની આચાર.

(એમ કહી ચાલી ગઇ)

કરુણા—પ્રિય સખીએ ધીરજ રાખવી. માત્ર નામથી ભય ન ખાવો. કારણ મેં હિંસા પાસેથી સાંભળ્યું છે કે પાખંડીઓને પણ તમેગણુની પુત્રી શ્રદ્ધા હોય છે. તેથી એ તામસી શ્રદ્ધા હશે.

શાંતિ—(આશ્વાસન મેળવી) એ એમ જ છે. કારણ કે દુરાચારયુક્ત અને દુઃખપૂર્વક ભેવા યોગ્ય એવી આ અભાગણી (તામસી શ્રદ્ધા) સદાચારવાળી અને પ્રિયદર્શન વાળી માને કોઇ પણ રીતે અનુસરતી નથી. ભલે, ઠીક, ચાલે. આપણે બૌદ્ધાસ-યોગમાં પણ તેની શોધ કરીએ.

(શાંતિ અને કરુણા જાય છે.)

(પછી હાથમાં પુસ્તકધારી ભિક્ષુરૂપ બૌદ્ધાગમ પ્રવેશે છે.)

ભિક્ષુ—(વિચાર કરીને) હે ઉપાસક ! સર્વ પદાર્થો ક્ષણિક તથા નિરાતમક છે. તેમ જ શુદ્ધિગત આંતરિક છતાં બહાર હોય એમ ભાસે છે. સંપૂર્ણ વાસના ગળી જવાથી તેજ શુદ્ધિસંતતિ હમણાં વૈષયિક છાયા વિનાની ભાસે છે.

(થોડું ફરીને) અહો ! આ બૌદ્ધ ધર્મ સારો છે, કેમકે એમાં સુખ અને મોક્ષ બંને છે. મનોહર શુદ્ધ એ નિવાસસ્થાન છે. ઇચ્છાનુકૂળ વૈશ્ય સ્ત્રીઓ છે, જોઇએ ત્યારે મળે એવું ઇષ્ટોજન, કેમકે પાચરણાવાળી સેજ, તરુણ સુવતિઓ દ્વારા શ્રદ્ધાપૂર્વક સેવાએલી એવી

આંદનીથી ઉજ્જવલ રાત્રીઓ, શરીર સમર્પણની ઉત્સવ ક્રીડાથી ઉત્પન્ન થતા આનંદ સાથે પસાર થાય છે.

કરુણા—સખિ ! આ ઢોણ ? નવા તાડના ઝાડ જેવો લાંબો લટકતા જેઠા કપડાવાળો અને માત્ર ચોટલી રાખી મુંડાવેલ માથાવાળો એવો આ તરફ જ આવે છે ?

શાંતિ—સખિ ! એ બુદ્ધાગમ છે.

ભિક્ષુ—(આકાશ સાથું નોંધને) હે ઉપાસકો અને ભિક્ષુઓ ! તમે બુદ્ધના વચનામૃત સાંભળો. (પુસ્તક વાંચે છે). હું દિવ્યદર્શિથી લોકોની મુક્તિ અને દુર્ગતિ નોંઠું છું. સર્વ સંરક્ષકો દક્ષિણ છે. સ્થિર એવો આત્મા છે જ નહિ. માટે સ્ત્રીઓ ઉપર આક્રમણ કરતા એવા ભિક્ષુઓ પ્રત્યે ઇર્ષ્યા ન કરવી. કેમકે ઇર્ષ્યા એ ચિત્તનો મળ છે.

(નેપથ્ય સામે નોંધને) હે શ્રધ્ધે ! આમ આવ.

શ્રદ્ધા—(પ્રવેશ કરીને) રાજકુલ ! આપ ફરમાવો.

ભિક્ષુ—ઉપાસકો અને ભિક્ષુઓને ચિરકાળ સુધી વળગી રહે.

શ્રદ્ધા—રાજકુલની જેવી આત્મા. (ચાલી ગઈ.)

શાંતિ—હે સખિ ! આપણુ તામસી શ્રદ્ધા.

કરુણા—એમ જ.

ક્ષપણક—(ભિક્ષુને નોંધ ઉઘે સારે) રે ભિક્ષુક ! જરા આ તરફ. કાંઈ પણ પૂછું છું.

ભિક્ષુ—(કોપથી) રે દુષ્ટ ! પિશાચ જેવી આકૃતિવાળા ! એમ શું બોલે છે ?

ક્ષપણક—અરે ! કોપ ત્યજ. કાંઈ શાસ્ત્રમાંથી પૂછું છું.

ભિક્ષુ—રે ક્ષપણક ! શાસ્ત્રની વાત પણ જાણે છે ? જાણે, જરાવાર પ્રતીક્ષા કરે છું. (પાસે જઈને) શું પૂછે છે ?

ક્ષપણક—કહેને જરા. ક્ષણમાત્રમાં નાશ પામનાર એવો તું શાને માટે આં મત ધારણ કરે છે ?

ભિક્ષુ—રે ! સાંભળ. અમારી સંતતિમાં પડેલો કોઈ વિદ્વાનરૂપ બીજો વાસના નષ્ટ કરી મુક્ત થશે.

ક્ષપણક—કોઈ પણ મન્વંતરમાં કોઈ પણ મુક્ત થશે ! તેથી હમણાં નષ્ટ થએલા એવા તારા ઉપર તે કેવો ઉપકાર કરશે ? બીજું પણ પૂછું છું. તને આવો ધર્મ કોણે ઉપદેશ્યો છે.

ભિક્ષુ—અવશ્ય સર્વજ્ઞ બુદ્ધ ભગવાને આ જ ધર્મ ઉપદેશ્યો છે.

ક્ષપણક—અરે અરે બુદ્ધ સર્વજ્ઞ છે એમ તેં શી રીતે જાણ્યું ?

ભિક્ષુ—અરે તેના આગમોથી જ બુદ્ધ સર્વજ્ઞ છે એમ સિદ્ધ છે.

ક્ષપણક—હે બોળી બુદ્ધિના ! ને તેના જ કથનથી તેનું સર્વજ્ઞપણું તું માને છે તો તું પણ બાપદાદાઓ સાથે સાતપેઠી યયાં અમારો દાસ છે એ હું પણ જાણું છું.

ભિક્ષુ—(કોપથી) હે દુષ્ટ પિશાચ ! મેલતો કાદવ ધારણ કરનાર ! ઢોણ હું તારો દાસ ?

ક્ષપણક—હે વિદ્વારની દાસીઓના યાર ! દુષ્ટ પરિમાજક ! આ દર્શાંત મેં જણાવેલ છે. તેથી તને પ્રિય કાંઈક વિશ્વસ્તપણે કહું છું. બુદ્ધનું શાસન ત્યજી આદર્શ શાસનને અનુસરી દિગ્બરમતને ધારણ કર.

ભિક્ષુ—અરે ! પોતે નષ્ટ થયો. હવે બીજાઓને નષ્ટ કરે છે ? એવો કાણુ સારો માણસ છે કે એજ સ્વરાજ છોડી તારી પેઠે લોકમાં નિંદાપાત્ર પિરાયપણાને ઇચ્છે ? વળી અરિહતોના ધર્મજ્ઞાનની પણ શ્રદ્ધા કાણુ રાખે છે ?

ક્ષપણુક—મહાનંદ્રજ્ઞાની ગતિ અને સૂર્ય, ચંદ્ર ગ્રહણનું તાત્ત્વિક જ્ઞાન, તેમજ નષ્ટ વસ્તુની પ્રાપ્તિનું સંધાન એ જોવાથી ભગવાનનું સવગ્રપણું સાબિત જ છે.

ભિક્ષુ—અનાદિ કાળથી ચાલતા ન્યોતિશ્વરના જ્ઞાનથી હમાએલ ભગવાને આ અતિદુઃખદ વ્રત આચર્યું છે. દેહ પ્રમાણે જીવ સંબંધ વિના ત્રણે લોકને કેવી રીતે બાણે છે ? શું સુંદર જાળવાળો ઘટમાં મુકેલો દાવો ધરની અંદર પણ રહેલા પદાર્થોને પ્રકાશિત કરે ? તેથી બને લોકથી વિરુદ્ધ એવા આહત મતથી એજ બૌદ્ધ મતને જ સાક્ષાત સુખજનક અને અત્યંત રમણીય અને નોંધએ છીએ.

શાંતિ—સખી ! બીજે જમએ.

કરુણા—ભલે એમ જ. (બંને ચાલે છે).

શાંતિ—(સામે જોઇને) આ સોમ સિદ્ધાંત ઠીક અહીં પણ અનુસરીએ (સારખાદ કાપાલિક-૩૫ ધારી સોમસિદ્ધાંત પ્રવેશે છે).

સોમસિદ્ધાંત—(ફરીને) મનુષ્યના હાડકાંની માળાથી જૂલિત, રમણાનવાસી, મનુષ્યની ખોપરીમાં ભોજન કરનાર એવો હું યોગાંજનથી શુદ્ધ અચ્છેલ નેત્રવડે પરસ્પર ભિન્ન એવા જગતને ઇશ્વરથી અભિન્ન જોઉં છું.

ક્ષપણુક—આ કયો પુરુષ કાપાલિક વ્રતને ધારણ કરે છે ? માટે એને પણ પૂછું. રે કાપાલિક ! મનુષ્યઅસ્થિની માળા ધારણ કરનાર ! તારો ધર્મ અને મોક્ષ કેવો છે ?

કાપાલિક—હે ક્ષપણુક ! અમારા ધર્મને સમજ લે. અગ્નિમાં મગજ, આંતરડાં, ચરખીથી પૂર્ણ માંસની આહુતિઓ આપતા એવા અમારૂં પારણું બ્રાહ્મણની ખોપરીમાં ભરેલ દારૂ પીને થાય છે, તુરતના કાપેલ કઠોર ગળામાંથી ઝરતા લોહીની ધારથી ચળકતા એવા પુરુષનાં બલિદાનોથી પૂજના યોગ્ય મહાસેરવ અમારો દેવ છે.

ભિક્ષુ—(જ્ઞાન બંધ કરીને) શુદ્ધ ! શુદ્ધ ! અહો ભયંકર ધર્માચરણ !

ક્ષપણુક—અરિહંત ! અરિહંત ! અહો ધીર પાપ કરનાર કોઇએ આ બિચારાને ઠગ્યો છે.

કાપાલિક—(ક્રોધ સાથે) હે પાપ ! હે નીચ પાખંડી ! મુડેલ માયાના ! શુચ્છાદાર કેશવાળા ! વાળ ઉખાડી ફેંકનાર ! અરે ! શૌદ લોકની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને સંહારનો પ્રવર્તક, વેદાન્તમાં પ્રસિદ્ધ એવા સિદ્ધાન્તના વૈભવવાળા ભગવાન ભવાનીપતિ હગનાર છે ? ત્યારે આ ધર્મનો મદિમા બતાવીએ. હરિહરમંદ્ર વિગેરે શ્રેષ્ઠ દેવોને હું એથી લાંબું છું, આકાશમાં ચાલતા નક્ષત્રોની ગતિઓ પણ હું રોકું છું, પહાડ અને નગરો સહિત આ પૃથ્વીને જલપૂર્ણ કરીને સંપૂર્ણ તે પાણી ફરી ક્ષણમાત્રમાં પી બઉં છું; એ વાત તું સમજ જ.

ક્ષપણુક—હે કાપાલિક ! એથી જ હું કહું છું કે કોઇ મંદ્રજાતિએ માયા બતાવી તને ઠગ્યો છે.

કાપાલિક—હે પાપ ! ફરી પણ પરમેશ્વરને ઈન્દ્રજિલ્લિક કહી આલેખ કરે છે ? તેથી આનું કુદૃષ્ટ્ય સહન કરવું યોગ્ય નથી. (તરવાર ખેંચીને) તો ખૂબ સારી રીતે આના આ વિકરાળ તરવારથી કાપેલ ગળાની નાળમાંથી નીકળતા શીશુદાર અને પર-પોટાથી ખરેલા લોહીથી ડમડમ કરતા ડમરુના ખડખડાટથી આહવાન કરાએલ ભૂતવર્ગોની સાથે મહાભયરવીને તર્કથી આપું છું. (એમ કહી તરવાર ઉગામે છે.)

કાપલ્યુક—(ભયથી) હે મહાભાગ ! અહિંસા એ પરમધર્મ છે. (એમ કહી ભિહુના ખોળામાં ગરી જાય છે.)

ભિહુ—(કાપાલિકને વારતો) હે ભાગ ! કુતુહલમાં થએલ વાક્યકલ્પમાનથી એ ખિચારા ઉપર પ્રહાર કરવો યોગ્ય નથી. (કાપાલિક તરવાર પાછો ખેંચી લે છે.)

કાપલ્યુક—(આશ્વાસન મેળવી) મહાભાગે ને પ્રચંડ દોષાવેશને શમાવ્યો હોય તો હું કંઈક પૂછવા ઇચ્છું છું.

કાપાલિક—પૂછ.

કાપલ્યુક—તમારો પરમધર્મ સાંભળ્યો. હવે સુખ અને મોક્ષ કેવો છે ?

કાપાલિક—સાંભળ ક્યાંય પણ વિધયો વિના સુખ નથી ભેંચું આનંદાનુભવ વિનાની જીવ-દયારૂપ પાપાણુ જેવી જડ મુક્તિને કાણુ આહે ? મુક્ત પુરુષ પાર્વતી જેવી સુંદર સ્ત્રી વડે સ્નાનદ આલિંગન પામી ફીડા કરે છે. એમ ચંદ્રશેખર ભવાનીપતિએ ભાખ્યું છે.

ભિહુ—હે મહાભાગ ! સરાગને મુક્તિ એ વાત શ્રદ્ધા કરવા જેવી નથી.

કાપલ્યુક—હે કાપાલિક ! ને ગુસ્સે ન ચા તો હું છું. શરીરધારી અને રાગી મુક્ત થાય એ પરસ્પર વિરુદ્ધ છે.

કાપાલિક—(મનમાં) અયે ! આ બન્નેનું મન અશ્રદ્ધાગ્રસ્ત છે. માટે આમ ચવા દો. (પુછું) હે શ્રદ્ધે ! જરા આ તરફ.

(ત્યારબાદ કાપાલિકનીનું રૂપ ધારણ કરતી શ્રદ્ધા પ્રવેશે છે.)

શ્રદ્ધા—હે સપ્તિ ભે, ભે ! રજસ્વી પુત્રી શ્રદ્ધા. જે આ શોભતાં નીલકમલનાં જેવાં લો-ચનવાળી, મનુષ્યાર્થની માળાથી ભૂષિત, નિતંબ અને પુષ્ટરતનના ભારથી મંદ એવી આ પૂર્ણચંદ્ર જેવા મુખવાળી વિદ્યાસિની છે.

શ્રદ્ધા—(ફરીને) આ રહી હું. હે સ્વામી શ્રમભવો.

કાપાલિક—હે પ્રિયે પદેલાં એ દુરભિમાની ભિહુને પકડ. (શ્રદ્ધા ભિહુને બેટ છે.)

ભિહુ—(આનંદપૂર્વક બેટી રોમાંચ જતાવી જ્ઞાનમાં) અહો ! કાપાલિકની રમણ સુખદાયી છે. કેમકે તીવ્રરાગથી ભુજયુગલવડે મહિત પુષ્ટરતન ભારવડે મેં માત્ર કેટલીક જ રંગોને જાહે નથી આલિંગી ને કાપાલિકની પીન અને ઉન્નત રતનના આલિંગનથી ઉત્પન્ન થએલ દર્પાંતરેક ક્યાંય પણ પ્રાપ્ત થયો હોય તો હું સેફેડો વાર જીહોના સોગન ખાઈ છું. અહો ! કાપાલિકની ચર્ચા પવિત્ર છે. સોમસિદ્ધાંત પ્રદાસનીય છે. આ ધર્મ આમર્ષકારી છે. હે મહાભાગ ! હવે અમે બિલકુલ શુદ્ધ

‘શાસન ફેફસું. અને મદાદેવના સિદ્ધાંતમાં દાખલ થયા છીએ. તેથી તું આચાર્ય અને હું શિષ્ય છું. મને પરમેશ્વરી દીક્ષામાં દાખલ કર.’

કાપલ્યક—અરે ભિક્ષુક ! કપાલિનીના સ્પર્શથી તું દૂષિત થયો છે. તેથી તું દૂર ખસ.

ભિક્ષુ—હે પાપી ! તું કપાલિનીના સ્પર્શાનંદથી વંચિત છે.

કાપલ્યક—હે પ્રિયે ! કાપલ્યકને પકડ. (કપાલિની કાપલ્યકને બેઠે છે.)

કાપલ્યક—(રોમાંચપૂર્વક) અહો અરિહંત ! અહો અરિહંત ! કપાલિનીનું સ્પર્શ સુખ ! હે મુંદરી ! દે, દે ફરી પણ અંકપાલી—ઉત્સાહ લાગ અરે મહાન ઇન્દ્રિયવિકાર ઉપરિચિત થયો. ત્યારે છે કાષ્ઠ ઉપાધ ? અહો શું થોડું છે ? ઠીક, પીછીથી ઢાંકીશ. અયિ ! પુટ અને સધન સ્તનથી શોભતી, લપભીત મૃગના જેવાં લોચનવાળી, તું કપાલિની જે ભાવોવડે રમણ કરે તો શ્રાવકો શું કરશે ? અહો ! કાપલ્યકનું દર્શન જ એક સુખ મોક્ષનું સાધન છે. હે કાપલ્યક ! હવે હું તારો દાસ થયો. મને પણ મદાદેવના શાસનમાં દીક્ષા આપ.

કાપલ્યક—જેસી જીવ. (જાને તેમ કરે છે.)

(કાપલ્યક લાજન લઇને ખાન ધરે છે.)

શ્રદ્ધા—ભગવાન ! દાર્થી લાજન લેરેલું છે.

કાપલ્યક—(પીને ખાધીનું ભિક્ષુ અને કાપલ્યકને અર્પે છે.)

આ પવિત્ર અમૃત પીજો. એ લવનું ભોજન છે. એને લેવ પશુપાશ(સંસારબંધ) ના નાશનું કારણ કહે છે. (જાને વિચારે છે.)

કાપલ્યક—અમારા આહંત શાસનમાં મઘપાન નથી.

ભિક્ષુ—જેથી રીતે કાપલ્યકનું એકું મઘ પીશ ?

કાપલ્યક—(વિચાર કરીને, ખાનગી) હે શ્રદ્ધે ! શું વિચાર કરે છે ? આ જાનેનું પશુત્વ હજી પણ દૂર થતું નથી. તેથી એઓ મારા મુખના સંસર્ગે દોષથી મઘને અપવિત્ર માને છે. તેથી તું જ પોતાના મુખના મઘથી પવિત્ર કરી એ સુરા આ જાનેને બેઠ કર. કારણ સ્મૃતિશરો પણ કહે છે કે સ્ત્રીઓનું મુખ તો સદા શુચિ છે.

શ્રદ્ધા—જેવી ભગવાનની આજ્ઞા. (પાન પાત લઈ (પીછને) તેમાંથી જાણેલું મઘ આપે છે.)

ભિક્ષુ—મોટી કૃપા. (એમ કહી પ્યાલો લઈ પીએ છે) મઘનું સૌંદર્ય આશ્ચર્યકારી છે. અને વિદુસ્વર યકુલપુખના સુગંધ જેવી મધુર અને સ્ત્રીના મુખથી એકી એવી સુરા વેદ્યાઓની સાથે કેટલીયેવાર અવસ્થ પીધી છે. અમને લાગે છે કે કપાલિનીના મુખમઘથી સુગંધિત થએલ આ મદિરાને નહિં મેળવીનેજ દેવગણ અમૃતની સ્પૃહા કરે છે.

કાપલ્યક—હે ભિક્ષુ ! જહું ન પી. કપાલિનીના મુખથી એકી મદિરા મારે માટે પણ રાખ. (ભિક્ષુ કાપલ્યકને પ્યાલો ધરે છે.)

કાપલ્યક—પીને અહો ! સુરાની મધુરતા અજળ છે.

સ્વાદ અજળ છે, ગંધ અજળ છે અને સૌરભ પણ અજળ છે ! લાંબો વખત

થયાં આદર્શ શાસનમાં પડેલો હું આવા સુગરમયી વસિત જ રહી ગયો. હે ભિક્ષુ ! મારાં અંગે લમ છે. ત્યારે સુષ જમ્યા.

ભિક્ષુ—એમ કર. (બંને તેમ દરે છે.)

કાપાલિક—હે પ્રિયે ! મૂલ્ય વિના જ એ દાસો તો ખરીદી લીધા. તેથી જરા નાચીએ (બંને નાચે છે.)

ક્ષપણક—અરે ભિક્ષુ ! કાપાલિક અથવા આચાર્ય કપાલિની સાથે સુંદર નાચે છે. માટે એઓની સાથે આપણે પણ નાચીએ.

ભિક્ષુ—આચાર્ય ! આ દર્શન અત્યંત આશ્ચર્યકારી છે. જેમાં કલેશ વિના જ છાંટ અર્થો સિદ્ધ થાય છે.

(કેટલા રખસનાપૂર્વક નાચે છે.)

ક્ષપણક—(અધિ પીનસ્તની ઇત્યાદિ પ્રથમનું જ બોલીને.)

કાપાલિક—તું એ દેટલું આશ્ચર્ય જોયાં કરે છે ?

+ + + + +

ક્ષપણક—મહારાજ મહામોહની આગથી સત્ત્વની પુત્રી શ્રદ્ધાને લાવો.

કાપાલિક—કહે ક્યાં છે દાસીની પુત્રી ! આ હું તેને જલદી જ વિદ્યાબળથી લાવું છું.

ક્ષપણક—(ખરી લાઇ ગણિત કરે છે.)

શાંતિ—સખિ ! અભાગિઆઓનું આ માતા વિષે જ સંભાવણું સાંભળું છું. તે ધ્યાનપૂર્વક સાંભળીએ.

કરુણા—હે સાખ ! એમ કરીએ.

ક્ષપણક—(ગાથા ગણીને) જળમાં, સ્થળમાં, ગિરિગજ્જર કે પાતાળમાં નથી. તે વિપ્લુ-ભક્તિની સાથે મહાત્માઓના હૃદયમાં વસે છે.

કરુણા—(સહર્ષ) સખિ ! ભાગ્ય ચઢિયાતું છે કે શ્રદ્ધા દેવી વિપ્લુભક્તિની પાસે જ છે.

શાંતિ—(હર્ષ સ્વરે છે.)

ભિક્ષુ—કામથી મુક્ત એવા ધર્મની પ્રવૃત્તિ ક્યાં છે ?

ક્ષપણક—(ફરી ગણીને) જળ, સ્થળ, ગિરિગજ્જર કે પાતાળમાં નથી. તે તો વિપ્લુભક્તિની સાથે જ મહાત્માના હૃદયમાં વસે છે.

+ + + + +

શ્રદ્ધા—ત્યારબાદ હે દેવી ! દુષ્ટ મહામોહે પાખંડ તર્ક સાથે બધા પાખંડ આગમોને લ-ગઇ માટે પ્રથમ જોડ્યા. એટલામાં અમારા પણ સ્નેહને મોખરે વેદ, ઉપવેદ.

અંગ, ઉપાંગ, પુરાણ, ધર્મશાસ્ત્ર, ઇતિહાસ આદિથી શોભતી સરસ્વતી પ્રકટ થઈ. વિપ્લુભક્તિ—પછી પછી !

શ્રદ્ધા—હે દેવી ! પછી વૈષ્ણવ, શૈવ, અને સૌર આદિ આગમો સરસ્વતીદેવી સન્મુખ આપ્યા.

વિપ્લુભક્તિ—પછી, પછી !

શ્રદ્ધા—બાદ સાંખ્ય, ન્યાય, ક્યુદ, મહાભાષ્ય, પૂર્વમીમાંસા આદિ દર્શનોથી વેદિત વેદ-તથા જલણે ત્રિનેત્ર કાત્યાયની દોષ તેમ સરસ્વતી સન્મુખ પ્રકટ થઈ.

શાંતિ—એ વિરોધી દર્શનો એક જ મળ્યાં ?

શ્રદ્ધા—હે પુત્રી શાંતિ ! એ દર્શનો જે કે પરસ્પર વિરોધી છે, છતાં બધાં વેદપ્રસૂત હોવાથી જ્યારે વેદનો કોઈ વિરોધ કરે ત્યારે બધાં એકસાંપી થઈ વેદવિરોધીની સામે થાય છે.

વિષ્ણુભક્તિ—પછી, પછી !

શ્રદ્ધા—હે દેવી ! ત્યારબાદ મહામોહના એ પાખંડ દર્શનો અને અમારા આરિતક દર્શનો વચ્ચે ભયંકર યુદ્ધ થયું. તેમાં એ પાખંડીઓએ લોકાયતશાસ્ત્રને આગળ કર્યું હતું. પણ તેનો અંદરૈર્અંદર સૌના સંઘર્ષણથી જ નષ્ટ થયું. અને બીજા પાખંડી આગમો તો સત્ય આગમરૂપ સમુદ્રના પ્રવાહમાં બિન્નકુલ છિન્નભિન્ન થઈ ગયા. બૌદ્ધો સિંધ, ગાંધાર, પારસિક, આન્ધ્ર, દ્રણ્ય, વગે, કલિંગ, આદિ શ્લેષ્મપ્રચુર દેશોમાં દાખલ થઈ ગયા. પાખંડ, દિગમ્બર, કાપાલિક, વિગેરે તો ખામર લોકોથી ભરેલા પંચાલ, માલવ, આબીર, આવર્ત જૂંમિમાં દરિયા નજીક છૂપી રીતે સંચરે છે. ન્યાયયુક્ત મીમાંસાના પ્રદારથી જર્જરિત ચએલા એ નાસ્તિકોના તર્કો તેજ પાખંડી આગમોની પાછળ પાછળ પલાયન કરી ગયા. (પ્રબોધચંદ્રોદય અંક ૩ પૃ. ૯૯)

(દર્શનવિષયક) પરિશિષ્ટ ૩

તંત્રપાર્તિક

સાંખ્ય, યોગ, પાંચરાત્ર, પાશુપત, જૈન અને મુન્યેનદર્શને માનેશાં ધર્મોધર્મનાં કારણોને કોઈ વ્રણવેદનો ગાતા સ્વીકારતો નથી, એ એ દર્શનોની માન્યતાઓમાં પણ વેદની છાયા તો આવી જ ગઈ છે. તે તે દર્શનના આદ્ય પુરૂષે એ માન્યતાઓને ચલાવવામાં ખાસ ઉદ્દેશ તરીકે લોકસંગ્રહ, લાભ, પૂજા, અને ખ્યાતિને રાખેલાં છે તથા એ માન્યતાઓ વેદનયથી વિપરીત છે, દષ્ટ શોભા ઉપર નિર્ભર છે, પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, ઉપમાન અને અર્થાપતિ વગેરે પ્રમાણોની યુક્તિઓ દ્વારા સ્થપાયેલી છે. તથા એ માન્યતાના પ્રવર્તકોએ એ માન્યતાઓને શ્રુતિ સ્મૃતિમાં મળતાં અહિંસા, સત્ય, દમ, દાન અને દયા વગેરેના ભાવનો ઢોળ ચડાવીને પોતાની સિદ્ધિના પ્રભાવે (એટલે એર ઉતારવાની વિદ્યા, વરીકરણની વિદ્યા, ઉચ્ચાટનવિદ્યા, ઉન્માદનવિદ્યા—મૃદ મારવાની વિદ્યા—વગેરે કોઈ સિદ્ધિના પ્રભાવે) આજીવિકા માટે ચલાવેલા છે.

+ + + + +

જે અમે અમારો અનાદર દર્શાવીને એ માન્યતાઓની ઉપેક્ષા કરીને જ બેસી રહીએ અને એ માન્યતાઓનું અપ્રામાણિકપણું ન કરારીએ તો બીજાઓ પણ 'એ માન્યતાઓનું અપ્રામાણિકપણું ન જ કરી શકે' એમ માનીને સમદષ્ટિ જાની જાપ અથવા એ એ માન્યતાઓની શોભા સુકરતા અને તર્કયુક્તતા જોઈને કે કળિકાળને લીધે પચોક્ત પશુહિંસા વગેરેનો ત્યાગ કરી ભ્રમમાં મરી જાય.

જે પોતે જાતે દ્વનિષ હોવા છતાં દ્વનિયોચિત ધર્મનો ત્યાગ કરી ઉપદેશકનો અને લિહ્નુનો ધર્મ સ્વીકારે એવા તે સ્વધર્મોત્તિક્ષ્ણ મનુષ્ય વિશે 'એ શુદ્ધ ધર્મનો ઉપદેશ કરશે' એવો તે કાંઈ વિશ્વાસ રાખી શકાય ?

જે મનુષ્ય પરલોક વિશ્વ પ્રવૃત્તિઓ કરે છે તેનો ત્યાગ દ્વરથી જ કરવો જોઈએ—
જે પોતાની જાતને છેતરે છે તે બીજાનું દિત સી રીતે કરી શકે ?

આ પ્રકારનો ધર્મવ્યતિક્રમ (ધર્મવદાળ) શુદ્ધ વગેરેએ કરેલો છે અને એ હકીકત અલંકારશુદ્ધિ નામના ગ્રંથકારે આ પ્રમાણે જણાવેલી છે.

“લોકમાં જે કાંઈ કાળાં કામ થાય છે તે બધાનો ભાર મારા ઉપર આવે અને લોક એ કાળાં કામના પરિણામથી મુક્ત જનો” આ જાતનો વિચાર એ અલંકાર શુદ્ધિએ શુદ્ધના નામે જણાવેલો છે. એથી એમ જણાય છે કે, તે શુદ્ધ પોતાના દ્વાન ધર્મનો ત્યાગ કરી લોકહિતને માટે પાલણોચિત ઉપદેશકધર્મને સ્વીકારેલો અને સ્વધર્મનો અતિક્રમ કરેલો.—તત્ત્વવાર્તિક પૃ. ૧૧૬

શાંકરભાષ્ય

જળી બાલાર્થવાદ, વિજ્ઞાનવાદ, યમ્યવાદ, એ પરસ્પર વિરુદ્ધ ત્રણે વાદોનો ઉપદેશ કરતા શુદ્ધે પોતાનું અસમ્બદ્ધપ્રસાંપી પછું સ્પષ્ટ કર્યું છે. અથવા લોકો ઉપર શુદ્ધનો એવો પ્રદેવ છે કે આ બધી પ્રજા પરસ્પર વિરુદ્ધ અર્થનું જ્ઞાન કરી મોહમાં પડે.

શાંકર ભા. ૨, પા. ૨, સુ. ૩૨.

સાંખ્યતત્ત્વ કૌમુદી

આમ કથનથી અપુક્ત એવા સાક્યલિહ્નુ, નિર્ઘસિક, સંસારગોચર વગેરે આગમા—
બાસોનું નિરાકરણ થાય છે. એ આગમોનું અપુક્તપણું નીચેનાં કારણોથી જાણી શકાય.

૧ મનુ વગેરેએ નિંદા કરી છે માટે.

૨ વેદરૂપ મૂળ રહિત છે માટે.

૩ પ્રમાણુ વિરુદ્ધ અર્થને કહે છે માટે.

૪ મોહક જ મ્લેન્ન વગેરેએ અને પણ જેવા અધમ પુરુષોએ સ્વીકાર કરેલો છે માટે.

સાંખ્યતત્ત્વ કૌમુદી પૃ. ૪૧-૪૨ (હલકતા આશ્રિત).

ગૂર્જર રાજધાની

નૃસિમદ્ર અણુહિલવાડ

[વાલજી ગાવિન્દજી દેસાઈ]

વનરાજે સંવત્ ૮૦૨ ના વૈશાખ શુદ્ધ ૨ ને સોમવારે અણુહિલવાડની સ્થાપના કરી. સ્થાપક સિંહ જોવો ચરો હતો. સ્થાન પણ જ્યાં સસલાએ કૃતરાને ત્રાસ પમાડેલ એવી ‘શરભૂમિ’ હતું. સ્થાપનાનું મુહૂર્ત પણ શ્રેષ્ઠ હતું. એટલે વનરાજ પચ્છી રાજ થયા તેમણે ઉત્તરમાં શાકંભરી (સાંભર અજમેર પાસે છે તે), પૂર્વમાં માળવા, દક્ષિણમાં કોંકણ અને પશ્ચિમમાં સૌરાષ્ટ્ર તથા કચ્છ જિતીને દિગ્વિજય કર્યો. અને ત્યાં વિદ્વાન પણ એવા જ પાક્યા, તેમણે પોતાને, પોતાનાં દેશને તથા પોતાના રાજ્યોને સાહિત્ય-લોકમાં અમર કરી દીધા.

અણુહિલવાડનાં સરકૃત પ્રાકૃતમાં વર્ણન લખાણું છે, એટલાં ખીજાં બહુ નગરનાં નહિ લખાણાં. એ વર્ણનમાંથી વીણી વીણીને આ નીચે કેટલુંક જિતારું છે. આટલું ફરી રીતે જણે નહિ ત્યાં મૂધી કોઈ ગૂજરાતી બણ્યો ન કહેવાય.

(૧)

જયમંગલાચાર્ય

[સિદ્ધરાજે અધિક (ગહિલા, ગહેલા, ઘેલા) જયમંગલસરિને અણુહિલવાડનું વર્ણન કરવા કહ્યું, એટલે સરિએ નીચલો શ્લોક કહ્યો હતો, એટલે શ્લોક વિક્રમના બારમા શતકના ઉત્તરાર્ધમાં રચાયેલ હોવો જોઈએ. શ્લોકમાં સૂત્યાનતા છે ત્યાં મળ જાતુર્યતા હતું તે સ્પષ્ટારી લીધું છે.]

પત્તસ્યાસ્ય પુરસ્ય પૌરયનિતામૂત્યાનતાનિર્જિતા ।

મન્યે હન્ત સરસ્વતી જહતયા નીરં વહન્તી સિયતા ।

કીર્તિસ્તમ્ભમિયોચ્ચદગ્ધરુચિરામુત્સજ્ય વાહોર્વલા- ।

તન્ત્રીકાં ગુરુસિદ્ધભૂપતિસરસ્તુમ્વાં નિજાં કચ્છપીમ ॥

આ નગરની સીમોની ચાતુરીથી તારી જઈને સરસ્વતી દેરી જણે ૧૪૩ (= ૧ મંદ, ૨ જળ, પાણી; ૨૩૦૦ અંગુલ મનાય છે) ચર્ચ જઈને નદીરે પાણી વહતી (ભરતી) રહી છે એમ મને લાગે છે. મહારાજ સિદ્ધરાજે ખોદાવેલ પુંખડના આકારનું સહસ્રલિંગ સરોવર છે એ જણે સરસ્વતીએ ફગતી દીધેલ વીણા છે. કીર્તિસ્તંભ છે તે જણે એ વીણાને ઉભો દોડ છે. અને સરોવર કડી છોડ બિચા છે તે જણે વીણાના તાર છે.

(૨)

હેમચન્દ્રાચાર્ય-કુમારપાલચરિત (પ્રાકૃત દ્રવ્યાશ્રય)

પોતે રમેલા વ્યાકરણમાં ખાંધેલ નિયમોનાં ઉદાહરણની સાથે સાથે અણુહિલવાડના રાજ્યોનું ચરિત હેમચન્દ્રે દ્રવ્યાશ્રય ગદ્યાશ્રયમાં આપ્યું છે. દ્રવ્યાશ્રય વિક્રમના તેરમા

શતકના પ્રથમ ચરણમાં રચાયેલ છે. વ્યાકરણનાં અનિયમિત તથા અપરિચિત રૂપમાત્રો સમાવેશ કરવાનો નિશ્ચય કરીને માણસ કવિતા રચવા બેસે, એની કવિતામાં 'કવિતાપણું' ક્યાંથી રહે ? બે ઘોડે કેમ કરીને ચડાય ? બે ઘરનો પરાણો ક્યાંથી ખાવાબેળો થાય ? એટલે કવિતા વ્યાકરણના બોજા તળે પુરુષોદાર્ઢ ગઈ છે, અને અત્યન્ત ક્ષિણ્ણ તથા દુર્બોધ બની છે. દ્વાયત્રયના સંસ્કૃત તથા પ્રાકૃત બેય વિભાગમાં પ્રથમસર્ગમાં અણુદ્વિધવાડનું વર્ણન છે, તેમાં પ્રાકૃત વધારે ઠીક છે, એટલે તે પ્રથમ આપ્યું છે, ને પચ્છી સંસ્કૃત આપ્યું છે.]

અત્યિ અણહિલ્લનગરં અન્તા-વૈડસમાઈ-નિવ-નિચિઅં ।

સત્તાવીસઈ-સુત્તિઅ-ભૂસિઅ-જુવઈ-જળ-પઈ-હરયં ॥ ૨ ॥

(અસ્તિ અણહિલ્લનગરં અન્તર્વેદીશાદિનૃપનિચિતમ્ ।

સમ્પવિંશતિર્માક્તિકભૂપિતયુવતિજનપતિગૃહકમ્ ॥)

અણુદ્વિધનગર એક પુર છે, જ્યાં અન્તર્વેદિ (ગંગાપ્રધુનાના મધ્યનો દેશ)નો રાજા તથા ણીજા અનેક રાજાઓ કુમારપાળ રાજાની સેવામાં રહે છે, અને જ્યાં સત્તાવીસ મોતીના દારથી વિભૂષિત તરણીઓ તેમના પતિના ઘરને ઉજ્જવલ કરે છે.

તિઅસ-વૈડ-હર-વહુ-મુહ-આદરિસીહય-ફલિહ-સિલ-સિહરો ।

જર્સિસ પુહઈ-વહુ-મુહ-અવયંસા સહઈ પાયારો ॥ ૩ ॥

(ત્રિદશપતિગૃહવધુમુલાદર્શીભૂતસ્ફટિકશિલાશિખરઃ ।

યસ્મિન્ પૃથ્વીવધુમુલાવતંસઃ શોભતે પ્રાકારઃ ॥)

જે નગરમાં પૃથ્વીમહિલાના મુખની શોભા સમાન કોટ આવી રહેલ છે, તેનાં સ્ફટિકશિલાનાં બનાવેલ શિખર દેવાંગનાઓને પોતાનું મુખ નેવા સારું અરીસાનો અર્થ મારે છે.

નિવ-સહ-મુહાવયંસા વિડયા ગુરુણી અવીય-ગુળ-નિવહા ।

નિવસન્તિ અળેગ-ગુહા જર્સિસ પુહવીસ-સલહિજ્જે ॥ ૪ ॥

(નૃપસભામુલાવતંસા દ્વિતીયા ગુરવોઽદ્વિતીયગુળનિવહાઃ ।

નિવસન્તિ અનેકગુહા યસ્મિન્ પૃથિવીશ્ચક્રાચ્ચૈ ॥)

રાજાઓની પ્રસંસા પામતા જે નગરમાં અનેક ગુપ્ત (ડાલા માણસો) રહે છે, તેઓ રાજસભાના બાળપણ છે, હુદ્દિ વિષયે ણીજા બૃદરપતિ નેવા છે, અને ગુપ્તસમુદાયમાં અદ્વિતીય છે.

ન હુ અત્યિ નવિ અ હૃઅં રૂહ લોષ અડસણ જસ્સ સમં ।

મુઠરિસ-ઠાળં અમૂરિસ-રહિઅં સાલાહણપુરંપિ ॥ ૫ ॥

(ન સ્વલ્પ અસ્તિ નાપિ ચ ભૂતમિદલોકે અતિશયેન યસ્ય સમમ્ ।

મુપુરુપસ્થાનં અમુપુરુપરહિતં સાતવાહનપુરમપિ ॥)

શાલિવાહનનું નગર પ્રતિષ્ઠાન સંજ્ઞાનું સ્થાન હતું, ને દુર્જનથી રક્તિ હતું, તો પણ તે જે નગરની સમાન નહોતું, અને જેના જેવું નગર આ જગતમાં નહિય, નહોતું ને હવે પણ નહિ.

જરિસ નમન્ત-સીસો તીયસીસોવિ હુ તવં તવન્તાણ ।

તેલુક્ક-સજ્જણાણં થુણઇ સ-મિયલૂણ સદ્દા ॥ ૬ ॥

(યસ્મિન્ નમચ્છીર્પઃ ત્રિદશેશોઽપિ સ્વલુ તપસ્તપ્યમાનાનામ્ ।

ત્રૈલોક્યસજ્જનાનાં સ્તૌતિ સદ્ભિક્ષૂણાં શ્રદ્ધયા ॥)

જે નગરમાં તપ તપતા તથે લેકના મિત્ર સમાન સાધુઓને ધન પણ શ્રદ્ધાપૂર્વક માથું નમાવે છે અને સ્તવે છે.

તેઅ-દુરાલોહિં અન્તો-ઝવરિં ઘરાણ રયણેહિં ।

છુલ્લવ્વ નિરવસેસા સરિઆહિવ-સંપયા જત્ય ॥ ૮ ॥

(તેજોદુરાલોકૈઃ અન્તઃ ઊપરિ ગૃહાણાં રત્નૈઃ

ક્ષિપ્તા ઇવ નિરવશેષાઃ સરિદધિપસંપદો યત્ર ॥)

જે નગરમાં ધરોની અંદર તથા ઉપર નેત્રો આંછ નાંખનારાં રત્ન પડ્યાં હોય છે, એટલે જાણે રત્નાંદર સમુદ્રની સંપત્તિમાત્ર આંદી આંત્રીને ન પડી હોય એમ લાગે છે.

વિજ્ઞુ-ચલં મહુર-ગિરો દિન્તો લલ્લિજ્ઞ જળો હુહતાણ ।

મિસઓ લુ જહા સરઓ દિસાણ પાવસ-કિલન્તાણ ॥ ૯ ॥

(વિદ્યુચ્ચલાં મધુરગિરો-ચલ્લક્ષ્મીં જનો હુધાર્ચનામ્ ।

મિષક્ સ્વલુ યયા શરદ્ દિશાં પ્રાવૃટ્કાન્તાનામ્ ॥)

જેમ શરદતુ વર્ષાથી કુલુપિત ચયેલી દિશાઓને લક્ષ્મી (સ્વચ્છતારૂપ શોભા) આપે છે, તેમ જે નગરમાં લેકા વૈદ્યની ઘોડાને પ્રિયવચનપૂર્વક જુએ પીડા પામતા માણસોને ધીજળી જેવી ચંચળ લક્ષ્મી (ધન) આપે છે.

જત્યચ્છરસ-મણ-હરો વહુહિ રમિરોવિ અચ્છર-સમાહિં ।

દીહાઝવિ અદીહાવસ-માણી સડ વિવેડ-જળો ॥ ૧૦ ॥

(યત્રાપ્સરોમનોહરો વધુભિઃ રન્તાઽપિ અપ્સરઃસમાભઃ ।

દીર્ઘાયુરપિ અદીર્ઘાયુર્માની સદા વિવેકિજનઃ ॥)

ન્યાના વિવેકી લેકા અપ્સરાનુંય મન હરે એવા છે, અપ્સરા જેવી સ્ત્રીઓ સંધાતે સુખ પામે છે, દીર્ઘાયુષી છે, છતાં પોતાને અસ્થાયી માને છે, સંસારની ક્ષણ-અશુરતા ભૂક્ષતા નહિય.

જત્ય ભવનાળ અવરિં દેવનાગેદિં વિમ્હયા દિદ્ધો ।

રમદ્ મળોસિલ-ગોરો મળસિલ-લિત્તો મયન્તિ-જળો ॥૧૩॥

(યત્ર ભવનાનામુપરિ દેવનાગૈર્વિસ્મયાદ્ દૃષ્ટઃ ।

રમતે મનઃશિલાગૌરો મનઃશિલાલિપ્તો મૃગાક્ષીજનઃ ॥)

ત્યાંનાં ધરો ઉપર મનશિલ જેવી ગોરી તથા મનશિલના તિલકવાળી મૃગાક્ષીઓ રમે છે, તેનું રૂપ જોઈને દેવ તથા નામક્રમાર પણ વિસ્મય પામે છે.

વીસ-ગુણો ત્રીસ-ગુણો કલિ-કાલો નૂન જત્ય કય-જુગઓ ।

નૂનં અણમુજ્જન્તે લોષ માસં સ-મંસંવ ॥૧૫॥

(વિંશતિગુણસ્ત્રિંશદ્ગુણઃ કલિકાલો નૂનં યત્ર કૃતયુગતઃ ।

નૂનં અમુજ્જાને લોકે માસં સ્વમાસમિવ ॥)

ત્યાંના લોકો પોતાના માંસની ધોડ્યે બીજાનું માંસ ખાતા નથી, એટલે કળિગળ સત્યયુગથી વીસ અથવા ત્રીસગણો સરસ વર્તાય છે.

જસ્તિં સકલંકંવિ હુ રયણીરમણં કુણન્તિ અકલક્કં ।

સદ્ધયર-સંસ્વ-મજ્જોજ્જલાઓ ભવણંમુ-મંગીઓ ॥૧૬॥

(યસ્મિન્ સકલક્લમપિ સ્વલુ રજનીરમણં કુર્વન્તિ અકલક્લમ્ ।

સદ્ધયરસદ્ધમજ્જોજ્જલા ભવનાંશુભદ્ધયઃ ॥)

ત્યાં વિષ્ણુના સંખ (પાંચતન્ય) જેવા ઉત્તમવસ ધરોનાં દિગ્દશુ સદ્ધયકં અન્દને પણ નિષ્કલંક, નિર્મળ કરી મૂકે છે.

ઉદ્દંદ-વાહુ-દળ્દા જસ્તિ કુંદાસદ્દા સયમ્ અકુળ્દા ।

કંતંગા કન્ત-ગુણા નયપંથે પન્થિઆ પુરિસા ॥૧૭॥

(સ્વદ્દંદવાહુદળ્દા યસ્મિન્ કુળ્દાસદ્દાઃ સ્વયમ્કુળ્દાઃ ।

કાન્તાક્ષાઃ કાન્તગુણા નયપથે પાન્થ્યાઃ પુરુષાઃ ॥)

ત્યાંના પુરુષો પ્રયંત બાહુવાળા, બીજામાં કે પોતામાં મન્દતાને ન ખમવા વાળા, રમણીય દેવવાળા, શુભવાન અને નીતિપંથના પથિક છે.

ચંદુજ્ઞાળવ ચન્દ્રો વંફિઅ-વંધૂળ વન્ધવો જસ્તિ ।

અણુકંપ-કમ્પિઅ-મળો વિદ્ધવિ-જળો વમ્પફ ધમ્મં ॥૨૦॥

(કુમુદાનામિવ ચન્દ્રઃ કાહ્નિત્તવન્ધૂનાં ચાન્ધવો યસ્મિન્ ।

અનુકમ્પાકમ્પિતમના વિભવિજનઃ કાહ્નિતિ ધર્મમ્ ॥)

ત્યાંના દયાળુ ધનવાનો ધર્મ આચરવા ઇચ્છે છે, અને તેથી ચંદ્ર જેમ કુમુદનો આધિપ છે તેમ નિરાધાર લોકોના આન્ધવ અને છે.

લંબંત-હૃદય-રંભારમ્ભય-તોરણ-નિરુદ્ધ-સંરંભો ।

સરણિ પાઞ્ચસમ્ભિય ન જત્ય દીસઈ કુહો તરણી ॥૨૧॥

(લમ્બમાનહૃદયરંભારબ્ધતોરણનિરુદ્ધસંરંભઃ ।

સરણયિ પ્રાપ્તીવ ન યત્ત દશ્યતે સ્ફુટસ્તરણિઃ ॥)

જ્યાં ધેર ધેર ફળતી હું જા જેના ઉપર લટકે છે એવી દેખનાં તોરણને લીધે સૂર્યના કિરણો જેમ વર્ષામાં તેમ શરદતુમાં પણ રોશનિ જાય છે, તેથી તે ચોક્કસ દેખાતો નતિ.

સવ્યવચારાં મહિમ-વયંવ મુમણાણ જાઈ-મુમર્ણય ।

સમ્પ્રાણ મુક્તિ-સમ્પંવ પુહઈ-નયરાણ જં સેયં ॥૨૩॥

(સર્વવયસાં મધ્યમવય ઇવ મુમનસાં જાતિમુમન ઇવ ।

શર્મણાં મુક્તિશર્મ ઇવ પૃથ્વીનગરાણાં યત્ શ્રેયઃ ॥)

જેમ સર્વ વયમાં મધ્યમ વય (યૌવન), જેમ ફૂલોમાં નાથતું ફૂલ તે જેમ સુખ-માત્રમાં મુક્તિનું સુખ, તેમ પૃથ્વીનાં સર્વ નગરમાં જ શ્રેષ્ઠ છે.

જત્યઞ્જલિણા કણયં રયગાઈં વિ અજ્જલીઈ દેઈ જણો ।

કણય-નિહી અવલીણો રયણ-નિહી અવલયો તહવિ ॥૨૭॥

(યત્રાજ્જલિના કનકં રત્નાન્યપિ અજ્જલિના દદાતિ જનઃ ।

કનકનિધિરક્ષીણો રત્નનિધિરક્ષયસ્તથાપિ ॥)

જ્યાં લોતો સોનું તથા રત્ન બોળે બોળે બાપે છે, છતાં પણ સોનાનો તથા રત્નનો અંશર અપ્રમાણ રહે છે.

(૩)

હુમય-૨-સંસ્કૃતદ્વયાશ્રય

અસ્તિ સ્વસ્તિકવજ્રમેધર્માગારં નયાસ્પદમ્ ।

પુરં શ્રિયા સદાશ્લિષ્ટં નામ્નાણહિલપાટકમ્ ॥ ૪ ॥

ધર્મનું ઘર તથા નીતિનું સ્થાન એવું પૃથ્વીના સ્વસ્તિકદ્વય અશુદ્ધિશ્વરાડ નામે લક્ષ્મીએ સદા સેવેલ નગર છે.

અસ્ય સ્વાઞ્જઙ્ગજિહ્વોઽપિ ધામ્ની વિદ્યામઠે પઠન્ ॥ ૭ ॥

આ નગરના વિદ્યામઠ (સાહુકારોએ શરણિયના અન્નવસ્ત્રની વ્યવસ્થા સહિત સ્થાપેલ આશ્રમ) માં બાણીને જગન્નિદ્યાવાણે પણ ઉત્તમ વક્તા થાય છે.

અત્રાક્ષરમપિ પ્રાજ્ઞા ન વદન્તિ નિરર્થકમ્ ॥ ૯ ॥

આંહીના પંડિતો અક્ષર પણ પ્રયોગન વિના બોલતા નહિ, અર્થાત્ વાચાજ નહિ, શબ્દમત્ર રચીને પોતાને તથા બીજાને દુઃખવતા નહિ.

અસ્મિન્ મહત્કપિસ્તુત્યે તૃપાન્નમમહાઋષીન્ ।

દે વ લજ્જિતા જગ્મુસ્તે દ્યૌં સસ મહર્ષયઃ ॥ ૧૦ ॥

મહર્ષિઓએ વખાણેલ આ નગરમાં સમવૃત્તિને વિષયે મોટા ઋષિ જેવા રાજાઓને જોઈને જ નજી સમર્પિ સાજ પામીને આકાશમાં ચઢ્યા ગયા.

અત્ર મત્સ્યજવન્ત્યેવ દુર્જનેષ્વપિ સાધવઃ ॥ ૧૫ ॥

આંહી સત્જનો દુર્જનો પ્રત્યે પણ અત્યંત ઋણુભાવ જ ધરે છે, અર્થાત્ તેમનું પશ્ચ દિત જ કરે છે.

उपस्थिते प्रभोः कार्ये गुणौघैर्वैतिवृत्तयः ।

प्रेषमौढा इह प्रैप्याः प्रौढमौढिं न कुर्वते ॥ ૧૭ ॥

ધણીનું કામ આવી પડે એટલે, ગુણસમુદાયે કરીને સ્વચ્છવૃત્તિવાળા અને સ્વામીની આજ્ઞા પાળવા સમર્થ એવા સેવકો આંહી તર્કવિતર્ક કરવા રહતા નથી, અર્થાત્

Theirs not to reason why,

Theirs but to do and die.

रोदस्यौ पावयन्त्येनोलवन्त्यौर्वाग्निनायिनी ।

अच्येतिवृत्ता ब्राह्मयत्र गव्यनाव्यजला नदी ॥ ૨૩ ॥

આંહી આકાશ તથા પૃથ્વીને પાવન કરતી, પાપનો નાશ કરતી, વડવાનસને લઈ જતી, અવશ્યીય ઇતિહાસવાળી, ગાયને દિતકારી તથા નાવ ચાલી શકે એવા ગંભીર જમ વાળી પ્લહાની પુત્રી સરસ્વતી નદી વહે છે.

न गव्यस्यत्र गोयानो नौयानो न च नाव्यति ।

उपोयमानः श्रान्याभिलौयमानीसुगीतिभिः ॥ ૨૪ ॥

બળદગાદીમાં બેઠેલા પોતાના બળદની અને નાવમાં બેઠેલા પોતાના નાવના સાંમુએ જોતા નથી. તેમનાં મન તેા લક્ષણી કરતી સ્ત્રીનાં મધુર ગીતમાં લીન થઈ ગયાં છે.

Behold her, single in the field,

Yon solitary Highland lass !

Reaping and singing by herself;

Stop here, or gently pass !

Alone she cuts and binds the grain,

And sings a melancholy strain;

O listen ! for the vale profound

Is overflowing with the sound.

No nightingale did ever chant

More welcome notes to weary bands

Of travellers in some shady haunt,
 Among Arabian sands;
 A voice so thrilling ne'er was heard,
 In spring-time from the Cuckoo-bird,
 Breaking the silence of the seas,
 Among the farthest Hebrides.
 Will no one tell me what she sings ?
 Perhaps the plaintive numbers flow
 For old, unhappy, far-off things,
 And battles long ago:
 Or is it some more humble lay,
 Familiar matter of to-day ?
 Some natural sorrow, loss, or pain,
 That has been, and may be again !
 Whate'er the theme, the maiden sang
 As if her song could have no ending:
 I saw her singing at her work,
 And o'er the sickle bending;—
 I listened, motionless and still;
 And, as I mounted up the hill,
 The music in my heart I bore,
 Long after it was heard no more.

પિતૃયે પક્ષેઽન્ન વીક્ષન્તે ગવાક્ષસ્થાઃ પુરન્ધ્રયઃ ।

ગોક્ષાનન્દિતૃણાં ભૂમિં ગવાક્ષાનન્દિનીં નદીમ્ ॥ ૨૫ ॥

આંહી પિતૃપક્ષમાં (અર્થાત્ શરદ્ ઋતુમાં) ગોએ બેઠેલી ગૃહિણીઓ ગાયને સુખ-
 કારી ઘાસવાળા ભૂમિને તથા ક્ષન્દિયોને શાન્ત કરતી નદીને ધારી ધારીને જુવે છે.

ગવોષ્ટિર્ભિર્ગવેન્દ્રાંસૈર્ગવુષ્ટ્રમિયવીરુષઃ ।

ગોઅગ્રસ્થાયિભિશ્વાસ્ય નિપેચ્યન્તે વહિર્ધ્રુવઃ ॥ ૨૬ ॥

ગાય તથા ઉઠેને પ્રિય એવા વેશવાળાં આંહીનાં પાદર, મહાદુષ્કળના રકષ જેવ
 રકષવાળા અને વૃષભ ઉપર બેઠેલા ગાય તથા ઉઠેના ગોવાળા વડે સેવાય છે.

ન જાન્તુ અરુજલ્લક્ષાં શ્રમતો યસ્ય મારુતેઃ ।

અહો આન્તં જિગમિષો રુજેત્તસ્યાપિ જાન્વિહ ॥ ૨૭ ॥

જે મારુતિના પગ લંકામાં ફરી વળતાં નહોતા યાકયા, તે આ નગરને એક છેડેથી
 બીજે છેડે જતાં યાકી જાય એમ મને લાગે છે.

સામે સામ ધ્રુવે તાવદધિ દધિ મધુ મધુ ।

શ્રૂયન્તે સુધ્રુવામત્ર ન યાવન્મધુરા ગિરઃ ॥ ૩૬ ॥

આ નગરની સુંદરીઓની મધુરગિરા સાંભળી ન હોય ત્યાં લગી જ સામવેદ સામ કરનાર છે, મધ મિષ્ટ છે ને દદિ સ્વાદિષ્ટ છે.

અસ્મિન્ સામરુધ્રમેવ્દશક્લામાગ્નશિશ્વઃ શિશ્વી ।

સમુજ્જવ્ચુરુદ્ગમ્ય સુવાદ્ગ્ધ્વત ઉગ્રનાઃ ॥ ૩૮ ॥

આદિ અગ્નના ધૂમાગ્ને મેધ ધારીને લુગ્ધરના જેવી શિખાવાળો અને નાશરના જેવી આંચવાળો મોર રોક તથા આંચ ઉગ્રી કરીને મધુર સ્વરે બોલે છે.

ન યો હૃત્માત્રજ્ઞત્માત્રાભિજ્ઞઃ સોઽપિ ક્ષણાન્નવેત્ ।

જ્ઞાતા પળ્ળાં દર્શનાનામસ્મિન્વાદ્ગમ્યસન્નિ ॥ ૩૯ ॥

હત્ત, ઝત્ત, આદિ સંઘા પશુ જે બળુતો નતિય એવો નિરક્ષર પશુ આ વિદ્યાના ધામમાં છ દર્શનનો બળુ ચાલે છે.

તાવદ્ધિમાંધુરાનન્દી તાવદ્ હેમાદ્ગિરુદ્ગતઃ ।

વાગ્દલાદિનોઽગ્ર નેફ્યન્તે યાચદ્વિપ્ચિહ્તા નરાઃ ॥ ૪૦ ॥

સત્ય, મિત અને પ્રિય વાણીએ કરીને આનન્દ દેનારા તથા વિશ્વતું દિત કરનારા માંદીના સંગ્ગન ન જોયા હોય ત્યાં સુધી જ ગન્ધ આનન્દ આપે છે તથા મેઠું મેનત લાગે છે.

વાકદ્ધરાન્વીક્ય સોઽપ્યસ્મિન્ વાકપતિઃ સ્પાદવાકૂશિરાઃ ॥ ૪૩ ॥

આંવીના વાકશરોને બેઠને બૃદસ્પતિ પશુ નીચું માથું નમાવે.

અપ્ષ્ટાયી દેવો નાપ્ષ્ટાયી પશ્યન્ શ્રિયમિદ્ધાગતામ્ ॥ ૪૪ ॥

લક્ષ્મી આદિ આવી છે બળુને સમુદ્રશાયી લગવાન સમુદ્રમાં નતિય ચના (આંદી આવે છે).

નિસ્તન્દ્રશ્ચલ્લેચ્છેકટીકમાર્નૃકારિભિઃ ।

તૈસ્તૈસ્થર્ટ્તરિહામ્વાનાં રસતિ વ્યયિતેવ મૃઃ ॥ ૪૭ ॥

અમત, અંચળ, પાંચ ગતિના બળુ, ખેલતા અને કમાર જેવા કાચના વડે ભૂમિ ઉપર કમાર કરતા એવા અધગજને લીધે પીડાતી બલ્લે પૃથ્વી આંદી રહે છે.

જાનંસ્થૂત્કસમાન્ પ્રાજાંશ્વરૈદ્ધારિકામૃકઃ ।

પરોઽષ્ટપન્ મટલોકોસ્મિન્સ્વાપકઃ શરણાર્થિનામ્ ॥ ૪૯ ॥

આંદીના સુમત પ્રાણને ધૂળમમાન - મજુનાર, શરુનો નાચ કરનાર, ટંકાર કરના મનુષ્યને ધારીને કરનાર અને શરજાગમને કરનાર એવા છે.

• રત્નસંકરસંસ્કારિ ત્વષ્ટા પश्येदिदं यदि ।

સંસ્કર્તુ સ્વઃપુરીં કં કમુપસ્કારં ન ચિન્તયેત્ ॥ ૫૭ ॥

રત્નસમુદાયે કરીને શોભતું આ નગર વિશ્વકર્મા જીવે તો અમરાવતીને શણગારવાના એને કેવા કેવા ઉપાય મળે ?

રસમ્યન્તે જના ગોભિરન્નલિહ્વહલ્લિઙ્ગૈઃ ॥ ૬૧ ॥

આંહીના લોકો આકાશચુંગી કોઈને આટલા વ્યવભથી પરસ્પર રમે છે.

અત્ર મન્દં હ્વલત્સ્વૈળં હ્વાલયેત્કસ્ય નો મનઃ ।

સ્વૈરં હ્વલત્કરિકુલં હ્વાલયત્પવનીમપિ ॥ ૬૨ ॥

સ્વેચ્છાએ હાલતા હાથી પૃથ્વીને પણ હલાવે તેમ આંહી મંદ મંદ મહાશક્તી સ્ત્રીઓ કોના મનને ન હલાવે ?

અભ્યાગતાનાં નિર્માતું દૃષ્ટિ હાદિતમાનસઃ ।

અસંદુવાન આત્માનં દુતેર્થ નાત્ર કશ્ચન ॥ ૬૩ ॥

આંહી કોઈ પણ માણસ અતિથિનો આનન્દપૂર્વક સત્કાર કરવામાં પ્રવ્ય કે પોતાનું શરીર ચોરતો નથી.

દેહિ નઃ સુમનઃ નેતિ દેહિનામિહ ભારતી ॥ ૭૧ ॥

‘હે રાજા, અમને કાંઈક દે,’ એવી વાણી બોલતો ભિક્ષુક આંહી નથી.

તપઃકાર્શ્યજુપાં હર્ષકૃતાં હિંસોઽપિ દર્શનાત્ ।

ધનુસ્ત્યાગં કરોત્યસ્મિન્નર્કવત્કાર્સરોત્સવે ॥ ૯૨ ॥

તપશ્ચર્યાએ કરીને દૃશ થયેલ અને દર્શનથી હર્ષ પમાડનાર યતિનાં દર્શનથી હિંસક પણ ઉત્તરાયણમાં સ્પર્ધાની પેઠે આંહી ધનુ (૧ ધનુષ ૨ ધન રાશિ) નો ત્યાગ કરે છે.

યદિ સ્ત્રીણાં શ્રુતાસ્મિન્ ગીર્યદિ દૃષ્ટા મુસેન્દ્રવઃ ।

કલઃ કાળઃ સ્વરઃ પિકયાઃ ફલ્ગુશ્ચન્દ્રોઽપિ તર્કયતે ॥૧૧૧॥

આંહીની સ્ત્રીઓની વાણી સાંભળી હોય ને તેમનાં સુખ જોયાં હોય તો કામક્ષનો મધુર સ્વર પણ કોર લાગે ને ચન્દ્ર પણ નિરર્થક જણાય.

વસન્તાદ્યર્તુભિઃ સર્વયુગપત્પર્યુપાસિતે ।

પ્રાલ્લંભિ ક્રીડયોદ્યાને નાર્પત્યા ઇહ નાર્કુલૈઃ ॥૧૧૨॥

ઉત્તમકુલના રાજપુત્રો સાથે રાજકુમારો આંહી વસતાદિ સર્વ ઋતુઓએ એક જ અમથે સેવેલા ઉદ્યાનમાં વિહાર કરે છે.

નાગેત્તુક્ત્વલક્ષ્મીજુત્પૃત્કૃતદ્વિધુલિદ્ધ્વજૈઃ ।

નાગેન્નુધવલૈઃ શીર્ષેર્વિભ્રાદ સાલોઽન્ન સર્વતઃ ॥૧૧૩॥

પર્વતરાગ મેરુ જેટલો ઉંચો, અને આકાશને સ્પર્શતા પ્વજ વડે આકાશને તરછેડનારો, તથા શેષની કૃષ્ણા જેવા ધ્રુવ કાંગરા વડે શોભતો ઢાટ આ નગરને ફરતો છે.

મક્ત્યા ગુરુષુ પિત્રોથ મોક્ષાય જ્ઞાનસંગ્રહાત્ ।

જનેનાજરસાપ્યત્ર સ્ફુરજ્જરસિન સ્થિતમ્ ॥૧૩૩॥

શુરુ તથા માતપિતા પ્રત્યે ભક્તિને લીધે તથા મોક્ષાર્થે જ્ઞાનપ્રાપ્તિને લીધે આદીના જીવાન પશુ રપ્પટદ્વલવવાળા જણાય છે.

(૪)

સોમપ્રભાત્યાર્થપ્રણીત કૃમારપાલપ્રતિબોધ

[આ પ્રાકૃત ગ્રન્થ સંવત્ ૧૨૪૧માં અર્થાત્ હેમચન્દ્રાચાર્યના નિર્વાણ પછી ૧૨ વર્ષે રચાયેલ છે.

શશિજલધિસૂર્યવર્ષે શુચિમાસે રવિદિને સિતાષ્ટમ્યામ્ ।

જિનધર્મપ્રતિવોધઃ કલ્પસોડયં સૂર્જેન્દ્રપુરે ॥ મશસ્તિ ॥

એના પ્રથમ પ્રસ્તાવનાથી નીચલા શ્લોક જિતાર્થ છે.]

અસ્તિ મહી-મહિલાય મુદ્ધં મદન્તં મયંક-પઢિવિમ્બમ્ ।

જમ્બુદ્વીપ-છલેષં નહલચ્છં દદ્ધુમુન્નમિયમ્ ॥૩૨॥

(અસ્તિ મહીમહિલાયા મુલ્લં મદત્ મૃગાક્ષપ્રતિવિમ્બમ્ ।

જમ્બુદ્વીપચ્છલેન નમોલક્ષ્મીં દ્રણ્દુમુન્નમિતમ્ ॥)

આકાશની શોભા નિહાળવાને પૃથ્વીમહિલાએ મોદું સન્ન જેવું શુભ ભણે ઉચ્ચ ન કંપુ હોય એવો જમ્બુદ્વીપ છે.

તુંગો નાસાવંસો વ સોહૃષ્ ટિયસ-પવ્વઓ જત્થ ।

સીયા-સીઓયાઓ દીહા દિઢીઓ વ સહંતિ ॥૩૩॥

(તુંગો નાસાવંસ इव શોભતે ત્રિદશપર્વતો યત્ર ।

શીતા-શીતોદે દીર્ઘં દૃષ્ટો इव શોભતે ॥)

તેના ઉપર ત્રિદશ પર્વત નાકની દાંડી જેવો શોભે છે, શીતા-શીતોદા નદીઓ બે દીર્ઘ નેત્ર જેવી આવી રહી છે.

તત્પારોવિય-ગુણ-ધણુ-નિર્મં નલાહં વ મારહં અત્થિ ।

જત્થ વિરાયઙ્ વિવલો ધેયદ્ધો રયય-પટ્ટો વ ॥૩૪॥

(તત્પારોપિતગુણધનુર્નિર્મં લલાટમિવ મારતમસ્તિ ।

યત્ર વિરાજતે વિપુલો વૈતાલ્યો રજતપટ્ત इव ॥)

તેમાં જેના ઉપર દોરી ચડાવેલ છે એવા ધનુષ્ય જેવું મારતવર્ધ લલાટ સમાન છે, અને વૈતાલ્ય પર્વત રૂપેરી, ફેટા જેવો દીણે છે.

જં ગંગ-સિંધુ-સરિયા-મુતિય-સરિયાહિ સંગયં સદૃહ ।

તીર-વળ-પંતિ-કુંતલ-કલાવ-રેહત-પેરંતમ્ ॥૩૫॥

(યદગ્ગાસિન્ધુસરિતામૌક્તિકસરિકાભ્યાં સજ્જતં શોભતે ।

તીરવનપટ્ટિકુન્તલકલાપરાજમાનપર્યન્તમ્ ॥)

જે ભારતવર્ષકલાટ ઉપર ગંગાસિન્ધુનદી૩૫ મેાતીની સ્પર્શ શોભી રહી છે, અને નદીતીરે આવેલી વનપંક્તિ૩૫ કેશકલાપ દીપી રહ્યો છે.

તત્યત્થિ તિલય-તુલ્લં અળહિલવાડય-પુરં ઘળ-મુવન્નમ્ ।

પેરંત-મુત્તિયાવલિ-સમો સદૃહ જત્થ સિય-સાલોં ॥૩૬॥

(તત્રાસ્તિ તિલકતુલ્યમળહિલપાટકપુરં ઘનમુવર્ણમ્ ।

પર્યન્તમૌક્તિકાવલિસમઃ શોભતે યત્ર સિતશાલઃ ॥)

ભારત-કલાટ ઉપર આંદલોતુલ્ય મુવર્ણ (૧ બહુ સારા રંગવાળું ૨ બહુ સોના-વાળું) અબુદિસ્સલાહ નગર છે. એને ફરતો મેાતીના હાર જેવો શ્વેત કોટ છે.

મરુઓ મુજ્જર-દેસો નગરાગર-ગામ-ગૌંડલાઇનો ।

મુર-લોય-રિદ્ધિ-મય-વિજય-પંદિઓ મંદિઓ જેળ ॥૩૭॥

(મુરુકો મુજ્જરદેશો નગરાકરગ્રામગોકુલાકીર્ણઃ ।

મુરલોકદ્ધિમદ્વિજયપણ્ડિતો મણ્ડિતો યેન ॥)

જે નગર, ગામડાં, ગોકુલ, ખાણ, નગર ઇ.છ.થી પૂર્ણ તથા દેવલોકનો સમૃદ્ધિમદ્ બિતારવામાં પડિત એવા મરુવા મુજ્જરદેશને મંડિત કરે છે.

જંમિ નિરંતર-મુર-ભવળ-પહિમ-ખ્હવળંબુ-પૂર-સિત્ત વ ।

સહલા મળોરહ-દુમા ધમ્મિય-લોયસ્સ જાયંતિ ॥૩૮॥

(યસ્મિન્ નિરન્તરમુરભવનપ્રતિપાલપનામ્બુપૂરસિત્તા ઇવ ।

સફલા મનોરથદુમા ધાર્મિકલોકસ્ય જાયન્તે ॥)

જે નગરમાં ધાર્મિક લોકોના મનોરથ૩૮ વચ્ચે જાય દેવાલયોમાં પ્રતિમાઓના નવથ-જળના પૂરથી નિરંતર સિંચાઈ સિંચાઈને સફળ થાય છે.

જત્થ સહંતિ મુવન્ના કંચનકલસા ય મુર-ઘરસિરેમુ ॥૩૯॥

(યત્ર શોભન્તે મુવર્ણાઃ કાશ્ચનકલશાશ્ચ મુરંગ્હશિરઃમુ)

જ્યાં દેવાલયોને શિખરે સરસ રંગવાળા કંચનકલશ શોભે છે.

અન્નંમંલિહ-મુર-મંદિર-સિર-વિલસિર-કળય-કેયળ-મુપર્હિ ।

નહ્મહ વ જત્થ લચ્છી મુદ્ધાળ-નિયેસ-દરિસ-વસા ॥૪૦॥

પુરાન્તરાણિ નિર્જિત્ય જેતું પૌરન્દરં પુરમ્ ।

પત્રાલમ્બં કરોતીવ યત્પસાદધ્વજાંશુકૈઃ ॥૫૯॥

જે નગરના મહેલો ઉપર ધ્વજ ફડકે છે, તેથી બીજાં નગરોને જિતી લઈને પત્તી ઘડતી અમરાવતી ઉપર અર્ધ કરવા સારું જાણે અણહિલપુર પાંચ ન ફડકાવતું હોય એમ જણાય છે.

યમુનેવ મધૂપત્રં સાકેતં સરયૂરિવં ।

ગજાહર્યં ચ ગદ્ધેવ સેવતે યત્સરસ્વતી ॥૬૦॥

મથુરા આગળ યમુના, અયોધ્યા આગળ સરયૂ અને હરિતનાપુર આગળ જેમ ગંગા વહે છે, તેમ જે નગર પાસે સરસ્વતી વહે છે.

ભાન્તિ દેવાલયા યત્ર હિમાલયસપ્તથ્રિયઃ ॥૬૧॥

ત્યાં હિમાલય જેવાં ઉંચાં ને મુશીલિત દેવાલય છે.

જાતશૈત્યશ્ચલચૈત્યપતાકાપવનૈઃ ક્ષણમ્ ।

અરુણસ્તરુણેનાપિ યત્ર પૂજ્યા ન પીડ્યતે ॥૬૨॥

ત્યાં મંદિરની પતાકા હાલવાને લીધે પવન આવે છે, તેને લીધે અરુણને ઠંડક થાય છે અને મધ્યાહ્નના સૂર્યથી પણ પીડા પામતો નથી.

યત્ર નારીમનથૌરાન્ પૌરાન્ સૌરાજ્યરાજિતે ।

નિગૃહ્ણન્નિપુભિઃ પૌર્વૈર્દૈરાજ્યં કુલ્તે સ્મરઃ ॥૬૩॥

ત્યાં સારા રાજાનું રાજ્ય છે, તેમાં વળી કામદેવ સ્ત્રીઓનું ચિત્ત ચોરી જનાર પુરુષોને પુષ્પખાણે ઢંકે છે, એટલે દૈરાજ્ય, કહેતાં એ રાજાના રાજ્ય (રાયકર્ત્તી) જેવું થઈ પડે છે.

યસ્ય રાજપયે પાંસુઃ સિક્તઃ કુમ્ભિમદ્રામ્બુભિઃ ।

ઊર્ધ્વમમ્બુદ્ધતોઽપ્યેતિ ન રક્ષદ્વિસ્તુરદ્ગમૈઃ ॥૬૪॥

જેના રાજમાર્ગની ધૂળ હાથીના મદજળથી સિંચાય છે, એટલે ઘોડા દોડદોડ કરીને એને બચાડે છે તોયે તે ઉંચી નથી જતી.

ભાતિ યત્ર કપોલાન્તઃસઙ્ક્રાન્તેન્દુર્વધૂજનઃ ॥

રાજમુદ્રાદ્ધિતઃ કોશઃ કન્દર્પનૃપતેરિવ ॥૬૫॥

ત્યાંની સ્ત્રીઓના ગાલમાં ચન્દ્રનું પ્રતિબિંબ પડે છે, તથા તેઓ કન્દર્પરાજની મુદ્રાથી અંકિત એને ભંડાર જ જાણે ન હોય એવી દેખાય છે.

રૂપેનાપ્રતિમાઃ કાન્તા યત્ર યાત્રા કૃતાઃ કિલ ।

તથાપિ પ્રતિમાસ્તાસાં સંજાતા રત્નભિચ્છિપુ ॥૬૬॥

ત્યાંની સ્ત્રીઓને વિદ્યાતાએ રૂપે અપ્રતિમ (અનુપમ) સર્જી છે, તોપણ તેમની પ્રતિમા રત્નની બીંતોમાં થાય છે અરી (પ્રતિબિંબ પડવાથી).

અનેકાનોકદ્દુત્ત્રા પ્રત્યાસન્ના વનાવલિઃ ।

યજ્ઞોન્નનસ્ય વપ્રસ્ય ચ્છાયેવ પ્રતિભાસને ॥૬૦॥

જે નગરને સમીપે અનેક રહે છવાયેલી ફલવાડીઓની ઢેણી છે તે, ઉંચા ઢાટની અથા નજી ન પડતી હોય એવી લાગે છે.

ચન્દ્રચાલામુ ચાલાનાં खेलन्तीनां निशामुखे ।

• यत्र वक्त्रश्रिया भाति शतचन्द्रं नभस्तलम् ॥६१॥

ત્યાં સંધ્યાકાળે ચાચાઓ અગાડીમાં રહે છે તેના મુખની પ્રાન્તિને લીધે નજી આકાશમાં શતાવધિ ચન્દ્ર કેમ ન લાગ્યા હોય એમ લાગાય છે.

कुत्रापि श्रुतिनिर्वोपिः ववचिन्मङ्गलगोतभिः ।

वन्दिकोलाहलैः क्वापि यत्सदा मुखरं पुरम् ॥६२॥

જે નગરમાં ક્યાંક વેદોચ્ચાર થાય છે, ક્યાંક મંગળગીત ગવાય છે તે ક્યાંક અન્દિ-લન બોલે છે, એને લીધે તે સદાય ગાજતું લાગે છે.

धौतैव मुधया यत्र तुषारेणैव भूषिता ।

रचिता रजतेनैव राजते सौधपद्धतिः ॥६३॥

ત્યાં દારુણંધ આવેશમાં ધર, નજી અમૃતે ફરીને ન ધોત્યાં હોય અથવા નજી બરફથી ન શણગાર્યાં હોય અથવા ક્યાંમાં જ નજી ન અપ્યાં હોય, એમાં દીપે છે.

दत्तचित्तप्रसादेषु प्रासादेषु सदा वसन् ।

यत्र अभ्युर्न कैलासविलासमभिलप्यति ॥६४॥

ત્યાં મનોહર શિવાલયોમાં સંદર ફેલાયેલો વિલાસ જૂહી જઈને સદાય રહે છે.

यस्मिन् द्योमानलोद्धतधूमधोराणस्तथा ।

विभाति भानुकन्येव स्वर्गद्वासद्भूमोन्मुखी ॥६५॥

ત્યાં દોમના અગ્નિના ધુમાડા ઉઠે જાય છે તે, આકાશગગાને જઈ મળવાને ઉત્સુક ધુમના નજી ન હોય એવો લાગે છે.

लङ्का शङ्कावती चम्पा सकम्पा विदिशा कृशा ।

काशि नाञ्जितसम्पत्तिर्मिथिला शिथिलादरा ॥६७॥

त्रिपुरी विपरीतशीर्षधुरा मन्यराकृतिः ।

धाराप्यभून्निराधारा यत्र जैत्रगुणे सति ॥६८॥

જે નગર બીબાં નગરમાત્રને જિતી જાય છે, તેથી લંકાને દારવાની સંકા થાય છે, અમાને કમ્પ છુટે છે, વિદિશા દુઝા (દુગળી) ચમ્પ જાય છે, કાશીની સંપત્તિ નાશી જાય છે, મિથિલાનો આદર શિથિલ (દીવો) થાય છે, ત્રિપુરીની શોખા ફરી જાય છે, મન્યરા મંચર (મંદ) બને છે, અહીં ધારા નિરાધાર થઈ જાય છે.

પુરાન્તરાણિ નિર્જિત્ય જેતું પૌરન્દરં પુરમ્ ।

પત્રાલમ્બં કરોતીવ યત્પસાદધ્વજાંશુકૈઃ ॥૫૯॥

જે નગરના મહેલો ઉપર ધ્વજ ફડકે છે, તેથી બીજાં નગરોને જિતી લઈ ને પછી ઈંદ્રની અમરાવતી ઉપર ચડાઈ કરવા સારું જાણે અશ્વદિશ્વપુર પાંખ ન ફડકાવતું હોય એમ જણાય છે.

યમુનેવ મધૂપદ્મં સાકેતં સરયૂરિવં ।

ગજાહ્વયં ચ ગજેવ સેવતે યત્સરસ્વતી ॥૬૦॥

મથુરા આગળ યમુના, અયોધ્યા આગળ સરયૂ અને હસ્તિનાપુર આગળ જેમ ગંગા વહે છે, તેમ જે નગર પાસે સરસ્વતી વહે છે.

ભાન્તિ દેવાલયા યત્ર દિમાલયસમશ્રિયઃ ॥૬૧॥

ત્યાં દિમાલય જેવાં ઉચાં ને મુશોભિત દેવાલય છે.

જાતશૈત્યથ્વલચ્ચૈત્યપતાકાપવનૈઃ ક્ષણમ્ ।

અરુણસ્તરુણેનાપિ યત્ર પૂષ્ણા ન પીડ્યતે ॥૬૨॥

ત્યાં મંદિરની પતાકા લાલવાને લીધે પવન આવે છે, તેને લીધે અરુણને ઠંડક થાય છે અને મધ્યાહ્નના સૂર્યાથી પણ પીડા પામતો નથી.

યત્ર નારીમનથૌરાન્ પૌરાન્ સૌરાજ્યરાજિતે ।

નિશ્કલ્લન્નિપુભિઃ પૌર્વૈર્દૈરાજ્યં કુરુતે સ્મરઃ ॥૬૩॥

ત્યાં સારા રાજાનું રાજ્ય છે, તેમાં વળી કામદેવ સ્ત્રીઓનું ચિત્ત ચોરી જનાર પુરુષોને પુષ્પબાણે દડે છે, એટલે દૈરાજ્ય, કહેતાં બે રાજાના રાજ્ય (રાયકર્ત્તી) જેવું થઈ પડે છે.

યસ્ય રાજપથે પાંતુઃ સિક્તઃ કુમ્ભિમદામ્બુભિઃ ।

ઊર્ધ્વમમ્બુદ્ધતોઽપ્યેતિ ન રદ્ધસ્તુરક્ષ્મૈઃ ॥૬૪॥

જેના રાજમાર્ગની ધૂળ ફાટીના મદજળથી સિંચાય છે, એટલે ઘોડા દોડદોડ કરીને એને ભડાડે છે તોયે તે ઉંચી નથી જતી.

ભાતિ યત્ર કપોલાન્તઃસદ્ધક્રાન્તેન્દુર્વધૂજનઃ ॥

રાજમુદ્રાદ્ધિતઃ કોશઃ કન્દર્પનૃપતેરિવ ॥૬૫॥

ત્યાંની સ્ત્રીઓના ગાલમાં ચન્દ્રનું પ્રતિબિંબ પડે છે, તેથી તેઓ કન્દર્પરાજાની મુદ્રાથી અંકિત એને લંકાર જ જાણે ન હોય એવી દેખાય છે.

રૂપેનાપ્રતિમાઃ કાન્તા યત્ર ધાત્રા કૃતાઃ કિલ ।

તથાપિ પ્રતિમાસ્તાસાં સંજાતા રત્નભિત્તિષુ ॥૬૬॥

ત્યાંની સ્ત્રીઓને વિદ્યાતાએ રૂપે અપ્રતિમ (અનુપમ) સર્જે છે, તોપણ તેમની પ્રતિમા રત્નની બીતોમાં થાય છે ખરી (પ્રતિબિંબ પડવાથી).

યસ્મિન્સરો હરોપેન્દ્રપ્રાસાદૈઃ પરિતચ્ચિતમ્ ।

અમુક્તમૌક્તિકં ભૂમેર્ભાત્યેકમિવ કુણ્ડલમ્ ॥૭૨॥

જ્યાં સહસ્રલિંગ સરોવર ફરતાં આવી રહેલાં શિવાલય તથા કાકરમન્દિરો પડે વીંટળાએલું શોભે છે તે, જેને ફરતી મોતીની દારડી છે એવું પૃથ્વીમાતાનું કુંડળ જ જાણે ન હોય એવું લાગે છે.

• આમાતિ यस્ય ગમ્भीરં સરઃ સ્વૈરઃ સરોરુઢઃ ।

શેલન્તીનાં મુર્ખં તોયદેવતાનાં મુર્ખરિવ ॥૭૩॥

જે નગરના ગંભીર સરોવરમાં હસતાં ક્રમશઃ ગ્રિયાં છે, તે નીરતિ રમતી જળ-દેવતાઓનાં મુખ જેવાં લાગે છે.

યસ્યાન્તર્ગિરિદાગારદીપિકાઃ પ્રતિવિમ્બિતાઃ ।

શોભન્તે નિશિ પાતાલવ્યાલમૌલિમણિથ્રિયઃ ॥૭૪॥

જે સરોવરમાં શિવાલયની દીવીનાં પ્રતિબિમ્બ પડે છે, તે રાત્રે શૈવનાગના મસ્તકના મણિ જાણે કેમ ન હોય એવાં શોભે છે.

યસ્યોચ્ચૈઃ સરસસ્તીરે રાજતે રાજતોઽન્વલઃ ।

કીર્તિસ્તમ્ભો નભોગદ્ગમવાહોઽવતરન્નિવ ॥૭૫॥

જે સરોવરને કાંઠે રૂપા જેવો કિરણો કીર્તિસ્તંભ છે તે આકાશગંગાનો પ્રવાહ જાણે ન ઊતરી આવતો હોય એવો લાગે છે.

હરપ્રસાદસંદોહમનોહરમિદં સરઃ ।

× × × રાજહંસૈરલઙ્કૃતમ્ ॥૭૬॥

આ સરોવર શિવના કૃપારસકોશ જેવું મનોહર છે ને રાજહંસોથી સુશોભિત છે.

સશક્તચક્રપ્રયિતઃ પ્રભૂતાવતારશાલી કમલાભિરામઃ ।

સ ષપ કાસારશિરોવતંસઃ કંસમર્દુઃ પ્રતિમાં વિમર્ત્તિ ॥૭૭॥

આ સરોવરશિરોમણિ કૃષ્ણ જેવું લાગે છે, કેમકે તે સશંખચક્ર (૧ શંખલા ને ચક્રવાક પક્ષીવાળું ૨ શંખચક્રધારી) છે, પ્રભૂતાવતારશાલી (૧ બહુ ઊતરવાના ધાટુ-વાળું ૨ બહુ અવતાર લેનાર) છે અને કમલાભિરામ (૧ ક્રમશઃથી શોભતું ૨ લક્ષ્મીના અન્તરના આરામ) છે.

ન માનસે માચ્ચતિ માનસં મે પમ્પા ન સમ્પાદયતિ પ્રમોદમ્ ।

અચ્છોદમચ્છોદકમપ્યસારં સરોવરે રાજતિ સિદ્ધમર્તુઃ ॥૭૮॥

સિદ્ધરાજનું આ સરોવર ગિરાજે છે, એટલે મારું મન માનસ સરોવર પ્રતિ ખેંચાતું નથી, પમ્પા મને આનંદ પમાડતું નથી અને આજા પાણીવાળું અચ્છોદ પણુ અસાર લાગે છે.

(૬) :

સોમેશ્વરદેવ-આખૂ મંદિરપ્રશસ્તિ

તેજપાળ મંત્રીએ પોતાની ચતુર સ્ત્રી અનુપમા, જેણે એને તથા વસ્તુપાળને મંદિરે
અણુવવાની પ્રેરણા કરી હતી, તેના તથા પુત્ર લાવણ્યસિંહના પુણ્યાર્થે આખૂ ઉપર
નેમિનાથનું મંદિર અણુવ્યું.

અમૃદનુપમા પત્ની તેજપાલસ્ય મન્ત્રિણઃ ।

લાવણ્યસિંહનામાયમાયુષ્માનેતયોઃ સતઃ ॥૫૯॥

તેજપાલેન પુણ્યાર્થં તસ્ય પુત્રકલત્રયોઃ ।

હર્મ્ય શ્રીનેમિનાથસ્ય તેને તેનેદમર્ચુદે ॥૬૦॥

મંદિરની પ્રતિષ્ઠા સં. ૧૨૮૭ના શાસ્ત્રુન વદિ ૩ ને રવિવારે થઈ. મંદિરની પ્રશસ્તિ
સોમેશ્વરદેવે લખેલી કાળા પત્થર ઉપર કાતરેલ છે.

શ્રીસોમેશ્વરદેવશ્ચુલુક્યનરદેવસેવિતાઙ્ગિપદયુગ્મઃ ।

રચયાંચકાર રુચિરાં ધર્મસ્થાનપ્રશસ્તિમિમામ્ ॥૭૩॥

તેના ત્રીજા શ્લોકમાંથી નીચે કિતારે ક્યો છે.]

અણહિલપુરમસ્તિ સ્વસ્તિપાત્રં પ્રજાનામ્ ।

ચિરમતિરમણીનાં ચત્ર વક્ત્રેન્દુમન્દી-

કૃત ઇવ સિપ્તપક્ષપક્ષયેડપ્યન્યકારઃ ॥

અણહિલપુર નામે પ્રભુને કલ્યાણકારી નગર છે, ત્યાંની સ્ત્રીઓના મુખચન્દ્રોને લીધે
દૃષ્ટ્યપક્ષમાં પણ અંધકાર મોટી રાત સૂધી મન્દ થઈ જાય છે.

(૭)

અરિસિંહ-સુકૃતસંકીર્તન

[વસ્તુપાલ વિષયે મહાકાવ્ય. વિક્રમના ત્રેસા શતકના છેલ્લા ચરણમાં લખાયું.
નીચલા શ્લોકો પ્રથમ સર્ગના છે.]

શ્રીમત્પુરં શુભિ પુરન્દરપત્તનામમ્ ।

તેનાદધેણહિલપાટકનામધેયમ્ ।

સ્ત્રીણાં મુલે સ્મરતપસ્વિવનેડજનીન્દુ-

પન્નશ્રિયોરસુહદોરપિ ચત્ર યોગઃ ॥૭૫॥

નનરાજે અણહિલપુર નામે ઈન્દ્રની અમરાવતી રાણી સરસ નગર રચાયું, ત્યાંની
સ્ત્રીઓનાં રતિપતિતયોવનાશ્પ મુખને વિષયે ચન્દ્ર અને સૂર્યવિકાસી કમળ એ બે વિશેષી
પદાર્થોનો યોગ થાય છે.

અન્તર્વસદ્ધનજનાદ્યુતભારતો મૂ .
મર્મી શ્રદયતાદિતિ મૃદ્ધં વનરાજદેવઃ ।
પન્ચાસરાહુનવપાર્શ્વજિનેશવેશ્મ-
વ્યાજાદિહ ક્ષિતિધરં નવમાતતાન ॥૧૦॥

નગરમાં માણસની બારે મેદિનીને લીધે કદાચ પૃથ્વી ખસી પડે એવા ભયથી જાણે વનરાજે પંચાસરા પાર્શ્વનાથના નવા મંદિરરૂપી અપૂર્વ પૃથ્વીધર (પર્વત) રચ્યો.

યસ્મિન્સદૈવ નિકૃતાનિ નિકેતનાગ્ર-
જાગ્રન્મણિચુતિભરૈર્નિતમાં તમાંસિ ।
આરામકાલિમમિષેણ વહિઃસ્થિતાનિ
તાનિ પ્રસર્પદસ્પટ્ટસ્વં રટન્તિ ॥૧૧॥

જે નગરનાં ઘરોમાં પડેલા ગણિના તેજથી અંધકાર સદાયે નાશી જતો, દૂલવાડીની ડાયારે જહાર રહેતો અને ફરતા રહેતાં શબ્દે ફરીને જાણે શેતો.

પર્વક્ષણે ન ચલુ નિશ્ચિનુતે દિનેષુ
સૂર્ય મુવર્ણમુરસમકિરીટકુમ્ભૈઃ ।
યત્રોન્નતાલયશિરઃપુરયોપિદાસ્યૈ
નૈવ ક્ષપાપતિમપિ ક્ષણદાસુ રાહુઃ ॥૧૪॥

રાહુ દિવસે સૂર્યનું ગ્રહણ કરવા ઇચ્છે, પણ આ નગરનાં ઉંચાં મંદિરોના કનકકલશ પણ સૂર્ય જેવા જ લાગે, એટલે સાચો સૂર્ય કિયો તે નિર્ણય ન કરી શકે. અને રાત્રે ચન્દ્રગ્રહણ કર્યું હોય, પણ આંહીની ઉંચી અગાશીઓ ઉપર વિહાર કરતી સ્ત્રીઓનાં મુખ ચન્દ્ર જેવાં લાગે, એટલે ખરો ચન્દ્ર કિયો એ પણ રાહુ જાણી ન શકે.

સક્કોચિતામ્બુજકુલોડપિ હતાર્કકાન્ત-
ગ્રીહોડપિ પીઢિતરયાદ્રકુટુમ્બકોડપિ ।
પ્રાતઃ પ્રયાતિ વિધુરુજ્જ્વલ એવ યત્ર
સૌધાત્રનિસ્થલિતધામનિ ધામનાથે ॥૧૬॥

ચન્દ્ર કમળ, સૂર્યકાન્ત ગણિ, ચક્રવાક ઇ. ને દુઃખી કરે છે, તો પણ સવારે ઉગ્ગમલ ધ્રુવે જ પ્રયાણ કરે છે, કેમજે સૂર્ય ધણો ચન્દ્રને શિક્ષા કરીને નિસ્તેજ કરે, પણ એને આ નગરની ઉંચી ઉંચી દરેદીઓ આડી આવે છે.

ચૈત્રોગ્યતાસ્મિ પરિત્વાં પિત્ર મે ત્વમેદિ
વિન્ધ્યોડપ્યુદન્નતુ મયાપિ હતોડર્કમાર્ગઃ ।

યત્રેતિ કેતુપટકિઙ્કણિકારવૈઃ સ્તે
વપ્રો વદત્યુદધિપાયિનમપ્યગસ્તિમ્ ॥૨૦॥

આ નગરનો ગઢ આકાશમાં ધબ્બને મૂકેલી ધૂધરીના શબ્દે કરીને અગરત્યને કહે છે
જે, 'તું સમુદ્ર તો પી ગયો, પણ તારી સત્તા હોય તો આવી જ ને મારી ખાઈ પી
જો. મેં' પણ વિન્ધ્યાદ્રિની ઘોડયે સૂઈને માર્ગ રોક્યો છે; તારાથી યાય તે કરી લે.

યસ્મિન્નનાય મણિવેશ્મવિભાવિભિન્ન-
ધ્વાન્તોત્કરેઽપિ કથયન્તિ વિભાતભાવમ્ ।
લીલાસરોવરસરોરુહિણીવિકાશ-
સૌરભ્યલુભ્મદલિનીકલકૂજિતાનિ ॥૨૪॥

આ નગરમાં રત્નમય ધરો હોવાથી રાત્રે પણ અંધકાર તો હોતોજ નતિય, એટલે
કુંડમાં ખીલેલાં કમળના સુગન્ધમાં લુબ્ધ ભમરા ગુંગરવ કરે તે ઉપરથી સવાર
પડ્યાનું જાણ થાય છે.

* * * *

યત્કારિતં સિદ્ધસરઃ સરસ્વત્પાતાપિ પાતું ઘટભૂરશક્તઃ ।
ન પ્રાગ્યશોભન્નમયાદુપૈતિ ચ્છઙ્ગૈવ વિન્ધ્યાચલતટ્કિરક્ષા ॥૨-૩૫॥

સમુદ્રનું આચમન કરી જતાર અગરત્ય પણ સિદ્ધરાજના સરોવરને પીવા સમર્થ
નતિય, અને જોડા પડવાના ભયથી જ તે આંહીં હુકતા નતિય. આંહીં આવે તો
વિન્ધ્યાચળ પાછો વધવા મંડે એ તો દેવળ ખ્હાનું જ છે.

પશ્ચાસરાહમળહિલ્લપુરીપુરન્ધ્રી-
સીમન્તરત્નમિવ પાર્શ્વજિનેશવેશ્મ ॥૨૧-૨॥

પશ્ચાસરા પાર્શ્વનાથનું મંદિર નગરીરૂપ સ્ત્રીના સેંચાનું રત્ન છે.

(૮)

જયસિંહસુરિ-હુમ્મીરમદગર્દનમ્

[આ નાટક સં. ૧૨૭૬ પંચીના દસઘાંતી અંદર લખાયેલ છે. સ્તંભતીર્થ
(ખંભાત)માં ભીમેશ્વરની યાત્રાને પ્રસંગે વસ્તુપાત્ર પ્રધાનતા પુત્ર અને ખંભાતના સુયા
જયન્તસિંહના આદેશથી તે ભજવાયું હતું. ગૂજરાત ઉપર સુસક્ષ્મમાન ચડી આવ્યા તેમને
દેમ પાછા કાઢ્યા એનું તેમાં વર્ણન છે. પાંચમા અંકમાંથી નીચે જાતારું છે.)

વીરધવલઃ—(પુરોઽવલોક્ય) અયે પ્રાપ્તૈવ ભગવતી સરસ્વતી નામ મહાનદી ।
પુનાતિ સ્નાનેન ત્રિદશતટિની દર્શનવશાત્
પુનર્દેવી રેવા વિરચયતિ પાવિત્ર્યમતુલમ્ ।

ઇયં દૂરે નામશ્રુતિભિરપિ દત્તે ચ શુચિતામ્ ।

સુતા ધાતુઃ પૂતં ત્રિજગદપિ ભૂતં તદનયા ॥૧૮॥

તેજઃપાલઃ—દેવ સુરાસુરમહિતા ત્રિભુવનહિતાર્થેવ ધાવત્પસૌ । યતઃ

ત્રૈલોક્યોપકૃતિક્રમેણ જનતાદ્રોહપ્રરોહન્મહઃ— ।

સન્દોહઃ સહસ્રાનયા જલનિર્ધૌ ક્ષિપ્તઃ શિશ્વો વાઢવઃ ।

તત્તાપોપશમેચ્છયા હૃદિ ધૃતં સમ્ભારમમ્ભોરુહામ્ ।

એવા નૈવ કદાપિ દાપિતમધુસ્યન્દોચ્ચયં મુચ્ચતિ ॥૧૯॥

અપિ ચ । મયિ સત્યામપિ ભુવને નરકા ઇતિ કથમિયં કથાદ્યાપિ ।

નિર્મૂલગિતુમિવૈતાનિત્યેષા પ્રવિશતિ ભુવોઽન્તઃ ॥૨૦॥

વીરધવલ—(આગળ જોઈને) અયે, બગવતી સરસ્વતી નામે મહાનદી આ આવી.

ગંગા સનાનથી પાવન કરે છે અને નર્મદા દર્શનભાગથી અતુલ પવિત્રતા રમે છે, પણ આ બહાની પુત્રી તો દરથી નામ સાંભળતાં જ શુચિતા આપે છે, અને તરે ભુવનને શુદ્ધ કરે છે.

તેજઃપાલ—દેવ, સુર આસુર સર્વને પૂજ્ય આ નદી ત્રિભુવનહિતાર્થેજ નહે છે. જેમ, ત્રૈલોક્યના ઉપકારાર્થે જનતાના દોહી વડવાનજને આણે બપાડીને સમુદ્રમાં ફગાવી દીધો, અને એના તાપતી શાન્તિ કરવાની ઇચ્છાએ પોતાના હૃદય ઉપર કમળ ગ્રાખ્યાં છે, તેને કદાપિ મૂકતી નથી.

વળી ‘હું છતાં આને નરક છે એ કેવી વાત ?’ એમ વિચાર કરીને નરકને જડ મળથી બેઝેડી નાંખવા સારું જ જાણે આ નદી પૃથ્વીના ઉદરમાં પ્રવેશ કરે છે.

વીરધવલઃ—(સહર્ષોહ્લાસમ્) અયે સ્વર્ગસીન્નિ મુકૂતાનામાયવ્યયેન દ્યુ-
માનૈરગવ્યપુણ્યાર્જનનૈપુણ્યાર્થિભિરમરેરમરાવતીવેયમસ્યાસ્ત્રિભુવનપાવિત્ર્યપરાયણાયા-
સ્તીરેઽધિરોપિતા પિતામહસર્ગાવધિરધિરોદતિ નયનપદ્મીમદવીયસી ગૂર્જરાજ
ભુજપાલિતા રાજધાની ।

ઉચ્ચૈથૈત્વાગ્રભાગૈઃ સ્વલિતમિદ મહત્વાદ્રયાંકસ્ય ભાવિ ।

સ્થાને સ્થાને તદ્દસ્માન્નિમૃતમિત ઇતો ગમ્યતાં દૂરદૂરમ્ ।

ઇત્યસ્યાં ભૂરિભાસો દિનકરમુદ્દદઃ શાતકુમ્ભીયકુમ્ભા ।

મિત્રં શશ્વત્પતાકાપટકપટકરક્રીડયા જ્ઞાપયન્તિ ॥૨૨॥

વીરધવલ—(દર્પોહ્લાસ સહિત) અયે, સ્વર્ગમાં પુણ્યનો ફળ થાતો જોઈને કાચવાણેલા દેવોને અગણિત પુણ્ય મેળવવાની આતુરી શીખતી હોય અને એટલા સારું જ જાણે આ

ત્રિભુવનપાવની સરસ્વતીને તીરે અમરાવતી જેવી નગરી ન રચાવી હોય. એવી, બલ્લાની સૃષ્ટિના અવધિ જેવી ગૂર્જરાજધાની (અમ્બુદિલ્લિવાડ) આ દેખાય.

‘મન્દિરોનાં ઉંચાં શિખરો સાથે તમારા રથનું પૈડું બાટકાઈને. ભાંગી બળે, એટલે આંહીથી દૂર દૂર રથ હાકલે,’ એમ સૂર્યના મિત્રભૂત અત્યંત તેજસ્વી કનકકલશ ધળને નિરંતર ફડફડાવીને બાણે સૂર્યને બાણ કરે છે.

તેજઃપાલઃ—દેવ પश्य पश्यामी

किं मच्छङ्गारशृङ्गावलिबिभवभरोऽहारि हारीभवद्भिः ।

साक्षादस्यामितीवावनिधरविभुना वेष्टिता वमवेशात् ।

तीत्राशुं तप्तलोहोपमममरगृहा व्योमगङ्गाम्बुरङ्गन- ।

मौलिस्नाताः पताकावसनरसनया लेलिहन्तो नु शुद्धाः ॥ ૨૩ ॥

તેજઃપાલ—દેવ, બુવો બુવો આ ‘મારા શંગારસમાન શિખરાવલિ આ નગરીનાં દેવાલયો ચોરી ગયાં, એમ ધારીને બાણે ગેરુપર્વતે ગળેને વેશે એને ઘેરા ધાલ્યો છે, અને દેવાલયો આકાશગંગામાં બાણે માથે નાખ છે, અને તપાવેલા લોહ જેવા સૂર્યને ધબકાડી જીએ કરીને આટે છે અને એવી રીતે દિવ્ય કરીને ચોરીના આરોપથી મુક્ત થાય છે.

વીરધવલઃ—(સસ્મિતમ્)

निशि निशि तुहिनां शुज्योत्सना जातजाडया- ।

कृतिरिव रविमूर्त्यामुल्लसन्त्यां हसन्त्याम ।

इह सुरगृहपङ्क्तिर्वासरे वासरेऽसौ ।

वत तपति पताकाहस्तविस्तारणेन ॥ ૨૪ ॥

एतां पुनरनन्तश्रीमण्डनीयां मण्डपत्येककुण्डलमिव सहस्रसङ्ख्यशशिशेखर-
सुरगृहकच्छलमुक्ताफलपटलजटिलान्तं मध्यस्फुरदुत्तरुलतावितानवलयितान्तरीप-
मयमरकतमणिनिरुक्म्वकान्तं नितान्ततान्तनीरजरजःपरिसम्भरम्भावितशात-
कुम्भशोभमम्भो विभ्राणं जगदानन्दनिधानं सिद्धसागराभिधानं सरः ।

महाम्भोधिर्गम्भीरिमगरिममाधुर्गेविभवः ।

जितो येन श्यामोऽजनि जनितदुःखव्यतिकरः ।

वहत्यौर्वच्याजादुरसि परितापं न घटते ।

सरस्वत्याप्येतद्विरचितपरीरम्भपरया ॥ ૨૫ ॥

सदा पूर्णेऽभ्यर्णस्थितहरसहस्रालिकशशि- ।

प्रभाचञ्चन्द्रोपलपटलसोपानसलिलैः ।

યવ સમ્ભાવ્યો યત્ર પ્રલયસમયદ્વાદશરવિ- ।

ચ્છવિપ્લોર્યઃ શોપઃ યવથિતપૃથુપાથોધિભિરપિ ॥ ૨૬ ॥

તેજઃપાલઃ—દેવ એવમેવૈતત્ ।

યત્રૌર્વપ્રકરાઃ સ્ફુરન્તિ ગિરિશપ્રાસાદકુમ્ભપ્રતિ- ।

ચ્છન્દૈઃ કુમ્ભચયાઃ પિવન્તિ ચ સદા નાભૂતથાપ્યૂનતા ।

एकौर्वज्ज्वलनैककुम्भतनयक्रीडानिपीतोदक- ।

ત્રીઢાર્તઃ પુરતઃ યવ તસ્ય સરમઃ ક્ષીરાર્ણવો વર્ણ્યતામ્ ॥ ૨૭ ॥

વીરધવલ—(રિખતપૂર્વક)

રાત્રે રાત્રે ચન્દ્રના તેજથી વ્યભે હરી ન ગયાં હોય એવાં દેવાકર્મે દિવસે સૂર્ય પ્રદાશે એટલે પતાકારૂપી હાય લાગ્યા હરીને તાપે છે.

આ અનન્તશોભામય રાજધાનીને જગત્તા આનન્દધામ જેતું સિદ્ધસાગર સરોવર કુંડળની ઘોડચે શણગારે છે, અને દ્વરેતો સદસશિવાલયરૂપી મોતીનો દાર છે. એની વચ્ચે એટ ઉપર વિશાળ વૃક્ષ તથા લતાના મંડપ છે તે નીકમ જેવા દેખાય છે, અને પાણીમાં રહેલાં કમળોના રજકણને લીધે તે સુવર્ણની શોભા ધારણ કરે છે.

આ સરોવરે ગંભીરતા, ગરવાપણું, મધુરતા ઇત્યાદિ શુભે મદ્રાસાગરને જિતી લીધો એટલે દુઃખી યર્ધને તે સ્થામ યર્ધ ગયો છે, અને વડવાનલરૂપે હૃદયમાં પરિતાપ વહે છે.

સમીપે મિરાળતા સદસ શવના ભાસમાં રહેલા ચન્દ્રના તેજથી દ્રવતા ચન્દ્રકાન્ત-મણિના મણેલા ઘાટ ઉપરથી વહતા પાણીથી આ સરોવર સદાય પૂર્ણ રહે છે, એટલે પ્રલય-કાળના બાર સૂર્ય વિશાળ અમુદને શોભતી નાળે પણ આને ક્યાંથી શોષે ?

તેજઃપાલ—દેવ, એમ જ છે.

આ સરોવરને વિષાળે શિવાલયના કલશના પ્રતિબિંબરૂપે અનેક વડવાનલ સ્ફુરે છે, અને અનેક કુંભો તેને નિત્ય પીધા કરે છે, તોપણ તેનું પાણી ઘટયું નહિ, અને સમુદ્રનું પાણી તો એક વડવાનલ અને એક કુંભપુત્ર (અમરત્ય) વાતવાતમાં પી ગયા, એટલે દારિદ્ર્યમુદ લાગે છે. સરોવર પાસે ક્ષીરસમુદ્રનું શું ગળું ?

(૬)

ઉદયપ્રલસરિ-મુકૂતકીર્તિકલોલિની.

[ઉદયપ્રલ વસ્તુપાલના યુગ્મ દત્તા, તેમણે આ કાવ્ય વસ્તુપાલની પ્રશસ્ત્યર્થે લખ્યું છે. સમય તેરમા સતકનું છેલ્લું ચરણ.]

મૂપા મૂવોડળહિલપાટકનામધેયા ।

યેન વ્યધાયિ કિલ ગૂર્જરરાજધાની ।

યત્રોદયન્નવનવાદ્ભૂતભોગભાગ્ય- ।

શ્રીળાં નૃળાં વહુવળં ત્રિદર્શીકસોડપિ ॥ ૧૧ ॥

વનરાજે અણુહિલ્લવાડ નામે પૃથ્વીના બૃષણરૂપ ગૃહસ્થરાજાવાની સ્થાપી, ત્યાંના નિત્ય નવા ભોગ ભોગવતા લાગ્યશાળી-લોકો દેવોને તણખલાને તોલે ગણતા હતા.

एकाऽपि प्रमदा मदालसवपुर्वत्र प्रपापालिका ।

विभ्राणा करकैरवेण करकं पूर्णं जलैरुज्ज्वलैः ।

रत्नस्तम्भभवन्निजप्रतिकृतिप्रान्ते कृतप्राञ्जलीन् ।

यूनो वीक्ष्य मृदुस्मितेन तनुते लज्जाविलक्ष्मिस्थीन् ॥ ૧૨ ॥

अस्मिन्नुन्नतवेदममौलिषु भवान् भावी सखेदः सखे ।

चक्रप्रस्खलनाकुलीकृतस्थस्तस्मादितो गम्यताम् ।

भिन्नान्तस्तमसः सुवर्णकलशार्थेत्यालिचूलाजुषः ।

संज्ञां चक्रुरधीरकेतनकरैर्यत्रેતિ મિત્રં પ્રતિ ॥ ૧૩ ॥

‘આહીના ધરના ઉંચાં શિખરોમાં તમારા રથનાં પૈડાં બટકાપે ને આપદા પડશે એટલે આહીથી જાઓ,’ એમ દેવાલયોને શિખરે રહેલા કનકકલશો પતાકાફાંપી હાથે કરીને જે નગરીમાં સૂર્યને સાંત કરતા હતા.

(૧૦)

બાલચન્દ્રશૂરિ-વસન્તવિલાસ

[વસ્તુપાલના ચરિત્રને લગતું મહાકાવ્ય એના પુત્ર જૈત્રસિંહ (=જયન્તસિંહ=જેતસી)ના મનોવિનોદાર્થે રચવામાં આવ્યું હતું. સમય તેરમા શતકના અન્ત, ને જૈદમાના આરંભ લગભગ. વસન્ત=વસન્તપાલ=વસ્તુપાલ. વસ્તુપાલના મિત્રોને ને કદાચિત્ એને પોતાને વસ્તુપાળ નામ કાવ્યમય નહિ લાગ્યું હોય; એટલે એને ફરવીને વસન્તપાલ બનાવ્યું.] બીજા સર્ગમાંથી નીચલા શ્લોકો બીતાયા છે.]

अणहिल्लपाटकमिति प्रयितं पुरमस्ति निर्जितमहेन्द्रपुरम् ।

कलहायते न सह शारदया कमलाऽत्र वासरसलोभवती ॥ ૧ ॥

અમરાવતીને હરાવનારું અણુહિલ્લવાડ નગર છે, ત્યાં લક્ષ્મીને વસતું એટલું પ્રિય છે, કે એટલા સારું સરસ્વતી સાથે બાધની આળસી ગઈ છે.

इह शातकुम्भमयकुम्भरुचा तिमिरं निरासि किमु तापयसे ।

इति यत्र चैत्यनिवहः परतःकुरुते रविं तरलकेतुकैरः ॥ ૬ ॥

‘આહીં સુવર્ણકલશના તેજથી તિમિર નાશ પામ્યું છે, પછી તું કાલોશ્વલો શું કામ સંતાપે છે ?’ એમ કહેતાં ત્યાંનાં મન્દિરો સૂર્યને કડકડતી ધ્વજાફાંપી હાથે કરીને આવી ખસેડે છે.

ઠરતાણ્ડવાભિનયમાતનુતેગરુધૂપધૂમગજર્મધરમ્ ।

યદુદારદેવકુલમૌલિચલદ્ધ્વજપાણિભિઃ સહ ભયૈઃ શતશઃ ॥ ૭ ॥

જે નગર અગરુધૂપના ધૂમાડાપે ગજવર્મ ધરીને, ઉત્તર દેવાલયોને શિખરે હાલવી અનેક ધનઓડી હાથનાં લટકાં કરીને શિવના તાંડવનો અભિનય કરે છે.

કૃતિભિઃ કૃતાઃ સુકૃતશેવધયઃ પ્રકટા ઇવાત્ર નગરે કલશાઃ ।

સુરસદ્મમૂર્ધસુ વિભાન્તિતમાં પવનોઙ્ગસદ્ધ્વજમુજઙ્ગમુજઃ ॥ ૮ ॥

મન્દિરના કલશ તે જાણે પુણ્યશાળીના પુણ્યના બાંડાર છે, અને પવનમાં ફડફડતી ધન જાણે એના ઉપર એડેલા નાગ છે.

સમયજ્ઞ एव मलिनोऽपि तमःप्रसरः सदा यदनुचारिपदम् ।

इह कामिनीवदनशीतरुचासुररीकरोति कवरीमिपतः ॥ ૧૧ ॥

અંધકાર મલિન છતાં સમયનો જાણુ છે, કારણુ તે આ નગરીની ઓઝોના સુખચન્દ્ર ફેરાકલાપડે કરે છે.

अभितुङ्गवेश्मशिखरप्रकरस्खलनानिपातभयतः परितः ।

निशि यत्र यान्ति विलसत्तडितो धृतदीपिका इव घना नभसि ॥ ૧૭ ॥

રાતવેળાએ રકબે ને પોતે આ નગરનાં ઉંચાં ઘરનાં શિખરો સાથે અથડાઈ પડે એવા ભયથી વાદળાં વીજળીડી દીવી લઈને આકાશમાં ફરે છે.

वासोऽधरं वारिधरं वसानः प्रकाशमाकाशमथोत्तरीयम् ।

सुधासिताङ्गः सुमहाननल्पः शालोऽस्ति जिष्णुमणयी यदीयः ॥ ૪૨ ॥

જેના મોટા ગદ બાદળાંરૂપ ધોતિયું પહેરે છે અને આકાશડી દુપટ્ટો ઓટે છે.

अङ्गीकरोति प्रतिविम्बिताङ्गः शालो यदीयः परिखापयोऽन्तः ।

वैकुण्ठशय्यार्यमुपागतस्य वार्द्धिभ्रमेणाहिपतेरभिरुચाम् ॥ ૪૪ ॥

જેના ગદર્તુ ખાઈ માં પ્રતિબિંબ પડતાં, ખાઈ ને સમુદ્ર જાણીને શેપનાગ વિષ્ણુભગવાનની શય્યાને અર્થે ત્યાં જાણે ન આવ્યો હોય, એવો તે શોભે છે.

विनिर्जिताशेषपुराश्रियोऽस्य पुरः पुरोभागगतस्तट्टागः !

माहात्म्यमम्भोजमुत्तरसङ्ख्यैः स्तौतीव भृङ्गीरुतगीविलासैः ॥ ૪૯ ॥

આ નગરે ખીજા નગર માત્રને જિતી લીધાં, એટલે જાણે તેની સમીપે રહેલું સરોવર કમળડી અસંખ્ય મુખે તથા ભમરાના શુભરવરૂપ વાગ્યો કરીને તેનું માહાત્મ્ય સ્તવે છે.

(૧૧)

[આગ્રિસુન્દરગણિ નામે એક નૃપેન ગ્રાધુએ કુમારપાસચરિત મહાકાવ્ય આગર્યા આગરે ૫૦૦ વર્ષ ઉપર રચ્યું છે તેના પ્રથમસર્જના પ્રથમ વર્ગમાંથી નીચલા શ્લોક કિતાયાં છે.]

શ્રિયાં નિવેશો વરિવર્તિત્તિ દેશઃ શ્રીગૃર્જરાણ્યો રુચિરપ્રદેશઃ ।

કૃતપ્રવેશઃ સુકૃતૈર્નિવાન્તં ન પાપલેશોઽપિ યમત્ર મેજે ॥ ૧૨ ॥

ગૃર્જર નામનો લક્ષ્મીના નિવાસસ્થાન સમાન અને સુંદર પ્રદેશવાળો દેશ હતો, જ્યાં સુકૃત્યે અત્યન્ત પ્રવેશ કર્યો હતો અને જ્યાં પાપનો લેશમાત્ર પણ નહોતો.

નદીપુ ગङ્ગા ત્રિદશેષુ વજ્રી નગેષુ મેઘઃ ક્ષિતિપેષુ ચંક્રી ।

મતઙ્ગજેષ્વિન્દ્રગજઃ પ્રધાનો દેશઃ સ દેશેષુ તથાઽસ્થિલેષુ ॥ ૧૩ ॥

નદીઓમાં ગંગા, દેવોમાં ઇન્દ્ર, પર્વતોમાં ગેઠ, રાજ્યોમાં ચક્રવર્તી, અને હાથીઓમાં જેમ ઐરાવત પ્રધાન છે, તેમ તે દેશ દેશમાત્રમાં અગ્રેસર છે.

દાનેન માનેન નયેન ધાત્ર્યાં યઃ સર્વદેશાભરણં વભૂવ ।

આસીત્સદાચારભરસ્ય સીમાઽમ્બુધિર્જલાનામિવ સર્વદા યઃ ॥ ૧૪ ॥

દાને, માને તથા નીતિએ દરીને જે દેશ જગતના સર્વ દેશમાં જીવજંતુઓ હતો, અને જેમ સમુદ્ર પાણીની સીમા સમાન છે તેમ જે દેશ સર્વદા સદાચારની સીમારૂપ હતો.

યસ્મિન્સ્વકાલે તરવઃ ફલન્તિ ગલન્તિ ગર્ભા નહિ કામિનીનામઃ ।

મિલન્તિ વિચ્છાન્તિ ઘનાનિ પુંસાં જ્વલન્તિ નો જાતુ શૃષા જનાનામ ॥ ૧૫ ॥

જે દેશમાં ઝાડ યોગ્ય સમયે ફળે છે, સ્ત્રીઓના ગલ ગળતા નહિ, માથુસોને પુષ્કળ ધન મળે છે, અને લોકોનાં ઘર દહાપિ બળતાં નહિ.

ગ્રામા મહાદ્રક્ષસમાનરૂપાઃ સ્વર્ધામરમ્યાણિ પુરાણિ યત્ર ।

લોકાઃ ક્ષિતીશ્રમતિમા વિભાન્તિ મહીમુજો યત્ર સુરેન્દ્રતુલ્યાઃ ॥ ૧૬ ॥

જે દેશમાં ગામડાં નગર જેવાં છે, અને નગર સ્વર્ગ જેવાં રમ્ય છે, લોકો રાજ જેવા છે અને રાજ સુરેન્દ્ર તુલ્ય છે.

અસ્તિ શ્રીવિનરાજરાજરચિતપ્રૌઢપ્રતિષ્ઠં સ્ફુટમ ।

તત્ર શ્રીઅળહિલ્પાટકમિતિ પ્રાપ્તપ્રતિષ્ઠં પુરમ ।

આતઙ્કોઞ્જિતમાનસાઃ પ્રતિદિનં પૂર્ણાભિલાપાઃ સ્ફુરદ્ ।

માસો યત્ર વસન્તિ ચિત્રજનકા દેવોપમા માનવાઃ ॥ ૧૭ ॥

ગૃર્જરદેશમાં રાજ્ય વનરાજ સ્થાપેલું અણુદિલ્લાઃ નામે પ્રતિષ્ઠા પામેલું નગર છે, જ્યાં નિશ્ચિન્ત ચિત્તવાળા, તેજસ્વી, દેવ જેવા, જીમ્મને આશ્ચર્ય ઊપજાવતા, અને નિત્ય જેની અભિલાષા પૂર્ણ થાય છે એવા મનુષ્યો રહે છે.

અબ્રંહિહા યત્ર વિલોક્ય સૌધશ્રેણીધ્વજશ્રેણિવિરાજમાનાઃ ।

મૃયોં નિજસ્યન્દનમદ્રક્ષાકુલો ભવેદ્રપ્રપથેઽપિ ગચ્છન્ ॥ ૧૮ ॥

ધ્વજપકિતએ દરીને શોભતી અને ગગનને સ્પર્શ કરતી જે નગરની દારબન્ધ હવેલીઓને વ્તધ ને આકાશમાર્ગે વિચરતા સ્વર્ગને પશુ એવી શંકા થાય, જે મારો રથ આની સાથે ભટકાઈને લાંગી તો નહિ જાય ?

યદીયનારીનયનાનનાભ્યાં સરોજચન્દ્રો વિજિતો વિશદ્ધે ।

અશિશ્રિયદ્દુસ્તરવારિદુર્ગમેર્ક મિયા વ્યોમપથં તધાન્યઃ ॥ ૧૯ ॥

જે નગરની સ્ત્રીઓનાં નયન તથા મુખથી દારી જાળને કમળે તથા ચન્દ્રે એક તરબું કાઠુ એવા પાણીરૂપી ગદમાં અને ખીજાએ આકાશમાં, ભયભીત યદને આશરો લીધો એમ મને લાગે છે.

યસ્મિન્નાવાક્ષસ્થિતચારુનારીવક્ત્રૈર્વિભોદ્ધાસિતદિગ્વિભાગૈઃ ।

નિશીન્દુવિમ્વત્તિમૈરજસ્રં સહસ્રચન્દ્રં ગગનં વિભર્તિ ॥ ૨૦ ॥

જે નગરમાં ગોખે બેઠેલી ચુન્દર સ્ત્રીઓના ચન્દ્રચુખે દરીને દશે દિશા રાત્રિએ તેજોમય યદ જાય છે, અને તેથી આકાશમાં જાણે નિરન્તર સહસ્ર ચન્દ્ર કેમ ન બગ્યા હોય એવું લાગે છે.

જિનેન્દ્રચૈત્યાનિ પરાણિ યત્ર સ્વર્લોકનિઃશ્રેણિસમાનિ ભાન્તિ ।

વાતાહ્વાતાસ્ત્ર ત્વ વૈજયન્ત્યઃ સંતર્જયન્ત્યઃ સ્વરિવોલ્લસન્તિ ॥ ૨૧ ॥

જે નગરમાં સ્વર્ગની તીશરણી જેવાં વૈનમન્દિરા શોભે છે, તથા પવનમાં ફડફડતી મન્દિરની ધ્વજાઓ જાણે સ્વર્ગનો કેમ તિરસ્કાર ન કરતી હોય એવી ઉજાસ પામે છે.

ન રાજહંસાદપરઃ સુરાગો દોષાકરશ્ચન્દ્રમસઃ પરો ન ।

વિહાય મૃદ્ધં મધુપો ન કથિદ્યસ્મિન્ન સર્પાદપરો દ્વિજિહ્વઃ ॥ ૨૨ ॥

જે નગરમાં રાજહંસ વિના ખીજો કોઈ રાગવાન (રજે રાતો, આસક્તિવાળો) નથી, ચન્દ્ર વિના ખીજો કોઈ દોષાકર (રાત કરનાર, દોષની આશય જેવો) નથી, ભમરા વિના ખીજો કોઈ મધુપ (મધ પીનાર, મધપાન કરનાર) નથી, અને સર્પ વિના ખીજો દ્વિજિહ્વ (જે છલવાળો, બેવચની) નથી.

પ્રત્વીપપાત્રાણિ વિહાય યત્ર સ્નેહક્ષયોઽન્યત્ર નિરીક્ષ્યતે નો ।

ન કણ્ઠકાલી ઘૃતિમન્તરેણ ચિલોક્ષ્યતે તત્ર પુરે પરત્ર ॥ ૨૩ ॥

જે નગરમાં દીવાના આગા વિના ખીજો ક્યાંય સ્નેહ (તેજ, પ્રેમ) નો સ્વયં જોવામાં આવતો નથી, અને વાડય વિના ખીજો કંટકાલી (કાંટા, શત્રુ) દેખાતો નથી.

દાનેન માનેન કલાઘ્રજેન રૂપેણ સૌર્યેન ચલેન નિત્યમ ।

યસ્મિન્વસન્તસ્તિદશાન હસન્તિ ધર્મોજ્ઞયમાનાન્નિરતાઃ સ્વપ્નૈર્મ ॥ ૨૪ ॥

દાન, માન, કળા, રૂપ, શુભ અને જાળને વિષયે જે નગરના સ્વધર્મપરાયણ નિવાસીઓ ધર્મરહિત દેવોને નિત્ય દસે છે.

પ્રો. કીશ્રીયન લાસેનનો પ્રાચીન હિંદના વાણિજ્યનો ઇતિહાસ

જર્મન ઉપરથી પ્રો. ડૃ. પી. જયસ્વાલ તથા પ્રો. બેનરજીના અંગ્રેજી ઉપરથી
ગૂજરાતીમાં અનુવાદક

[અ. રથામલાલ હ. ભગવતી]

(પુરાતત્વ પુ. ૪. પૃષ્ઠ ૧૪૮ થી આગળ)

ભાગ. ૨. વેપારી પ્રજાઓ

વેપારનું ભાવી

ઈ. સ. પૂર્વેની છેલ્લી સદીના અંત સમયે તથા ઇ. સ. ની પહેલી ત્રણ સદીઓમાં રાતા સમુદ્ર દ્વારા હિન્દ સાથેના દરીયાઈ વેપાર બીજી ટાઇ જાતના વેપાર કરતાં ખૂબ વધી ગયો હતો અને તે વિષય ઉપર જ આપણી પાસે સંતોષકારક માહિતી છે. આ વેપારની અંદર, ગ્રીક તથા રોમન વેપાર જોડેલો હિન્દના વેપારનો પશુ હતો. ગ્રીક અને રોમન વેપારની ખાબતમાં પ્રથમ હું એટલું કહું છું કે હીપેલોસે દરેલી પવનપ્રવાહ ની શોધ અથવા પુનર્શોધ પછી દર વર્ષે વેપારી વહાણોના કાફલાઓ રાતા સમુદ્રમાંથી હિન્દના ખંદરો તરફ મુસાફરી કરતા. બીજું એ કે હિન્દમાં વસતા ગ્રીક અને રોમન વેપારીઓએ મજબૂતના એક નગરને થીઓફીલા (Theophilis) નામ આપ્યું હતું અને મલબાર કિનારા ઉપરના તેમના એક કારખાનાને બીઝાન્ટીઅન (Byzantine) નામ આપ્યું હતું, અને તેવી જ રીતે લંકાના કિનારા ઉપરના પ્રદેશને ગ્રીક ભાષામાં^૧ નામો આપ્યા હતાં. આ હકીકત ઉપરથી એમ સાબીત થાય છે કે ગ્રીક તથા રોમન વેપારીઓ હિન્દના ઉપર ખાબતેલા ભાગોમાં લાંબા વખત સુધી તથા વારંવાર રહેતા. આને લગતી ત્રીજી હકીકત આવા માણસોના અહેવાલો છે કે જ્યાંથી પ્લીની તથા ટોલેમીએ હિન્દને લગતી ભાગોલિક, ઐતિહાસિક તથા ભૂગોળિક માહિતી મેળવી હતી. અહિંયાં એટલું ઉમેરવું જોઈએ કે મ્યુસીરીસ અથવા મેંગલોરમાં ધણા ગ્રીક વેપારીઓ રહેતા હતા.^૨

હવે દરીયાઈ વેપારમાં હિંદ બહોળા પ્રમાણમાં ભાગ લેતું હતું તે વિષયમાં પ્રથમ તો નીચેની હકીકતો ઉપરથી સાબીતી મળે છે. ઝાયોસ્કોરીડા અથવા આધુનિક ડીયો સોકોટ્રાના ટાપુમાં વેપાર અર્થે હિન્દીઓ તથા આરબો અને ધણા જ ચીના ગ્રીક લોકો રહેતા હતા. આ ટાપુની વસ્તી આવા પરદેશીઓની જ હતી.^૩

૧. પુ. ૬ કું ભુઓ.

૨. Periopl. Mar. Erythr. પા. ૨૦.

૩. " પા. ૧૮.

ઘથીઓપીયાના કિનારા પર આવેલ એઝેનીયા (Azania) માં મેંઝોર તરફના હિન્દી વેપારીઓ આવતા.^૧ આપણે આગળ જોઈ ગયા કે પોન્ટસના પ્રદેશમાં હિન્દીઓ રહેતા હતા અને તેઓ ખરાને બદલે ખોટાં નીલમ વેચતા હતા.^૨ પરંતુ ગ્રીકી અગત્યની હકીકત તો નીચેની છે:—વિશ્વાસપાત્ર કોર્નેલીઅસ નેપોસે (Cornelius Nepos) વર્ણવ્યું છે કે જી. મોટેલુસ સેલર (G. Metellus Cel.) જે ૬૮ સન પૂર્વે ૬૦ ની સાલમાં ગેલીઆનો પ્રો-કોન્સલ હતો તેને ભેટ તરીકે કેટલાક હિન્દીઓ સુએવી (Suavi) ના રાજા તરફથી અથવા ખીન્ન અહેવાલ પ્રમાણે બોઈ (Boi) ના રાજા તરફથી મોકલવામાં આવ્યા હતા. અને આ હિન્દીઓ વેપાર અથે હિન્દી સમુદ્રમાં યુસાફરી કરતા હતા ને તોફાન ને લીધે જ ત્યાં ધસડાઈ આવ્યા હતા. પરંતુ આ લોકોએ હિન્દી સમુદ્રમાંથી પોતાના દેશમાંથી યુસાફરી શરૂ કરી આખા આફ્રીકાની પ્રદક્ષિણા કરી હોય તેમ જ યુરોપના આખા પશ્ચિમ કિનારાની યુસાફરી કરી હોય એ અશક્ય લાગે છે. અને જો એમ કહ્યું હોય તો તેઓ ઇંગ્લીશ અથવા ફ્રેન્ચ કિનારાએ આવ્યા હોત. માટે આપણે એમ કહી શકીએ કે આ લોકો ક્રીસ્ટીઅન સમુદ્રમાં યુસાફરી કરતા હશે,^૩ અને તોફાનને લીધે તેના ઉત્તર કિનારા ઉપર ધસડાઈ આવ્યા હશે. ત્યાંથી તેઓ ધણું કરીને બોઈના દેશમાં ગયા હશે. જ્યાંના રાજાએ તેમને સુએવીના રાજાને ત્યાં મોકલાવ્યા હશે. અને તેણે ત્યાંથી ગેલીઆના રોમન પ્રેકોન્સલ ઉપર મોકલી આપ્યા હશે. આ સમ્રાજ્યું હકીકત ઉપરથી આપણે અનુમાન કરી શકીએ કે રોમન રાજ્ય સાથેના વેપારમાં હિન્દના વેપારીઓ જોડાતા અને આ વેપાર હિન્દમાંથી બેક્ટ્રીયા, કાસ્પીઅન સમુદ્ર અને કેસપિયન દારા કાળા સમુદ્રમાં ફેલાયેલા હતા.

ખીન્નું રોમન સમ્રાટને હિન્દના રાજાઓ તરફથી રાજદૂતો મોકલવામાં આવતા અને આ હકીકત રોમન રાજ્ય સાથેના લાભદાયક વેપારમાં હિન્દીઓનો મોટા પ્રમાણમાં ભાગ હતો તેની વિશ્લેષણ છે. સૌથી પ્રથમ દત્તમંડળ પોરસ નામના રાજાએ સમ્રાટ ઓગસ્ટસ ઉપર મોકલ્યું હતું. તેને લગતી જુદી જુદી ગાજતો વિષે ડમારકસના નીકોલેઆસ (Nikolaos) જેણે ડફ્યુસ (Daphnes) ની પાસે આવેલ એન્ડીઓનીઆ (Antiochia) નામના સીરીઅન શહેરમાં ગાજોના તથા રાજદૂતો જોયા હતા-તેની પાસેથી આપણને નીચેની હકીકત મળે છે. આ રાજદૂતો રોમન સમ્રાટને ગ્રીક ભાષામાં લખેલા હિન્દી રાજાનો પત્ર લખ્યા હતા જેની અંદર હિન્દી રાજાએ લખ્યું હતું કે જો કે તેને ૬૦૦ ખંડીઆ રાજાઓ હતા છતાં તે સમ્રાટ ઓગસ્ટસની મિત્રતા ધામ્યો હતા અને તે હિન્દના દરેક બંદરે રોમન લેક્ટિને આવવા દેવા તથા તેમને દરેક રીતે મદદ કરવા રાજી હતા. રાજદૂતો સાથે આઠ નમ્ર સેવિકાઓ હતી જેઓએ મેખળાઓ પહેરેલી હતી, જેઓના સરીર ઉપર લેપ કરેલા હતા, અને જેઓએ રોમન સમ્રાટ માટેની ભેટો ઉચ્છેદી હતી. આ

૧. Porph. Mar. Erythr. પા. ૧૮.

૨. જુઓ આગળ પા. ૧૭.

૩. cf. ભા. ૨. પા. ૬૦૩.

૪. રહેઓ ભા. ૧૫. ૧. ૭૩. પા. ૭૬. અને તેમાંથી નીકોલેઆસના અહેવાલોમાં.

ગોટા નીચે પ્રમાણે હતી:—પ્રથમ તો એક દેવની મૂર્તિ—જેના હાથ હોદરાએ જાગી નાખેલા હતા—જેથી ત્રીક લેખકો તેને દર્શના સ્તંભની ઉપમા આપતા હતા—જે આપણે નજીકથી જોઈએ કે ઉચ્ચાસનના ચોખ્ખા સ્તંભ જેવો લાગે છે. આ મૂર્તિ કાષ્ઠ દિન્દી દેવની હોવી નોંધએ જે વિશે આપણી પાસે ચોક્કસ માહિતી નથી. ખીજાં ગોટામાં ગોટા સર્પો—એક સર્પ દસ એક (oil) જેટલો લાંબો તથા નદીનો એક ત્રણ એક જેટલો ગોટા કાચબો અને એક ગોટા તીવર. દિન્દી રાજદૂતોમાંના ઘણાખરા તે લાંબી મુસાફરીને લીધે મરણ પામ્યા હતા.

જો કે દિન્દી રાજની આવી જુજાં જોટાને લીધે અને તે ૬૦૦ રાજાઓ ઉપર રાજ્ય કરતો હતો તેવા તેના એકરાગને લીધે આપણને ઉપરનો અહેવાલ જોટો લાગે તેવો છે, પરંતુ ખીજા કારણોને લીધે તે અહેવાલ ખરો માનવાને લક્ષ્યાઈએ છીએ. અત્યંત દિન્દી રાજ ત્રીક ભાષાનો ઉપયોગ કરતો હશે કે નહિ તે વિશે આપણને કંઈક માપ અને તેથી તેના રાજદૂતોએ મુસાફરી દરમિયાન ક્રીમતી જોટા વેચી નાંખી હશે અને કાષ્ઠ ત્રીક પાસે ખીજા કાગળ લખાઓ હશે એવો વહેમ આવે છે. ઉપરના અહેવાલની સામાન્ય સત્યતા માટે હું પ્રથમ જથ્થાવીક કે પશ્ચિમ દિન્દમાં ત્યાં આગળ પોરસ પોરસનું રાજ્ય હોવું નોંધએ, ત્યાં મેસીડોનીઅન લેખકોના પૂરાવા પ્રમાણે સર્પપૂળ ચાલુ હતી. તેથી દિન્દી રાજ્યે રામન સમ્રાટને પોતાના દેશમાં પૂજાનું પ્રાણી મોકલ્યું હોય તે તદ્દન સ્વાભાવિક છે. ખીજું કેકાઈપ્સીસ (Karlphissos) ખીજે,^૨ જે ઇ. સનની શરૂઆતમાં યજ્ઞ ગયો તેના મરણ પછી પ્રાચીન પોરસના કાષ્ઠ વંશજે પશ્ચિમ પંજાબમાં સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યું હશે એમ માનવામાં વાંધો નથી. તેને ૬૦૦ ખંડીઆઓ હતા તે અતિ-શયોક્તિ લાગે છે. ઉપરની કલ્પના પ્રમાણે તે રાજ, સમ્રાટ ઓગસ્ટસનો સમકાલીન હતો અને તેણે ઇ. સ. ૧૪ સુધી રાજ્ય કર્યું હતું અને રાજદૂતો મોકલવામાં વેપારી સ્વાર્થ હશે કારણકે તેણે રામન લેકોને તેના દેશમાં છૂટી આપવા દેવા તથા તેમને તેમના સાહેબોમાં મદદ કરવા ખુશી દર્શાવી હતી.

અને એટલું આપણે જાણવું નોંધએ કે પોરસના રાજદૂતોની સાથે એક પવિત્ર શુદ્ધમાર્ગી પણ હતો; જેનું નામ ઝર્મિનોએગાસ, (Zarmianoohogas) ઘણું કરીને શ્રમણાચાર્ય અથવા શ્રમણોના આચાર્ય એ ઉપરથી આવ્યું હશે!^૩ તેની આત્માર સૂધીની છંદગી સંકેતો વિના પક્ષાર થયેલી હોવાને લીધે તેને હવેની છંદગીમાં દુઃખ ન આવી પડે તે માટે તેણે દેહનો ત્યાગ કરવાનો સંકલ્પ કર્યો અને એથેન્સની અંદર નખ તથા લેખિત તે ચિત્રા ઉપર ચઢ્યો ને તેની કળર ઉપર ઉપર નીચેનો લેખ લખાવડાઓ:

૧. c. f. II. પા. ૨૩૫ અને ૪૬૭.

૨. c. f. II. પા. ૮૨૧.

૩. વીલ્સનું Theatre of the Hindus ભા. ૧ પૃ. ૧૫ અને શ્રમણના અર્થ માટે જુઓ પૃ. ૪૪૬.

“અહીંઆ, ભાર્યગાથી આવેલ શ્રમણાચાર્ય નામનો હિન્દી આરામ લે છે જેણે હિન્દીઓના રીવાજ પ્રમાણે આત્મહત્યા કરી હતી.”

રોમન રાજમંડળ તરફ જીલ્લું દૂતમંડળ નીચેના જનાવને લીધે મોક્ષવામાં આવ્યું હતું:—એનીઅસ પ્લોઝિમસ (Aunius Ploamus) તે એક યુક્ત યએસો યુદ્ધામ જેણે સરકાર પાસેથી રાતા સમુદના ટેલ (વેરા)નો કંટાકટ લીધો હતો તે અરેખીઆના કિનારા ઉપર મુસાફરી કરતાં, ઉત્તર તરફના પવનને લીધે કાર્મેનીઆ તરફ ધસડાઇ ગયો હતો, ને ૧૫ દિવસ પછી લંકાના વાયવ્ય કિનારા ઉપર આવેલ હિપ્પુરોસ (Hippuros) બંદરે આવ્યો હતો. ત્યાં તે બંદરેના રાજ તરફથી તેને ધણો ઉમદા આવકાર મળ્યો હતો ને તે ત્યાં છ માસ રહ્યો હતો.^૧ તેને પૂછવામાં આવતાં તેણે લંકાના રાજને રોમનો તથા રોમન સમ્રાટો વિષેની હકીકત આપેલી હતી. તેની (યુદ્ધામની) આગળ દરેલા વર્ષનું પ્રમાણે સિંહાલીઝ રાજ રોમન સમ્રાટની ન્યાયશુદ્ધિનાં વખાણ કરવા લાગ્યો કારણ કે રોમન લોકો જે દીનાર લાવતા હતા તે જથ્થા સરખા વળનના હતા, ને કે તેની છાપો ઉપરથી તે લુદા લુદા સમ્રાટોના હોય એમ લાગતું હતું. આ પ્રશંસાનું કારણ એ હોયું જેણે કે તે દાણમાં સીકા છાપવાની કળાએ રોમન રાજ્ય કરતાં ઝોંછી પ્રગતિ કરેલી હતી. ગમે તેમ હોય છતાં આ જનાવને લીધે રોમન સમ્રાટને માટે લંકાને મિત્ર લાવ ઉપજ્યો અને તેણે ચાર રાજહતો મોકલ્યા. જેમાંના મુખ્ય રાજહતનું નામ રાચીઅસ (Ranchias) હતું. આ નામ રાજ અથવા રાજન ઉપરથી આવેલું હોયું જેણે. તેમજ આ નામ રાજવંશીઓને પણ અપાતું હોય છે. રાચીઅસ ધણું કરીને રાજના કુળનો માણસ હોયો જેણે અને તેથી આપણે તેનું ખરું નામ શું હતું તે જાણી શકતા નથી. આ રાજહત પાસે પ્લીનીએ લંકાને લગતી ધણી વિગતવાર માહિતી મેળવેલી હતી જેની ચર્ચા હવે પછીના ભાગમાં જ કરવી જેણે. અહીંયાં દક્ષત એટલું જ્ઞાણનું અગત્યનું છે કે તે સમયે ક્લોડીઅસ (Claudian) કે જેણે ઇ. સ. ૪૧ થી ૫૪ સુધી રાજ્ય કર્યું હતું તે રોમનો સમ્રાટ હતો. લંકાના રાજની બાબતમાં તે રાજ ચંદ્ર-મુખશિવ જેણે ઇ. સ. ૪૪ થી ૫૨ રાજ્ય હતું તે હતો કે યશો-શાસ-કનીરય જેણે તેના પછીથી ઇ. સ. ૬૦ સુધી રાજ્ય કર્યું હતું તે હતો—ને અનિશ્ચિત રાખવું પડશે. ને કે ધણું કરીને તો તે પહેલો રાજ હતો કારણકે જીએ રાજ તો ક્લોડીઅસના મરણ પછી હુંક સમયમાં ગાદી ઉપર આવ્યો હતો.

લંકાના રાજનું આ રાજહતો મોકલવાનું કારણ તેની પ્રગતો રોમન રાજ્ય સાથેનો વેપાર વધારવાનું હતું એમ ને હું કહું તો તેમાં જીલ્લ કોઇ પણ કારણના અભાવને લીધે મને પુષ્ટિ મળે છે.

૧. પ્લીની, ભા. ૬ પૃ. ૨૪-૪. આગળના ભાગમાં હું જતાવીશ કે સિંહાલી ભાષામાં આ બંદરનું નામ કુદ્રેમલ (Kudre mallo) એટલે હાથીપર્વત હતું અને તેની જગ્યા પણ હું મોકકસાઇથી જતાવીશ.

ત્રીજી વખતે જે દત્તમંડળ મોઢલવામાં આવ્યું હતું તેનો હેતુ ચોક્કસ નથી. કારણકે તેને લગતી ફક્ત ટુંક ખીનાઓ જ ઉતરી આવી છે. આ વખતના હિન્દી રાજદત્તો જેમાંના એકનું નામ ડેમેડેમીસ (Damadamis) હતું અને ખીન્નનું સેન્ડેનસ (Saodanes) હતું, તેમની પાસેથી પ્રખ્યાત ગ્રેયવાદી (gnostic) બાર્ડેસેનસે (Bardesanes) તેનું બાહાણ તથા સેમેનીઅનો વિષેનું જ્ઞાન મેળવ્યું હતું. આ રાજદત્તો કેટલાક માને તેમ સમ્રાટ એન્ટોનીનસ હીલીઓગેબલસ (Antoninus Hiliogabalus) જેણે ઇ. સ. ૨૧૮ થી ૨૨૦ સુધી રાજ્ય કર્યું હતું તેના તરફ મોઢલવામાં નહોતા આવ્યા પરંતુ સમ્રાટ એન્ટોનીનસ પાવસ (Antonious Pius) જેણે ઇ. સ. ૧૫૮ થી ૧૮૧ સુધી રાજ્ય કર્યું હતું તેને મોઢલવામાં આવ્યા હતા. હવે પછી આગળ ઉપર બાર્ડેસેનસના લખાણોમાંથી જાળવી રાખેલી હિન્દને લગતી માહિતીનો ઉપયોગ કરવાનો હોવાથી આ ગ્રેયવાદીની જીંદગીમાંથી ખાસ અગત્યનું હોય તે જ કહેવું અત્રે જરૂરી છે. બાર્ડેસેનસ અથવા સીરીઅન બાવા પ્રમાણે બાર-ડેસાન (Bar-Desan) એટલે દેશાનનો દીકરો, ઇસામાં ઇ. સ. ૧૫૪ પહેલાં જન્મ્યો હતો. જ્યારે સમ્રાટ એન્ટોનીનસ વીરસ સીરીઆમાં હતો ત્યારે તેણે તેની પ્રારબ્ધ ઉપરની ચોપડી સમ્રાટને અર્પણ કરી હતી. જે હિન્દી રાજદત્તોની સાથે તેને બેબીલોનમાં મુલાકાત યદ્ય હતી તેઓ સમ્રાટ એન્ટોનીનસ પાવસ તરફ મોઢલવામાં આવ્યા હતા. સેન્ડેનસના રાજદત્તના નામ ઉપરથી એમ અનુમાન કરી શકાય કે જે હિન્દી રાજ તરફથી આ દત્તો મોઢલવામાં આવ્યા હતા તે મલખાર દ્વારા ઉપરના સેડેનોઇ અથવા ઓછી ચોક્કસાઇથી કહીએ તો સેન્ડેનોઇઝ લોદાના આર્યક (Aryake) મુલક ઉપર રાજ્ય કરતો હોવો જોઈએ. બાર્ડેસેનસ એક ગ્રેયવાદી પંથનો સંસ્થાપક હોતો અને સીરીઅન બાવાના કવિ તરીકે ખ્યાતિ મેળવી હતી. તેના ઘણા લખાણોમાંથી ફક્ત ઇન્ડીકા નામના લખાણનો જ ઉદ્દેશ્ય અત્રે કરવો જોઈએ.

૧. Porphyry. De Abstin. ab esu, etc. (J. De Rhoers editio) પૃ. ૨૫૬. ડેમેડેમીસ શબ્દ ડેન્ડેમીસથી બહુ જુદો નથી અને અલેક્ઝાન્ડરના ઇતિહાસમાં બાહાણનો ડેન્ડેમીસ કહેવામાં આવેલ છે. જુઓ. પૃ. ૬૦૫ નોંધ ૨. જ્યાં આ શબ્દની સમજૂત આપેલી છે. એનો અર્થ માણસ પોતાની જાતને પ્રુત રાખતો હોય એવો થાય છે. આ દત્તમંડળને લગતો ખીન્ને અહેવાલ Stobaeis Eccl Phys (Gaisford Ed) ના ભા. ૧ પૃ. ૫૪ માં આપેલ છે.

૨. Bardesanes Gnosticus Syrorum Hymnologus scriptis it Augustus Hahn 1819.

૩. Aurelianus Victor Epit XV, ૪. પ્રમાણે તેણે નીચેના ફકરા આપેલા છે:—“જ્યારે આવા મહાન સમ્રાટની ન્યાય વિશેની ખ્યાતિ સાંભળી ત્યારે દિંદોએ, બેક્ટ્રીયનો તથા હીરકેનીયનોએ પણ દત્તમંડળો મોઢલ્યાં હતાં.” આ સમ્રાટ તે Antonious Pios હોવો જોઈએ અને હેલીઓગેબલસ અથવા ઇલાગબલસ જેણે

ને કે ચોથો રોમન સમ્રાટ નેના દરબારમાં હિન્દી રાજદૂતો મોકલવામાં આવ્યા હતા તેણે ઇ. સ. ૩૧૯ પછી રાજ્ય કર્યું હતું અને તે વર્ષથી વલ્લભીવંશની સ્થાપનાને લીધે હિન્દના રાજકીય ઇતિહાસમાં ફેર-બદલો થયો હતો. તે છતાં આ બનાવ અહીંયાં રજુ કરતાં હું અચકાતો નથી કારણ કે આ વંશની સ્થાપનાની ટીક તથા રોમન દરીઆઇ વેપાર ઉપર ઘણી અસર થઇ હતી. તે ઉપરાંત રોમન સમ્રાટના દરબારમાં હિન્દી દૂત-મંડળો મોકલવામાં આવતાં હતાં તે વર્ણવવાની ખીજ સારી તક મળે તેમ નથી. જ્યારે સમ્રાટ ઇન્ડિયનસની (Indianus) કીર્તિ, તેની બહાદુરી ડહાપણ અને ખીજ ગુણોને લીધે તે સમયની જાણીતી દુનીઆની બહાર પણ પ્રસરી હતી, ત્યારે માનની દૃષ્ટિથી દરમાં દરની પ્રજાઓ પણ તેને રાજદૂતો મોકલતી.^૧ આની અંદર હિન્દી પ્રજાઓ પણ તેમના મુખ્ય માણસોને ભેટો સાથે રાજદૂતો તરીકે મોકલતી-ખાસ કરીને સીરેન-દીવી (Serendivi) અને દીવી (Divi) નાં નામો આપવામાં આવ્યાં છે. પહેલા નામથી સીંહલદીપ અથવા લંકાની પ્રજા સમજવાની છે કારણ કે તે દીપને કોસમાસે (Cosmas) સીએલેદિવ (Siolediva) નામ આપ્યું હતું. દીવી-એ કેટલાક માને છે તે પ્રમાણે આફ્રિકાના કિનારા ઉપરના ટાપુ દીન સેક્રાફાની વસતી ન હોઇ શકે પરંતુ તે લંકાની પાસેનાં હિન્દના નૈઋત્ય કિનારા ઉપર આવેલ મેલેડાઇવ્સ (Maldives) નો ટાપુ હોવો જોઈએ. રોમન રાજ્યની પાસે વસતી પ્રજાઓ ખીજની મારી રોમન સમ્રાટને ભેટ દ્વારા રીઝવવા માગતી હોય પરંતુ આ કારણ દરની હિન્દી ટાપુઓની પ્રજાને લાગુ પડતું નથી. અને તેથી આપણે એમ માનીએ કે લંકાની પ્રજાએ વેપારી સંબંધની દૃષ્ટિથી જ રોમન સમ્રાટને માન મોકલ્યું હશે.

હવે આગળ જમને હિન્દ તરફનું વહાણવડું કેવી રીતે કરવામાં આવતું તે આપણે જાણવું જોઈએ. આ વિષય ઉપર પેરીપ્લસ ઓફ ધી રેડ સી ના લેખક તથા રોમન સંવિદ્યાત્મક લેખક બીએ સૂતોપકારક ખુલાસા આપેલા છે. પશ્ચિમના પવનપ્રવાહની ફરીથી શોધ કરવામાં આવી અને તેનો ઉપયોગ મુસાફરીઓ વધારવામાં થયો તે પહેલાં હિન્દ તરફની મુસાફરીની પ્રાચીન હકીકત મેં આગળ ઉપર આપી દીધેલ છે અને તેથી અહીંયાં ફક્ત ત્યાર પછીની જ સ્થિતિ વર્ણવીશ.

જુલાઇ માસની મધ્યમાં મીસરમાંથી પ્રયાણ કરવામાં આવતું.^૨ નીસેક દિવસ પછી

એરેલીઅસ એન્ડોનીયસનું નામ ધારણ કર્યું હતું અને ઇ. સ. ૨૧૮ થી ૨૨૨ સુધી રાજ્ય કર્યું હતું તે ન હોવો જોઈએ.

૧. *Ammianus Marcellinus XXII. ૭. ૧૦.* તે માને છે કે દૂતમંડળો ઇ. સ. ૩૬૨માં મોકલવામાં આવ્યાં હતાં.

૨. જુઓ આગળ પૃ. ૩.

૩. *Peripl. Mar. Erythr. પૃ. ૮. પ્લીની લા. ૬. પૃ. ૨૬. ૯. તથા લા. ૨. પૃ. ૨૬૧. નોંધ ૧.*

લંકાથી ગંગાપ્રદેશની મુસાફરીની બાજતમાં પ્લીનીએ નીચેનો અહેવાલ આપ્યો છે, જેની અંદર તેની ગેરસમજ થયેલી હોવી નેમળે.^૧ તે કહ્યું છે કે લંકાથી પ્રસીઅન (Prasion) પ્રજા સુધીની મુસાફરી પહેલાં વીસ દિવસ સુધી ચાલતી. પરંતુ પાછળથી તેની સાત દિવસની ગણતરી થતી, કારણકે નાઇલ નદી ઉપર વપરાતાં પેપીરસનાં વહાણોની જેવાં વહાણો તે મુસાફરીમાં વાપરવામાં આવતાં અને આ વહાણો રોમન વહાણોના જેટલી ઝડપથી ચાલતાં. ખીસર-વાસીઓ તેમનાં વહાણો સાથેપ્રસ પેપીરસમાંથી બાંધતા, અને તેની છાંયમાંથી શદ તથા દોરડાં બનાવતા^૨ પરંતુ તેમણે દિવસમાં નહિ ચતો હોવાને લીધે આપણે એમ માનવું નેમળે કે આ વહાણો ઘણું દિન્દી ઝડપના લાકડામાંથી બાંધવામાં આવતાં હશે. ઘણું કરીને તે દુપ (Dup) તામરું ઝડ હોવું નેમળે અથવા કિરવારનીસ (Mirvarnish) ઝડ હોવું નેમળે જેનો ઉપયોગ સિંહાલી લોકો તેમના વહાણ બાંધવામાં કરતા.૩ દોરડાંઓ તો ખરીત છાંયના રેસાઓમાંથી જ બનાવવામાં આવતાં, અને ખાસ કરીને નાળીએરના મજાસુત રેસાઓમાંથી. તે કોઇર (Coir) તરીકે ઓળખાતાં અને મજાસુતાઇને લીધે વખાણાતાં. શણના છાંય લંકામાં ઉગે છે, અને તેથી શદ ઘણું કરીને શણમાંથી બનાવવામાં આવતા હશે. આપણે એમ પણ ધારવું નેમળે કે નાઇલ નદી ઉપર ફરતાં વહાણો ફરતાં આ વહાણો મોટાં હતાં. દિન્દીઓ પાસે એવાં વહાણો હતાં કે જેની અંદર એકી વખતે પાંચસો વેપારીઓનો સમાવેશ થઇ શકે.^૪ પ્રસીઅન શબ્દથી જન્મી મુલક સમજવા નેમળે, કારણ કે એ શબ્દ સંસ્કૃત શબ્દ “પ્રાન્ધ” ઉપરથી આવેલો હોવો નેમળે, અને તેથી એ શબ્દનો અર્થ આ દેશણે પહેલાંતા પ્રખ્યાત પ્રસીઅત લોકોને બદલે ફક્ત પૂર્વમાં વસતી પ્રજા એવો થવો નેમળે; અને ખરેખર ગંગાપ્રદેશમાં રહેનારા દિન્દીઓ એ સૌથી પૌર્વાચ દિન્દીઓ જ કહેવાય. વેપારી ઇતિહાસનો આ ભાગ ટુંક સમાપ્ત કરું તે પહેલાં કારોમંડળ, કિનારા અને પછી ગંગાપ્રદેશના દરીઆઇ વેપારીની સ્થિતિ વિશે એલેક્ઝાન્ડ્રીઅન વેપારીના જે થોડા અહેવાલો છે તે એકત્ર કરવા નેમળે. દિન્દીના પૂર્વ ભાગ ગાંદે ફક્ત ત્રણ ગથકો તેની જાણમાં હતાં-કમાર, પોરુક, અને સોપતમ, જેમાંથી ફક્ત બીજું મથક ચોક્કસથી ઓળખી શકાય તેમ છે. તે આધુનિક પુલીકટ^૫ હોવું નેમળે ત્યાં આગળ મલબાર કિનારાના લીમીરાઇક પ્રદેશમાંથી આવતાં વહાણો ઉત્તરના ગંદરાએથી આવતાં વહાણોને મળતાં ત્યાંથી લીમીરાઇક સુધીની ડીનારા ઉપરની મુસાફરીમાં ત્યાંના દેશીઓ એક એક યડમાંથી બનાવેલાં સંગર (Sangara) નામના વહાણોનો ઉપયોગ કરતા. ગંગામુખ તથા કોરસ (Chryso) માટેની આગળની મુસાફરીમાં મોટા વહાણોની જરૂર પડતી. આ વહાણોને કોલોન્ડીઓ-ફોન્ટા (Kolondio-Phonta)^૬ તરીકે ઓળખવામાં આવતા. જ્યાં

૧. ૬, ૨૨, ૨.

૨. હેરોડોટોમ ૨, ૯૬ અને પ્લીની ૧૩, ૨૨, ૨.

૩. લુઓ જોન એન્ટો લેખ ‘Description of the various classes of vessels constructed and employed by the Natives of the coasts of Coromandel, Malabar and the Island of Ceylon. J. R. A. S. ૧, ૫. ૧૩.

૪. C. F. બા. ૨. ૫. ૫૪૩.

૫. Periopl. Mar. Erythr. ૫. ૨૪. તથા ટોલેમી લા. ૭. પ્ર. ૧. ૧૪.

૬.

૭. ૨૪ અને આ વહાણોના નામની બાજતમાં

તે કે ચોથો રોમન સમ્રાટ જેના દરબારમાં હિન્દી રાજદૂતો મોકલવામાં આવ્યા હતા તેણે ઇ. સ. ૩૧૯ પછી રાજ્ય કર્યું હતું અને તે વર્ષથી વલ્લભીવંશની સ્થાપનાને લીધે હિન્દના રાજકીય ઇતિહાસમાં ફેર-બદલો થયો હતો તે છતાં આ બનાવ અહીંયાં રજૂ કરતાં-હું અચકાતો નથી કારણ કે આ વંશની સ્થાપનાની ગ્રીક તથા રોમન દરીઆઇ વેપાર ઉપર ઘણી અસર થઇ હતી. તે ઉપરાંત રોમન સમ્રાટના દરબારમાં હિન્દી દૂત-મંડળો મોકલવામાં આવતાં હતાં તે વર્ણવવાની બીજી સારી તક મળે તેમ નથી. ત્યારે સમ્રાટ ઇન્ડિયનસની (Indians) કીર્તિ, તેની બહાદુરી ઝડપણ અને બીજા ગુણોને લીધે તે સમયની જાણીતી દુનીઆની બહાર પણ પ્રસરી હતી, ત્યારે માનની દૃષ્ટિથી દૂરમાં દૂરની પ્રજાઓ પણ તેને રાજદૂતો મોકલતી.^૧ આની અંદર હિન્દી પ્રજાઓ પણ તેમના મુખ્ય શાસ્ત્રોને બેઠો સાથે રાજદૂતો તરીકે મોકલતી-ખાસ કરીને સીરેન-દીવી (Serendivi) અને દીવી (Divi) નાં નામો આપવામાં આવ્યાં છે. પહેલા નામથી સીંહલદીપ અથવા લંકાની પ્રજા સમજવાની છે કારણ કે તે દીપને કોસ્માસ (Cosmas) સીએલેડિવ (Siolediva) નામ આપ્યું હતું. દીવી-એ કેટલાક માને છે તે પ્રમાણે આફ્રીકાના કિનારા ઉપરના ટાપુ દીન એફ્રીકાની વસતી ન હોઇ શકે પરંતુ તે લંકાની પાસેનો હિન્દના નૈઋત્ય કિનારા ઉપર આવેલ મેલેડાઇવ્સ (Maldives) નો ટાપુ હોવો જોઈએ. રોમન રાજ્યની પાસે વસતી પ્રજાઓ બીકની મારી રોમન સમ્રાટને ભેટ દ્વારા રીજવવા માગતી હોય પરંતુ આ કારણે દૂરની હિન્દી ટાપુઓની પ્રજાને લાગુ પડતું નથી. અને તેથી આપણે એમ માનીએ કે લંકાની પ્રજાએ વેપારી સંબંધની દૃષ્ટિથી જ રોમન સમ્રાટને માન મોકલ્યું હશે.

હવે આગળ જાણે હિન્દ તરફનું વહાણપટું કેવી રીતે કરવામાં આવતું તે આપણે જાણવું જાઈએ. આ વિષય ઉપર પેરીપ્લસ ઓફ ધી રેડ સી ના લેખકે તથા રોમન સુલ્તાસના લેખકે બંનેએ સ્તોત્રકારક પુલાસા આપેલા છે. પશ્ચિમના પવનપ્રવાહની ફરીથી શોધ કરવામાં આવી અને તેનો ઉપયોગ મુસાફરીઓ વધારવામાં થયો તે પહેલાં હિન્દ તરફની મુસાફરીની પ્રાચીન હકીકત મેં આગળ ઉપર આપી દીધેલ છે^૨ અને તેથી અહીંયાં ફક્ત ત્યાર પછીની જ સ્થિતિ વર્ણવીશ.

જુલાઇ માસની મધ્યમાં મીસરમાંથી પ્રયાણ કરવામાં આવતું.^૩ ત્રીસેક દિવસ પછી

એરેલીઅસ એન્ટોનીયસનું નામ ધારણ કર્યું હતું અને ઇ. સ. ૨૧૮ થી ૨૨૨ સુધી રાજ્ય કર્યું હતું તે ન હોવો જોઈએ.

૧. Ammianus Marcellinus XXII. ૭. ૧૦. તે માને છે કે દૂતમંડળો ઇ. સ. ૩૬૨માં મોકલવામાં આવ્યાં હતાં.

૨. જુઓ આગળ પૃ. ૩.

૩. Peripl. Mar. Erythr. પૃ. ૮. પ્લીની લા. ૬. પૃ. ૨૬. ૯. તથા લા. ૨ પૃ. ૨૯૧. નોંધ ૧.

આ વહાણો ચરેખીઆના કિનારા ઉપર તથા રાતા સમુદ્રના છેડા આગળ આવેલ ઓકેલીસ (Okolis) તથા કાને (Kano)ના બંદરેએ આવતાં.^૧ તેમાંથી કેટલાક સિંધુ નદીના મુખ આગળ અને ખાસ કરીને ચારખરીકાન બંદરે હંદારવામાં આવતાં, અને ખીન્ન હિન્દી રોમન દરીઆમાં વેપારના મુખ્ય મથક ભર્ય તરફ જતાં. છેવટે, ખીન્ન મ્યુઝીરીસ તથા દક્ષિણે આવેલ ખીન્ન મથક જતાં. સિંધુ નદીના મુખનું આગમન વહાણવાળાઓ બે નીશાનીઓ ઉપરથી કળી શકતા^૨ દા. ત. નદીનાં પાણી મળી જવાથી થતા દરીઆના પાણીના ધોળા રંગને લીધે તથા તે પ્રદેશના સર્પોને લીધે. સર્પોને તે પ્રદેશની લાખામાં ગ્રાહી કહેવામાં આવતા. ચાનો અર્થ મર્પ નહિ પણ મધર કરવો જોઇએ કારણ કે સિંધુ નદીમાં ધણી મધરો હોય છે અને તેમને સિંધમાં પૂજવામાં આવે છે.^૩ તેને લગતા સંસ્કૃત શબ્દ “ગ્રાહ”નો અર્થ મેશા દેવો એવો પણ થાય છે; જે છોકરાંઓને દેખા દે છે અને તેમને આંકડી તથા તાણો લાવે છે. આ ઠેકાણે તે શબ્દનો આવો અર્થ નહિ થતો હોય પરંતુ શબ્દવ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે પકડવું એવો થતો હશે. કારણ કે મધરો ધણી લોભી હોય છે. તે વખતે સિંધુ નદીના સાત મુખમાંથી દ્રક્ત વચ્ચું વપરાય એવું હતું. અને તેના ઉપર, ઉપર બતાવેલું બંદર આવેલું હતું. અને ત્યાં જુદી જુદી ખાડીઓ દ્વારા વહાણો પહોંચતાં ત્યાંથી નદી દ્વારા શક-હિન્દના પાટનગર મીનગર અથવા આધુનિક અહમદપુર માં કષ્ટ જવામાં આવતો. જેશક, ચારખરીકાન બંદરને નદીને લીધે તે ઉપર નર મળતું.

સિંધુના મુખેથી અમિટ્રાજુ દિશાની મુસાફરીની જાગતમાં તે તરફના દરીઆ તથા કિનારાને લીધે ઘણો લાય રહેતો. ઇરીના (Irima) ની ખારી કરાડી તથા કચ્છનો અખાત જેને પેરીપ્લસનો લેખક નાનો અને મોટો ઇરીનોન (Irinon) કહે છે અને જેને એલેક્ઝાન્ડ્રીઅન ભૂગોળવેતા કહીને અખાત કહે છે તે જાંનેની બંદર ધણી રેતીના ખડકો હતા ત્યાં વહાણો સંજ્ઞાપથી દોરાઇ જતાં અને ચોંટી જતાં અને દરીઆના મોઝાઈથી ભાગી જતાં. તેટલો જ લાય ત્યાર પછી ગૃજરાતની ઉત્તરે આવેલ કહેવાતા દરીઆમાં અખાત આગળ હતો, જેને એલેક્ઝાન્ડ્રીઅન વેપારી બેરેકસ (Barakos) કહે છે અને જેને સાત ટાપુઓ હતા તેમને અત્યારે બેટ કહેવામાં આવે છે. ત્યાં આગળ દરીઆની લરતી તથા એટ લપકર હોય છે. દરીઆ તોફાની તથા લગરીઓવાળો હોય છે અને દરીઆની ઉંડાઈ કેટલેક ઠેકાણે જલુ હોય છે તો કેટલેક ઠેકાણે ખડકવાળી હોય છે. પરિણામે આ અખાતમાં આવતાં વહાણો જ્યાં લગર નાખતાં ત્યારે કાં તો તે પહોંચતાં જ નહિ

૧. C. F. II. ૫. ૫૮૩. નોંધ ૨. ઓકેલીસ, બાબેલ મન્ડેબ (Babel mandeb) નામની સાયદ્ધુનીમાં આવેલું હતું. પેરીપ્લસના પ્રમાણે વહાણો કાનેમોમમ કિનારા ઉપરના બંદરે પણ લગર નાખતાં.

૨. Pripl. Mar. Erythr. ૫. ૨૧.

૩. T. Postan's Personal Observations on Sind. ૫. ૧૧૩.

અ: સંસ્કૃતમાં ગ્રાહ એટલે મધર. આ અર્થ પ્રસિદ્ધ છે.

અથવા પથ્થર સાથે અથડાઇ લાંગી જતાં. કૃત જે વહાણવાળાઓ આ ભયવાળા અખાતમાં આવતા નહિ તેઓ જતી જતા. અને જે વહાણવાળાઓ તેમ નથી કરતા તેઓ તેમનાં વહાણો ખોઈ ખેસતા. આ અશુભ કિનારા પાસે આખ્યાની નિરાની દરીઆમાં તરતા મોટા કાળા સર્પોની હતી જ્યારે ભરૂચ તથા દક્ષિણે તરતા સર્પો નાના તથા ધોળા હતા.

હિન્દ તરફ આવતા માણસો માટે ત્યાર પછી આવતો હિન્દી કિનારાનો ભાગ પશુ બહુ મુશ્કેલીઓવાળો હતો. તેને (મેટ) ઊડ્યા પછી વહાણવાળાઓ ભરૂચનો અખાત જેને અત્યારે ખંભાતનો અખાત કહેવામાં આવે છે તેની મધ્યમાં આવતા ગુજરાતની પૂર્વ તરફથી પેસતાં અષ્ટકપ્રોન (Astakampron) તથા ત્રપેરા (Trapera) નામની જે જુશિરો આવતી. આ તરફથી દરીઆના ભાગમાં પ્રવાહોનું પુખ્ત જોર હતું. આ જુશિરોની ઉત્તરે બેઇઓનીસ (Baionis) નામનો નાનો ટાપુ આવેલો હતો જેને અત્યારે પેરીન કહેવામાં આવે છે. નર્મદા નદી જેના ઉપર ભરૂચ આવેલ છે તેની મુખ આગળથી પ્રવેશ કરવો મુશ્કેલ હતો. વહાણો કાં તો જમણા હાથે એટલે દક્ષિણ બાજુએ અથવા કાંબે હાથે એટલે ઉત્તર બાજુએ હંકારાતાં અને કાળા હાથે જવું ધાર્યું સહેલું હતું. કારણ કે ઉત્તર બાજુએ કામેની (Kammuni) ગામ અથવા આધુનિક ડે (Doy) ની પાસે હેરોન (Herone) નામની ખડકીઆ જમીન હતી. તેની સામે નદી મુખની દક્ષિણ બાજુએ પપીકે (Papiko) નામની જુશિર હતી, જ્યાં દરીઆના જોશનેર અથડાવવાને લીધે પાણી ઘણું ઉંડું હતું અને ત્યાંના પથ્થરીઆ તળીઆને લીધે ત્યાં લગત નાખતું જોખમભરેલું હતું. અકીઆ એટલું ઉમેરવું જોઈએ કે નદી મુખના કિનારા નીચા હોય છે અને તેની પાસે આખ્યાની નિરાનીઓ હોય છે. તેમ જ પ્રવેશની જગ્યા શોષ્યા પછી પશુ નદીમુખના કિનારાને લીધે વહાણ હંકારવામાં મુશ્કેલ પડતી. આવા સંદર્ભમાંથી વેપારી વહાણોને જાણવા માટે તે પ્રદેશના રાજાએ દુકમ કર્યો હતો કે ત્યાંના માછીમારોએ તેમના ત્રપ્પગ (Trappag) તથા ટાટીઆ

૧. Peripl. Mar. Erythr ૫. ૨૪, ૨૫. પહેલાં ભાગમાં પહેલી જુશિરનું નામ કૃત 'અસ્ત' છે અને બીજામાં ખડ્ નામ અષ્ટકપ્રોન છે. કારણ કે સંસ્કૃતમાં અસ્ત એટલે પશ્ચિમ યાગ છે. અને તેથી તે નામ પાર્શ્વિક કેપ્રોનની વિરુદ્ધ જાય છે—જે અત્યારે જ્યાં ખંભાત આવેલું છે ત્યાં હેલું જોઈએ—કારણ કે કેપ્રોનમાંથી 'કપ્ર' થયું હોયું જોઈએ. એ નામનો ઉલ્લેખ ભાગ કદાચ પોર્ટુગીઝ લેખિકાએ જદલી નાખ્યો હશે, કારણ કે તેમની ભાષામાં 'જદીઆ' નો અર્થ ખંદર યાગ છે.

૨. તેને ટાલેમીમાં ભા. ૭ ૫. ૧. ૪. ઉપર કામેનેઇ (Kammuni) કહેલ છે.

૩. આ નામ સંસ્કૃતમાં " પાપીકા " (જેનો અર્થ પાણી યાગ છે) હોયું જોઈએ.

૪.—જે ભાગ ૨. ૫. ૫૩૯ નોંધ ૨ માં બતાવ્યું છે કે પહેલું નામ ઘણું દુરિને ત્રપાક—જે નામથી માછીમારોની ન્યાત ઓળખાતી હતી—ઉપરથી આવ્યું હોયું જોઈએ અને તે નામ તેમના પદાણોને તે પ્રમાણે મળ્યું હશે. જ્યારે બીજું નામ 'કુટુંબ' ઉપરથી નહિ જ હોઈ શકે.

(Kotymba) નામના લાંબા વહાણોમાં સીરાસ્ટ્રીન અથવા ગુજરાતના દીપકસ્પત્રી નજીક સુધી સામે જવું અને પછીથી તેમને જંદર સુધી દોરી-લાવવો. આ લોખીઆઓ તેમના વહાણોને પ્રથમ નદીમુખેના છાછરા માર્ગોએ હંકારતા, પછી તેઓ તેમના વહાણોને એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે મરડતા. અને આવાં સ્થળો નિશ્ચિત અને જાણીતાં હતાં. પછી ત્યારે ભરતી આવે ત્યારે લંગર ઉઠાવતા અને ઓટની શરૂઆતમાં ઉંડા પાણીવાળા જગ્યાઓએ પડી રહેતા.

આગળ મેં ચોક્કસાઇથી જતાચું છે તે પ્રમાણે તે સમયે સર્વે હિન્દી શહેરોમાં ભર્યને ક્ષેત્રી બહોળા વ્યાપારી સંબંધો હતા. આ લાભનું કારણ તેની સુંદર જગ્યા ઉપરાંત આર્થિકતાના તે વખતના રાજ સદાનીય (Sadanes) જેણે આગળ આવશે તે પ્રમાણે સદાનોઇ વંશની સ્થાપના કરી હતી, તેનો ખાસ અનુમદ હતું. તેની આગળના રાજ સેરેગેનોસ (Saragannos) ના વખતમાં દક્ષિણ તરફ આવેલ ક્ષેત્રો વધુ પ્રખ્યાત મથક હતું. એલેક્ઝાન્ડ્રીયન વેપારીના સમયમાં તે મથકનો વ્યાપાર થોડો સમયથી મંદ પડ્યો હતો. અને સદાનીય જેણે તે સમયે ભર્યની સત્તા પચાવી પાડી હતી તે જે ગ્રીક વહાણો ત્યાં આવી પડે તેની અંદર પોતાના માણસો મુકી તેમને ભર્ય જવાની ફરજ પાડતો. તેથી થોડા વખત પછી સીમુક્ષા જેને હિન્દીઓ દીમુક્ષા કહે છે તે જામવા માંડ્યું. અને ત્યાં પરદેશી વેપારીઓ જાયુ માટે રહેવા લાગ્યા.

આર્થિકની દૃષ્ટિએ આવતો કિનારો તે ઠેકણે વસતા ચાંચીયાઓના ઝુઝાને લીધે વહાણવાળાઓ માટે બધવાળો હતો. તેથી તે જગ્યા તેઓ ત્યજતા—ખાસ કરીને નોરા અથવા હોનાવેરા (Honavera) નામનું જંદર જે ચાંચીયાઓનું મુખ્ય મથક હતું. ત્યારે તેથી દક્ષિણે આવેલ જંદર મ્યુઝીરીસ અથવા મેંગલોરે તેમ જ નેલખોંડા અથવા નીલેશ્વરે ગ્રીક વેપારીઓ વારંવાર આવતા. તેઓ ખાસ કરીને ત્યાં પાકતા મરીની સુંદર જાતને લીધે ત્યાં આકર્ષાતા. અહિંયાં પણ દરીઆ તરફથી હિંદ આવતા માણસોને કિનારાની પાસે આવ્યાની આગાહી એક જાતના ડાંગા, પણ જરા નાનાં, અને શરીરના બંધારણમાં જરાબર સર્પો સરખા લાગતા સાપોથી થતી. આ સાપોને જૂરી રાત્રી આંખો હતી. જે નાની નદી ઉપર નીલેશ્વર આવેલું છે તેના મુખ આગળ બરક (Baracko) નામનું ગામ હતું ત્યાં વહાણો પોતાનો માલ લઇ જતા. તે ઉપરાંત, ઓછાં લાદેલાં વહાણો માટે હંકારવું મહેલું હતું. જે ગ્રીક વેપારીને આપણે આ દફીક્ત માટે આલારી છીએ તે ત્યારે હિંદ આવ્યો ત્યારે લંકામાંથી નીલેશ્વર પણ માલ મોકલવામાં આવતો હતો અને ત્યાર પછીથી ગ્રીક તથા રોમન વ્યાપારીઓ પણ વારંવાર લંકા જતાં. બરકમાં તેઓ ઉંચી જાતના મરી ખરીદતા, અને આ મરી કાટેનારા નામના

૧. પ્લીની ભા. ૬ પૃ. ૨૬, ૮. જેમાં આપેલા નીનીયાસ (Nirina) ને જાહેર નોરા વાંચવું જાહેર. તેમ જ ટોલેમી ભા. ૭ પ્ર. ૧, ૭.

૨. ડી. ભા. ૨ પૃ. ૪૧. ટીકા ૧. તે ગામનું નામ એલા-બરક પણ હતું.

૩. પ્લીની ભા. ૬ પ્ર. ૨૬, ૧. અને કાટેનારા નામની જાગતમાં લુઓ આગળ પૃ. ૩૪

પ્રદેશમાંથી એક ચક્રમાંથી બનાવેલી હોડીઓમાં કાવવામાં આવતા. જે થેબન (Theban) ના વૃત્તાંત ઉપરથી પેલેડીઓસને (Palladios) સંબોધાયેલ પુસ્તકના લેખકે પાલ્લો વિથેને તેનો ખ્યાલ મેળવ્યો હતો તેની જુદી સુધી હિંદી મધ્યકામાં મ્યુઝીરીસ પોતાનું રયાન બજાવી રહ્યું હતું. તે બંદરના વેપારીઓ લંકા ઉપરાંત એખીસીનીયા સાથે પણ વેપાર કરતા જ્યાં ટ્રોગ્લોનલાઇટસ (Troglonlytes) ના કિનારા ઉપરના બંદરેથી એખીસીનીયામાં આવેલ એક્સમ (Axum) માલ લઇ જવામાં આવતો.^૧

બલીકા અથવા કાલીકટ વિષે પેરીપ્લસમાંથી આપણને એટલું જ મળે છે કે તે સુંદર બંદર હતું અને કેપ કોમોરીનમાં આવેલ કોમાર વિષે (Komar) એટલું આપેલું છે કે વેપારીઓ તે જગ્યાની ખવિતતાને લીધે ત્યાં આકર્ષાતા. ^૨

છેલ્લા મધ્યકથી આગળ એલેક્ઝાન્ડ્રીયન વેપારી નહિ ગયેલા હોવાથી અને તેથી ત્યાં સુધીના જ વેપાર નજર સાક્ષી તરીકે વર્ણવી શકતો હોવાથી^૩ કોરોમેડિક કિનારા તથા તેથી આગળના ભાગ વિષે આવી સંયોદ હકીકત મેળવી શક્યું નહિ. ખીમ એવા લખાણો ઉપરથી પ્લીનીએ બતાવ્યું છે કે કીસેમ્બરના ખીમ પખવાડીયામાં અથવા બને-વારીના પહેલા પખવાડીયામાં, જે સમયે ઇશાન તરફનો પવન પ્રવાહ શરૂ થઇ ચૂક્યો હોય, તે સમયે મક્કાના કિનારેથી હિંદી વેપારીઓ મુસાફરી શરૂ કરતા અને તે જ વર્ષમાં મીસર પહોંચી જતા.^૪

એલેક્ઝાન્ડ્રીયન વેપારીના હિંદમાં આવ્યા પછી તરતજ લંકાનો રામન રાજ્ય સાથેનો વેપાર વધવા લાગ્યો, અને તેનું મુખ્ય કારણ એ લંકાનો રાજ્ય હતો જેણે આપણે આગળ જોયું ગયા તેમ સમ્રાટ ક્લોડીયસ સાથે રાજદૂત દ્વારા સંબંધ બાંધ્યો હતો. ટોલેમીના આ ટાપુના અહેવાલની પરીક્ષા ઉપરથી માલુમ પડે છે કે તેના અમુક ભાગોને ગ્રીક નામો આપવામાં આવ્યાં હતાં, જે ઉપરથી ત્યાં ગ્રીક વેપારીઓ વારંવાર તથા લાંબી મુદતો સુધી આવતા હશે એવું સિદ્ધ થાય છે. લંકા અને મદાદીપ વચ્ચેની દરીયાઇ મુસાફરીમાં જે નાંખવાળા વહાણો જેની અંદર આશરે ૩૦૦૦ એમ્પોરા જેટલું વજન લઇ શકાય તે વાપરવામાં આવતાં. લંગર પહોંચી ન શકે તેવી જાંબુઆવાળી તેમજ ૬ ફૂટ ધીજરા પાણીનાળી જગાઓ પણ હતી. તેથી વહાણો આમતેમ ધસડવામાં આવતાં લંકામાંથી હાથીઓ જે ત્યાં બહુ જ હોય છે તે મોટાં વહાણો દ્વારા કલિંગ લાવવામાં આવતા.

૧. Pseudo-Callisthenes Book III ૫. ૭, ૮, ૧૦૩. Moeller's Ed.

૨. Periplus Mar. Erythr. ૫. ૩૩

૩. c. f. ઉપરનું ભા. ૨. ૫. ૫૪૧.

૪. પ્લીની ભા. ૬ પ્ર. ૨૬. ૧૬. અને ઇશાન પવનપ્રવાહની ખામતમાં જુઓ ભા. ૧ પ. ૨૧૩. આ કાષ્ઠ મીસરવાસીના પુસ્તકમાંથી લીધેલું છે કારણ કે નદીમુખોનાં નામ. મીસરની ભાષામાં છે.

લંકાથી ગંગાપ્રદેશની મુસાફરીની આખતમાં હિન્દીઓ નીચેનો અહેવાલ આપ્યો છે, જેની અંદર તેની ગેરસમજ થયેલી હોવી જોઈએ.^૧ તે કહ્યું છે કે લંકાથી પ્રસીઅન (Prasiam) પ્રજા સુધીની મુસાફરી પહેલાં વાસં દિવસ સુધી ચાલતી. પરંતુ પાછળથી તેની સાત દિવસની શયુત્રી થતી, કારણકે નાઇલ નદી ઉપર વપરાતાં પેપીરસનાં વહાણોની જેવાં વહાણો તે મુસાફરીમાં વાપરવામાં આવતાં અને આ વહાણો રોમન વહાણોના જેટલી ઝડપથી ચાલતાં. મીસર-વાસીઓ તેમનાં વહાણો સાઇપ્રસ પેપીરસમાંથી બાંધતા, અને તેની છાત્રમાંથી શઢ તથા દોરડાં બનાવતા^૨ પરંતુ તે ઊંડા દિંદમાં નહિ થતો હોવાને લીધે આપણે એમ માનવું જોઈએ કે આ વહાણો કોઇ દિન્દી ઝાડના લાકડામાંથી બાંધવામાં આવતાં હશે. ઘણું કરીને તે દુપ (Dup) નામનું ઝાડ હોવું જોઈએ અથવા ફિરવારનીસ (Firvarnish) ઝાડ હોવું જોઈએ જેનો ઉપયોગ સિંદાલી લોકો તેમના વહાણ બાંધવામાં કરતા.^૩ દોરડાંઓ તો ખચીત છાલના રેસાઓમાંથી જ બનાવવામાં આવતાં, અને ખાસ કરીને નાળીએરના મજ્જાતુ રેસાઓમાંથી. તે કોઇર (Coir) તરીકે ઓળખાતાં અને મજ્જાતાઇને લીધે વખાણાતાં. શયુના ઊંડા લંકામાં ઉગે છે, અને તેથી શઢ ઘણું કરીને શયુમાંથી બનાવવામાં આવતા હશે. આપણે એમ પણ ધારવું જોઈએ કે નાઇલ નદી ઉપર ફરતાં વહાણો કરતાં આ વહાણો મોટાં હતાં. દિન્દીઓ પાસે એવાં વહાણો હતાં કે જેની અંદર એક વખતે પાંચસો વેપારીઓનો સમાવેશ થઇ શકે.^૪ પ્રસીઅન શબ્દથી ગંગાનો મુલક સમજવા જોઈએ, કારણ કે એ શબ્દ સંસ્કૃત શબ્દ “પ્રામ્ય” ઉપરથી આવેલો હોવો જોઈએ, અને તેથી એ શબ્દનો અર્થ આ ઠેકાણે પહેલાંના પ્રખ્યાત પ્રસીઅન લોકોને બદલે ક્રત્ત પૂર્વમાં વસતી પ્રજા એવો થશે. જોઈએ; અને ખરેખર ગંગાપ્રદેશમાં રહેનારા દિન્દીઓ એ સૌથી પૌર્વાચ દિન્દીઓ જ કહેવાય.

વેપારી ઇતિહાસનો આ ભાગ હું સમાપ્ત કરું તે પહેલાં દોરડાંબંધન કિનારો અને પછી ગંગાપ્રદેશના દરીઆઇ વેપારીની સ્થિતિ વિષે એલેક્ઝાન્ડ્રીઅન વેપારીના જે થોડા અહેવાલો છે તે એકત્ર કરવા જોઈએ. દિન્દીના પૂર્વ ભાગ માટે ક્રત્ત ત્રણ મથકો તેની બજારમાં હતાં-કમાર, પોટુક, અને સોપતમ, જેમાંથી ક્રત્ત બીલું મથક ચોક્કસપણે ઓળખી શકાય તેમ છે. તે આધુનિક પુલીકટ^૫ હોવું જોઈએ ત્યાં આગળ મલબાર કિનારાના લીમીરાઇ પ્રદેશમાંથી આવતાં વહાણો ઉતરના ગંદરાઓથી આવતાં વહાણોને મળતાં ત્યાંથી લીમીરાઇ સુધીની ટીનારા ઉપરની મુસાફરીમાં ત્યાંના દેશીઓ એક એક યડમાંથી બનાવેલાં સંગર (Sangara) નામના વહાણોનો ઉપયોગ કરતા. ગંગામુખ તથા ક્રઇસ (Chryso) માટેની આગળની મુસાફરીમાં મોટા વહાણોની જરૂર પડતી. આ વહાણોને કોલન્ડીઓ-ફોન્ટા (Kolandio-Phonta)^૬ તરીકે ઓળખવામાં આવતા. જ્યાં

૧. ૬, ૨૨, ૨.

૨. હેરોડોટસ ૨, ૯૬ અને પ્લીની ૬૩, ૨૨, ૨.

૩. લુઓ જોન એન્ડનો લેખ ‘Description of the various classes of vessels constructed and employed by the Natives of the coasts of Coromandel, Malabar and the Island of Ceylon. J. R. A. S. ૧, પૃ. ૧૩.

૪. C. F. લા. ૨. પૃ. ૫૪૩.

૫. Peripl. Mar. Erythr. પૃ. ૩૪. તથા ટોલેમી લા. ૭. પ્ર. ૧. ૧૪.

૬. ” પૃ. ૩૪ અને આ વહાણોના નામની આખતમાં

અત્યારે ક્રીષ્નાવૃત્ત અથવા મીથાકાસ આવેલું છે ત્યાં આગળ આવેલ અંદરેથી વેપારીઓ કાંઈમની મુસાફરી શરૂ કરતા. ત્યાર પછી ટોલેમીના વખતમાં તેઓ પહુરા અથવા મહાનદની દક્ષિણે આવેલ આધુનિક નાપુરાથી મુસાફરી શરૂ કરતા, અને જંગાળના અખાતની અંદર ગાંસા જમીને સહ અથવા હયાવની (ચાન-હાઈ Thian-I-wai) જતા. હિન્દી વેપારની આ સાખાની અંદર એલેક્ઝાન્ડ્રીઅન વેપારી હિન્દમાં આગે ત્યાર પછીના સમયથી જ પાશ્ચાત્ય વેપારીઓએ ભાગ લેવા માંડેલા. જ્યારે ટોલેમીએ પોતાની જૂઓળી સરખાવી ત્યારે કાંઈ અમુક એલેક્ઝેન્ડ્રોસ (Alexandros) કદીગર અથવા કેન્ટન સુધી ગયેલા. અને ત્યાર પછીના સમયમાં પણ રોમન રાજ્યમાંથી છૂટા છવાયા વેપારીઓ ત્યાં જતા. તેમની તે તરફની અથવા સામાન્ય રીતે તે જાલુના હિન્દની મુસાફરી ધણી વિરલ હતી, અને આંતરહિન્દ તથા હિન્દી સામુદ્રમાં વચ્ચેના વેપારનો મુખ્ય ભાગ હિન્દી-ઓને હસ્તક જ હોયો જોઈએ, કારણ કે આગળ વચ્ચાવ્યા પ્રમાણે તેઓએ તે પ્રદેશમાં ધણી વસાહતો સ્થાપી હતી. ૧

આ ઉપરાંત, એક ચાઇનીઝ ચોપડીમાંના અહેવાલ પણ દર્શાવે છે (Further India) સાથેના ગાઢ સંબંધની વિશ્લેષણ છે. ૨ તે અહેવાલ પ્રમાણે ઇ. સન. ૨૨૦ થી ૪૧૯ સુધી વેઇ (Wei) અને સીન (Ts'in) રાજ્યોના સમયમાં હિન્દ અને ચીન સાથેનો સંબંધ ખંધ થયો હતો. ફક્ત આઉ (Ou) ના વંશમાં ઇ. સ. ૨૨૨ થી ૨૨૭ ની અંદર ફોનન (F'ou-nan) ના રાજા ફાનચેન (Fan-Chen), સો-વે (Sou-wo) નામના તેના સગાને રાજદૂત તરીકે હિન્દ મોકલ્યો હતો. તે ટુ-કો-લી (Tu-Kou-li) અથવા મેનામ નદીના મુખ આગળ ઉતર્યો હતો, અને ત્યાંથી તેણે કિનારે કિનારે ઇશાન દોણ તરફ એક મોટા અખાત સુધી એટલે જંગાળના અખાત સુધી વહાણ દંડાયું હતું, અને પછી તેણે હિન્દના કિનારા ઉપર આવેલાં રાજ્યોની મુલાકાત લીધી હતી. આખરે તે સિંધુ નદીના મુખ આગળ આવ્યો હતો, અને તે નદીમાં તેણે વહાણ દંડાયું અને એક વર્ષમાં તે નિશ્ચિત જગાએ પહોંચ્યો. ત્યાં રાજ્ય કરતો રાજા આટલે દૂરના રાજ્યએ મોકલેલ રાજદૂતથી ખુશ થઈ ગયો, અને તેણે એ અમરદારોને આજારદારીના ખાતર ચાર-યુઈ-તીહી (Y'ou-Tei-hi) મુસકના કીમતી ધોડાઓ સાથે ત્યાં મોકલ્યા. ત્યાં આગળ એઉ નામના રાજાને એક રાજદૂત જેવું નામ ખંગ-થાઇ (Khang-Thai) હતું, અને જેનો ઈશ્વર્ય કોંગ-લોંગ (Kong-long) નો હતો તેની સાથે આ રાજદૂતોનો બેસા થયો. તેણે આ હિન્દીઓ પાસે તેમના દેશવિશે માહિતી માગી તેમાંથી અહીંના

લુઓ ભા. ૨ પ. ૫૪૩. દીકા ૪. ક્રાઇસ (Chryso) એટલે ધણું કરીને આધુનિક પેચ લેવું જોઈએ. આગળના ભાગમાં હું તેની ચરહા વધુ ચોક્કસાઈથી જતાનીય.

૧. લુઓ ઉપર. પ. ૬.

૨. Stanislas Julien " Notices of foreign Countries and Peoples drawn from Chinese Geographies and annals. " J. A. IVth Series. X, પ. ૬૭

ફક્ત એટલું જણવું જોઈએ કે હિન્દમાં દરીઆ તથા જમીન માર્ગે મોટી સંખ્યામાં વેપારીઓ આવતા ત્યાંથી તેઓ ઉંચી કીંમતનો માલ ખરીદતા અને બીજી વસ્તુઓ સાથે સુંદર ધારીગરી-વાળાં વાસણો પણ ખરીદતા.

જો આપણે એમ માનીએ કે આ વેપારનું અંતિમ બિંદુ કેન્ટન તે પૂર્વમાં હતું અને બીલું રોમ તે પશ્ચિમમાં હતું તો સ્પષ્ટ જણાશે કે દુનીઆનો મહત્વનો વેપાર તે હિન્દ દ્વારા થતો હતો. જૂનમ્પ સમુદ્રમાં હિન્દી માલના પ્રચાર માટે એલેક્ઝાન્ડ્રીઆ મુખ્ય મથક હતું, કારણ કે હિન્દી માલનો ધણો મોટો ભાગ રાતા સમુદ્ર દ્વારા આ બંદરે આવતો. હિન્દી વેપારની આ શાખામાં સ્વાભાવિક રીતે પાશ્ચાત્ય વેપારીઓનો મોટો હિસ્સો હતો-અને હિન્દીઓનો પણ, કારણ કે આપણે જોઈશું તેમ વેપાર અથવા ધણા હિન્દીઓ મીસરમાં રહેતા હતા. અહીં આ પ્રથમ એમ જતાવવું જોઈએ કે રોમન સામ્રાજ્ય અને હિન્દના પ્રદેશો સાથેના વેપારનો નાનો જ હિસ્સો નેબેટીઓના હાથમાં હતો. તે સમયે તેમની પાસે ઇડુમેન્સ (Idumaeans) નો પ્રદેશ આવી ગયો હતો, અને તેથી એલથ (Elath) અથવા એઇલન (Ailan) તથા ઇઝાઓન ગીબર (Ezion-Gebor) ના બંદરો ન્યાંચી જુનામાં જુની શીનીમીઓની ઝોશીર મુસાફરીઓ શરૂ થતી હતી. ^૧ તેઓનું રાજ્યનગર પેટ્રા (Petra) જે અંદરના પ્રદેશના બંદરોની ઉત્તરે આવેલું હતું તે પાશ્ચાત્ય દેશો અને દક્ષિણના અરબસ્તાન અને એબીસીન વચ્ચેના વેપારમાં મધ્યસ્થ રચાન તરીકે ધણું લાભદાયક હતું. આપણે અત્યારે જે સંક્રાંતિની વાત કરીએ છીએ તે સમયમાં નેબેટીઓ (Nabataeans) પૂર્વ અરબસ્તાનના મીંદના (Mindanao) તથા પર્થિયન અખાતના ગેરહીઓ (Gerthaeans) ની અંદર વચેટ વેપારીઓ (દલાસો) તરીકે કામ કરતા. તેઓ જે માલ પેટ્રામાં લાવતા તેની અંદર સુગંધીદાર દ્રવ્યોનો પણ ઉલ્લેખ કરેલો, જે તેથી એમ માની શકાય કે તેમાં હિન્દની બનાવટ પણ હશે. આનું ખાસ કારણ એ છે કે આ જાતના વેપારમાં સૌથી ઉત્તમ માલ હિન્દ પૂર્ણ પાડતું. આને લીધે જે ભાગમાં નેબેટીઓ રહેતા હતા તે ભાગમાં રહેનારા એક મહિત્તગાર લેખક-જેના મત પ્રમાણે નેબેટીઓ ધણો હિન્દનો માલ મેળવતા અને આગળ મોકલતા ^૨ તેનું કહેવું સત્ય લાગે છે. પરંતુ નેબેટીઓએ જલદીથી મીંદનો

૧ C. F. ભાર. પૃ. ૫૮૪. તથા ૫૮૫.

૨. રટ્ટોએ પ્ર. ૧૬. પૃ. ૭૬૭ ઉપરથી એમ માલુમ થાય છે કે પેટ્રા એબીસીન સાથે રસ્તા દ્વારા જોડાયેલું હતું.

૩. રટ્ટોએ પ્ર. ૧૬. પૃ. ૭૭૬. અને તે પુસ્તકમાં આવેલ પ્રબંધોની ખાતમાં જુઓ પ્ર. ૨. પૃ. ૫૬૫. ૬૮૦.

આ વેપારમાં હાંકી કાઢવા અને પાછળથી તેઓ આરબ પ્રજા તરીકે બહાર આવ્યા, અને એ પ્રમાણે આરબ તરીકે ધર્મધોષાર વેપાર ચલાવ્યો અને બહોળા પ્રમાણમાં કાઉસ ખેડ્યું. આ હકીકત નેમેરીઅનોની અત્રેષ્ય વસ્ત્રાહતો ઉપરથી ખાત્ર જણાઈ આવે છે, જેમાંથી અહીંયાં કૃત એ જ વસ્ત્રાહતોનાં નામ આપવા પૂરતાં છે.^૧ પ્રથમ તો લ્યુકેકોમ (Leukekome) અથવા અરબરતાનના પશ્ચિમ કિનારા ઉપર આવેલ આધુનિક હાઉરા (Houma)-જે મદીનાના થાણા ટેમ્બો (Tambo) ની જરા ઉત્તરે આવેલ છે. બીલું^૨ ને નેમેરીઅનો અરેબીઆ-ફેલીક્સમાં^૩ રહેતા જણાય તો તેનું કારણ તેઓએ તેમના ઉત્તરના કોમી ભાષ્યો સાથે વેપારી સંબંધ જાળવી રાખવા પોતામાંના કેટલાકને ત્યાં વસાવ્યા હશે. ઘણું કરીને તેમના વ્યવસાયને મુખ્ય હેતુ જમીનમાં^૪ વેપાર કરવાનો હતો. એટલું તો સાબીત થયેલું છે કે તેઓએ રાતા સમુદ્રના કેટલાક ટાપુઓના કમળે મીસરથી હિન્દ તરફ જતા મુસાફરોને તે જગ્યાએ છુટવા લીધો હતો, પરંતુ તે માટે તેઓને યોગ્યતાઓએ દંડ્યા હતી^૫ અહીંયાં એટલું ઉમેરવું જોઈએ કે તેઓ પાસે મોટાં વહાણો ન હતાં, પરંતુ કૃત નાનાં વહાણો તથા તરોપા હતા.^૬ ત્યારપછીના સમયમાં પણ તેઓએ રાતા સમુદ્રના મુસાફરોને ટંકવાનો પ્રયત્ન કર્યો હોય એ સંભવિત છે. ઘણું કરીને તેઓને લીધે જ હિન્દ આવતા માણસોને પોતાની સાથે તીરંદાઓની ટુકડીઓ રાખતી પદ્ધતિ હશે^૭ રોમન લોકો પેશામાંથી ખાસ લાવતા હતા. તેમાં જરીએ શંકા નથી. ઉપરની ટીકા ઉપરથી નેમેરીઅનો રોમન દરીઆઈ વેપારમાં કૃત થોડા અંશે દલાલી કરતા હતા એમ માનવું જોઈએ, તે વેપારનો મુખ્ય ભાગ હિન્દીઓ મીકો તથા રોમનોના હસ્તક હોવો જોઈએ.

જો મેં આગળ એમ જતાવ્યું હોય કે એલેક્ઝાન્ડ્રીઆના પાશ્ચાત્ય દેશો સાથેના વેપારમાં હિન્દીઓ ઉલ્લટબંદર ભાગ લેતા હતા તો તે મતને નીચેની વિરમયકારક હકીકતથી ટેકા મળે છે. હિન્દો માલ લેસીડોમોનીઆ (Laseidomonia) ના કિનારે આવતો અને ત્યાં લાવવામાં આવેલ ગ્રીક લેકોના માલ સાથે અદલતદલ કરવામાં આવતો^૮ પરંતુ આ ઉપરથી આ હકીકત સાચી રાખનાર લેખક માને છે તેમ એનું સિદ્ધ થતું નથી કે સોના કપાના લાંડરો જતાં હિન્દીઓને સીકા પાડતાં આવડતા ન હતા. પણ એ ઉપરથી એમ અનુમાન કરી શકાય કે હિન્દી વેપારીઓ એલેક્ઝાન્ડ્રીઆમાં વસતા હતા

૧. રીટરે (એસીઅન પ્ર. ૮. ૫. ૧૧૭) નેમેરીઅનોના સંસ્થાનો વિષે એકમ માહિતી આપેલી છે.

૨. Stephanos of Byz.

૩. Diodorus લા. ૨. ૫. ૪૩. તથા રહેઓ લા. ૧૬, પ્ર. ૪. ૧૮ ૫. ૭૭૭

૪. પ્લીની લા. ૧૨. પ્ર. ૪૪. ૧.

૫. „, લા. ૬. પ્ર. ૨૪. ૬.

૬. Pausanias લા. ૩. પ્ર. ૧૨. ૪.

અને ત્યાંથી વહાણો મેળવી તેમના દેશનો માથ લેસીડેમોનીઆ તથા ભૂમધ્ય સમુદ્રના બીજા દેશોમાં લઇ જતા હતા.

મીસર અને સિંધુ પ્રદેશ વચ્ચેના ગાદા વેપારી સંબંધની એક આડકતરી દલીલ કેલીસ્ટ્રોસ (Kalistratos) જેણે ઇ. સ. ૨૫૦ ની આસરે કેટલીક મૂર્તિઓનું વર્ણન કર્યું હતું. તેના ઇન્ડોસ (Indos) નદીની મૂર્તિના વર્ણનમાંથી મળી આવે છે. ૧ આગળ ઉપર આવનાર કારણો ઉપરથી એમ અનુમાન થઇ શકે કે તે મૂર્તિ કોઇ મીસરના અથવા ગ્રીસના વેપારીએ મુકાબી હશે—જે સિંધુપ્રદેશમાં ઘણી વાર ગયો હશે, ત્યાંના વેપારમાં ખૂબ કમાયો હશે, અને આભારદર્શન તરીકે તેના પોતાના દેશમાં સિંધુ નદીની મૂર્તિની સ્થાપના કરાવી હશે. તે મૂર્તિ અપ્સરાઓને અર્પણ કરવામાં આવેલ એક પાણીના ઝરા પાસે સ્થાપવામાં આવી હતી. તે નદીના કાણુને મળતી આવતી હતી અને કાળા આરસમાંથી બનાવવામાં આવી હતી. નદી-દેવતાને મુંદર છુટા કેશ હતા—જેનો (કચનો) રંગ ઘેરો કાળો ન હતો પરંતુ તેમાં સીરીયાના શબ્જાનો રંગ વધારે પ્રમાણમાં હતો, કારણ કે પાસેની અપ્સરાઓથી જાણે કે ભીંજાયેલા તથા ઓળેસા હોય તેમ તેના કેશ મૂળ આગળ ઘેરા રંગના હતા, અને છેડા આગળ જાંજુડીયા રંગના જેવા પીકા હતા. આંખો આરસની મૂર્તિને શોભે તેવી નહતી. કારણ કે કાઝીમાંથી કંઇક સફેદ વસ્તુ ટપકતી હતી. તે જગ્યાએ આરસનો વર્ણ ધોળો હતો અને આ આવેખન ધરાદાપૂર્વક હતું કારણ કે સીંધુ નદીનાં પાણી અધિકાંશ ધોળાં છે. તે દેવતા નદીના રંગ દ્વારા પીધેલ (dyed) બતાવવામાં આવી હતી કારણ કે કાળો રંગ વધુ પ્રમાણમાં હતો. તદ્વત્પર તે દેવતાને કાચરીયાં ખાતી તથા પોતાના પગ ઉપર સ્થિર ઉભી ન રહી શકે તેવા માથાસાની માફક ઉન્મત્ત સ્થિતિમાં દર્શાવવામાં આવી હતી. તે ઉપરાંત, આ મૂર્તિમાં કુમાર તથા અર્ધકાર ન હતાં, પરંતુ અવયવોની વિશુદ્ધ ઘટનાને લીધે તે મુંદર લાગતી હતી, તે દેવતા તદ્દન નગ્ન સ્થિતિમાં હતો—કારણ કે તેમના દેશની ગરમીને લીધે દિંદોઓ કપડાં નોખી દે છે એમ કહેવાય છે.

જો મેં ઉપર એમ ખાત્રી આપી હોય કે આ મૂર્તિ કોઇ દિંદોએ નહિ પરંતુ કોઇ મીસરવાસી અથવા ગ્રીક સ્થાપિત કરી હતી તો તેના સમર્થન તરીકે હું આ હાકીકત રજુ કરું છું કે તે સમયમાં દિંદોઓ સિંધુ નદીની પવિત્ર નદીઓમાં ગણતરી કરતા ન હતા, ત્યારે બીજા જાણુએ તે નદીને તથા હીડ્રોસ્પોસ (Hydaspes) તથા એકેસાઇન્સ (Akesinos) મહાન એલેક્ઝાન્ડરે તેમના ઉપર યુદ્ધ કરતી વખતે જલિ અર્પણ કર્યા હતા અને શક દિંદના રાજાઓ મેઇસ (Maïs) તથા એગ્રીસ (Agros) ના સીકાઓ ઉપર સિંધુ નદી આવેખવામાં આવી હતી, તેમ જ પરદેશી

૧. અને પીલોસ્ટ્રટીના (Philostratus) ઓલીએરીઅસ (Olearius) ની

રાગઓનાં સીકાઓ ઉપર પણ^૧ આ ઉપરથી એમ અનુમાન થઈ શકે કે કુત્ત પરદેશી પ્રજાઓમાં જ સિંધુ નદીને આકૃતિ દ્વારા આવેખવામાં આવતી હતી અને તેથી કેલીસ્ટ્રોસે વર્ણવેલી નદી-દેવતાની મૂર્તિ કાષ્ટ દિંદીએ સ્થાપિત નહિ કરેલી હોય. આ ઉપરાંત જો આ મૂર્તિનો ગ્રીક વર્ણનકાર, તે દેવતાને પ્રીયેલ જતારી છે એમ માનતો^૨ હોય તો તેનું કારણ તે ગ્રીક કલાકારના ડાયોનીસીયસની હિંદની મુસાફરીના સંમેળે—જેમાં તે તેના ઉન્મત્ત મદિરાભક્તો તથા અપ્સરાઓથી વીંટળાયેલો હતો—તેના ખ્યાલને આભારી છે. આ જ કારણને લીધે સિંધુની મૂર્તિ અપ્સરાઓને અર્પણ કરેલ ઝરા પાસે સ્થાપવામાં આવી હતી.^૩ જો તે મૂર્તિની નવ્માવસ્થા માટે દિંદીએ નાગા કરતા હતા તેનું કારણ કેલીસ્ટ્રોસે આપવા માગે છે તો તે કુત્ત તેનો વિનોદ કરવાનો પ્રયત્ન સમજવો જોઈએ—જે પણ અહિંયાં અસ્થાને છે. કારણ કે દિગંબરો પણ લુગડાંનો સર્વશઃ ત્યાગ કરતા ન હતા.

રોમન સામ્રાજ્યનું પાટનગર, હિંદનો માલ ફરજિયાત રીતે મીસર દ્વારા મેળવતું હતું તે કુત્ત તે સમયના તે બન્ને દેશો વચ્ચેના રાજકીય સંબંધને અંગે નહિ, પરંતુ રોમથી હિંદના હુંકામાં હુંકા રસ્તા ઉપર તે આવેલું હોવાને લીધે. તેથી કરીને, રોમન-હિંદી વેપારનો આ ભાગ ધણો અગત્યનો હતો અને ધણું કરીને તે દરિયામાર્ગે થતા હોવો જોઈએ. રોમન રાજ્યના પ્રાંતોના હિંદ સાથેના જમીનમાર્ગે થતા વેપાર વિષે આપણી પાસે થોડા છૂટા છવાયા અહેવાલો છે અને તેથી તેના ઉપર સંતોષકારક ખીના રહ્યું કદાચ તેમ નથી. તે છતાં, જે છૂટી છવાયા માહિતી છે તેના આધારે હિંદના વેપારની આ શાખા ઉપર દૂંક નજર ફેરવવાનો પ્રયત્ન કરવો જ જોઈએ. આ ઉપરથી આપણે એમ માનવું ન જોઈએ કે રોમન રાજ્યની હકુમત નીચેના એક દેશમાં હિંદની વસ્તુ લાવ્યાની હકીકત ઉપરથી, હિંદની બધી વસ્તુઓ એમ લાવવામાં આવતી હતી એમ આપણે અનુમાન કરી શકીએ. હિંદમાંથી અરબસ્તાન, અથવા વધુ ચોક્કસાઈથી હરીએ તો તે પ્રદેશ દ્વારા, કોમાગેન (Komagene), આરમીનીયા અને જોરહરસ^૪ તથા તેથી કદાચ આગળ પશ્ચિમમાં; એલ્યી લઈ જવામાં આવતી. તે ઉપરાંત, કેપેડાસીયા અને હિંદ વચ્ચે બહોળો સંબંધ હોવો જોઈએ કારણ કે ટાઇગેરીયસના રાજ્યમાં, આરબેલેઓસ (Archelaos) નામનો તે દેશનો (કેપેડાસીયાનો) રાગ, જે ટાઇગેરીયસના અધિકાર નીચે હતો, તે હિંદમાંથી પોતાનો માટે અંબર મંગાવતો હતો.^૫ તે સમયના રાજકીય

૧. C. F. લા. ૧. પૃ. ૧૬૭, ૧૭૦ નોંધ ૨ તથા પૃ. ૩૮૦, નોંધ ૧૦.

૨. C. F. the note of Heyna to the Images of the Phylotratia and the statues of Callistreties. Edited by Frederick Jacob પૃ. ૫૮૯.

૩. Dioskoridis. લા. ૧ પ્ર. ૫

૪. પીની લા. ૬૭ પ્ર. ૧૧. ૧૩.

મંગેગો ઉપરથી એમ અનુમાન કરી શકાય કે દિંદેના માલનો નાનામાં નાનો ભાગ પરથીયાના અખાત દ્વારા યુક્રેટીસ નદી ઉપર યઇને, ઉત્તરના ભાગમાં લઇ જવામાં આવતો હતો, કારણ કે આ નદીના મુખે આરસેકાઇડસ (Arsakidos) લોકોના હાથમાં હતો અને તેની પાસેના પ્રદેશો રોમન અને પાર્થીઅન સૈન્યોની સામાન્ય રણભૂમિ હતી. આગળ દીકા કરી છે તે પ્રમાણે, પાર્થીઆના રાજાઓ રોમન વેપારમાં અડચણો નાંખતા અને અને તેથી વેપારીઓ ધણું કરીને યુક્રેટીસવાળો રસ્તો ત્યજતા કારણ કે તે રસ્તો એવા દેશોમાં યઇને પ્રસાર થતો હતો કે જ્યાં તેમના માલની સહીસહામતી ન રહે. તેથી જો આપણે એમ ધારીએ કે દિંદમાંથી માલ લઇને જતા મોટા કાફલાઓ, દિંદમાંથી બહુચીરતાન અને પછીથી બેકટ્રીયા દ્વારા જતા ધોરી રસ્તાને માર્ગે જતા હતા તો તેમાં કાંઈ ખોટું નથી. એલેક્ઝાન્ડ્રીયન વેપારીના સમયમાં તેનું અંતિમ સ્થળ પંચ-નદી-પ્રદેશની દક્ષિણે આવેલ શહેર-દિંદનું પાટનગર મીગ્મગર અથવા આધુનિક અદમદપુર હતું અને તે પ્રથમ પંજળમાં એરેટ્રીઓઇ (Aratrioi) તથા આરતો (Arattas) અથવા અરાટ્રોના (Arastras) પ્રદેશમાં યઇને, પછી એરેચોટેન (Arachoten) ના મુલક તથા મ-ધાર યઇને પોકલે (Poklais) અથવા પુસ્કા (Puskas) ૧ સુધી સિંધુ નદીના પશ્ચિમના કિનારા સુધી પહોંચતું. બેકટ્રીયામાં તે રસ્તાના ત્રણ વિભાગો પડી જતા. તેમાંથી એશિયાની અંદરના ભાગમાં જતા રસ્તા સાથે આપણે અસારે સંબંધ નથી. બાકીના બેમાંથી એક રસ્તો હેરાત (Herat) અને પાર્થીઅનોના પાટનગર હેકાટોનપીલોન (Hekaton-pilon) દ્વારા મીડીયામાં આવેલ એકબાતન (Ekbattana) જતો અને ત્યાંથી મેસોપોટામિયા દરવાજા મારફત ચાલા (Chala) જતો. અહીંઆંથી આગળ જતાં ત્રણ રસ્તાઓમાંથી ફક્ત ઉત્તરનો જ રસ્તો વિચારવાનો છે, કે જે આરમીનીઆ, કીલીકીઆ (Kilikia), ફ્રોગીયા અને એશીઆમાઇનોરના બીજા દેશો તરફ જતો. એઓરમરે (Aoramar) મીડીઆ અને આરમીનીઆમાંથી દિંદનો માલ લઇને આ જ રસ્તા દ્વારા તેને કાળાસમુદ્રના કિનારા ઉપર વસતા રહીશોમાં વેચ્યો હતો. ૨ આરમીનીઆના પાર્થીઅન રાજાઓ બહુ વાર રોમન સમ્રાટોનો આશ્રય શોધતા અને મેળવતા હોવાને લીધે, તેઓ પણ ધણું કરીને રોમન પ્રાંતોમાં વેપાર કરતા વેપારીઓને તેમના સાહસમાં મદદ કરતા. આ વેપારી માર્ગનું અંતિમ સ્થળ ધણું કરીને એશીઆમાઇનોરના ઉત્તર કિનારે આવેલ સીપો (Sipoo) હતું. આ અભિગ્રાપ મારેની મારી દલીલો દ્વારા આગળ ઉપર આપીય.

બેકટ્રીઆમાંથી નીકળતા બીજા રસ્તા દ્વારા દિંદનો માલ એકસસ નદી ઉપર

૧. Peripl. Mar. Erythr. પૃ. ૨૬, ૨૭, ૨૮. તથા મુધારેલાં વાંચન સાથે લા. ૨. પૃ. ૧૫૬ તથા નોંધ. ૧ તથા ૨ અ. તથા Rhoin. Mus. Philos નવી ગ્રીસીસ લા. ૭. પૃ. ૩૨૬માં અપેક્ષ આ ભાગ ઉપરની રજવાનમેઃ (Schwanubek)ની દીકા. આ ભાગમાં એલેક્ઝાન્ડ્રીયન વેપારી બોટી રીતે અમ માને છે કે એલેક્ઝાન્ડરે અપેક્ષ શહેર બુકેફાલા (Bukephala) તે જ પોકલે હતું.

૨. નવો આગળ પૃ. ૬૧૬.

લાવવામાં આવતો અને ઐકસસ દ્વારા કાસ્પીયન સમુદ્રમાં અને તે સમુદ્રને ઓળંગીને સામે પાર માલ ઉતારવામાં આવતો ત્યાંથી પાંચ દિવસમાં તે ફેસીસ (Phasis) નદી ઉપર આવતો અને તે દ્વારા કાળાસમુદ્રમાં લઈ જવાતો, જ્યાં તે જ નામની નદીના મુખ આગળ તે જ નામનું ગ્રીક લોકોનું સંસ્થાન આવેલું હતું, અને તેની આગળ ઉત્તરે ડાઓસ્કુરીઆસ આવેલું હતું. ઇ. સ. ની ખ્રીષ્ટ સદી મુધી એઓરસી (Aorsis) કાસ્પીયન સમુદ્રની ઉત્તરે આવેલા માટા પ્રદેશની માલીકી ધરાવતો હોવાને લીધે, તેણે ઘણું કરીને હિન્દ અને પાશ્ચાત્ય દેશો વચ્ચેના આ જમીનમાર્ગે યતા વેપારમાં પણ ભાગ લીધો હશે. હિન્દી લોકો પણ એમ કરતા હતા તે આગળ બતાવવામાં આવ્યું છે. ઉપર વર્ણવેલા ગ્રીકોના સંસ્થાનો માંથી પશ્ચિમના દેશો તરફ હિન્દી માલને લઈ જવાની બાબતમાં આપણી પાસે તેને લગતા પુરાણા પૂરાવાઓ નથી, પરંતુ બીજા કેટલાક બનાવો ઉપરથી એમ માલુમ થાય છે, કે પેફલેગોનીઆ (Paphlagonia) માં આવેલ સીનોપ એ કાળા સમુદ્રના પ્રદેશો તથા ભૂમધ્ય સમુદ્રના કિનારે આવેલ પ્રદેશો સાથેના વેપારનું મથક હતું.

આ શહેર વેપારને માટે ઘણી ઉત્તમ જગ્યાએ આવેલું હતું કારણ કે તે દ્વીપકલ્પ ઉપર હતું અને તેને બે બંદરો હતાં. તેના રહીશોએ ટ્રેપેઝોસ (Trapezos) અને બીજા એવા ઘણાં સંસ્થાનો કાળા સમુદ્ર ઉપર સ્થાપેલાં હતાં. તેથી જ મીથ્રીડેટસ યુપેટરે (Mithridates Eupator) તેને પોતાના રાજ્યનું પાટનગર બનાવ્યું હતું. અને સ્ટ્રેબોના સમય મુધી પણ તે મુંદર તથા સુરક્ષિત શહેર રહ્યું હતું. સીનોપીઓના બીજા મુખ્ય વેપારી શહેરો સાથેના બહોળા વેપારી સંબંધની બાબતમાં, તે લોકો એલેક્ઝાન્ડ્રીઆ સાથે પણ વેપારી સંબંધ રાખતા હતા તે અહીં બતાવવું નેહ્યું. આ ઉપરથી એમ કહેતાં તું અચકાતો નથી કે સીનોપ તે જ સમુદ્ર ઉપર આવેલા પ્રસીસ (Prasis) અને ત્યાંથી ડાઓસ્કુરીઅસ (Dioscurias) સાથે પણ વેપાર કરતું હતું અને માલ લાવતું હતું, જે માલને પછી સીનોપીઓ ભૂમધ્ય સમુદ્ર ઉપરના મોટા દરીઆઈ શહેરોમાં લઈ જતા હતા. આ ઉપરાંત કેપેડાસીઆ અને આર્મીનીઆ સાથે પણ સીનોપીઓ સહેલાઈથી વેપાર કરી શકે.

સીનોપની આ ચર્ચા ઉપરથી એમ અવલોકન કરી શકાય કે કાળા સમુદ્ર ઉપર આવેલા પ્રદેશો તથા હિન્દુસ્થાન વચ્ચેના જમીનમાર્ગે યતા વેપારની અગ્રાધિત પ્રતિષ્ઠા આધાર તેમના રોમન રાજ્ય સાથેના સંબંધ ઉપર અવલંબેલો હોવો નેહ્યું. જે તેમનો સંબંધ દુસ્મનાવટલયો હોય તો અચૂક વેપારમાં ડખલો પડતો. પરંતુ તેવો સંબંધ જ્યારે આ રાજ્યો રોમન રાજ્યોને તાબે થયાં હશે ત્યારે બંધ થયો હશે. આ જાતની સાંખી મુદતની તથા મહત્વની ડખલ પોન્ટસના રાજા મીથ્રીડેટસ યુપેટરના વખતમાં

૧ Diodoro's ભા. ૧૪ પ્ર. ૩૦, ૩૧. તથા સ્ટ્રેબો ભા. ૧૨ પ. ૫૪૫.

૨ સી. મુલરની Fragam Histor Græc ભા. ૩ પ. ૬૧૪ ઉપર આવેલ મેનેથોનના ફકરાઓ જુઓ.

યષ્ઠ હતી. અને ફક્ત આ જ ક્ષણ ધ્યાનમાં લેવા જોઈ છે. દારણુ કે તેના રાજ્ય પછી રોમન સામ્રાજ્યની વિસ્તૃતતા એક પણ સૂચક વિરોધ બંધ થયો હતો. મીથ્રીડેટસે પણ સીથીઅન (Seythian) પ્રદેશો તાબે કર્યા હતા. રાખલા તરીકે કોલોચિસ (Kolchis) ખાસદરસ, ક્રીમીઅન દીપકલ્પ અને એશિયામાતોરનો મોટામાં મોટો ભાગ તેની રોમ સાથેની ત્રીજી દુર્ભાગી લડાઈ પછી સને ઇ. સ. પૂર્વે ૬૩ માં થયેલા તેના યુદ્ધ દ્વંદ્વેષના બળવા પછી તેને પોતાની આત્મહત્યા કરાવી હતી. તેના પતન પછી તેનું વંશપરંપરાનું રાજ્ય પોતાની સ્વતંત્રતા ગુમાવી બેઠું અને ત્યાર પછીથી આખા એશીઆમાધોનરમાં વિના વિરોધે રોમનોએ રાજ્ય કર્યું. મીથ્રીડેટસ રોમનોનો કટો દુશ્મન હોવાને લીધે અને તે સીનોપ તથા કોલ્ચીસના બંદરો ઉપર રાજ્ય કરતો હોવાને લીધે જ્યાં સુધી મીથ્રીડેટસની આ શહેરો ઉપર હકુમત હતી ત્યાં સુધી આ શહેરોનો રોમન પ્રતિ સાથેના વેપાર બંધ પડ્યો હતો. એ પૂરવાર કરવા ખાસ દારણુ આપવાની જરૂર રહેતી નથી. એશીઆ માધોનરની તાબેદારી ઉપરથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે ઇ. સ. પૂર્વે ૫૭ ની સાલ પહેલાં જે વર્ષથી અત્યારે આપણે ચર્ચાએ છીએ તે હિન્દી વેપારનો પ્રમથ શરૂ થાય છે—હિન્દ તથા પશ્ચિમ રોમના પ્રદેશો સાથેના વેપાર શાંતિ તથા સ્તરીક્ષામતીથી વેપારીઓ કરતા હશે. હિન્દના રોમ સાથેના વેપાર સંબંધી અહેવાલો તથા સમલુતો આપ્યા પછી પ્રથમ તો આ વેપારની હિન્દીઓ તથા રોમનોની સ્થિતિઓ ઉપર શું અસર થઈ હતી તે તપાસવી જોઈએ. હું ફક્ત રોમનો જ કહું છું અને રોમન રાજ્યને તાબે રહેતી બીજી પ્રજાઓ વિશે બોલતો નથી દારણુ કે રોમનોને લગતી આ જાતની હકીકત મળી શકે છે. જે વિદ્વાનો ભૂગોળ તથા ઇતિહાસના વિષયોને વિદ્યાસવા માટે હિન્દમાંથી તેમને મળી આવતા અહેવાલોનો ઉપયોગ કરતા હતા તેઓ રોમન રાજ્યના લુદા લુદા પ્રતિભાં રહેતા હતા અને તેમાંના ધણા ખરા તો હેલેનો + (Hollon) હતા.

આ ગોધની બાજતમાં હું એક સામાન્ય સૂચના અજાઉથી કરું છું અને તે એ છે અહીં આ આપણે લુદા લુદા દેશો વચ્ચેના વેપારી સંબંધથી નીપજતા ફાયદાઓનો પ્રશ્ન વિચારવાનો નથી—દા. ત. એક બીજાના સહવાસથી એક દેશ પોતાની ખાસીયતોને જરા સિધ્ધિ કરે—દારણુ આ પરિણામ તો ખૂબ લાંબા વેપારી સંબંધથી જ આવી શકે; જ્યારે રોમનો તથા હિન્દીઓ એક બીજાથી ખૂબ દૂર રહેતા હતા, તેમના રીતરિવાજો, અભિપ્રાયો, તથા વર્તનમાં ખૂબ તફાવત હતો અને જેવે અને દેશના વેપારીઓની સંખ્યા એટલી ઓછી હતી કે તેમને લીધે બેમાંથી એક દેશની સ્થિતિમાં કંઈ ફરક પડે એ અસંભવિત હતું. આ બાજતમાં બે વસ્તુઓ જાણવી જોઈએ. રોમનો તથા હિન્દીઓનો સ્વભાવ અને તેઓની વચ્ચેના વેપારમાં વપરાતા માસનો પ્રકાર. રોમનોથી શરૂ કરીએ તો તેઓમાંથી તે સમયે પહેલાના વખતની સાદી રીતઆત તથા નીતિની મુખત આવના નટ થઈ હતી, અને તેને બદલે સંપત્તિ, સ્વચ્છંદ, અધમ ભપકો, તથા બેદર ઉગાઉપજાએ પર પાલનું હતું. અદંદારી, પેસાદાર, અને ઉચ્ચ કુળના રોમનો એક બીજા સાથે મોજ

શોખ તથા પૈસા વેરવામાં સ્પર્ધા કરતા કરતા, અને મધ્ય વર્ગના માણસો પણ આ દુર્ઘટિા તરફ આકર્ષાયા હતા.^૧ રોમનો તેમના મોજશોખ તથા-લપકાના જીવનને પોષવા માટેની જરૂરી વસ્તુઓ દરેક દેશમાંથી મંગાવતા હતા, અને આ બાજતમાં રોમની લંડન સાથે સરખામણી કરી શકાય કે જ્યાંના સહેરીઓને નોંધની ખાવાની, પહેરવાની તથા શોખની વસ્તુઓ દુનીઆના દરેક દેશમાંથી આયાત કરવામાં આવે છે. 1૬-૮. રોમને તરેહ તરેહના કીમતી પથ્થરો, મુગધીદાર દ્રવ્યો, મશાલાઓ, ઝીણાં કપડાં વગેરે મોકલતું તે રીતે રોમનના સ્વચ્છંદ અને ઉશ્કેરણને પોષતું અને તેટલે દરજ્જે રોમમાં અનીતિને પોષણ આપતું—જે અનીતિ પશિમ રોમન સામાન્યના પતનનું મુખ્ય કારણ હતું.

હિન્દના વેપારનું બીજું પરિણામ, આ વેપારમાં જે રોમન વેપારીઓ પડેલા હતા અને જેઓ તેમાંથી ખૂબ નફો મેળવતા હતા—જે વિષે કેટલાક દાખલાઓ આગળના આગળના ભાગમાં મેં આપેલા છે—તેઓ તેને લીધે તવંગર બન્યા એ હતું. પરંતુ તે વર્ગ જીંદગીના બીજા બ્યવસાયોના બોગે તવંગર બન્યો હતો અને તેથી તેઓ પેલા સમ્પત્તી નીતિશાસ્ત્ર ખીનીની રીકામાંથી મુક્ત રહ્યા ન હતા; પહેલાં એતીની જે સંભાળ લેવામાં આવતી હતી તેને વખાણતી વખતે ખીની એક દર્શાવે છે કે નામદાર અને લાભને વશ થઈને વેપારીઓ રાતા સમુદ્ર તથા હિન્દમાંથી લપકાતા મોદને પોષનારી વસ્તુઓ લારીને ફરીઆને જાણ કરતા હતા. હિન્દી વેપારનું બીજું પરિણામ એ હતું કે હિન્દ રોમન રાન્યમાંથી ઓછામાં ઓછા ૧૨,૬૫૦,૦૦૦ થેન્નર ગણી ગયું હતું.^૨

રોમ અને હિન્દ વચ્ચેના વેપારી સંબંધના ઝીણું પરિણામો તરીકે નીચેના એ પરિણામોનો ઉલ્લેખ કરવો જોઈએ, પેનીકમ ઇટાલીકમ (Panicum Italicum) ઉપરાંત હિન્દમાંથી એક જાતના ઝાંઝર લાવવામાં આવતાં,^૩ જે ગ્રીક લોકોને વેચવામાં આવતાં અને તેઓ તેમને હિન્દના ઝાંઝર તરીકે ઓળખતા આ વેપારી સંબંધનું બીજું પરિણામ આપણને દર્શાવેલા પ્રદેશમાં પ્રાપ્ત થાય છે. આગળ કેટલીક વાર જતાઆ પ્રમાણે રોમન વૈદ્યો કેટલીક હિન્દની વસ્તુઓનો ઉપયોગ દવાઓ બનાવવામાં કરતા એટલું જ નહિ પરંતુ તેઓ હિંદી વૈદ્યોની કેટલીક દવાઓ પચાવી પણ પડતા. આખના એક કાળા અંજનને તેઓ ઇન્ડીયન બેસીલીકોન (Indian Basilikon) ના નામથી ઓળખતા (જેનો આરબ ડોક્ટરોએ પણ ઉલ્લેખ કર્યો છે) અને એક બીજા લેપને તેઓ ઇન્ડીયન પ્લાસ્ટર (Indian plaster) કહેતા. આ દવાઓ અને તેની બનાવટ થ્રેસોસ (Thrasos) નામનો એક સર્જન જેણે એ દર્શિત કર્યા તેા રોમન રાન્યમાં આવેલ હિંદી વૈદ્યો પાસેથી મેળવી હશે અથવા તે પોતે હિન્દ ગયો હશે અને મેળવી હશે,

૧. આનો એક દાખલો આગળ પૃ. ૨૦ ઉપર આવેલ છે.

૨. ખીની લા. ૬. પ્ર. ૨૧. ૬.

૩. C. f. લા. ૧ પૃ. ૨૪૮ નોંધ ૩. તથા Athenaios પૃ. ૫૫૫ પંદ. ન્યાં કુથી-ડોસાનું પ્રમાણ લેવામાં આવ્યું છે.

તેણે જાહેરમાં જાણીતી કરી હતી.^૧ જ્યારે બીજા બાણુ હરસને લીધ વહેતા લોહીને અટકાવવા કેટલાક રોમનો હિંદી પથ્થર ખાંધતા હતા અને તે રીતને પ્રખ્યાત ગ્રીક પૈથ જેને આપણે 'આ હકિકત માટે આભારી છીએ અને જે તે રીતનો બરોબર રીતે ઇન્કાર કરે છે તેના મત પ્રમાણે, ખરો ઇલાજ ગણી ન શકાય.^૨ આ પ્રમાણે, રોગ સંરક્ષણ તરીકે વપરાતા માદગીયાના હિંદી રિવાજનું અનુકરણ હોવું જોઈએ.

હિન્દીઓની બાબતમાં તેમની રહેણીકરણી ધણા લાંબા કાળથી કાયદાઓ તથા રૂઢિઓથી નિયંત્રિત થયેલી હતી, અને તેમના દેશમાંથી તેમને ખાવા, પહેરવા તથા શણગારને લગતી ધણી વસ્તુઓ મળી શકતી. તેથી પરદેશમાંથી આયાત કરવામાં આવતી વસ્તુઓ તેમના દેશમાં જે વસ્તુઓ પુરતા પ્રમાણમાં ન હોય તેમને પુરી કરવા માટે જ હતી. આ હકીકત ખાસ કરીને ત્રાણું, લોહું તથા કલાષને લાગુ પડતી; જ્યારે હિન્દમાં નહિ પાકતી હોય તેવી વસ્તુ દા. ત. દારૂની બાબતમાં આગળ એમ બતાવવામાં આવ્યું છે કે તેનો ઉપયોગ ફક્ત રાત્રીઓ તથા મહારાત્રીઓ જ કરતા. આ ઉપરથી હિન્દીઓના રીત રિવાજોનાં રોમન તથા ગ્રીક લોકોનાં વેપારી સંબંધને લીધે કંઈ પણ ફરક પડ્યો હોય એ અસંભવિત છે. રોમન રાજ્યની પ્રજાને જે માત્ર હિન્દીઓ વેચતા તે માત્ર જે માત્ર હિન્દીઓ પરદેશીઓ પાસેથી મેળવતા તેના કરતાં ઘણા વધારે દિંમતી હતો. આ હકીકતને લીધે રોમન વેપારીઓને ઘણું રોકડ નાણું લાવવું પડતું કારણ કે તેમને હિંદમાં માત્ર વેચવાંથી જે પૈસા મળતા તે પૈસા હિંદીના કીમતી માલનો પૂરતો જથ્થો લઈ જવા માટે બસ નહોતો. પેરીપ્લસ ઓફ ધી રેડસીમાં ઘણે ઠેકાણે સીકાઓને આયાતની વસ્તુઓ તરીકે વર્ણવામાં આવેલ છે. તેના સમયમાં રોમન રાજ્યમાંથી વેપારીઓ જે પૈસાની રકમ હિંદમાં લાવતા તે ખૂબ વધી ગઈ હતી; પ્લીનીના અહેવાલો તે આગળ ઉપયોગ કરવામાં આવી ગયો છે. આને અંગે હિંદી વેપારીઓ પાસે વિદેશી સીકાઓ ખૂબ એકઠા થયેલા અને તેનું ચલણ કદાચ હિંદમાં પણ ચાર ચણ હોય અને હિંદના બંદરો તેથી કદાચ અંદરના ભાગમાં પણ તેમનો પ્રચાર થયો હોય. તે સમયના હિંદી રોમનને વેપાર વિષે પ્રમાણભૂત માહિતી આપનાર એલેક્ઝાન્ડ્રીયન વેપારી પણ આ બાબતમાં આપણને મદદ આપે છે. ભર્યમાં ગ્રીક-એકડ્રીયન રાજ્યો એપેલોડોટસ અને મેનો-ડ્રોસના સીકાઓ તેણે વપરાતાં જોયાં.^૩ આની સાથે આ હકીકત પણ સંગત થાય કે આંતર હિંદના દર પ્રદેશમાંથી ગ્રીક અને રોમન સીકાઓ મળી આવ્યા છે દા. ત. કાજુલીસ્તાનમાં આવેલ જલાશાબાદની પાસેના હીડા Hidda ની ઝાડીમાંથી, દક્ષિણમાં ડાઇઅનુરના

૧. Galenos. De. Compos. Medic. sec. locos XII, 782 તથા De. Compos. Medic. per genera. Kuhn Ed. ૫ ૭૪૧.

૨. Gabnosi. De. simplic Medic. tenpor XII. ૫. ૨૨૭.

૩. Periopl. Mar. Erythr. ૫. ૨૭.

પ્રદેશમાંથી, અને લંકાના મેન્ડોટ^૧ નામના એક લુના શહેરના ખડિયેરામાંથી. આ સીકાઓ ઉપરથી, જે સમયમાં તે પાડરામાં આવ્યા હતા તે સમયને માટે, હિંદી રોમન વેપાર આજે અથવા ઘાડો હતો તેનું સ્થળ માવ. છે. પરંતુ એ તો નક્કી છે કે ને રોમન રીપબ્લીકના વખતના સીકાઓ હિંદમાંથી મળી આવે તો તે ઉપરથી એમ અનુમાન ન હોઈ શકાય કે રોમન રીપબ્લીકના સમયમાં રોમ અને હિંદ વચ્ચે સીધો વેપારી સંબંધ અંધારેલો હતો, કારણ કે રોમન વેપારીઓ આ જાતના સીકાઓ ત્યાર પછીના સમયના સીકાઓ સાથે હિંદમાં લાવ્યા હતા. તેમાંના ઘણા ખરા તો સમ્રાટ ઓગસ્ટસના સમયથી એન્ડોનાઈસના સમય સુધીના છે—જેના ઘણા સીકાઓ લંકાના મેન્ડોટ શહેરના ખડિયેરામાંથી મળી આવ્યા હતા. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે ઇ. સ. ની શરૂઆતથી ખ્રીષ્ટ સદીના અંત સુધીમાં હિંદ તથા રોમન રાજ્ય સાથેના વેપાર યુગ્મજ સમૃદ્ધ હતો. જોકે તે રોમન રાજ્યના ભાગમાં પછી પણ આજુ રહેલો અને તે ખ્રીષ્ટાન્ડીયન રાજ્યના સમયમાં પણ આજુ રહેલો કારણ કે થીઓડોસીઓસ (Theodosios) પહેલો, માર્કી-એનોસ તથા લીઓનના સીકાઓ મલબારમાંથી મળી આવ્યા છે અને આમાંના પહેલાએ ઇ. સ. ૪૦૭ માં રાજ્ય શરૂ કરેલું અને તેમાંનો છેલ્લો ઇ. સ. ૪૭૧ માં મરણ પામેલો. ખ્રીષ્ટાન્ડીયન હિંદી વેપાર વિષે અહિંઆં વધુ કહી શકાય નહિ તેથી આ હકીકતને માત્ર પ્રસ્તાવના તરીકે રજૂ કરી સંતોષ માનું છું.

જો આપણે હિંદુસ્તાનનું વિશાળ કદ, તેનો કિંમતી વસ્તુઓનો ખાજનો અને તે સમયની તેની આબાદીને યાદમાં રાખીએ તો આપણે સમજી શકીશું કે રોમન રાજ્ય સાથેના વેપારથી જે પૈસા હિંદમાં આવ્યા હતા તેનો હિંદીઓની સમૃદ્ધિમાં ફક્ત લુગ ફાળો હતો.

હિંદીઓના ખીજ પરદેશો સાથેના વેપારની બાબતમાં આપણી પાસે ફક્ત છતા જવાબ અહેવાલો છે.

હિંદમાંથી નીકળતા ત્રણ વેપારી ધોરી માર્ગોમાંથી ત્રીજો માર્ગ જે બેન્ગાળ તરફ જતો હતો, તે બેનુરેખ નામના મોટા પર્વત ઉપર યકને સેરીકા (Serike) ના દેરા સુધી લંબાતો હતો—જેની અંદર પૂર્વ તુર્કસ્તાન, ગોખીનું રજુ તથા તીબેટનો સમાવેશ થયો હતો. રોમન વેપારીઓ સેરા નામના સહેર એટલે આધુનિક હામી અથવા હરકાન

૧. Wilson's Ar. Arniqu. પૃ. ૩૬. તથા ૧૦૮ તથા માણિક્યાનની જગ્યાની બાબતમાં લુઓ ભા. ૨. ૫, ૧૧૭૭. નોંધ ૨. ઉપરાંત Remarks on some lately discovered. Roman Gold Coins by capt. Drury J. R. A. S. B. XXXI. પૃ. ૩૭૧. તથા Sir Alexander Johnston's A letter to the Secretary etc. in Trans. of the R. A. S. I. પૃ. ૩૪૬.

મુધી જતા ત્યાંથી બેફરીયા દ્વારા સિંધુ નદીના મુખ ઉપરના આરથરીકાન ગંદરે મક્ક લાવવામાં આવતો.^૧

હિંદીઓના પૂર્વ એસીયાના દૂરમાં દૂરના દેશ ચીન સાથેના જામીન માર્ગે થતા વેપારની ખાજતમાં આગળ વર્ણવવામાં આવેલ હુંક બીના પેરીપ્લસ ઓફ ધી રેડસીમાં આવેલ છે. દર વર્ષે હિંદી વેપારીઓ સીક્રોમ દ્વારા ટીરટાને રસ્તે થીનાઇની^૨ સરહદે આવતા અને માછા વળતી વખતે બેસાદાઇ લોકો પાસેથી તમાકુપત્રો મેળવતા^૩ તેઓ ગંગા નદીના મુખ આગળના ગંગે નામના બંદરે લાવતા.

ગૂજરાતનો પહેલો સુખો (મુસલમાન ગવર્નર)

[મોલવી અય્યુઝ્ઝર નદવી]

સામાન્ય ઐતિહાસિક પુસ્તકોનું અવલોકન કરતાં ગૂજરાતના છતનાર અલમાસ બેગ ઉલુગખાનને જ ગૂજરાતનો સુખો અનાવવામાં આવ્યો હોય અને તેણે ગૂજરાતમાં પોતાનો અમલ ૨૦ વર્ષ સુધી ચલાવ્યો હોય એમ માલમ પડે છે. વળી ફરિસ્તાહ પણ દરેક સ્થળે ઉલુગખાનનું નામ બતાવે છે. કેવળ એક ઠેકાણે નામની સ્પષ્ટતાની ખાતર 'નીઝામે ગૂજરાત' શબ્દ તેણે આગળ વધારી દીધો છે. ત્રિયાચરની મોટા ભાગે અલપખાન લખે છે. તેણે અલપખાનના સંપર્કમાં એક સ્થળે લખ્યું છે:—“.....ખીઝરખાનના સ્વશુર અલપખાન અને તે (મલેક નાથન કાફુર)ની વચ્ચે જવલેણ દુસ્મનાવટ થઇ હતી.”

તે ખીજ જગ્યાએ લખે છે:—

“દેવગીર (દેવગઢ કે દોલતાગાદરી) મલેક નાથનને અને ગૂજરાતથી અલપખાનને શહેર દિલ્હીમાં બોલાવવામાં આવ્યા.”

વળી આગળ લખે છે:—

“કાંઈ પણ અપરાધ કે બદ્દાનતીના ચુનાહ વિના અલપખાનને મુલતાનની મારફત મરાવી નાખ્યો. ખીઝરખાનને કેદ કરી ગ્વાલીયર મોકલી દીધો. અને તેની માને લાલ મહેલમાંથી કાઢી મુઝામાં આવી અલપખાનના કતલ થતાં તથા ખીઝરખાનના કેદમાં પડતાં મુલતાન અલાઉદ્દીનના કુટુંબનું નિકંદન નીકળી ગયું.” પરંતુ જ્યાં જ્યાં ગૂજરાતની વાત આવે છે ત્યાં તે ઉલુગખાનનું નામ લખે છે.

“મુલતાન અલાઉદ્દીનના રાજ્યારોહણના ત્રીજા વર્ષની શરૂઆતમાં, ઉમરાવો તથા લશ્કરના સરદારોને સાથે લઈ ઉલુગખાન તથા તુસરતખાને ગૂજરાત ઉપર હુમલો કર્યો” ખીજે ઠેકાણે કહે છે:—

“ઉલુગખાન તથા તુસરતખાન માલે ગનીમત (લગાઇમાં હાથ આવેલો માલ) લઈ ગૂજરાતથી પાછા ફર્યા”

પછી:—

ગૂજરાતની લૂંટમાં માલમતા, હાથી, ગુલામ વ. ધણું હાથ આવ્યું તે લઈ ઉલુગખાન અને તુસરતખાન દિલ્હી પાછા આવ્યા.”

આ પ્રમાણે એક ખીજે ઠેકાણે લખ્યું છે:—

આ વર્ષમાં ઉલુગખાન અને તુસરતખાનને ગૂજરાત મારે નીકળી કરવામાં આવ્યા તથા જૂઝરખાનને સેયુરતાન મોકલવામાં આવ્યો.

ત્રિયાચરનીએ ગાંધ્યાના ઉમરાવો અને હોદ્દારોની એક-દેહરિસ્ત અનાવી છે તેમાં પણ આ ગળે નાગો જુદા જુદા જતાવવામાં આવ્યાં છે.” (મુલતાન) નો લાઇ ઉલુગખાન અલમાસ બેગ, ખીઝર તુસરતખાન, જૂઝરખાન, અર્જ મમાલીક, અને મુલતાનનો અમીર અલપખાન”

“.....છેવટે તેણે એક દિવસે કહ્યું. તે વખતે તેની પાસે ઉલુગખાન, ઝફરખાન, તુસરતખાન અને અલપખાન હાજર હતા.

એક બીજા સ્થળે હી. સં. ૧૯૯ ના સ્થૂથબોરના હુમલાના વિષયમાં તુસામખાનના ઇતિહાસનો હવાલો ટાંકો લખ્યું છે.

“ઉલુગખાન તૈયારી કરી ‘બયાનાની’ સામે થયો. તેની જાણ હમીરદેવ રાજાને થઈ. આ જ સાંઘમાં સ્થૂથબોરનો કિલ્લો પડ્યો અને તે અસાઉદીને ઉલુગખાનને આપી દીધો.

આ વિષયમાં તે લખે છે:—

“એક ઇતિહાસકાર જણાવે છે કે અસાઉદીને વિજય મેળવતાં ધણું વેડ્યું પડ્યું. રાજા હમીરદેવ આશ્રયે આવેલા મોગલો સાથે કેદ પડ્યો. તે સંઘમાં તેણે યમરાજી પહેર્યાડયા પછી સંઘના રાજ સ્વીકાર સાથે કીલ્લો તથા તેની આબુબાલુનો પ્રદેશ તેણે પોતાના ભાઈને સોંપી દીધો.

આગળ પાના ૮૧૦ ઉપર તે જ વાતનો ફરી ઉલ્લેખ કર્યો છે:—

“જાપન તથા સંઘના રાજસ્વીકાર સાથે તે કીલ્લો અને તેની આબુબાલુનો પ્રદેશ (સુલતાન) પોતાના ભાઈને ઇનામમાં આપી દિલ્હી પાઠો કર્યો. હી. સં. ૩-૧૧-૭૦૦.

ઉલુગખાન વિષે સંઘનું લખી રહ્યા પછી તે અલપખાન વિષે લખે છે. કેમકે ઝફરખાન અને તુસરતખાનના વિષે તે પહેલાં કહી ગયો છે:—

“.....અલપખાનનું મરણ કેવો રીતે નીપળ્યું તે જણાવતાં તેનું વર્ણન તરત-માં કરવામાં આવશે.”

૫૮ ૮૨૬ ઉપર લખેલું છે કે—

“.....તેની માહર મેળમના ભાઈ અલપખાન અને મલેકઝાદુર વચ્ચે અલપત થઈ ગઈ. આ જ દારણે અસાઉદીનનો મુલક ઉત્તર યઈ ગયો. આ સમયે અસાઉદીન ખીમાર હતો. તેની ખીમારી દિનપ્રતિદિન વધતી ગઈ. ડાકુર અને અલપખાન અંદરો-અંદર લડવામાં રોકાયેલા હતા. તે વખતે ડાકુર દેવગઢ (દોલતાબાદનો) અને અલપખાન ગુજરાતનો મુખો હતા.

કેટલીક લીટીઓ મૂકી દેતાં આમ આવે છે:—

“.....જ્યારે ડાકુર બાદશાહની સેવામાં હાજર થયો ત્યારે તેણે બાદશાહને પોતાની બેઠમ તથા ખીમારખાનથી નાખુશ થયેલો જોયો. અસાઉદીનને ખીમારેલો જોઈ તે અલપખાનનો ઘાટ ધડવા પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો.

પછી:—

“અલપખાનના માર્યા જવાના સમાચાર તેના મળતીઆઓને ગુજરાતમાં મળ્યા ત્યારે તેઓ સરકાર સામે થયા અને દરેક ઠેકાણે બેઠ મચાવ્યાં.”

ઉલુગખાન અને અલપખાન એ બે જુદી વ્યક્તિઓ છે તે આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે. અમીર ખુશરોના કાવ્યમાં લલિયાની જૂલ થઇ છે તે પ્રમાણે આ પુસ્તકમાં અલપખાનની જગ્યાએ ઉલુગખાન નામ બે વખત આવી ગયું છે. આ બાબતનો ખુલાસો છેવટમાં કરવા માગું છું. તેના સમકાલીન અબ્દુલ કાદર બદાયુન આ બાબતને ઘણી સારી રીતે સ્પષ્ટ કરી દીધી છે.

સુલતાન અલાઉદ્દીન ખીલજીની શરૂ કરતાં કહે છે:—

“હિ. સ. ૬૯૫ ના છેલ્લા માસની ૨૨ મી તારીખે અલાઉદ્દીને પોતાના લાઇનની મદદથી દીલ્હીમાં પોતાનો વાવટો ફરકાવ્યો. તેણે પોતાના લાઇને ઉલુગખાનનો તથા તે વખતની ઉમરાવોની સલાના પ્રમુખ અને પોતાના દીકરાના સ્વશુર સંજરને અલપખાનના ખિતાબોથી નવાજ્યા. મલિક તુસરત જલેસરીને તુસરતખાન અને મલિક બદરૂદ્દીનને અફરખાન બતાવ્યા, પછી તેણે ‘સેરી’ના રજુમાં અંપલાવ્યું.

આ ઉપરથી નીચેની બાબતો મળી આવે છે:—

સુલતાન અલાઉદ્દીન ખીલજીના લાઇનું નામ અલમાસ મેગ હતું. તેને ઉલુગમેગખાનનો ખિતાબ આપવામાં આવ્યો હતો. અલાઉદ્દીનના દીકરા (ખીજરખાન)ના સ્વશુરનું નામ સંજર હતું. તેને અલપખાનનો ખિતાબ આપવામાં આવ્યો હતો. આ જ પુરુષ તે કાળે સલાપતિના પદે બિરાજમાન હતો. મલિક તુસરત જલેસરીને તુસરતખાન અને મલિક બદરૂદ્દીનને અફરખાનના ખિતાબ આપવામાં આવ્યા.

ચોડાક લખાણ પછી આવે છે:—

“.....હિ. સ. ૬૯૬ ના મહોરમ માસમાં ઉલુગખાન અને અલપખાનને અરકલીખાન અને સુલતાન રૂકનુદ્દીન પર હુમલો કરવા મોકલ્યા.”

હિ. સ. ૬૯૭ નો બનાવ નોંધતાં જણાવે છે:—

“ઉલુગખાનને એક મોટા લશ્કર સાથે ગૂજરાતમાં રાજ કરવા મોકલ્યો. તેના લશ્કરમાં ૩૦ હજાર ઘોડેસવારો, ૮૦ હજાર પાયદળ ને ૩૦ ફોજ હાથી હતા. તેણે રાજ કરવાને હરાવ્યો, અણુહીલવાડ છુટ્યું અને સંઘળી માલમતા લઇ તે દીલ્હી પાછો ફર્યો.”

ઉલુગખાનના ગૂજરાતથી પાછા ફર્યાના પૂર્વજ્ઞાન સાથે અલવર પાસે શુક્રોએ મચાવેલ હુલ્લડની ખીના પણ આવી જાય છે.

આગળ કહે છે:—

“.....ઉલુગખાન ધીમે ધીમે કુચ કરતો દીલ્હી પહોંચ્યો.”

પછી કહે છે:—

“..... (સુલતાને) આગળનો ઇલાકો ઉલુગખાનને આપી ચિતોડની સ્વામીનો ઇલાકો કર્યો.”

રણુચંભોરના ઘેરા વખતે દોહ્લીમાં હાજી મવલાએ હુલ્લડ મચાવ્યું. તેને દાખી દંધ બદોબસ્ત કરવા સુલતાને ઉલુગખાનને દોહ્લી મોકલ્યો. તેણે પોતાના ફાસલ્યો ત્યાં બધું શાંત કરી દીધું.

આ વિષે પુસ્તક ૧ લા ના ૧૬૪ મા પાને બદાયુની લખે છે:

".....હુલ્લડમાં ભાગ લેનારાઓની યોગ્ય તપાસ કરી તેમને ધટતી શિક્ષા કરવા સુલતાને ઉલુગખાનને દોહ્લી રવાના કર્યો."

સુલતાને આ સેવાના બદલામાં રણુચંભોરના તાબાનો પ્રદેશ તેની (ઉલુગખાનની) જગીરમાં ઉમેરી દીધો.

".....(ઉલુગખાનને) તેને આબુબાલુના મુલક સાથે આખો કીલો જગીરમાં આપી સુલતાન દોહ્લી પાછો કર્યો."

આ પછી કોઇ કેકાણે ઉલુગખાનને સંભારણાં આવતો નથી; પરંતુ હવે અલપખાનનું નામ લેવામાં આવે છે. મલેક કાપુરને આની સાથે અદાવત હતી. કેમકે તે સધળા બળવાન ઉમરાવો અને રાજવારસોના કાંટો કાઢી પોતે ગાદી પ્રચાલવા માગે છે. તેટલા માટે સુલતાનને વહેમ બરાવવા અલપખાન અને ખીઝરખાનની વિરુદ્ધ તે ફરિયાદ કરે છે. અને સુલતાનને અવિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરાવવા પ્રયત્ન કરે છે.

ઇતિહાસકાર બદાયુન પુસ્તક ૧ લાના પાના ૧૬૮માં લખે છે:

" મલેક કાકુરે ખીઝરખાનના આગમનની વાત સ્વાધા સાથે સુલતાનને કરી; અલપખાન પોતાના ભાણેજને મળી ગયો છે અને મુલકી મામલાના કામકાજમાં ગુંથાયો છે."

અલપખાનના ખૂન સંજ્ઞા લખે છે:—

".....(સુલતાને) આ સધળી વાતો સાચી જાણી તરત જ અલપખાનને કતલ કરવાનો હુકમ કર્યો. મલેક તાપખ અને મલેક કમાલુદ્દીન યુર્ગે આ ખીચારાને ગરીબ બકરી પેટે પકડી શાહી કીલ્લામાં જ તેના દૂકડે દૂકડા કરી નાખ્યા."

આ પછી ખીઝરખાનને પાટનગરથી ખસેડવા (મલેક કાકુર) સુલતાનને કહે છે:—

" ખીઝરખાન પોતાના મામાના કતલના સમાચાર જાણી લાચલીત થઇ ગયો છે. આની પરિસ્થિતિમાં તેને પડ્યો રહેવા દેવો તે વાજબી નથી. એટલે બાદશાહે અમરૂવામાં મુલકી કારોબાર સુધારવા તેને મોકલી દેવા ફરમાવ્યું."

આ બનાવ પછી લગભગ ૨૦ વર્ષે હી. સ. ૭૩૪માં પ્રખ્યાત મુસ્લીમ પ્રવાસી ઇબ્ન બતુતા આવે છે. તે બદાયુનીના ટેકામાં લખે છે. "બાદશાહ ખીઝર પડ્યો. તેની પટરાણી ખીઝરખાનની મા થતી હતી. તેનું નામ ' માંદીક ' હતું. તેણીને એક ભાઇ હતો. તેનું નામ સંજર હતું, તેણે પોતાના દીકરાને મદદ કરવા પોતાના ભાઇ પાસે વચન લીધું હતું.....મલેક કાકુરે બાદશાહને આ કોલકરારની વાત જણાવી દીધી. બાદશાહે પોતાના ખવાસને જોલાળ્યો અને ફ્હું 'જ્યારે સંજર મારી પાસે આવે અને હું પહેરામણી

આપું તે પહેરવા લાગે સારે તમારે. તેને જાંઘી જમીન ઉપર પાડી-દેવો અને મારી નાખવો. (બાદશાહના) કહેવા પ્રમાણે કરવામાં આવ્યું.....જ્યારે તેને (ખીઝરખાનને) તેના બાપે પોતાના મામાને મરાની નાખ્યાની જાણ થઈ તો તે ઘણો દીકરીયર થયો અને ગાંડાની પેટે પોતાનાં લુગડાં ફાડી નાંખ્યા.”

ઉલુગખાન અને અલપખાન એ બેં જુદી વ્યક્તિઓ હતા તે આ વિંગતો ઉપરથી સ્પષ્ટ માલમ પડે છે અને વિશેષ અલપખાન પટરાણી માદફ બેગમનો લાઇ અને ખીઝરખાનનો મામેય યતો હતો તે પણ જણાયું. આ જ અલપખાનની કન્યા જોડે ખીઝરખાનના પહેલી વખતનાં લગ્ન મળ્યાં હતાં. અલાઉદ્દીને કાંઈ સલાહના કારણે ગૂજરાતથી બોંસાવેલ અલપખાન ને આ જ.

ઉલુગખાને ગૂજરાતને હત્યો એ ચોક્કસ પણ તે જાદગીબર કોઈપણ વખત ગૂજરાતનો ગવનર થયો નથી. ગૂજરાતની હત પછી લાંબો સમય તે જીવવા પામ્યો જ નથી. મૃત્યુએ તેને દૂંઢ સમયમાં ઝડપી લીધો. રણુચંદ્રોરની હત પછી થોડા દિવસે દાહી જતાં રસ્તામાં તે મરણ પામ્યો. તેને કાંઈપણ સ્થાનની સુગાગીરી ભોગવવાનું ભાગ્ય જ નહોતું. અલખત પોતાની જાગીર જલુર અને ઝાઝનમાં તેણે કેટલાક દિવસ વાસો કર્યો હતો.

બાકીની લખે છે:—

“સુલતાને રણુચંદ્રોરનો કિસ્સો અને તેની આલુખાલુનો પ્રદેશ તે (ઉલુગખાન)ની જાગીરમાં ઉમેરી દીધો. અને તે (સુલતાન) દાહી તરફ રવાના થયો. તે જ દિવસેમાં તે (ઉલુગખાન) રસ્તામાં ખીમાર પડ્યો. અને આ સજાબંધુર જગતનો ત્યાગ કરી આંધી નીકળ્યો. જાણે રણુચંદ્રોર જ તેના મોતનું કારણ થઈ પડ્યું.”

ફરિસ્તા રણુચંદ્રોરની હતનું વર્ણન કરતાં ઉલુગખાન વિષે લખે છે:—

“.....બાદશાહ કિસ્સા ઉપર ફરવા ગયો. તેણે ત્યાં અદબક ધન અને જવાહીર જોયાં. તેણે કિસ્સો અને તેની આલુખાલુના પ્રદેશ સાથે તે સવળું ધન-જવાહીર અલખાસ બેગમે આપી દીધું. પછી તે દાહી રવાના થયો. પાંચ છ દિવસ વિત્યા ને અલખાસ બેગ સખત ખીમાર પડ્યો. અને દાહી જતાં વાટમાં મરણ પામ્યો.”

તારીખે ફિરકશાહીમાં ઝીયાઉદ્દીન બેઝની પોતાનો પ્રત્યક્ષ જોવો પૂરાવો નીચે પ્રમાણે દાકે છે:—

“સુલતાનની ગેરહાજરીના ચારપાંચ માસમાં ઉલુગખાન મોટા ધનિક બની ગયો. તે તો. તેલંગા અને મદરાસ ઉપર સ્વારી કરવાના ઇરાદામાં હતો તેવામાં મોતે તેને ઘેરી લીધો. તેની લાશ દાહીમાં લાવવામાં આવી. રૈયત તથા સુલતાનને લાગે શોક થયો. સુલતાને તેની પાછળ દાનક્રિયામાં ધણું ધન વાપર્યું.”

ઝરવાલા જમુઝરવાલામાં લખે છે:—

૧. ગૂજરાતની હત પહેલાં તે રુયાના, બયાના અને સિંધનો ઉપરી હતો.

“નસર ખીલજીનો દોંકરો અલ્લામાસ ભેગ ઉલુગખાન મરણ પામ્યો. આ રાજ્યનો મુખ્ય ચાર સંભાળનાં એ એક હતો. આમ છતાંએ તે (સુલતાન) ની ઇચ્છા તો પારકાના હાથે તેનું ખુન થાય તે જોવાની હતી.”

પછી આ પુસ્તકમાં તારીખે હુસામખાનનો હવાલો આપતાં સાદ્ લખ્યું છે:—

“અલ્લાઉદ્દીન ખલજી પોતાના હમેશના મદદગાર અને વિજયના મુખ્ય આધારરૂપ ચારે સરદારોથી ખીતો રહેતો હતો. તેને આ લોકોનું જેર તોડી પાડવાની હમેશ ચિંતા રહેતી. પણ પોતાના સરદારોના પ્રાણ લીધાનું કલંક માથે ના આવે તેટલા માટે તે લોકોની જીવનદોરી ખીળના હાથે વૂટે તેમ ઇચ્છતો હતો.”

સુલતાનની આ સમજી ઇચ્છાઓ પોતાની મરજી પ્રમાણે પાર પડી તે હુસામખાન તેમ ખીળ ઇતિહાસકારોના કથનથી જણાઇ આવે છે. ઝફરખાન ભોગલોના યુદ્ધમાં શહીદ થયો. રણુચંભોરના યુદ્ધમાં નુસરતખાને પચ્ચર વાગવાથી આ દેહનો ત્યાગ કર્યો. રણુચંભોરની જીત પછી ઉલુગખાનને ચાર પાંચ માસે ઝેર આપવામાં આવ્યું. અને સખત વેદના ભોગવીને દોહી આવતાં વાટે મરણ પામ્યો.

મજરુર કીસ્સાની જીતથી અલ્લાઉદ્દીનની રિયતિનું વર્ણન કરતાં હુસામખાન પોતાના પુસ્તકમાં લખે છે:—

“રણુચંભોરથી પાછા ફરતાં રસ્તામાં ઉલુગખાનને ઝેર દેવામાં આવ્યું. આ ખીમારીમાં તેણે ચાર પાંચ માસ વિતાવ્યા. દરમિયાન તે ઔરંગઝ (દક્ષિણ) ને જીતવા જવાની તૈયારીઓ કરતો રહ્યો; પણ તેની ખીમારી વધી પડી. લોકો તેને દોહી લઇ ચાલ્યા. રસ્તામાં તે મરણ પામ્યો. લોકો તેનું શબ દોહીમાં લઈ આવ્યા. અને ત્યાં તેને દફન કરવામાં આવ્યો.”

હી. સ. ૭૦૧માં દોહી આવતાં ગૂજરાતનો વિજેતા ઉલુગખાન અલ્લામાસ ભેગ મરણ પામ્યો તે આ સમજી ખીનાથી પૂરવાર થાય છે. છતાં ગૂજરાતના ગવર્નરપદે તે ૨૦ વર્ષ સુધી રહે તે કેમ અંભવિત હોઇ શકે ?

આ ઉપરથી ગૂજરાતના ગવર્નરપદે અલ્લામાસ ખિતાબધારી સંજર હતો. અને નહિ કે અલ્લામાસ ભેગ ઉલુગખાન એ સિદ્ધ થાય છે.

આ ઐતિહાસિક પુસ્તકોનું સદમ અવલોકન કરતાં ચોક્કસ તપાસ નહિ કરનાર એવા ઇતિહાસકારોએ ઉલુગખાન અને અલ્લામાસ પરભાષા (તુર્કી) ના શબ્દો હોવાથી, તેમાં કાંઈ ભેદ પાડ્યો નહિ એ જુલ્લ થવાનું મુખ્ય કારણ જણાઇ આવે છે. વળી જુલ્લમાં જુલ્લ કરી અલ્લામાસનું અલ્લામાસ પણ બનાવી દેવામાં આવ્યું. પરદેશી અને પરદેશી ઇતિહાસકારોના પુસ્તકમાં જોડણીની જુલ્લ વિશેષે આ કારણે જ થઈ છે. ગૂજરાતના બાદશાહ બહાદુરશાહના સમકાલીન જોન વિદ્વાન પંડિત ખીએકધીર પોતાના ‘શિયુજી તીર્થપ્રબંધ’માં દરેક સ્થળે ઉલુગખાન લખે છે. વાત એમ છે કે વિજેતા ઉલુગખાનનું નામ ગૂજરાતમાં દરેક જગ્યાએ પ્રખ્યાત થઈ ગયું હતું. તે પછી અલ્લામાસ આવ્યો. ગૂજરાતી હિંદુઓએ ઉલુગખાન અને અલ્લામાસમાં ઝાઝો ફેર જોયો નહિ.

મારા નમ્ર મત પ્રમાણે બૂલ થવાનું બીજું કારણ આ છે કે પ્રથમથી જ ફરિશ્તાએ આ બાબતમાં બેઠતી ચોક્કસાઇ કરી નહિ. ફરિશ્તાએ બન્ને રચાને ઉલુગખાન નામ વાપર્યું. અને તે બે નામોને ભેદ બતાવવા નામની આગળ 'નાઝીમ' કે 'વાલી' શબ્દ ઉમેરી દીધા. પરંતુ ખરૂં નામ તેણે કોઇપણ કેકાણે લીધું જ નહિ. આ ઉપરથી તેના પછીના ઇતિહાસકારોમાં ખોટી સમજ ઉભી થઇ. કેમકે તેના પછી હિંદુસ્તાનમાં જે જે ઇતિહાસના પુસ્તકો રચાયાં તેમાંના મોટા ભાગ તેને અનુસરનાર છે. પણ ખુદ ફરિશ્તાએ આમ કંઈ તેના જવાબમાં મને તેની સહેજ ઓછી કાળજી જણાય છે. કેમકે 'ફરિશ્તા'ને બરાબર ખ્યાનપૂર્વક લેતાં તેમાં સાચું લખ્યું છે તે જણાઇ આવે છે પણ તેની ઓછી કાળજીએ બીજાઓને બૂલથાપમાં નાખી દીધા.

એક આ પણ વાત છે કે લોકોને ઉલુગ અને અલપના અર્થો નહિ આવડતા હોવાથી બૂલ થવાનું સ્વાભાવિક કારણ. ઉપરિચિત થયું. એટલે આ બીજાને સ્પષ્ટ કરવા આ શબ્દો વિષેની તપાસ નીચે જણાવવામાં આવે છે.

તુર્કી ભાષામાં ઉલુગનો અર્થ મહાન થાય છે. કવિ તબાતબાએ પરમેશ્વરના અદ્વૈત-વિષે એક કાવ્ય લખ્યું છે. તેમાં તે ઇશ્વરને સુલતાન 'ઉલુગ (મહાન સુલતાન)' તરીકે ઓળખે છે.

તુર્કી ભાષામાં અલપનો, અર્થ બહાદુર થાય છે. તે ઉપરથી અલપઅરસુકામ અથવા કઝલઅરસકામ એટલે બહાદુરસિંહ અથવા રાતોસિંહ એવો અર્થ નીકળે છે. એક તુર્કી શબ્દ અક્ત છે તેનો અર્થ નાનો થાય છે. એથી તુર્કી શબ્દ કતલમ છે. તેને લખ્યે કે દરમિયાનના અર્થમાં વાપરવામાં આવે છે.

અક્તખાન કે કતલખાનના ખિતાબો વહેંચવામાં આવતા હોય તે સંભવિત છે; પરંતુ ઉલુગખાન અને અલપખાનના ખિતાબો આપવામાં આવતા હતા તે વિષે હવે શંકાને સ્થાન નથી. મુસલમાન બાદશાહોએ તે નામોને ખિતાબ તરીકે વાપર્યાં છે. અને મુખ્યત્વે કરીને તુર્ક ખાનદાનમાં તેનો અધિક વપરાશ રહ્યો છે. પરંતુ મોગલોએ તેનો વપરાશ કર્યો હોય તેમ લાગતું નથી. ઇતિહાસથી માલમ પડે છે કે નાસિરુદીન મહમુદના વખતમાં ગયાસુદ્દીન ખલજનને ઉલુગખાનનો ખિતાબ હતો. અલાઉદ્દીન ખીલજીના વખતમાં અલમાસ બેગ ઉલુગખાન બન્યો. સુલતાન ગયાસુદ્દીન તખલકના જમાનામાં તેનો દીકરો મહમદ તખલક ઉલુગખાન કહેવાયો. મતલબ કે ઉલુગખાન અને અલપખાન તે સમયના ખિતાબો હતા અને તેને મેળવવા કેટલાક ઉમરાવો ભાગ્યશાળી થતા. તે બન્ને ખિતાબો આધુનિક સમયના અમીરલ ઉમરા કે ધી ગ્રેટ લોર્ડના અર્થમાં વપરાતા હતા. પાછળનો ઇતિહાસ તપાસતાં ગાદી ઉપર આવતાં સૌથી પહેલાં મહમદ અલાઉદ્દીન ખલજીએ અલમાસ બેગને ઉલુગખાન, સમરને અલપખાન અને મલેક નુસરતને નુસરતખાનના ખિતાબો આપી તેમની પ્રતિષ્ઠામાં વધારો કર્યો કેમકે આ લોકોની તનતોડ સેવાને લીધે અલાઉદ્દીન રાજ્યનો માલીક થયો તથા દેશ- તેના કબજે રહી ખંડણી ભરતો બન્યો અને તુર્કોમાં અલાઉદ્દીનની ધાક તથા બીક કાયમ થયાં.

આ ચારે ઉમરાવોની હયાતીમાં સંજર ફક્ત અલપખાનના નામે ઓળખાતો હતો. જ્યારે ઝંફરખાન નુસરતખાન અને ઉલુગખાન મરણ પામ્યા અને તેમની જગ્યાઓ પડી તો અક્ષાઉદ્દીને તે હોદ્દા ઉપર બીજાઓને ચઢાવવાનો વિચાર કર્યો; પરંતુ ઉમરાવોનું બંજ વધી જવા પામે નહિ તેનો તેને ભય રહેતો હતો છતાં સરદારોને તેમની સેવાનું પારિતોષક આપ્યા વિના છૂટકો ન હતો. જુના સરદારો પૈકી ગય્યા ગાંડ્યા જ હયાત હતા. તે વખતે તેના ખાનદાનમાં યોગ્ય અનુભવી નર અલપખાન જ હતો. હી. સ. ૭૦૪ માં મલેક ગાઝી (ગયાસુદ્દીન) તમલક, અયતુલ્લમુલ્ક મુલતાની અને અલપખાને મોટી ગહાફરીથી મોગલોને પૂંઢેર પાછા વાળ્યા. આ સેવાના અદલામાં ગયાસુદ્દીનને પંખત અને મુલતાતને ગવર્નર અને માલવા જીત્યા પછી અયતુલ્લમુલ્કને માલવાનો ગવર્નર ગનાવવામાં આવ્યા. અલપખાનને તે એક મોટા પ્રાંતનો હકિમ હોવાથી અમીરે ઉમરા અથવા ઉલુગખાનને ખિતાબ બક્ષીસ કરવામાં આવ્યો.^૧ તેને એકે મોટું લશ્કર સોંપાયું અને ગૂજરાત તરફ પ્રયાણ કરવાની વરધી અપાઇ. આ જ હોદ્દો છેવટે મલેક કાકુરને મળ્યો હતો. ફરિસ્તા દરેક ઠેકાણે ઉલુગખાન લખે છે તેનું કારણ પણ આ જ છે. બીજાઓએ તેનું અનુકરણ કરી એ જ શબ્દનો વપરાશ જારી રાખ્યો. આમ બનવું તે કેવળ સંભવિત છે. ફરિસ્તાએ પોતાની સહેજ ઓછી તપાસથી અલમાસ બેગ ઉલુગખાન અને મલેક રાજર ઉલુગખાન (પહેલાનો અલપખાન)થી વાચકોને સંશયમાં નાંખી દીધા છે. અને લોકો બુલમી બન્ને એક જ છે એમ સમજવા લાગ્યા. ફરિસ્તાએ કેાઇ પણ ઠેકાણે સંજર અથવા અલપખાન નામ લીધું હોત તો આ બુલ મુધરી શકત; પરંતુ તેણે એમ ક્યું જ નથી. તેથી સાધારણ લોકોમાં ખરી વસ્તુસ્થિતિથી કેવળ વિરોધી વાત ઉપસ્થિત થઇ.

ઉલુગખાન અને અલયખાન.

[આચાર્ય શ્રીજિનવિજયજી]

ગૂજરાતના હિંદુ સામ્રાજ્યને નષ્ટ કરવા માટે હીહીના બાદશાહ અલા-ઉદ્-દીન મીલકીએ જે સરદારને અણહિલપુર પાટણ ઉપર મોકલ્યો હતો તેના નામના વિષયમાં ઇતિહાસના પુસ્તકોમાં એક પ્રકારનો ગોટાળો આવ્યો આવે છે. એ ગોટાળો દૂર કરવા માટે અધ્યાપક અણુ ઝંઝર નદવીએ આ અંકમાં (પૃ. ૨૫૩) એક લેખ લખ્યો છે અને તેમાં તારસી અને અરબી તવારિખોના લખાણોનો હિસાબોડ કરી આ બાબત ઉપર ચોક્કસ નેજુઈ આપ્યો છે.

અધ્યાપક નદવીએ પોતાના લેખની સામગ્રી એકત્રિત કરતી વખતે, હિંદુ લેખોમાં આ બાબતના ઉલ્લેખો કયાં કયાં છે, અને તે કેવા પ્રકારના છે તે જાણવા માટે મને ખૂબું. તપાસ કરતાં તેના પરિણામે મારી જાણમાં જે જે ઉલ્લેખો આવ્યા છે તે હું આહ આપવા પ્રયત્ન કરું છું.

અલા-ઉદ્-દીને ગૂજરાત ઉપર લશ્કર મોકલ્યું તેની હકીકત મુખ્ય કરીને કાન્હડે પ્રબંધમાં આપેલી છે. કાન્હડે પ્રબંધની રચના વિ. સં. ૧૫૧૨માં એટલે પાટણની હિંદુ-સત્તા નષ્ટ થયાં પછી લગભગ ૧૫૦ વર્ષ થયેલી છે. એ પ્રબંધનો કર્તા કવિ પદ્મનાભ પ્રારંભમાં જ, ગૂજરાતનું સામ્રાજ્ય કેમ નષ્ટ થયું તેની વિગત આપે છે. પ્રબંધનો મુખ્ય વર્ણવે વિષય તો જાણીરતા ચાહાણુ રાજા કાન્હડેની કીર્તિ કથવાનો છે. તેથી પાટણના નાશની હકીકત બહુ વિગતથી લખવાનો તેને પ્રસંગ નથી. પણ જે અમલદાર પાટણની સત્તાને નષ્ટગ્રસ્ત કરી તેણે જ જાણીરતા સત્તાનો પણ અંત આણવાનો ક્રિષ્કમ કર્યો હતો; તેથી એ પ્રસંગનો પૂર્વ પરિચય આપવો કવિને અવશ્ય પ્રાપ્ત હોવાથી તેણે પ્રથમ પાટણના નાશની હકીકત વર્ણવી છે.

ગૂજરાતના સામ્રાજ્ય ઉપર પ્રથમ આક્રમણ કરનારનું નામ પદ્મનાભ “અલયખાન” એવું આપે છે. હિદાહરણુ તરીકે નીચેની કડીઓ ખસ થશે:

વહુ ધીર વરુયાત વદીચ મહમૂદ સાહનુ કેહુ :

‘અલ્લાહાન વલવન્તું વન્દુ તાસ દીચં ફુરમાણ;

ગૂજરાતિ ડપરિ દલ ન્યુધા; ઘીડકં દીકં સુરતાણિ ॥ ૩૬ ॥

માધવ મહિતુ સાથિ મોકલ્યુ મોસાતુ પરધાન;

મોટા મીર મલિક મેલાવડ દીધા સોજા સ્થાન ॥ ૩૭ ॥

(કાન્હડે પ્રબંધ, રા. ડા. પી. દેરાસરી. સંપાદિત પૃ. નં. ૪.)

આ દરીઓ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે સુસ્તાન અક્ષા-ઉદ્-દીને ગૂજરાતના પદ્મપ્રથમેલા પ્રધાન માધવના કહેવાથી ગૂજરાત ઉપર અવૂખાન^૧ નામના પોતાના મલવાન બંદા (સેવક)ને મોકલેલ શસ્ત્ર આપી મોકલી આપ્યો હતો. આ સેનાધિપતિ “અવૂખાન” નો બાદશાહ સાથે કોઈ પ્રકારના સગવળનો સંબંધ હતો કે કેમ તેનો ઉલ્લેખ એ પ્રબંધમાં ક્યાંએ દર્શાવેલ નથી; તેમ જ પાટણને તાબે કર્યા પછી તેનો નરભાર કોના હાથમાં સોંપાયો હતો એનો પણ કોઈ નિર્દેશ એ પ્રબંધમાં નથી.

બલોરના ચૌહાણ વીર કાન્હડેની કીર્તિતું વર્ણન કરવા માટે જેમ પદ્મનાભે ગૂજરાતીમાં કાન્હડે પ્રબંધ રચ્યો છે તેમ જ રણુચંદ્રોરના ચૌહાણ રાજા વીર હમીરની કીર્તિના વર્ણન માટે, નયચંદ્રસૂરિ નામના જૈન વિદ્વાને સંસ્કૃતમાં હમીરમહાકાવ્ય નામનું એક કાવ્ય લખ્યું છે. એ કાવ્યની એક પ્રતિ સં. ૧૫૪૨ માં હાંબેલી મળી છે તે ઉપરથી, પદ્મનાભ અને નયચંદ્ર બંને લગભગ સમકાલીન જેવા જ જણાય છે. કવિ પદ્મનાભની માફક નયચંદ્રસૂરિએ પણ, અક્ષા-ઉદ્-દીનની સેનાના હાથે રણુચંદ્રોરના રાજ્યનો કેમ નાશ થયો તેનું કાવ્યશૈલીએ વિગતથી વર્ણન કર્યું છે.

બલોરની માફક રણુચંદ્રોર ઉપર પ્રથમ ચઢાઈ કરનાર સેનાપતિ પણ તે જ હતો. હમીરમહાકાવ્યમાં એનું નામ “ઉદ્દુખાન” એવું આપ્યું છે, અને સાથે તેને બાદશાહ અક્ષા-ઉદ્-દીનનો સોદર એટલે ભાઈ જણાવ્યો છે. જે શ્લોકોમાં એનો પ્રથમ પરિચય આપવામાં આવ્યો છે તે આ પ્રમાણે છે;—

इतश्च शत्रुहृद्भल्ल्यां दिल्ल्यां शकमतल्लिका ।

बभूवाछावहीनारूपो व्याख्यः शौर्यवतां धुरि ॥ ૧૦૦ ॥

ज्ञातभूपस्वरूपेण तदा तेन स्वसोदरः ।

उल्लखानारूपया ख्यातो जगदे जगदेकचित् ॥ ૧૦૧ ॥

(હમીરમહાકાવ્ય, નારાયણ જનાર્દન કીર્તને સંપાદિત, સન ૧૮૭૬, પૃષ્ઠ ૮૦. સર્ગ ૯.)

ખીજ પણ ધણી જગ્યાએ એ કાવ્યમાં ‘ઉદ્દુખાન’ નો બાદશાહના ભાઈ તરીકે નિર્દેશ કરેલો છે. ‘ઉદ્દુખાન’ સિવાય બાદશાહના એક ખીજ પણ ભાઈનો ઉલ્લેખ એ કાવ્યમાં કરેલો છે અને તેનું “નિસુરતખાન” એવું નામ આપેલું છે. ચૌહાણ વીર હમીરની સાથેની પ્રથમની લડાઈમાં ઉદ્દુખાને હાર ખાધી હતી તેથી બાદશાહે ખીજવાર વધારે

૧ આ આખા પ્રબંધમાં બધી જગ્યાએ, આ ચઢાઈ કરનાર માણસનું નામ “અવૂખાન” એવું જ આપવામાં આવ્યું છે, છતાં એ પ્રબંધના વિદ્વાન સંપાદક શ્રી દેશસરીએ પ્રયત્નરત્નમાં બધે કેટલાંકે “અલ્લખાન” એ નામનો પ્રયોગ કર્યો છે. તેનું કારણ સમજાવું નથી. કદાચિત પ્રચલિત ઇતિહાસનાં પુસ્તકોમાં આ નામનો પ્રયોગ કરેલો હોવાથી તેને જ લક્ષ્યમાં રાખીને ત્રીયુત દેશસરીએ પણ એ જ નામ વાપરવું ઉચિત ધાર્યું હોય.

લેખક.

મોઠું સૈન્ય આપી ઉલુખાન અને નિમુરતખાન એ બંને પોતાના ભાઈઓને રણ્ય-
બોર સર કરવા મોકલ્યા હતા. યથા—

તતોઽનુજૌ સ્ફારમુજૌ શકાનામધીશ ચલ્લ-નિમુરત્ત્ત્વાનો ।

ઈદં મહાવીર્યં વિતીર્યં સૈન્યં અચીચલત્ત્ જેતુમમું હમીરમ્ ॥ ૭ ॥

....

....

....

....

લબ્ધ્વા સહાયં નિમુરત્ત્ત્વાનં જ્વલન્ ક્રુધોલ્લપ્પદઃ સ સ્વાનઃ ।

इयेप मूलादपि वैरिवंशान् दग्धुं हृद्भानुरिवाहिकान्तम् ॥ ९ ॥

(હમીરમહાકાવ્ય, સર્ગ ૧૧, પ. ૯૬.)

કાન્હડે પ્રબંધ અને હમીર મહાકાવ્ય એ બન્નેના કથન પ્રમાણે પાટણ, બલોર,
અને રણ્યબોર એ ત્રણે હિંદુ રાજધાનીઓ ઉપર પહેલો હુમલો લાવનારનું નામ
અલુખાન કે ઉલુખાન એવું હતું એ ઉપરના અવતરણોથી સ્પષ્ટ બેધ શકાય છે; અને
સાથે હમીરકાવ્યના કર્તાના કથન પ્રમાણે એ બાદશાહનો ભાઈ થતો હતો એમ પણ
સાબીત થાય છે.

આ ઉલ્લેખો તો હકીકત બન્યા પછી લગભગ દોઢ સૈકા પછીના છે. તેથી એ
કરતાં કોઈ વધારે પ્રાચીન, અર્થાત્ ઉપરની ખીનાના સમયની અપેક્ષાએ વધારે નિકટ સમયનો
પણ આ બાબતનો કોઈ ઉલ્લેખ મળે છે કે કેમ તેની તપાસ કરતાં સફલાયે એવો
પણ એક ઉલ્લેખ મળી આવ્યો છે. જે ગ્રંથમાં એ ઉલ્લેખ આવેલો છે તેનું નામ
તીર્થકલ્પ છે. એ ગ્રંથ જિનપ્રભ નામના એક જૈન વિદ્વાને બનાવેલો છે. જિનપ્રભ-
સૂરિ અલા-ઉદ્-દીનના સમકાલીન હતા એટલું જ નહિ પણ ખુદ દિલ્હીમાં પણ તેઓ
એ જમાનામાં કેટલોક સમય રહ્યા હતા. અલા-ઉદ્-દીન પછી દિલ્હીની ગાદીએ તુઘલખ
વંશનો ખીજો બાદશાહ જે મહમ્મદ કરીને થયો તેના તો દરબારમાં પણ આ આચાર્ય
ધણી વખત જતા આવતા હતા, અને એ બાદશાહ એમને બહુમાન આપતો હતો. એટલે
એમના સખાણમાં એ સંબંધી જે હકીકત હોય તે અપેક્ષાએ વધારે વિશ્વસનીય ગણાય. એ
વિદ્વાને હિંદુસ્થાનના ધણા ભાગોમાં યુસાફરી કરી હતી. અને એ યુસાફરી દરમ્યાન
દક્ષિણ, ગુજરાત, માલવા, મારવાડ, દિલ્હી પ્રાંત, મધ્યપ્રાંત, યુક્તપ્રાંત અને જંગાળ
તથા ખીહાર પ્રાંતમાં જે જૈન તીર્થસ્થાનો એમની નજરે પડ્યાં તે બધાંની નવી-જૂની
હકીકત આપતો ઉપર્યુક્ત તીર્થકલ્પ નામનો ગ્રંથ રચ્યો છે. એ ગ્રંથમાં
નાના-મોટાં એવાં સાઠેક તીર્થસ્થળોનું વર્ણન છે. વર્ણન બધું ઐતિહાસિક અને પૌરાણિક
હકીકતોના મિશ્રણ જેવું છે. એ ગ્રંથ કકડે કકડે સખાયો છે અને પૂરો થતાં લગભગ ૪૦
કરતાં વધારે વર્ષો થયાં હોય તેમ લાગે છે; કારણ કે એમાંના એક કલ્પની બનાબ્યાની
સાથ જ્યારે સંવત્ ૧૩૫૧ છે ત્યારે અન્ય એક કલ્પની રચના-સાથ ૧૩૮૯ છે. જિન
પ્રભસૂરિના જ કથન પ્રમાણે અલા-ઉદ્-દીને ગુજરાત ઉપર પ્રથમ ચડાઇ સંવત્ ૧૩૫૬

માં કરી હતી. તે દિસાએ એ ચઢાઇ પહેલાં ઓઝામાં ઓઝી પાંચ વર્ષ અગાઉ એ અંધની રચના શરૂ થઈ ગઈ હતી; અને અઘા-ઉદ્-દીનના મૃત્યુ પછી પશુ લગભગ ૧૮-૨૦ વર્ષે આની પૂર્ણાવૃત્તિ થઈ હતી. એ વધા કથનનો સાર એ છે કે અઘા-ઉદ્-દીનની સંપૂર્ણ કારકીર્દી એ આચાર્ય નજરે નોંધ હતી.

અઘા-ઉદ્-દીનના લશ્કરે ગૂજરાત મારવાડ આદિ દેશો ઉપર કરેલી ચઢાઇ દરમ્યાન જૈનોના જે જે પ્રસિદ્ધ તીર્થ સ્થળોને નષ્ટ બ્રષ્ટ કર્યાં હતાં તેનું સૂચન તે તે તીર્થના કલ્પ (એટલે વર્ણન) માં એ આચાર્યે ખાસ કરીને કર્યું છે. મારઝવાના જોધપુર રાજ્યમાં સાચેર કરીને એક જૂનું ગામ છે. એ ગામનું પ્રાચીન ગંડફત નામ સત્યપુર છે. ત્યાં આગળ જૈન ધર્મના અંતિમ તીર્થકર મહાવીરસ્વામીનું એક ઘણું પ્રાચીન મંદિર હતું. એ મંદિરનું અને એના અંગે એ સ્થળનું મહાત્મ્ય ઘણું માનવામાં આવતું. હિંદુઓમાં જેટલું મહાત્મ્ય સોરઠના સોમનાથનું હતું તેટલું જ મહાત્મ્ય જૈનોમાં એ સત્યપુરના મહાવીર દેવનું હતું. એ સત્યપુર તીર્થનું વર્ણન કરનાર સત્યપુરકલ્પ નામનું એક આપું પ્રકરણ તીર્થકલ્પમાં જિનુપ્રભચરિએ લખ્યું છે. અઘા-ઉદ્-દીનના લશ્કરે સોરઠના સોમનાથની મોક્ષ સત્યપુરના મહાવીરના મંદિરને પણ બ્રષ્ટ કર્યું હતું અને તેમાં પ્રાતઃસ્થિત મહાવીરની પ્રાચીન મૂર્તિને દિલ્હીમાં લઈ જઈને નષ્ટ કરી હતી. આ બનાવની વિગત આપતાં એ આચાર્ય લખે છે કે-

અહ તૈરસયછપ્પન્નવિક્રમવરિસે [વિ. સં. ૧૬૫૬] અઘાવદીન
મુરતાણસ્સ કણિહો માયા ઉલ્લખાન્ન નામધિજ્જો ઢિલ્લીપુરાઓ મંતિમાહવ-
પેરિઓ ગુજ્જરધરં પટ્ટિઓ । ચિત્તકૂઢાહિવર્ડ સમરસીહેણ દંડં દાંડં મેવાડ દેસો
[જયા] તથા રવિલઓ । તઓ હમ્મીરજુવરાઓ વગ્ગદદેસં મુદ્દાસયાઈં નયરાણિ
ખંજિઅ આસાવલ્લિણ પત્તો । કણ્ણદેવરાઓ અ નટ્ટો । સોમનાર્હં ચ ઘણવાણ
ખંજિત્તા ગટ્ટણ રોવિજ્ઞણ ઢિલ્લીણ પેસેઈ । પુણો વામણધલીણ ગંતું મંદલિક-
રાણયં દંઢિત્તા સોરઠેનિઅઆણં પપટ્ટાવિત્તા આસાવલ્લિણ આવાસિઓ । મદ્દમંદિર
દેહલાઈંણિ પજ્જાલેઈ । (તીર્થકલ્પ, ચિલ્લિઓચિકા ઇન્ડિકા, નં. ૧૪૫૯, પૃ. ૯૫-૬)

તાત્પર્ય—વિક્રમ સંવત્ ૧૩૫૬ માં અઘા-ઉદ્-દીન સુલતાનનો નાનો ભાઈ નામે ઉલ્ખાન
અંત્રી માધવની પ્રેરણાથી દિલ્હીથી ગૂજરાત તરફ રવાના થયો. રસ્તામાં પડતા ચિતોડના રાજા
સમરસિંહે દંડ આપીને પોતાના મેવાડ દેશની જેમ તેમ રક્ષા કરી. ત્યાંથી એ હમીર યુવરાજ
(એટલે ઉલ્ખાન) બાગડેસ અને મોઝાસા આદિ શહેરોને ભાંગેને આસાવલી (હાલના અમદા-
વાદની જ જગ્યાએ આવેલી ગૂજરાતની ખીણ રાજધાની જેરી ગણાતી નગરી) માં પહોંચ્યો.
ગૂજરાતનો રાજા કબીર નાસી છૂટ્યો. ત્યાંથી પછી તેણે સોમનાથ ઉપર ચઢાઇ કરી. ધણના
ધા મારી મારી સોમનાથનો ભંગ થયો, અને માઝમાં ઘાલી તેને દિલ્હીએ મોકલી દીધો.

પછી ત્યાંથી વામનચલી (વંધલી) એ જઈ ત્યાંના મંડલિક રાજાને દંડી; સોરકમાં પોતાનો આજુ ફેરવી; અને ત્યાંથી પાછો વળી આસાવલીમાં આવીને તેણે નિવાસ કર્યો. મઠ, મંદિર, દેવળ વિગેરેને આગ લગાડી તેમનો નાશ કર્યો હત્યાદિ.

તીર્થકલ્પના આ ઉલ્લેખથી પ્રસ્તુત ચર્ચાનો બહુ જ સ્પષ્ટ ખુલાસો મળી આવે છે કે:—ગૂજરાત ઉપર પ્રથમ ચઢાઈ કરનાર સરદાર ઉલુગખાન હતો અને તે બાદશાહ અલા-ઉદ્-દીનનો નાનો ભાઈ થતો હતો. આ ઉલ્લેખથી એ પણ ચોક્કસ થાય છે કે એ ચઢાઈ સંવત્ ૧૩૫૬ માં થઈ હતી. દલીલ કે દિરિસ્તાના કથન પ્રમાણે ૧૩૫૩ માં નહીં. ૧૩૫૩ માં તો કુર્ષુદેવગાદીએ જ બેઠો હતો, એમ મેરુતુંગાચાર્યના વિચારશ્રેણિના ઉલ્લેખથી જણાય છે; તેમ જ ઇંડર રાજ્યમાં મળેલા મુરલીધર-મહાદેવના સંવત્ ૧૩૫૪ વાળા લેખમાં કુર્ષુદેવનો ઉલ્લેખ પણ મળી આવે છે. ૨ તેથી જિનપ્રભો આપેલો સંવત્ જ બરાબર છે એમ સ્પષ્ટ જણાય છે.

દિલ્લીથી જે રસ્તે યઇને ઉલુગખાન ગૂજરાતમાં આવ્યો તેનો નિર્દેશ પણ આ અવતરણમાં કરવામાં આવ્યો છે અને તે ખાસ ઉપયોગી છે. પછનાએ પણ પોતાના કાન્દહ પ્રબંધમાં એ જ રસ્તે તેનું આવવું લખ્યું છે. દિલ્લીથી ગૂજરાતમાં આવવાનો ધોરી રસ્તો તો અજમેર ઉપરથી મારવાડમાં થઈ અરવલ્લીની નીચે નીચે છે. પણ ઉલુગખાને મારવાડનો રસ્તો ન લેતાં મેવાડનો રસ્તો લીધો હતો અને ત્યાંથી વાગડમાં (જેમાં દાહલું ડુંગરપુરનું રાજ્ય આવેલું છે) થઈ મોઝાસાના માર્ગે ગૂજરાતમાં પેઠો હતો. પછનાલના કથન પ્રમાણે તે પ્રથમ પાટણ આવ્યો અને ત્યાં જ કુર્ષુદેવનો પરાજય કરી તે શહેરને લૂંટી, પછી તે આસાવલી આવ્યો હતો. પણ જિનપ્રભના કથન પ્રમાણે તે પ્રથમ આસાવલી આવ્યો હતો. ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે જે રસ્તે યઇને તે ગૂજરાતમાં આવ્યો હતો, તેનો વિચાર કરતાં તો જિનપ્રભનું કથન જ વ્યાજબી લાગે છે. કારણ કે મોઝાસાથી ગૂજરાતમાં પેસતાં પ્રથમ સીધું આસાવલી જ પડે છે. પણ જિનપ્રભના કથનમાં એનો કશો ઉલ્લેખ નથી કે કુર્ષુ જે નાશી છૂટ્યો હતો તે પાટણથી કે આસાવલીથી; તેમ જ ઉલુગખાન પાટણ ગયો હતો કે નહીં તેનો પણ કંઈ ખુલાસો નથી. પરંતુ મુસલમાની તવારીખોમાં, ઉલુગખાને પાટણમાં જ કુર્ષુ સાથે લડાઈ કરી હતી અને તેમાં કુર્ષુ હારી જઈ નાશી છૂટ્યો હતો અને તે પછી મુસલમાનોએ પાટણનો નાશ કર્યો હતો હત્યાદિ હમીકત વિગતથી આપેલી હોવાથી, જિનપ્રભના ઉલ્લેખને અપૂર્ણ જ માનવો જોઈએ.

ઉલુગખાન ગૂજરાતને સર કરી, જલ્દાર થઈ, મારવાડના રસ્તેથી દિલ્લી ગયો. પોતાની પાછળ ગૂજરાતનો બંધીવસ્ત રાખવા માટે તેણે શી વ્યવસ્થા કરી હતી તેનો કશો પત્તો નથી લાગતો. મુસલમાની તવારીખો પ્રમાણે ઇ. સ. ૧૩૦૪ માં અલા-ઉદ્-દીને અલપખાનને ગૂજરાતનો સુબેદાર નીમી પાટણ મોકલ્યો હતો; અને તેણે ૧૬-૨૦ વર્ષ સુધી

૧. જુઓ, જૈન સાહિત્યસંશોધક, ખંડ ૨, અંક ૩ માં મુદ્રિત મેરુતુંગાચાર્ય વિરચિત સ્થાવરાવલિ-અપર-નામ-વિચારશ્રેણી; ૫.

૨. જુઓ, શુદ્ધિપ્રકાશ માસિક, પુસ્તક ૫૬, અંક ૩, પૃ. ૭૬.

એ સુખેદારી ભોગવી હતી. આ રીતે ગૂજરાતનો પહેલો સુખેદાર અલપખાન થાય છે. આ ઉપરથી એમ લાગે છે કે ઉલુગખાન ગૂજરાત સર કરીને પાછો ફર્યો તે દરમ્યાન ગૂજરાતના અવશ્ય રહેલા રજપૂતોએ પાછળથી બંડ ઉઠાવ્યું હશે, અને જમીરના સૈદ્ધાણ્ય કાન્હડડેના તોફાનને લીધે ગૂજરાતમાંના ઘણેદારોની સ્થિતિ ઝામાડાળ થઈ હશે; તેથી તેની પાછી વ્યવસ્થા કરવા માટે અલા-ઉદ્-દીનને પોતાના એક મુખ્ય મદદગાર અને સિંપહસાહાર જેવા અલપખાનને કાયમ ખાતે ગૂજરાત ઉપર મોકલવો પડ્યો હશે. આ કથનને પુષ્ટિ કરતું હોય એવું એક પ્રમાણ મેરુતુંગની વિચારશ્રેણીમાં દૃષ્ટિએચર થાય છે. પ્રબંધચિંતામણિના કર્તા તરીકે મેરુતુંગને આપણે જાણીએ છીએ. સં. ૧૩૬૧ માં એણે પ્રબંધચિંતામણિ અંથ પૂરો કર્યો હતો તેથી એ પણ એ જ જમાનાનો લેખક હોવાથી એના કથનને આપણે પ્રામાણિક ગણી શકીએ. વિચારશ્રેણીના છેવટે એ લખે છે કે—“સં. ૧૩૫૩ માં કુર્ચ પાટણની ગાદીએ બેઠો અને ૧૩૬૦ માં નાગર પાટણ માધવે ગૂજરાતમાં યવનોને આવ્યા.” ૧૩૬૦ ચવના માધવનાગરવિપ્રેષ આનીતા: ૧ ॥ ઉપર જણાવ્યું છે તેમ જિનપ્રભતા કથન પ્રમાણે તો ૧૩૫૬ માં યવનો પ્રથમ ગૂજરાતમાં દાખલ થયા હતા; અને બીજી તવારીખો પ્રમાણે પણ એ મિત્રિ સાચી જ દે છે. છતાં મેરુતુંગ જે યવનોના આગમનની સાલ ૧૩૬૦ આપે છે તેનું કારણ કદાચિત્ એ હોઈ શકે છે, કે, એ સાલમાં અલપખાન કાયમખાતે ગૂજરાતનો સુખેદાર રહ્યો આવ્યો હતો અને એ જ સાલથી સદાના માટે ગૂજરાતનું પાટનગર પરાધીન બન્યું હતું; તેથી, મેરુતુંગે એ વિચારને કલ્પમાં લઈ ઉક્ત વર્ષ યવનાગમન માટે લખ્યું હોય.

આટલા ઉલ્લેખો ઉલુગખાન વિષે હિંદુશાસકોમાં મળ્યા આવ્યા છે, અને એ બધા પૃષ્ઠ જણાવે છે કે ગૂજરાત ઉપર પ્રથમ ચલાઈ કરનાર ઉલુગખાન હતો; નહિ કે અલપખાન. તેથી હવે આપણે અલપખાન વિષે તપાસ કરીએ અને એના વિષે જે કંઈ ઉલ્લેખ વેગરે મળ્યા આવે છે તે જોઈએ.

કાન્હડડેપ્રબંધ કે હમીરમહાકાવ્યમાં તો અલપખાન વિષે કશો ઉલ્લેખ દૃષ્ટિએચર થતો નથી; તેમ જ જિનપ્રભતા તીર્થકલ્પમાં પણ તેનું ક્યાંએ નામ નથી; પણ, તેના અમલદરમ્યાનનો એક શિક્ષાલેખ ખંભાતના સ્થાનપાશ્વનાથના જ્ઞેન મંદિરમાં મળ્યા આવ્યો છે. એ લેખ સંવત્ ૧૩૬૬ નો છે. લેખનો પ્રારંભ આ પ્રમાણે છે. ૨—

ૐ અહ્ સંવત્ ૧૩૬૬ વર્ષે પ્રતાપાક્રાંતભૂતલશ્રીઅલાવદીનસુરગ્રાણ-પ્રતિશરીરશ્રીઅલપ્પાનવિજયરાજ્યે શ્રી સ્વંભતીર્થે.....છસાદિ.

આમાં અલપખાનને અલા-ઉદ્-દીનનો પ્રતિશરીર એટલે પ્રતિ-નિધિ (વાયસંધાય) જણાવવામાં આવ્યો છે.

૧ જુઓ, જ્ઞેન સાહિત્યસંશોધક, ખંડ ૨, અંક ૩-૪; પરિશિષ્ટ-મેરુતુંગાચર્ય ચિરચિત ‘વિચારશ્રેણિ:—અપર નામ સ્વચિરાવલી પૃ. ૯.

૨ ગાયકવાડ ઓરિએન્ટલ સીરીઝમાં પ્રકાશિત પ્રાચીનગૂર્જરકાવ્યસંગ્રહ પરિશિષ્ટ ૮, પૃષ્ઠ ૨૨, જુઓ.

આ અલપખાન વિષે ખીજે ઉલ્લેખ સમરરાસ અને નાલિનદત્તોદ્ધાર પ્રબંધમાં મળી આવે છે. આ ઉલ્લેખ વધારે વિગતવાળો હોય ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ અગત્યનો છે. અક્ષા-ઉદ્-દીનના જમાનામાં જેમ સૌરાષ્ટ્રના પ્રખ્યાત હિન્દુતીર્થ સોમનાથનો ઉચ્છેદ થયો હતો તેમ જ જૈનતીર્થ શત્રુંજયનો પણ વિનાશ થયો હતો. શત્રુંજયના એ વિનાશની સાથે જિનપ્રભ સુરિએ તીર્થક્ષેપમાં ૧૩૬૯ ની આખી છે. તેથી જણાય છે કે એ કાર્ય પ્રથમ ચઢાઈ લાવનાર ઉલુગખાનના અમલમાં નહીં પણ પ્રથમ સંખેદાર અલપખાનના અમલ દરમ્યાન થયું હતું. આગળ આપેલા નાલિનદત્તોદ્ધાર પ્રબંધના ઉલ્લેખથી આ હકીકત સ્પષ્ટ સમજાયે.

એ વખતે પાટણમાં દેસલ સાદા કરીને ઓસવાળ જતિનો પ્રસિદ્ધ શ્રાવક રહેતો હતો. એ સાદા ધણો ધનાઢ્ય, પ્રભાવશાલી, અને શક્તિસંપન્ન હતો. પાટણ, ખંભાત, દીલ્લી, દોલતાપાદ વિગેરે શહેરોમાં એની ધણી મોટી પેઢીઓ ચાલતી હતી. સહજપાલ, સાહજુ પાલ અને સમરસિંહ એમ એને ત્રણ પુત્રો હતા. એ ત્રણે પુત્રો ધણા સમૃદ્ધિવાન અને પ્રતાપી હતા. સહજપાલ, દેવગિરિ (દોલતાપાદ) ની પેઢીનો, સાહજુપાલ ખંભાતની પેઢીનો અને સમરસિંહ પાટણની પેઢીનો કારભાર ચલાવતો હતો. (સમરરાસના કથન પ્રમાણે સમર અલપખાનના અધિકાર તથા કોષ્ટ અધિકારીની જગ્યા ઉપર કામ કરતો હોય એમ લાગે છે.) એ દરેક લાખનું સ્થાનિક રાજદરબાર અને લોકસમૂહમાં ધણું માન હતું. મુસલમાનોએ શત્રુંજય તીર્થના મંદિરોને નાશ કર્યો છે એ વાત જ્યારે દેસલસાહાની જાણમાં આવી ત્યારે તેને બારે બેઠે થયો અને પોતાના ગુરુ સિદ્ધસુરિના કથનથી તેણે ૨૭૭૦૦૦૦ રૂપિયા ખર્ચી એ તીર્થનો સંવત ૧૩૭૧ માં પુનરુદ્ધાર કર્યો. એ ઉદ્ધારને લગતા બે ગ્રંથો મળી આવે છે જે ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે સમરરાસ અને નાલિનદત્તોદ્ધાર પ્રબંધ નામે પ્રસિદ્ધ છે. આમાં પહેલો ગ્રંથ ગૂજરાતી ભાષામાં છે અને ખીજો સંસ્કૃતમાં છે. ગૂજરાતી રાસ પ્રાચીન ગૂર્જરકાવ્ય સંગ્રહમાં (ગાયકવાડ સીરીઝ) સદ્ગત શ્રી ચીમનલાલ દલાલે છપાવ્યો છે, અને સંસ્કૃત પ્રબંધ પં. શ્રી ભગવાનદાસ દરખાંદ (અમદાવાદ) દ્વારા છપાવે છે. આ બંને ગ્રંથોના કર્તા, એ ઉદ્ધાર કાર્યના સમયે વિદ્યમાન હતા; અને દેસલસાહે શત્રુંજયની પુનઃ પ્રતિષ્ઠા માટે પાટણથી જે સંધ લઈ ગયા હતા તેમાં તે બંને સામીલ હતા. ગૂજરાતી રાસ શત્રુંજયની યાત્રા કરીને જ્યારે દેસલસાહે સંધ પાછો પાટણ આવ્યો તે જ વખતે રચાયો હોય તેમ લાગે છે: અને સંસ્કૃત પ્રબંધ જરા પાછળથી એટલે સાદે દેસલ અને તેના પુત્ર સમરના મૃત્યુ પછી સંવત ૧૩૮૩માં લખાયો છે. આ બંને ગ્રંથોમાં અલપખાનનો ઉલ્લેખ આવેલો છે, કારણ કે તેની અનુમતિ લઈને જ દેસલસાહે પોતાના પુત્ર સમરની મદાયતાથી શત્રુંજયની પુનઃ પ્રતિષ્ઠા કરી હતી. આ હકીકતને લગતાં અવતરણો બે કે જરા લાંબા છે તો પણ તે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ રસિક અને ગદ્યરતનાં હોવાથી અહિં આપ્યાં છે. પ્રથમ ગૂજરાતી રાસનો ઉલ્લેખ લખ્યો—

ગોસલસુતિ આવાસુ કિયડ અળહિલપુરનયરે,
પુત્ર લહહ. જિમં રયળમાહિ નરસમુદ્રહ લહરે.

चउरासी जिणि चउहटा वर वसहि विहार;
 मढ मंदिर उत्तंग चंग अनुपोलि पगार.
 तहि अछइ भूपतिहिं भुवण सतखणिहि पसत्थो;
 विश्वकर्मा विज्ञानि करिउ धोइउ नियहत्थो.
 अमियसरोवरु सहसलिंगु इकु धरणिहिं कुंडलु;
 कित्तिखंभु किरि अवररेसि मागइ आखंडलु.
 अज्जवि दीसइ जत्थ धम्मु कलिकालि अगंजिउ;
 आचारिहि इह नयरतणइ सचराचरु रंजिउ.
 पातसाहि सुरताणभिबु तहिं राजु करेइ;
 अलपखानु हींदूअह लोय घणु मानु जु देइ.
 साइराय देसलह पूतु तसु सेवइ पाय;
 कला करी रंजविउ खानु बहु देइ पसाय.
 मीरि मलिकि मानयइ समरु समरथु पभणीजइ;
 पर उवयारियमाहि लीह जसु पहिली य दीजइ.
 जेठ सहोदरि सहजपालि निज प्रगटिउ सहजू;
 दक्षणमंडलि देवगिरिहि किउ धम्मह वणिजू.
 चउवीस जिणालय जिणु ठविउ सिरि पास जिणिं
 धम्मधुरंधरु रोपियउ धर धरमह कंदो.
 साहणु रहियउ खंभनयरि सायर गंभीरे;
 पुव्व पुरिस कीरितितरंडु पूरइ परतीरे.

(द्वितीय भाषा.)

निसुणउ ए समइ प्रभावि तीरथरायह गंजणउ ए;
 भवियह ए करुणारावि नीठुरमनु मोहि पडिउ ए;

સમરઝુ એ સાહસધીરુ વાહવિલગ્ગઝ વહૂ અ જંગ;
 વોલઈ એ અસમવીરુ દૂસમુ જીપઈ રાઝતવટ એ.
 અભિયહૂ એ લિયઈ અવિલંબુ જીવિય-જુવળ-વાહવલિ;
 ઝધરઝુ એ આદિજિળવિંબુ નેમુ ન મેલ્હઝ આપળઝ એ.
 મેટિવઝુએ તઝ ખાનખાનુ સિરુ ધૂળઈ ગુણિ રંજિયઝ એ;
 વીનતી એ લાગુ લઝ ખાનુ પૂછએ પહુતા કેળ કજ્જે;
 સામિય એ નિસુણિ અઢદાસિ આસાલંબળુ અહ્મતળઝ
 મહૂલી એ દુનિય નિરાસ હજ ભાગી ચ હીંદૂઅતળી એ,
 સામિય એ સોમનયળેહિં દેલિઝ સમરા દેઈ માનુ.
 આપિઝુ એ સબવયળેહિં ફુરમાળુ તીરથ માંડિવા એ;
 અહિદર એ મલિક આણસિ દીન્હલે શ્રીમુખિ આપળ .
 લતમત એ લાન પણસિ કિઝ રલિયાઈતુ ઘરિ સંપત્તો,
 પળમઝુએ જિળહરિ ગઝ સમળસંઘા તહિ વીનવિઝ એ.

(પ્રાચીનગૂર્જરસાગ્રસંગ્રહ, પાન ૨૯-૩૦)

तदा तत्र सुरत्राणोऽलावदीनो नदीनवत् ।
 उद्वेष्टद्वाजिकल्लोलोर्वराब्धापी नृपोऽभवत् ॥ .
 यः श्रीदेवगिरौ गत्वा बद्ध्वा च तदधीश्वरम् ।
 न्यवेशयत्तं तत्रैव जयस्तंभमिवात्मनः ॥
 सपादलक्ष्माधिपतिं वीरं हम्मीरभूपतिम् ।
 हस्ताऽभिमानिनं सर्वं तत्सर्वस्वमुपाददे ॥
 श्रीचित्रकूट (कूट ?) दुर्गेशं बद्ध्वा लात्वा च तद्धनम् ।
 कण्ठवद्धकपिमिवाभ्रामयत्तं पुरे पुरे ॥
 गूर्जरात्राधिपः कर्णः स्तूर्णं यस्य प्रतापतः ।
 नष्टं वा गतो विदेशेषु भ्रान्त्वाऽथो रंकवन्मृतः ॥
 ईशो मालवकस्यापि दुर्गस्थो बहुवासरान् ।
 वेदीच निन्ये तत्रैव मृतः पौरुषवर्जितः ॥
 कर्णाट-पाण्डुचिपयं तिलंगादि महीपतीन् ।
 यः समस्तान् वशीचक्रे शक्रविक्रमभासितः ॥
 समियानक-जावालिपुरमुख्यानि योऽगृहीत् ।
 स्थानानि विपमाणीह तेषां संख्यां करोति कः ॥

पर्पराधिपसैन्यानि भ्रमंति विषये निजे ।
 तथा चकार न यथा तत्सैन्यं पुनरागमत् ॥
 प्रसादपात्रं तत्रास्ते मुरञ्जाणमहीपतेः ।
 सेवकोऽल्लपखानाख्यः पत्तने नरनायकः ॥
 विहितमोषितपती रिपुनारीजनोऽस्य न ।
 निद्राति निद्रयाश्चान्त श्रवदश्रुयिलोचनः ॥
 यस्यास्य राजपत्न्योऽपि वंदीभावमुपागताः ।
 गौरवं निगदंतीव क्षणत्कंकणनिश्वर्नः ॥
 तस्य श्रीसमरसिंहः साधुदेसलनन्दनः ।
 विदधाति सदा सेवां सर्वकार्यकारी हि सा ॥
 भूपोऽपि तद्गुणमीतः प्रीतिर्वन्याविवाकरोत् ।
 तस्मिन् साधो, यतो नृणां गुणा गौरवकारणम् ॥

કંઠેણાના રણકારથી જાણે એનાં યશોગાન કરતી હોય એવી કેટલીએ રાગરાણીઓ એમી બાંદીઓ થઈને રહેલી છે.

એ અક્ષપખાનની સાહા દેસલને પુત્ર સમરસિંહ સદા સેવા કર્યા કરે છે. કારણ કે તે સર્વ કાર્યની કરનારી છે. રાગ અક્ષપખાન પણ એના ગુણોથી ખુશ થઈને બાંછની માફક એની સાથે પ્રીતિ રાખે છે; કેમ કે ગુણો જ મનુષ્યોના ગૌરવનાં કારણ હોય છે "

આ વર્ણન પછી, આગળ, એમ્હોના ઝૈન્યથી શત્રુજયના ધ્વંસની હકીકત અને તે સાંભળી સાહા દેસલને થએલા સંતાપનું વર્ણન આવે છે. સાહ દેસલ પોતાના ધર્મશુર સિદ્ધસુરિ પાસે જાય છે અને તીર્થધ્વંસની વાત કરે છે. પછી શુર શત્રુજયનું મહાત્મ્ય અને પૂર્વે મંત્રી બાહડ આદિએ કરેલા ઉદ્ધારનું વર્ણન હકી સંભળાવે છે. તે સાંભળી સાહા દેસલ શત્રુજયનો પુનરુદ્ધાર કરવાની પ્રતિજ્ઞા લે છે, અને ઘેર આવી પુત્ર સમર સિંહને તે કાર્યની બધી તૈયારી કરવાનું કહે છે. સમરસિંહ પણ ઉત્સાહપૂર્વક પિતાની ઇચ્છાનું અનુમોદન કરે છે, અને જ્યાં સુધી એ કાર્ય પાર ન પડે ત્યાં સુધી કેટલાક નિયમો પાળવાની તે પણ પ્રતિજ્ઞા લે છે. પછી એ પોતાના પિતાને, અક્ષપખાનને બેઠણાં આદિ આપી તેનું મન ખુશ કરી તેની પાસેથી તીર્થોદ્ધારની અનુમતિ આપનાર ફરમાન કરાવી લાવવા વિગેરેની વાત કહે છે.

પ્રસ્તુત લેખમાં તેો આપણને અક્ષપખાનને લગતી હકીકત સાથે જ સંબંધ હોવાથી, શત્રુજયના ઉદ્ધારની બાધાની એ બધી વિગતને છોડી દધ; સમરસિંહ જે રીતે અક્ષપખાન પાસેથી તીર્થોદ્ધાર બાબતનું ફરમાન કરાવી લેવા માટે ગયો અને અક્ષપખાને જે રીતે એ કાર્યમાં એને અનુકૂળતા કરી આપી તેનું વર્ણન નોંધ્યે. એ વર્ણન પ્રખંધ-કારે આ પ્રમાણે થયું છે:—

તાત ! શ્રીમન્તમલપપાનં સન્તોષ્ય નાયકમ્ ।

આદદેઽહં સ્ફુરન્માનં તીર્થસ્યોદ્ધૃતિહેતવે ॥

તથાદિશ યથા સારોપાયનૈસ્તોપયામિ તમ્ ।

નૃપમસાદઃ કાર્યસ્ય સિદ્ધૌ યન્મુલ્લેખકારણમ્ ॥

કુરુ સ્વૈરં વત્સ ! યત્તે રોચતે શુભાયતિ ।

યતઃ પ્રમાણં સર્વત્ર ત્વમેવ વિહિતો મયા ॥

તતઃ શ્રીસમરસિંહોઽલ્પપાનમુપાયનૈઃ ।

મણિમુક્તાફલસ્વર્ણવસનાભરણાદિભિઃ ॥

અન્યૈથ વિવિધૈર્વસ્તુનિકરેરાત્મના સહ ।

ગૃહીતૈર્ગૃજરોર્વીશમાશિશ્રવે શુભે દિને ॥ ગુમમ્ ।

તં નિરીક્ષ્યાલ્પપાનો ભૂપતિઃ સ્મરમાગતમ્ ।

મુમુદે નિતરાં યદ્વા તદાત્તૌ કો ન માગ્યતિ ॥

હસ્તમુદ્રાસ્ય સોહાસં પ્રોચે પ્રોચ્ચૈઃ સ્વરં નૃપઃ ।
 આગચ્છાગચ્છ ભો ભ્રાત ! શીઘ્રં શીઘ્રમિહાગ્રતઃ ॥
 નિરીક્ષ્ય તં સ્વામિહર્ષમાદરં ચ તથાવિધમ્ ।
 સાધુસ્તં શકુનં મેને કાર્યસિદ્ધેર્વિધાયકમ્ ॥
 પ્રાશ્રુતાનિ પુરસ્તસ્ય સઘઃ સાધુરઢૌકયત્ ।
 વિલોક્યાલપ્તાનૌપિ ઢૌકનં મુમુદેતરામ્ ॥
 પ્રસન્નોપલપ્તાનૌપિ પ્રોચે ભ્રાતઃ ! કથં વદ ।
 ઉપાયનમિદાનીં મે વિહિતં ભવતા મહત્ ॥
 ભવાન્ મે સદામીષ્ઠો મદાદિષ્ટવિધાયકઃ ॥
 અવારિતાગમસ્તત્ર તત્સત્ત્વે ! વદ કારણમ્ ॥
 પ્રણમ્ય સમરઃ પ્રોચે પ્રસન્નથેદ્ ભવાન્ વિભો ! ।
 યાચિતં દાસ્યતે તદા યાચે ક્લિષ્ઠિન્મનીપિતમ્ ॥
 સૌઽપ્પાદ્ય સમર ! ત્વત્તો નાપરઃ સ્વમુતોઽપિ મે ।
 સંમતોઽસ્તિ તતઃ સ્વૈરં નિર્વિચારં વિમાર્ગય ॥
 અથ વિજ્ઞપયામાસ સમરઃ સાધુપુંગવઃ ।
 સ્વામિસ્તથ ચલૈર્ભ્રં તીર્થં નૌ વિપલાચલમ્ ॥
 તીર્થંઽત્ર વિદ્યમાને યત્સમસ્તા હિંદુકા જનાઃ ।
 યાત્રાં કૃતા ધર્મહેતોર્વ્યયન્તિ સ્મ ધર્મં નિજમ્ ॥
 તત્ર ગત્તા ચ દીનાન્તૃન્ દુઃસ્થિતાનપિ ભોજનૈઃ ।
 હિંદુકાસ્તે પ્રયન્તિ સ્મ સર્વદા સર્વકામિતૈઃ ॥
 તદાદિશ યથા તીર્થસ્પોદ્ધારં કારયામ્યહમ્ ।
 ભંજનાદ્ ઘટનાદ્ વાપિ ત્વં નવીનો વિચિર્ભવ ॥
 શ્રીમાનલપ્તાનૌપિ પ્રીતિમાન્ સમરોપરિ ।
 જવાચ વાચં તુષ્ઠોઽસ્મિ વિધેહિ સ્વમનીપિતમ્ ॥
 તુષ્ઠોઽસિ યદિ તત્સ્વામિન્ ! સ્ફુરન્માનં સમર્પય ।
 નિષ્પત્યૃહં યથા મે સ્વાત્કાર્થમિત્યાહ સ સ્મરઃ ॥
 સ ગૂર્જરધરાધીશો વહિરામાભિયં તત્રઃ ॥
 આદિશન્મલિકં સાધોઃ સ્ફુરન્માનસ્ય સાધને ॥

विशेषतस्तस्य साधुः प्राणेश्योऽभ्यधिकप्रियः ।
 अतः प्राप्य स आदेशं तत्र कार्यं मुदं दधौ ॥
 देवतायतने गत्वा बहिरामो नृपाज्ञया ।
 साधोः शीघ्रं स्फुरन्मानं स्फुरन्मानमलेखयत् ॥
 विलेखितं स्फुरन्मानं स्वयमादाय सादरः ॥
 बहिरामः साधुयुक्तः खानपार्श्वमुपाययौ ॥
 खानोऽपि स्वकरे कृत्वा स्फुरन्मानं सुलेखितम् ।
 वाचयित्वा स्वयमेव बहिरामं पुनर्जगौ ॥
 तसरीकां शिरस्त्राणसहितां स्वर्णनिर्मिताम् ।
 मणिमौक्तिकसंयुक्तां शीघ्रं कोशात्समानय ॥
 सोऽपि कोशात्समादायालपखानकरे ददौ ।
 खानोऽपि [श्री] समराभादात्तांशूलपुरस्सरम् ॥
 स्वयं साधुकरं खानः स्फुरन्मानं वितीर्य तम् ।
 उवाच निर्भयः स्वीयं साधो साधय वाञ्छितम् ॥
 पतित्वा पादयोः साधुस्तसरीकां मुदा सह ।
 शीघ्रं परिदधाति स्म शिरस्त्राणं च सादरः ॥
 न्यस्य शीर्षं स्फुरन्मानं स्मरसाधुः प्रणम्य च ।
 इति विज्ञपयामास स वासवगुरुर्धिया ॥
 स्वामिस्तत्र स्फुरन्माने पार्श्वं पंचानने सति ।
 भयं न दुष्टलोकेऽपि (भ्यो ?) विशुभ्योऽपि मम क्वचित् ॥
 त्वत्प्रसादप्रवहणं संप्राप्य निश्चतस्थितिम्
 कार्यपारावारपारं प्रयास्यामि इदित्यहम् ॥
 जात्यवाजिनमानाय्योच्चैःश्रवसमिवापरम् ।
 श्रीमानलपखानोऽथ साधवे तं वितीर्णवान् ॥
 पानाज्ञया बहिरामः साधुमश्वेऽध्यरोपयत् ।
 तस्यावासप्रवेशाय स्वयमेव सहाचलत् ॥
 वादित्रैर्वाद्यमानैः स पठद्भिर्वादिभिः पुरः ।
 बहिरामधृतः साधुः साक्षादिव दिवस्पतिः ॥

રાજમાર્ગે રાજલોકેઃ પૌરલોકૈશ્વ સર્વતઃ ।

સ્તૂયમાનઃ પૂજ્યમાનો નારીભિશ્ચન્દનાક્ષતૈઃ ॥

અભ્યુદ્ગતઃ સંઘમુખ્યૈઃ પુરુષૈઃ સોત્કમાનસૈઃ ।

મવિવેશ નિજાવાસં સ્વસ્વસા કૃતમંગલઃ ॥ ત્રિભિર્વિશેષકમ્

મલિકં શ્રીવહિરામં સ્વવાંધવમિવાગતમ્ ।

ત્રિવિધોપાયનૈઃ સાધુસ્તોષયિત્વા વિસર્જયત્ ॥

આ શ્લોકોનો ભાવાર્થ:—સમરસિંહ પોતાના પિતાને કહે છે કે ‘તાત, દેશનો નાપક જે અદ્યપખાન છે તેને સંતોષીને તીર્થેદ્વાર મારેનું ફરમાન તેની પાસેથી હું કરાવી લાવું; તેથી તમે આજા કરો તો કિંમતી બેટ આપી તેને ખુશ કરું. કારણ કે કાર્યની સિદ્ધિમાં શાન્તની કૃપા એ ખુબ્ય કારણ હોય છે.’ ત્યારે પિતા તેને કહે છે કે—‘હે વત્સ, એ શુભ કાર્ય મારે તને જે કરવું યોગ્ય લાગે તે તું ઇચ્છા પ્રમાણે કર. કારણ કે, ‘સંતે’ કાર્યમાં મેં તો તને જ પ્રમાણ કર્યો છે?’ ત્યારબાદ સમરસિંહ, એક સારા દિવસે પોતાની સાથે મણિ, મોતી, સોનું, ઘરેણાં, કપડાં વગેરે વિવિધ પ્રકારની બેટની ચીજો લઈ અદ્યપખાન પાસે ગયો. તેને આવતો જોઈ અદ્યપખાન ધણો ખુશ થયો. હાથ ઉંચા કરી, ઉત્સાહપૂર્વક ઉંચે સ્વરથી ખાને તે સમરસિંહને બોલાવ્યો કે ‘ઓ ભાઇ, આવ, આવ, અહિં આગળ આવ’ આ પ્રકારનો તે ખાનનો હર્ષ તથા આદરભાવ જોઇને સમરસિંહે પોતાના કાર્યની સિદ્ધિ કરનાર સાથે શકુન તેને ગણ્યું અને ઝટ દહને સાથે આણેલી બધી બેટ તેની આગળ ધરી. ખાન તે જોઇને ખુશ ખુશ થયો અને બોલ્યો કે, ભાઈ, કહે શા માટે તે’ આ ભારે બેટ અત્યારે મારી આગળ ધરી છે? તું તો સદા મારું કહેલું કાર્ય કરનાર હોવાથી મને પ્રિય જ છે અને તારા માટે તો આ સ્થાન હમેશાં ખુલ્લું જ છે, તો પછી કહે આજે શી બાબત છે?’ ત્યારે પ્રણામ કરીને સમરે કહ્યું કે—‘રવામિન જે તમે પ્રસન્ન હો અને જે કાંઈ માથું તે આપવા ખુશી હો, તો હું ઇંધક માંગવા છઠ્ઠું છું.’ એ સાંભળી ખાન કહે—‘સમર! તારાથી અધિક તો મારો પુત્ર પણ મને નથી લાગતો; તેથી તું વગર વિચાર્યો ઇચ્છાપૂર્વક જે માગવું હોય તે માંગ.’ ત્યાર બાદ સમરે જણાવ્યું કે—‘માલિક, તમારા સિંચે અમારું વિમલાચલ (કનકજન્યું બીજું નામ) નામનું તીર્થ ભાંગી નાંખ્યું છે, કે જે તીર્થની બધા હિંદુ મોક્ષ યાત્રા કરવા જાય છે અને ત્યાં ધર્મ નિમિત્તે પોતાનું ધન ખર્ચે છે. એ તીર્થમાં જઇને હિંદુઓ દીન અને દુઃખી જનોને સદા યથેચ્છિત જોગન આપે છે. તેથી એ તીર્થનો ફરી ઉદ્ધાર કરવા માટે મને તમે આજા આપો.’ જેમ એ તીર્થનું જોગન (ભાંગવાનું કાર્ય) તમે કર્યું છે તેમ ફરી ધટન (ઘડવાનું કાર્ય) કરીને એક પ્રકારના નવીન વિધાતા તમે જનો.’ આ સાંભળી સમર ઉપર પ્રીતિ રાખતાં ખાન તરત બોલ્યો કે—‘હું તારા ઉપર ખુશ છું તેથી તું ઇચ્છા પ્રમાણે એ કાર્ય કર.’ સમરે કહ્યું—‘માલિક મને તમે ખુશ છો તો મને એ બાબતનું ફરમાન કરી આપો જેથી મારું કાર્ય નિર્વિઘ્ન

રીતે પાર પડે.' પછી એ યૂજરાતના અધીશ ખાતે, બહેરામ નામના મલિકને, સાહાને ફરમાન કરી આપવાની, આજ્ઞા કરી. સાહા ખાનને પ્રાણની માફક પ્રિય હતો તેથી ખાનની આજ્ઞા સંભળીને મલિક વધારે હર્ષવાળો થયો હતો. દેવતાયતન ('મસજીદ')માં જઈને તરત સાહાને ફરમાન લખી આપ્યું. પછી તે ફરમાન જાનેજ લઈને બહેરામ મલિક સમરા સાહા સાથે ખાનની પાસે ગયો. ખાને પોતાના હાથમાં લઈ 'ફરમાન વાંચ્યું' અને બહેરામને કહ્યું કે- 'ખતનામાંથી મળી મોતીથી બરેલી શિરસ્ત્રાણ સાથેની સોનાની તસરીફ મંગાવો. મલિક ખતનામાંથી તે મંગાવી અને ખાનના હાથમાં આપી. ખાને પાનના બીડા સાથે તે અને ફર્માન બંને સમરના હાથમાં આપ્યાં; અને કહ્યું કે- 'નિર્ભય થઈને હું તારું કાર્ય સિદ્ધ કર'. સમરે ખાનને પગે પડી હર્ષ સાથે તે તસરીફ પહેરી અને શિરસ્ત્રાણ ધારણ કર્યું. પછી ફરી પ્રણામ કરીને ફરમાનને માથા ઉપર યુક્ત્યું અને સુદિથી બાણે બૃહસ્પતિ હોય તેવો તે ખાનને કહેવા લાગ્યો કે- 'સ્વામિન! પંચાનન સિંહના જેવું તમારું ફરમાન મારી પાસે હોવાથી મને આ કુટ્ટ જગતમાં મોટા પ્રસુઓનો પણ ભય નથી રહ્યો. તમારી મહેરબાની રૂપનાવને પામીને હું મારા કાર્યરૂપ સમુદ્રને ઝટ દઈને પાર કરી જઈશ.

એ પછી અલપખાને એક ઉચી જાતનો ઘોડા મંગાવીને સમરાસાહાને અર્પણ કર્યો. ખાનના હુકમથી બહેરામ મલિકે તેને ઘોડા ઉપર ચઢાવ્યો અને ઠેક તેના મક્કાનસુધી પહોંચાડવા તેની સાથે તે મલિક જાતે આવ્યો. રસ્તામાં તેની આગળ વાજાં વાગતાં હતાં અને જાટ લોઢા સ્તુતિ ગાતા જતા હતા. રાજસેાક અને પ્રજાલોકથી પ્રસન્નતા એ સાહા રાજમર્ગે થઈ પોતાને ધરે આવ્યો. ત્યાં આગળ સંઘના આગેવાનો તેની સામે આવ્યા. સ્ત્રીઓએ અક્ષત અને ચંદનથી તેને વધાવ્યો અને બહેને મંગળ કૃત્ય કર્યું. પછી પોતાના લાંબના જેવા, સાથે આવેલા, બહેરામ મલિકને વિવિધ ભેટથી ખુશ કરી વિદાય કર્યો.

આ વર્ણન બાદ, આગળ ઉપર ફરી એકવાર અલપખાનનો નિર્દેશ એ પ્રયત્નમાં કરવામાં આવેલો છે. સનુજનના મંદિર અને મુર્તિઓની તૈયારી થઈ રહ્યા પછી તેમની પ્રતિષ્ઠા કરવા માટે જ્યારે સમરાસાહ પાટણથી મોટો સંઘ લઈને નીકળે છે ત્યારે ફરી તે અલપખાનને મળતા જાય છે અને રસ્તામાં સંઘની રક્ષા માટે કેટલાક જોરાવર જમાદારોની તેની પાસે માંગણી કરે છે. ખાન તે પ્રમાણે પોતાના દસ મીર તેની સાથે મોકલે છે. આનું વર્ણન કરતા સ્ત્રોતો આ પ્રમાણે છે.-

શ્રીમન્તમલપલાનમનુજાપયિતું સ્મરઃ ।

મહોપાયનમાદાય જગામ નૃપમન્દિરમ્ ॥

અઢૌકયત્ ઢૌકનાનિ શ્રીલાનસ્ય પુરઃ સ્મરઃ ।

સન્તુષ્ટઃ સોપ્યદાત્તસ્મૈ તસરીફાં હયાન્વિતામ્ ॥

સ્મરોઽથ સ્વામિનઃ પાર્શ્વે યયાચે ચમદારકાન ।

યે દુષ્ટનિગ્રહાયાલં ભૂળવઃ સત્યનામકાઃ ॥

સ્વાનેનાપિ મહામીરા વીરા ધીરા દશાશુના ।

વિતીર્ણાઃ સંઘરક્ષાર્થે મધાના ચમદારકાઃ ॥

અર્થાત્-શ્રીમાન અલપખાનને (સંઘનું પ્રયાણ) જણાવવા માટે સમર મોટું ભેટણું લઈ રાજમહેલમાં ગયો અને ખાનની આગળ તે ભેટણું ધર્પું. ખાને બદલામાં પુરું ચઢને તંતરીક અને થોડો ધનામમાં આપ્યાં. પછી સમરે દુષ્ટજનોનો નિગ્રહ કરી શકે એવા સાક્ષાત્ જમના દાકરા જેવા કેટલાક જમાદારોની માંગણી કરી, જેથી સંઘની રક્ષા માટે ખાને મોટા વીર અને ધીર એવા દશ મીર (જમાદાર) તેને સોંપ્યા.

આ પ્રમાણે અલપખાન વિષેના ઉલ્લેખો આપણા સાહિત્યમાં મળ્યા આવે છે. આ ઉલ્લેખો ઉપરથી એમ જણાય છે કે તેની કારકીર્દી હિંદુઓ માટે ખુબ ખરાબ નહિ નિવડી હોવી જોઈએ; અને હિંદુ તરફ તે સારો બાવ બતાવતો હોયો જોઈએ. શત્રુજયના પુનરુદ્ધારના કાર્યમાં તેણે જેનો તરફ ધણી સારી સહાનુભૂતિ બતાવી હતી તેથી જોયો કદાચ તેના તરફ વિશેષ કૃતજ્ઞતાની લાગણી બતાવતા હોય તો તેમાં કાંઈ આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી.

આ રીતે અક્ષા-ઉદ્-દીન ખીલચીના રાજઅમલ દરખાન ગુજરાત ઉપર આક્રમણ કરનાર ઉલુગખાન અને સુબેદારી કરનાર અલપખાન વિષે જે અસાર સુધી ગોઠાંચો ઇતિહાસના પુસ્તકોમાં આવ્યો આવતો હતો તે, અધ્યાપક નદવીએ બતાવેલાં મુસલમાની તવારીખોનાં પ્રમાણોથી અને આ લેખમાં આપેલાં હિંદુઓના પુરાવાઓથી દૂર થશે એવી આશા છે.



વડાલીમાંથી મળેલા શિલાલેખે

[આચાર્ય શ્રીજિનવિજયજી]

—:૦(—):૦—

ઇડર રાજ્યમાં વડાલી નામનું એક જૂનું ગામ છે. ઇડરથી ૧૨ માઇલ ઉત્તર દિશાએ તે આવેલું છે. અમદાવાદ-પ્રાંતિજ રેલવે લાઇન ને ઇડર રાજ્યના ખેડ ધણા સુધી જાય છે તેમાં ઇડર પછી અને ખેડધણા પહેલાં વડાલીનું સ્ટેશન આવે છે. ત્રણેક હજાર જન સંખ્યાવાળું એ ગામ ગણાય છે. ગામમાં અને ગામની આસપાસ ઠેઠલાં જૈન અને હિંદુ મંદિરો નવી-જુની હાલતમાં ઉભેલાં છે. નવી-જુની હાલતનો અર્થ એ છે કે જુના મંદિરો ને પરી ગયાં કે પાડી નાંખવામાં આવ્યાં તેમને પાછળનાઓએ ત્યારે ફરી ઉભાં કર્યાં ત્યારે જુના સામાનને ગમે તેમ, ગમે તે ઠેકણે ગોઠવી દઇ માત્ર પતિત ને સંસ્થિત બનાવવા જેટલો ઉદ્ધાર કાર્ય જ કરવા સમર્થ થઇ શક્યા હતા. તેથી એ મંદિરોની સામગ્રી જુની પણ તેની ગોઠવણ નવી હોવાથી હું એમની હાલતને નવી-જુનીનું વિશેષણ આપું છું. એ ગામમાં ઉભેલાં મંદિરો કરતાં પહેલાં રથાનેના. અવશેષો જ્યાં ત્યાં ઘણા મોટા પ્રમાણમાં દષ્ટિ ગોચર થાય છે તેથી અનુમાન થાય છે કે એક કાલે એ ગામ સારી સ્થિતિ અને વિશેષ પ્રસિદ્ધિવાળું હોયું હોય.

આ ગામનું સંસ્કૃત નામ, ત્યાંનાં લેખોમાં જણાવ્યા પ્રમાણે, વાટાપહી છે. વાટાપ-પહીનું જ ગૂજરાતી નામ વડાવહી થયું. બોંબે ગેઝેટિઅર, પૃ. ૫ (૬૨૭, પાલણપુર, મહીકાંડા ગેઝેટિઅર) પૃ. ૪૪૨ માં, આ ગામને-ધણું જુનું ગણાયું છે; અને, કદાચિત્ત યવનયજ્ઞે પોતાની મુસાફરીનાં વર્ણનમાં વડાલી અને માલવાની વચ્ચે આવેલાં ને ઓ-ચ-પ્રી અન્નનં વડરી નામના સ્થળનો ઉલ્લેખ કરેલો છે તે જ આ વડાલી હોય. એ અભિપ્રાય બતાવવામાં આવ્યો છે. મારા વિચાર પ્રમાણે, ગેઝે-

વૈદનાથ મંદિરના શિલાલેખો

૧ પરમાર ધારાવર્ષના સંવત્ ૧૨૬૪ નો લેખ.

વડાલી ગામની બહાર એક વૈદનાથ મહાદેવનું મંદિર છે. મંદિર નાના સરખુંજ છે. મુખ્ય ગર્ભાગાર અને તે આગળ નાનોસો મંડપ આવેલો છે. મંડપમાં ગર્ભાગારના દાર તરફ આવેલી પથરની છાટમાં આ નીચે આપેલો શિલાલેખ કાતરેલો છે. લેખવાળા છાટ પાા ડુટ લાંબી અને અડધો ડુટ પહોળા છે, એમાં ૩ આખી અને ૪ થી અડધી એમ ૭ા લીટીનો લેખ છે. લેખની લીપી નાગરી હોષ સાદા વળણની છે. અક્ષર લગભગ આંચુલ-પ્રમાણુ જેટલા છે. લાખા સંસ્કૃત અને પ્રુખ્ય ભાગ શ્લોકમદ છે. છેવટનો થોડોક ભાગ ગદ્યમાં છે.

સંવત ૧૨૬૪ ની સાલમાં, પરમાર ધારાવર્ષના પ્રતીદાર હરિપાલના પુત્ર સાહણ-પાને, વૈદનાથ મહાદેવના મંદિરનો સુંદર રત્નોવાળો મંડપ બનાવી આપ્યો, એ આ લેખનો મુખ્ય સાર છે.

લેખની મુળ નકલ.

ॐ નમઃ ત્રૈલોક્યનાથાય જગદાનન્દકારિણે ।

પરાપરકલાતીતનિષ્કલાય ચ શંભવે ॥ ૧ ॥

શ્રીમદુત્પલરાજાદિવંશે પ્રામારભૂશુજાં ।

અસ્તિ ત્રૈલોક્યવિખ્યાતો ધારાવર્ષો મહીપતિઃ ॥ ૨ ॥

દ્વાસ્થઃ તસ્યાભવત્ પૂર્વે વીરો વારહવંશજઃ ।

નર (૧) પા[લસ]મુદ્ભૂતો હરિપાલ ઇતિ શ્રુતઃ ॥ ૩ ॥

પુત્રસ્તસ્યાસ્તિ વિખ્યાતો ભુવને લઘ્વવિક્રમઃ ।

શ્રીમત્સાહણપાલાહ્લઃ વૈરિવર્ગક્ષયંકરઃ ॥ ૪ ॥

ચારુસ્તંભાવલીયુક્તો રૂપકૈઃ વિશ્વતો મહાન્ ।

તેન શ્રી વૈદનાથસ્ય નિર્મયે મંદપઃ શુભઃ ॥ ૫ ॥

ચન્દ્રાકોં ભુવને યાત્ર (૨) દ્યાવદાસ્તે વસુંધરા ।

કૃતિઃ સાહણપાલસ્ય તાવદ્રાજતુ મંદપઃ ॥ ૬ ॥

સંવત્ ૧૨૬૪ વર્ષે ચૈત્ર શુદ્ધિ ૧૩ શુરો ॥ મ૦ જાલાકમેરિતેન સ્વથ્રેયોર્થ

પ્રતી૦ સાહણપાલેન દેવશ્રીવૈદનાથસ્ય મંદપઃ કારિતઃ ॥ લિ૦ પંદિ૦ શ્રી

આસથરેણ ॥ રા૦વકુ (૨) લસ્વામિસુત રાડ૦ જાલાકેન કારાપિતે કારિતઃ ।

ગૂજરાતી લાખાંતર.

૧ ત્રૈલોક્યના નાથ, જગદને આનંદ કરનાર, પરાપર કલાથી અતીત એટલા માટે નિષ્કળ એવા શુભને નમસ્કાર.

૨ પરમારવંશીય રાજાઓના, ઉત્પત્તિ છે આદિ જેમાં એવા રાજવંશમાં, ત્રિજોકમાં પ્રસિદ્ધ એવો ધારાવર્ષ નામનો મહીપતિ છે.

૩ એ મહીપતિનો, વારડ વંશના નરપાલનો પુત્ર હરિપાલ નામે પ્રસિદ્ધ વીર દારપાલ (પ્રતીહાર) થયો.

૪ તેનો પુત્ર સાહચુપાલ નામે છે જે શત્રુઓના સમૂહનો ક્ષય કરનારો હોંધ પરાક્રમી તરીકે જગતમાં પ્રસિદ્ધ છે.

૫ તેણે સુંદર સ્થળોના પંક્તિવાળા અને ચારે તરફથી મૂર્તિઓવાળો એવો વૈદનાથનો આ મહાન મંડપ બનાવ્યો.

૬ જ્યાં સુધી વિષમાં ચંદ્ર, સૂર્ય અને પૃથ્વી વિદ્યમાન છે ત્યાં સુધી સાહચુપાલની કૃતિ-રૂપ આ મંડપ શોભા પામે.

સંવત્ ૧૨૬૪ વર્ષનો ચૈત્ર શુદ્ધિ ૧૩ ગુરુવાર, મં ૦ જ્ઞાતકની પ્રેરણાથી પોતાના કન્યાણુ માટે પ્રતીહાર સાહચુપાલે દેવ શ્રીવૈદનાથનો મંડપ કરાવ્યો. પંડિત આસપરે આ લખ્યું. રાહિત બહુલ સ્વામિના પુત્ર રાહિત જ્ઞાતક કરાવવાથી કરાવ્યો.

ઉત્પત્તિ.

પુરાતત્ત્વવેત્તાઓની પદ્ધતિ પ્રમાણે આ લેખને ધારાવર્ષના સમયનો ક્ષય કહેવો જોઈએ. ધારાવર્ષ અર્જુદાયકના પરમાર રાજાઓમાં પ્રસિદ્ધ પુરુષ થઈ ગયો છે. લોકોમાં એ ધાર પરમાર એવા ટુંકાનામે એ ઓળખાય છે.

ઉત્પત્તિરાજ:—પરમાર રાજવંશની નાની મોટી અનેક શાખાઓએ ભારતીય ઇતિહાસના મધ્યકાલમાં પશ્ચિમ ભારત અને મધ્ય ભારતના જુદા જુદા પ્રદેશો ઉપર રાજસત્તા ભોગવી હતી; તેમાં સૌથી જૂની શાખા અર્જુદાયક (આણુ) ઉપર રાજ્ય કરનારી ગણાય છે. એ શાખાનો પ્રથમ પ્રસિદ્ધ પુરુષ આ લેખમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ઉત્પત્તિરાજ નામે થયો. જે કે, બીજા કેટલાક લેખો ઉપરથી તે એ શાખાનો મૂળ પુરુષ ધૂમરાજ કરીને હતો એમ સિદ્ધ થાય છે; પણ એ વંશને વધારે પ્રસિદ્ધિ ઉત્પત્તિરાજથી જ મળી હશે તેથી ધણી ખરા લેખોમાં આના નામથી જ એ શાખાની વંશાવલીનો ઉપક્રમ કરેલો નજરે પડે.

ધારાવર્ષ:—ધારાવર્ષનો નામ નિર્દેશ કરનાર ધણા લેખો મળ્યા આવ્યા છે, ૨ જે ઉપરથી જણાય છે કે એ જાડુ દીર્ઘાધુષી રાજ હતો. એનો નિર્દેશસ્થાનક પહેલાં શિક્ષાનેજ સંવત્ ૧૨૨૦ નો છે અને છેલ્લો સં. ૧૨૭૫ નો છે. આણુ ઉપરના જગપ્રસિદ્ધ નેમિનાથના જૈન મંદિરનો પાયો જે સંવત્ ૧૨૭૮માં મહામાત્ય તેજપાત્રે નાંખ્યો તે વખતે પણ ધારાવર્ષ હયાત હતો, એમ વસ્તુપાલચરિત્ર ઉપરથી જણાય છે; તેથી લગભગ ૬૦ વર્ષ સુધી એણે રાજ્ય કર્યું હોય તેમ લાગે છે.

૧ વિગત માટે જુઓ રા. જ. પં. શ્રી ગૌરીશંકર હીરાચંદ આગ્રાજીત સીરોહો રાજ્યકા-ઇતિહાસ પૃ. ૧૪૨-૪૩. તથા પં. શ્રી વિશ્વેશ્વરનાથ રેડી રચિત ભારતકે પ્રાચીનરાજવંશ; પ્રથમ ભાગ પૃ. ૬૮-૬૯.

૨ પં. શ્રી ગૌરીશંકરજી આના ૧૪ લેખોનું સ્ત્રવન કરે છે.

એ રાજ ગૂજરાતના સામ્રાજ્યનો સિનેચુ અને રક્ષક સામન્ત હતો. ચાલુક્ય કુમારપાલે ડેકાંજુના શીશારવંશી રાજ મહિઝાજીન ઉપર જે ચડાઇ કરી તેમાં એણે આગેવાની : ભર્યો ભાગ લીધો હોય એમ આશુની વસ્તુપાત્ર તેજપાલની સોમેશ્વરચિત પ્રથસ્તિના નીચેના કાચથી જણાય છે.

શશુથ્રેણીગલવિદલનેન્નિદ્વનિન્નિશધારો

ધારાવર્ષ : સમજનિ સુતસ્તસ્ય વિશ્વમશસ્ય : ।

કોધાક્રાન્તપ્રધનવસુંધાનિથલે યત્ર જાતા-

શ્ચયોતન્નેત્રોત્પલજલકળાઃ કાંકળાધીશપત્ન્યઃ ॥ ૩૬ ॥

(પ્રાચીનજૈનલેખસંગ્રહ, ભાગ ૨, પૃ. ૭૬)

કુમારપાલ પછી અજયપાલના સમયમાં સાંભરના રાજ પૃથ્વીરાજ સાથે ગૂજરાત-વાળાઓનો વિગ્રહ થયો હતો. તેમાં પણ ધારાવર્ષે આગેવાની ભર્યો ભાગ લીધો હોય એમ, એના લઘુ ભ્રાતા પ્રહલાદન દેવના પાર્યપરાક્રમ નાટકમાંની નીચેની ઉક્તિથી જણાય છે :

કિમ્મ ! જાંગલપતેઃ^૨ સૌમિકમસ્તાવોપશ્લોકમનાકર્ણિતવાન ભવાન્ ?

યસ્યાઘાપિ યજ્ઞઃશિલીમુલમુલ્લોત્કીર્ણેઃ મશસ્ત્યક્ષરૈઃ

સ્વસ્ત્રીણાં દિવિ નાયકસમાસ્તંભેન સંસ્માર્યતે ।

સેહે સોઽપિ ન સૌમિકં વિનિપતદ્દ્રોણેસ્તદત્યર્જુન

ધારાવર્ષ ! તવાર્ચ્યં પૌરુષમશૂત્રીર્ણોપમાનં શુચિ ॥

અજયપાલ પછી ગૂજરાતનું સામ્રાજ્ય નિર્જલ યત્ર લાગુ' હતું. રાજ બીમદેવ પોતાના પૂર્વજોની પ્રાર્તિને વધારી શકે એવો તો હતો જ નહિ' પણ તેને સાચવી રાખવા જેટલું સામર્થ્ય પણ તેનામાં ન હતું. તેની અત્ય સક્તિનો લાભ લઇ ધોળકાના વાઘેલા રાણાઓ, ઉપરથી પોતાનું સામન્તપણું ચલાવના રહી અંદરથી પોતાનું પ્રયત્ન વધાર્યું જતા હતા. તેની પરિસ્થિતિનો લાભ લઇ ધારાવર્ષ જે ગૂજરાતની સત્તાને પોતાના માથા ઉપરથી ફેંકી દેવાનો પ્રયત્ન કરત તો તેના માટે-સુચલ હતું. પણ તેણે તેમ ન કરતાં આજીવન ગૂજરાતના સામ્રાજ્યના ઔરવતું રક્ષણ કરવાનું અંગીકૃત કાર્ય કર્યો હતું હોય એમ, ગૂજરાત ઉપર ચઢી આવનારા દિલ્લીના મુસલમાનો સાથે થએલા આશુ નીચેના યુદ્ધની હારીકત જોતાં સમગ્રાય છે.^૩

૨ જાંગલપતિ શબ્દ ઉપર “પૃથ્વીરાજ” આવું પ્રાચીન દિપ્પણ કરેલું મળી આવે છે. સાંભરના પ્રદેશનો જાંગલ તરીકે યજ્ઞેવો ઉદ્દેશ્ય ખીન્ને ડેકાણે પણ જોવામાં આવે છે. ૭૭૭ સુકૃતસંકીર્તન ૨, ૪૩.

૩ ૭૭૭, સીરોદીરાજ્યકા રિતિદાસ, પુઃ ૭૦

આખું ઉપર વસ્તુપાદ-તેજપાદને જે અનુષ્ઠાન મંદિર બાંધ્યું, તે કાર્યમાં પણ મુખ્ય સહાયતા આ ધારાવર્ષની કૃતી એમ જિનહર્ષકૃત વસ્તુપાદ ચરિત્રના નીચેના ઉક્તે બધી જણાય છે.

આ મંદિર બાંધવાનો પ્રસંગ જણાવતાં જિનહર્ષ કહે છે કે શત્રુજય અને ગિરનાર વગેરે તીર્થો ઉપર મંદિરો બંધાવ્યા પછી વસ્તુપાદની દૃષ્ટિ આશુ ઉપર ગઇ અને ત્યાં પોતાના સદગત બધું હુણીગતી રચાત. માટે મંદિર બંધાવવાનો પોતાનો મનોરથ નાના ભાષ તેજપાદને જણાવ્યો અને તે સંબંધી વર્ણવેલી કહેવા તેજપાદને તેણે ચંદ્રાવતીમાં ધારાવર્ષ પાસે મોકલ્યો.

જ્યેષ્ઠાદેશં તતઃ પ્રાપ્યં સં ધૌઢૈઃ પાર્થિવૈઃ તઃ ।

ચંદ્રાવત્યાં સ્વયં પ્રાપદ્ધ ધારાવર્ષનુંપાલયમ્ ॥

રાજ્યભારધુરધારં તેજઃપાલં સમાગતમ્ ।

વીક્ષ્યોત્થાય ચ સસ્નેહમાર્લિલિંગ ત્રેશ્વરઃ ॥

વિધાય વસુધાધીશસ્તે મુર્તેદ્રાસનાસિતમ્ ।

સત્કૃત્યાગમહેતું ચ પ્રપચ્છાથ જજલ્પ સઃ ॥

અર્ચુદાધિત્યકાયાં શ્રીજિનચૈત્યં ચિકીરસૌ ।

સહાયયં વો મહીશાનાં જ્યેષ્ઠવન્ધુઃ સમીહતે ॥

ધારાવર્ષોઽન્નવીદ્ રાજા. બ્રાહ્મસ્તવ. ગરીયસઃ ।

સેવકોઽસ્મિ મહામાત્ય નિયોજ્યઃ સર્વકર્મસુ ॥

અથ મે સફલં રાજ્યં મશસ્યા ચ ગૃહસ્થિતિઃ ।

મંત્રિચિંતામણિર્યસ્ત્વં સ્વયમેવાગતો ગૃહે ॥

ભવતો દર્શનં મંત્રિન્ ત્રિના ભાગ્યૈર્ન લભ્યતે ।

જિનોક્તવર્ત્મવદિશ્ચજીવજાતસુસ્વાવહમ્ ॥

અતોઽન્ન ભવતા કાર્યઃ કૃતાર્થઃ સ્વમનોરથઃ ।

અસ્મિન્ કાર્યં તત્રાદેશવશોઽસ્મ્યહં મહામતે ॥

તત્તો દાનેસ્તમાનન્ય સહાયીકૃતભૂશુજય ।

આહુરોહ ગિરેઃ મં સ મંત્રી સંગતો નૃપૈઃ ॥

ધારાવર્ષ ધણી બક્ષવાન તેમજ બાણુવિદ્યામાં અતિ નિપુણ હતો. એણે એક વખતે એક જ બાણુવડે, સરખી રીતે ઉભેલા ત્રણ પાઝાઓ વીંધી નાંખ્યા હતા એમ કહેવાય છે. એ સ્મૃતિ કાયમ રાખવા માટે આશુના અયલેશ્વર મંદિર આગળ જે મંદાકિની નામનો પાણીનો કુંડ છે તેની પાળ ઉપર, બાણુધારી ધારાવર્ષની પૂરા કદની મૂર્તિ ઉભી કરેલી છે અને તેની સન્મુખ સરખા કદના ત્રણ પત્થરના પાઝા બનાવીને ઉભા કરેલા છે; અને તે દરેકના પેટમાં આરપાર દેખાય તેવા છિદ્રો બતાવવામાં આવ્યા છે. આ બાબતનો ઉલ્લેખ પણ, એના વંશના છેલા રાજ પ્રતાપસિંહના સમયનો સંવત ૧૩૪૪ રા. સીરાહી રાજ્યના ગિરવર ગામમાં જે પાટનારાયણનો શિલાલેખ મળેલો છે તેમાં આ પ્રમાણે કરેલો છે—

तस्मिन् किलार्बुदधरावलये स धारा-

वर्षी बभूव नृपतिर्गुह्वरीरत्नम् ।

यस्य मभापरिकरोद्य दिनानि यावत्-

यस्मिन्नसत्यपि लसद्द्युतिरद्भुतं तत् ॥ ૧૪ ॥

एकवाणनिहतत्रिलुलायं यं निरीक्ष्य कुर्योपसदक्षम् ।

चंडिका कृततदेककपाला लज्जितासिमधुना न धुनाति ॥ ૧૫ ॥

(ઇન્ડિયન એન્ટીક્વરી, સન ૧૯૧૬, પૃ. ૭૮)

એણે -પોતાનો આવો અતુલ પરાક્રમથી આખા ભારતવર્ષને અક્ષિત કર્યો હતો એવો ઉલ્લેખ પ્રજ્ઞાદાનદેવના પાર્યપરાક્રમ નાટકમાં છે. યથા—

નટः—आर्य, तदेतदतुलपराक्रमचमत्कारिताखिलभारतस्य श्रीधारावर्षस्य
पर्पदा महितं पत्रकम् ॥ (ગાયકવાડ ઓરિઅન્ટલ સીરીઝમાં પ્રકાશિત પૃ. ૨)

બારડ વંશ : ત્રીજા શ્લોકમાં બાણુવેલો બારડ વંશ પરમાર બતિના રાજપૂતોની એક શાખાનું હતો. મહીકાંઠા એજ્ઞેસીમાં આવેલા દુર્ગાસથા ગામના ઠાકોર એ બારડ-વંશના છે. એ શાખાના પરમાર રાજપૂતો આશુની આસપાસમાં ધણા ઠેકાણે ભેવામાં આવે છે. પદ્મનાભની મન્હડડે પ્રબંધમાં પણ બારડ રાજપૂતોનો ઉલ્લેખ આવે છે. જેમકે—

त्रसांगमु, दांतु, भेलडी, चाघेला, चारड गया चंडी

(મન્હડડે પ્રબંધ, પૃ. ૮૦)

સીરાહી રાજ્યમાં બારડ કરીને એક બહુ ગામ છે તેની સાથે આ શાખાનો સંબંધ હશે કે નહિ તે કહી શકાય એમ નથી.

(૨) સંવત ૧૫૪૪ નો લેખ.

એ વેલંગાય મંદિરની જમણી બાજુની બાંત ઉપર બહારના ભાગમાં એક નાનો

સરખો લેખ બેઠેલો છે અને તેમાં લખ્યું છે કે સં. ૧૫૫૪ ના વર્ષમાં શા. ચાંગાના પુત્ર કાગની ભાર્યા કુંતીએ આ મંદિરનો છુણોદાર કરાવ્યો.

લેખની નકલ

સંવત ૧૫૪૪ વ્રષે (વર્ષે)

ઠા. ચાંગા સ (સુ) ત

શ્રી કાગા મા-

જ્યાં (યાં) કુંતી પ્રા-

સાદ જીર્ણો-

ધાર ઝધર

(૩-૪) શાસન પટ્ટના ૨ લેખો.

મંદિરના આગળના ભાગમાં આવેલા ચોકમાં બે લાંગા પત્થરો પડેલા છે, અને દરેક ઉપર લેખ કાતરેલા છે. પત્થરોએ અવ્યવસ્થિત રીતે પડેલા હોવાથી તેમ જ બેસવા માટે, ચટણી વાટવા માટે કે બીજી કાંઈ ચીજોની ભાંગ-ફાડ કરવા માટે તેમનો સદા ઉપયોગ થતો હોવાથી લેખના અક્ષરો ઘણાગણ ધસાધ ગયા છે. પ્રારંભનાં થોડાંક વાક્યો આ પ્રમાણે ઉકેલી શકાય છે,

- ૩) ૧ લો પત્થર (૧) સ્વસ્તિ સં. ૧૩....૨ (૧) વર્ષે અશ્વિનવદિ ૧૩
 (૨) વુધે । અઘેહ રાણ શ્રી આનલદેવસ્ય
 (૩) મસાદ પત્ત [લા] યાં બુજ્યમાન વાટા (?) ચતુરા-
 (૪) સિકાર્યાં રાણ૦ શ્રી આનલદેવેન વાટા-
 (૫) વલિશ્રી વૈદ્યનાથ દેવસ્ય પરિસરે
 (૬) સોમ પર્વણ.....(પછી વંચાતું નથી.)
- (૪) ૨ લો પત્થર (૧) સંવત્ ૧૩૨ (?) વર્ષે કાર્તિકશુદિ
 (૨) શુરાવઘેહ શ્રીવાટાપત્યાં
 (૩) મહારાણકશ્રીઅર્જુનદે-
 (૪) વેન શ્રીવૈદ્યનાથસત્ક.....

(આ પછી બીજી પંક્તિઓ છે તે ઉકેલતી નથી.)

આમાંના ૧ લો પત્થર ઉપર સ્ત્રી અને ચક્રની સંબોધકાદર્શક આકૃતિ, અને બીજા ઉપર ઘોડાની આકૃતિ બેઠેલી છે. આ ઉપરથી જણાય છે કે આ બંને શિલાસ્તંભ શાસનપટ્ટ-હોવા નેઈએ. રાણા આનલદેવે અને અર્જુનદેવે વૈદ્યનાથનો મંદિરને કાંઈ જમીન

કે દાનની ભેટ કરી હોવી ભેટને અને તે ભેટનો ઉપયોગ વૈદનાથ માટે સદા થયાં કરે તે અર્થે આ લેખો ખોદાવેલા હોવા જોઈએ.

આ લેખોમાં જણાવેલા રાણા આનંદદેવ અને અર્જુનદેવ કાણુ હતા તે સ્પષ્ટ જણાતું નથી. કમનસીબે લેખોની સાલ બરાબર ઉઠતી નથી. તેથી સમયનો ચોક્કસ ખ્યાલ પણ આવતો નથી. છતાં સંવત્ ૧૩૦૦ પછીના આ લેખો છે એટલું તો ચોક્કસ કહી શકાય તેમ છે. સં ૧૩૦૦ સુધી તો વડાલીનાજો પ્રદેશ ચંદ્રાવતીના પરમારોના અધિકાર નીચે હતો, એમ એ રાજાઓના લેખોથી સમજાય છે.

સીરાહી રાજ્યના વાસાનામના ગામથી બે માઈલ ઉપર નજપ્રાપ થએલું એક કાળા-ગરા નામનું ગામકું છે. ત્યાં આગળથી એક લેખ મળી આવ્યો છે, જે મેં પ્રાચીન જૈન લેખસંગ્રહના ખીન્ન ભાગમાં ક્રમાંક ૪૨૬ પ્રકટ કર્યો છે. એ લેખમાં ચંદ્રાવતીના મહારાજાનિરાજ આદ્યજીસિંહનો નિર્દેશ છે. આ આદ્યજીસિંહ કયા વંશનો હતો તેનો ખુલાસો એ લેખથી થતો નથી. તેમ સં. ૧૩૪૪ ના પાટનારાયણના લેખમાં ધારાવર્ષના વંશજ પ્રતાપસિંહ પરમારની જે વંશાવળી આપેલી છે તેમાંથી આદ્યજીસિંહનું નામ નથી. તેથી અનુમાન થાય છે કે આ આદ્યજીસિંહ પરમારવંશીય નહિ પણ ખીન્ન કાષ્ઠ વંશનો હોવો જોઈએ. એણે, ધારાવર્ષના પૌત્ર કાન્દડસિંહ પાસેથી ચંદ્રાવતીનું રાજ્ય પડાવી લીધું હોય એમ લાગે છે. આ આદ્યજીસિંહ એ જ આપણા વડાલીના ઉપર્યુક્ત ૧ લા લેખમંત્રી આનંદદેવ હોય એમ લાગે છે.

ખીન્ન લેખમાં લખેલા અર્જુનદેવ માટે પણ આવી જ અનિશ્ચિતતા છે. આ અર્જુન આનંદનો જ કોઈ સંબંધી હોવો જોઈએ; કારણ કે બંનેના ઉપપદ રાણુક છે. સીરાહી રાજ્યના પીડવાડા પરગણામાં અમ્બરી નામનું ગામ છે. ત્યાંના ગોપાલમંદિરમાં સં. ૧૩૨૦ નો એક લેખ છે જેમાં મહારાજાનિરાજ અર્જુનદેવનો ઉલ્લેખ આવેલો છે. આ અર્જુનદેવના વંશાદિની એ લેખમાં સૂચના નથી, તેથી એ ક્યાંનો અને કયા વંશનો રાજા હતો એ ચોક્કસ થતું નથી. પં શ્રી ગૌરીસંકર ઓઝા, પોતાના સીરાહી રાજ્યના ઇતિહાસમાં (૫ ૧૫૫ ની નોટ) આના સંબંધમાં લખે છે કે- 'સંભર છે કે આ અર્જુનદેવ એ નામનો વાઘેલા અર્જુનદેવ હોય પણ જો એ વાઘેલા ન હોય તો આપણે એમ માનવું પડશે કે-તે ઉપર્યુક્ત આદ્યજીસિંહનો ઉત્તરાધિકારી હોવો જોઈએ.'

મારા વિચાર પ્રમાણે અમ્બરી વાળા લેખમંત્રી અર્જુનદેવ અને આપણા વડાલીના લેખમંત્રી અર્જુનદેવ બંને એક જ હશે.

(૪-૫-૬-૭-૮) જૈનમંદિરમાંના લેખો.

વડાલી ગામમાં જૈનોની કીક વસ્તી છે. ત્રણ જૈનમંદિરો છે, તેમાં બે મ્હોટાં કહી શકાય. આ મ્હોટાં મંદિરોની બાંધણી જૂની ધારીની જ છે; પણ પુનઃકાર કરતી વખતે અખવરથા બહુ યત્ન ગએલી છે. એમાં એક મંદિર શાંતિનાથનું છે અને તે ક્ષેત્રાચર સંપ્રદાયનું છે. ખીલું પાર્શ્વનાથનું દિગંબર આગ્નાથનું છે. શાંતિનાથના મંદિરની આસ-

પાસ ૨૪ નાની દહેરીઓ આવેલી છે. તેથી એ મંદિર ચતુર્વિંશતિ-ગિનાઇય કહેવાય. મૂલ મંદિરમાં જે પ્રતિમા છે તે નવી બેસાડેલી છે પણ બાજુની દેવકુલિકામાં પ્રાચીન પ્રતિમાની બેસણીનું જે સિંહાસન પડેલું છે તેના ઉપરનો લેખ બેતાં ૧૨ મા સૈકા કરતાં એ પહેલાનું એ મંદિર હોય તેમ લાગે છે. એ સિંહાસન ઉપરનો લેખ આ પ્રમાણે છે:—

(૫) ॐ ॥ સંવત્ ૧૨૭૫ વર્ષે વૈશાખ શુદ્ધ ૪ શુક્રે ।
 શ્રીમચ્છન્દ્રકુલે નમોવદતુલે સજ્જીવકાવ્યાલયે
 ભાસ્વત્સોમમુનીન્દ્રમંગલવુધોત્તારાવિશાસ્વોદયે
 જાતો મોહતમોપહો દિનમણિઃ શ્રીવર્ધમાનાભિષા
 સૂરિર્મૂ (?) રિ ગુણપતોપિતસુરો ભવ્યાંબુજોદ્વોધકઃ ॥ ૧
 તત્પદ્મે શ્રીદેવસૂરિઃ હેમસૂરિસ્તતોભવત્ ।
 જલ્લેથ શ્રીયશચન્દ્રઃ સૂરિઃ સૂરિશિરોમણિઃ ॥ ૨
 સૂરિશ્રીમુનિચન્દ્રાહો વિશ્વવિદ્યામહોદધિઃ ।
 તતઃ શ્રીકમલપ્રભસૂરિઃ કામ (૨) મદાપહઃ ॥ ૩
 તત્સંતાને ગુણાધિને દુઃસ્વડાન્વયશાલિના ।
 શ્રીસંઘસમુદાયેન મોક્ષસંગમકાંક્ષિણા ॥ ૪ ॥
 સૌધપંક્તિવિનિર્જિતવિબુધદિમાનાવલ્યાં ।
 વાટાપલ્યાં શ્રિયોવલ્યાં નગર્યાં ન્યાયભૂપતેઃ ॥ ૫
 શ્રીમ (૩) તઃ શાન્તિનાયસ્ય ત્રિલોકીશાન્તિકારિણઃ ।
 વિંચોદ્ધારઃ શુભાકારચક્રે પાપપ્રણાશનઃ ॥ ૬
 પ્રતિષ્ઠિતઃ શ્રીસોમસૂરિભિઃ ॥ મંગલમસ્તુ ॥ કર્મસ્થાને
 કારાપકઃ પંડિતજિનચન્દ્રઃ ॥ इति ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥

ભાગ્યાર્થઃ—સંવત્ ૧૨૭૫ ના વૈશાખ સુદી ૪, શુક્રવાર. ચંદ્રકુલમાં થયેલા પ્રસન્ન શ્રી વર્ધમાન નામે આચાર્ય યયા. તેમના શિષ્ય દેવસૂરિ, તેમના હેમસૂરિ, તેમના યશચંદ્ર, અને તેમના શિષ્ય મુનિચંદ્ર યયા જેઓ જંગલની બધી વિદ્યાઓના પારંગત હતા. તેમના શિષ્ય કમલપ્રભસૂરિ યયા. એ સૂરિના અનુયાયી એવા હુંગડવંશના મંથ-સમુદાયે મોક્ષની પ્રાપ્તિની આકાંક્ષાથી, પોતાની લવનપંક્તિથી સ્વર્ગના વિમાનોની પંક્તિને પણ જાણી હતી લેતી હોય એવી ન્યાય ભૂપતિની વાટાપટ્ટી (વડાવટ્ટી) નગરીમાં, ત્રૈલોક્યને શાન્તિ આપનાર શાન્તિનાથની મૂર્તિને પુનરુદ્ધાર કરાવ્યો; અને સોમસૂરિએ એ મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા કરી. કર્મસ્થાન એટલે કમડાણા ઉપર પંડિત જિનચંદ્રે દેખરેખ રાખીને આ મૂર્તિ કરાવી છે.

હું બહુ યશઃ ગૂજરાતના વહિવટીની આ એક જાતિ છે. ઇ.સ. ૧૨૫૨, અમદાવાદ વિગેરે રથજો-
માં એ જાતિના કેટલાક ધરો છે. ગૂજરાતમાં દિગંબર આશ્રમના માનનાર મુખ્ય પક્ષે આ
જ જાતિ છે. ઇ.સ. ૧૨૫૨માં આ જાતિવાળા કેટલાક સ્વેતાંબર સંપ્રદાયના પશુ અનુયાયી છે અને
તે ધણી જુના સમયથી હોય એમ આ લેખ ઉપરથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ.

શેઠની મૂર્તિના લેખો.

(૧) એ મંદિરમાં આરસપથરની ધોરી એક શેઠની મૂર્તિ બનેલી છે જેના ઉપર
આં પ્રભાણે લેખ બોલેલો છે.

સંવત્ ૧૨૧૫ વૈશાખ સુદિ ૩

ચુધે કદરાશ્રેષ્ઠે:

અર્થાત્ સં. ૧૨૧૫ ના વૈશાખ સુદિ ૩ શુધવારના દિવસે કદરા શેઠની આ મૂર્તિ
કરાવવામાં આવી.

(૭) આવી જ એક મૂર્તિ પાર્શ્વનાથના મંદિરમાં પણ બનેલી છે અને તેના ઉપર
માત્ર શ્રેષ્ઠિધીરદેવસ્ય આદ્યો જ ઉલ્લેખ છે.

શેઠની મૂર્તિઓ બે હાથ ભેડીને બનેલી છે. ગળામાં કંઠી છે. બંને ભુજાઓમાં મોટા
મથુરવાળા ભુજાબંધ પહેરેલા છે. ગળામાં દુપટ્ટો નાંખેલો છે જેના છેડા ઠેક ધુટણ સુધી
લટકે છે. કમરે કમરબંધ બાંધેલો છે અને તેમાં કટાર ખોસેલી છે. માથું ઉપાડું
છે અને તેમાં ઝીણા ઝીણા ફેરા બતાવવામાં આવ્યા છે. છાતી સુધી લટકતી
દાદી છે. ૪

આ જાતની મૂર્તિઓ ઘણા ઠેકાણે જોવામાં આવે છે. ધણીક મૂર્તિઓ સસ્તીક પણ
હોય છે. મૂર્તિવાળા પુરુષને જો બે સ્ત્રીઓ હોય તો અડધે પડખે બે સ્ત્રીઓની મૂર્તિઓ
પણ બનાવેલી હોય છે. કેટલીક મૂર્તિઓની આસપાસ મૂર્તિવાળાનાં પુત્ર-પુત્રીઓનાં
મૂર્તિઓ પણ નાના આકારમાં ધોરી હોય છે. જે ગૃહસ્થ પોતાના દ્રવ્યથી આવાં ધર્મ,
સ્થાનો બનાવતાં તેમાં પોતાની આવી જાતની મૂર્તિઓ પણ બનાવીને બેસાડતા હતા.
આણના મંદિરોમાં વસ્તુપાત્ર તેજપાત્રની સસ્તીક આવી મૂર્તિઓ ખાસ ધ્યાન બેચે
તેવી છે.

(૮) સિંહાસન નીચેના લેખ.

પાર્શ્વનાથના મંદિરમાં ઠાઇ નં. ૧૪ ચએલી મૂર્તિની બેસણીના સિંહાસનનો પથર પડેલો
છે. તેના ઉપર નીચેના લેખ બોલેલો છે.

સં. ૧૨૭૧ વર્ષે આશ્વિનવદિ ૦ ચત્તો ચંડમુદયાસ્તવ્ય શ્રેષ્ઠિધીરદેવ-
ભાયાં લાઠીસંભવનાય પ્રણમતિ પરિકરોદ્ધાર:

૪ આજ પ્રકારની લગભગ ત્રણચાર શીટની ઉંચાઇવાળી એક મૂર્તિ, વડાલીના રામ-
જીના મંદિરમાં પણ બનેલી છે જેને પૂજારીઓ મરુડની મૂર્તિ કહીને પૂજે છે.

તારે મયા સ્વલ્પ પુરામૃતમન્યનેઽપિ
ગત્વા પ્રહસ્ય સુરદાનવદૈત્યસંધાનં ।

ઉત્ફુલ્લનેત્રમુરગેન્દ્રમુદગ્રરૂપ—

માકૃપ્યમાણમવલોક્ય સુવિસ્મિતાસ્તે ॥ ’

તારા ફરી આજીજી કરે છે. વાલી સમજે છે કે તારાને એના બલ ઉપર બહા તથી; અને તેથી એનો અભિમાની આત્મા ભૂમ્મી ઉડે છે. ‘આઃ ! હું કહું એમ કર. અંતઃ-પુરમાં આલીભ. આઃ મમ યજ્ઞાનુવર્તિની મય । પ્રવિશ ત્વમભ્યન્તરમ્ તારા-’ આહું અભાગશી આલી.’ વાલી તારાને જતી બુએ છે, હૃદય જરા નરમ પડે છે: ‘હન્ત પ્રવિષ્ટા તારા.’ પણ તુરત જ સુગ્રીવને આહ્વાન કરે છે. સુગ્રીવ વિનયપૂર્વક આત્માનો સ્વીકાર કરે છે. બન્ને મુદ્ધ કરે છે.

વાલીના ઓજરથી અને પ્રેમાળ અને ગર્વિષ્ટ રવજાવની કલ્પના તારા સાથેના શંકાપથી થાય છે. તારાનું આવી બાજનોમાં સીસહજ સક્ષમદર્શિત્વ કવિએ પહેલા વાક્યમાં જ બતાવ્યું છે.

મુદ્ધ ભેદ રામ વાલીના બલથી ચકિત થાય છે; લક્ષ્મણ સુગ્રીવની શક્તિનું વર્ણન કરે છે; અને બન્ને ભાઈઓને લડતા ભેદ આ લોકો અનાર્થ છે એવું સમજ કરે છે. વાલીના પ્રહારથી સુગ્રીવ પડે છે. હનુમાન ગભરાઈને રામ પાસે આવે છે—‘વાનરેન્દ્ર બળવાન છે. મારો પતિ દુર્બલ છે, અવરથા અને પ્રતિષ્ઠા-એ બધું આપ વિચારો’. રામ શર મારે છે. વાલી મર્જિત થઈ પડે છે, પછી ભાન આવતાં શર ઉપર નાભાક્ષરો વાગે છે, અને આ અણુજાજતા કૃત્યનો ઉત્તર માગે છે.

‘યુક્તં મો ! નરપતિધર્મમાસ્થિતેન

યુદ્ધે માં છલયિતુમક્રમેણ રામ ।

વીરેણ વ્યપગતધર્મસંશયેન

લોકાનાં છલમપનેતુમ્યતેન ॥

હન્ત મો !

ભવતા સૌમ્યરૂપેણ યશસો ભાજનેન ચ ।

છલેન માં પ્રહરતા પ્રહ્લમયશઃ કૃતમ્ ॥

મો રાઘવ ! ચીરવલ્કલધારિણા ઘેપવિપર્યસ્તચિત્તેન મમ આત્મા સહ મુદ્ધ-વ્યગ્રસ્વાધર્મ્યઃ સ્વલ્પ પ્રચ્છન્નો વધઃ ।

અરે રામ ! તું રાજધર્મનું પાલન કરે છે, વીર છે, યોદ્ધાનો જીવ દૂર કરવા ઉદ્ધમ કરે છે, તો મું આમ ધર્મનો વિચાર છોડી દઈ મુદ્ધમાં મને અયોગ્ય રીતે હેતરવો એ યોગ્ય છે ? અરે હે ! તું સૌમ્યરૂપ છું, કાર્તિવાળો છું; અને જળથી પ્રહાર કરીને તું

અંપગજ પ્રાપ્ત કર્યો છે. અરે રાધવ ! ગીરવદ્ધકથારી, વેપથી વિપર્યસ્તવાળા! (એવા તે)
મારો-ભાષની સાથે યુદ્ધમાં વ્યગ્રતો-જાતો વધ કર્યો છે તે અધર્મ છે. 'રામ પૂછે છે
કે શું આ પ્રચ્છન્ન વધ અધર્મ છે? વા-કઃ સંશયઃ-નિઃસંદેહ.' વાલી પણ છે અને દણ્ડય
છે એમ કહી રામ રદીઓ આપે છે. વાલી પોતાનો અપરાધ પૂછે છે. રામ-અગમ્યા
સાથે સંગ !' વાલી-અગમ્યા સાથે સંગ ! એતો અમારો (ધર્મ) આચાર છે. રામ કહે
છે-તું ધર્માધર્મ જાણે છે, અને જતાં શું ભાતુદારાનું અભિમર્શન તારા માટે યોગ્ય હતું?
વાલી કહે છે 'આ જાગતમાં તો સુગ્રીવ પણ અપરાધી છે.' રામ-મોટાથી કોઇ દિવસ
નાનાની દારાતું અભિમર્શન થાય નહિ. વાલી અનુત્તર થાય છે, અને આશા રાખે છે
કે રામે દણ્ડ દીધો હોવાથી તે વિગતપાપ થશે. વાલી શાન્ત થાય છે, સુગ્રીવને પોતાનાં
ભાષની આ અન્તિમ સ્થિતિ જોઇ દુઃખ થાય છે; વાલી વીરપુરુષને ઉચિત જવાબ આપે છે-
'લોકધર્મ એવો છે.' એટલામાં નેપથ્યમાં સ્ત્રીઓનો અવાજ આવે છે. વાલી સુગ્રીવને
તેમને રોકવા કહે છે 'આવી સ્થિતિમાં તેઓ મને જુએ એ યોગ્ય નથી.' સુગ્રીવ હતુમાનને
રોકવા મોકલે છે; હતુમાન અંગદને ક્ષમ્પ આવે છે; પિતાની આ સ્થિતિ જોઇ અંગદને
ક્લેશ થાય છે. વાલી એને રોકે છે અને સુગ્રીવને 'પોતાનો કુલપ્રવાસ' સોંપે છે; અને
રામને સુગ્રીવ અને અંગદનો કોઇ અપરાધ થાય તો ક્ષમા કરવા વિનંતી કરે છે; સુગ્રી-
વને ઘોષાત્રી પોતાના કુલવું ધન 'હેમમાલા' આપે છે; હતુમાન પાસે પાણી મંગાવે
છે, અને આચમન કરી પ્રાણુ છાંડે છે. રામ સુગ્રીવને વાલીનો સંસ્કાર કરવાની
આજ્ઞા આપે છે, અને લક્ષ્મણને સુગ્રીવના અભિષેકની તૈયારી કરવા કહે છે. ખુશો અંક
પૂરો થાય છે.

આ અંકમાં વાલીનું નિરૂપણ ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. એનું જળ, એનો અહંકાર, અને અહંકાર
જન્ય પોતા વિષે અતુલ શ્રદ્ધા, અને તેથી પોતાના કૃત્યોની યોગ્યતા વિષે અસંદેહ-યોગકર્મમાં
પણ સુરેખ રીતે કવિએ જતાવ્યાં છે; અને અન્તિમ દશાએ પેલાંચા પછી તેની ક્ષમા અને
ઉદારતા-અરણ્યમાં વૈર પણ મરે છે એ જ્ઞાનવાને વ્યક્ત કરતી ઉદારતા-અત્યાવી કવિ પોતાના
ઉદયની ભાવના વ્યક્ત કરતો હોય એમ દેખાય છે. આ સ્વભાવચિત્રણ ઊરુભંગના દુરોધનનું
રમરણ કરાવે છે.

આ અંકમાં ખીજો એક પ્રશ્ન રામના કૃત્ય વિષે ઉપજે છે, અને તે બીમે કરેલાં
દુરોધનના ઊરુભંગ જેવો જ છે. રામનો ખુલાસો એ કવિનો માનીએ તો આપણને અસંતોષ
તો રહે છે જ. વાલી દણ્ડય હરો-અને રામ એના મુખે એ કથુલ કરાવે છે, અનિષ્ટમાં
એ પણ વધતાઓછાપણું હોય છે એ ન્યાયના આધારે-પણ એનો પ્રચ્છન્ન વધ રામ
મોટે શી રીતે ન્યાય છે એ આપણે સમજી શકતા નથી. ધર્મની દૃષ્ટિએ એનું
સમર્થન થવું શક્ય નથી. બાકી કાર્યની દૃષ્ટિએ, અવધારની દૃષ્ટિએ-આપણે સમજી શકીએ
એનું એ છે. રામને પોતાની પત્નીની શોધ કરાવી છે; અને તે માટે 'પરસ્પર ઉપકાર'-
કરવાની પ્રતિષ્ઠાપૂર્વક આ વાનર સાથે મૈત્રી બાંધી છે. સુગ્રીવ વાનરોનો અધિપતિ થાય તો
જ આ શક્ય હતું, અને વાલીને માર્ગ વિના એ શક્ય ન હતું; હતુમાન પ્રતિષ્ઠાનું

સ્મરણ કરાવે છે અને રામ વાંસીને મારે છે અને પોતાના કાર્યની સિદ્ધિ અર્થે પહેલું પગલું ભરે છે. કાર્યનું ખીજ અને તે અંગે પ્રથમ પ્રયત્ન આ અંકમાં આવી જાય છે.

ખીજ અંકના વિષ્કમ્ભકમાં આ પ્રયત્નનું પરિણામ દેખાય છે. રામના ઉપકારનો બદલો સુગ્રીવ પ્રત્યુપકારથી વાળે છે. કકુભ નામનો વાનર ‘કામ લગલગ પૂરે’ થવાથી બધા વાનરના યૂથપતિઓ ખાવા પીવામાં રોકાઈ ગયા છે, એમ કંઠી પોતે ખાવાની તૈયારી કરે છે. એટલામાં બિલમુખ નામનો ખીજે વાનર પ્રવેશ કરે છે. ‘આર્ષ રામે’ કરેલા ઉપકારના બદલામાં પ્રત્યુપકાર કરવા માટે સુગ્રીવે સીતાને શોધવા સર્વે દિશાઓમાં વાનરો મોકલ્યા છે. ‘અંગદ દક્ષિણ દિશામાં ગયો છે; તેની ખબર મેળવવા સુગ્રીવે તેને મોકલ્યો છે. બિલમુખ કુમાર અંગદને શોધે છે એવામાં કકુભને જુએ છે. એટલે તેની પાસે જાય છે અને બધી ખબર મેળવે છે. ‘રામપત્નીનો ખજેન્દ્ર (જટાણુ) પાસેથી વૃત્તાન્ત મેળવી હનુમાન મહેન્દ્ર પર્વત ઉપર ચઢી લંકા જવા માટે વીર્યના પ્રાબલ્યથી સમુદ્ર આજે ઓળંગી ગયા છે.’ એટલે લગલગ અંકથી યાદ ગયું છે, બન્ને અંગદ પાસે જાય છે.

ખીજ અંકમાં કવિ આપણને રાક્ષસીઓથી ઘેરાયેલી સીતાનું દર્શન કરાવે છે. રામથી વિમુક્ત થવા છતાં અને રાક્ષસોની મરજીમાં આવે એવાં અયોગ્ય બોલો સાંભળવાં પડતાં છતાં પોતે જીવે છે એ અતિર્થે માટે સીતા પોતાનો ધિક્કારે છે. ‘અથવા આર્ષ-પુત્રના ખાણના વિશ્વાસથી જીવું છું.’ પણ આ દુઃખની લાડીમાં પાણી પડ્યું હોય એમ આજે સીતાનું હૃદય પ્રસન્ન થાય છે; સીતા વચારે છે ‘શું આર્ષપુત્ર મારા વિષે પ્રસન્નહૃદય થયા હશે ?’

હાથમાં વીંટી લઈ હનુમાન લંકામાં પ્રવેશ કરે છે. રાવણની નગરીનું વર્ણન કરે છે. હનુમાનને અફસોસ થાય છે-‘આવી ઉત્તમ રાજલક્ષ્મીને પ્રાપ્ત કરી દશગ્રીવ આડે માર્ગે જઈને તેનો નાશ કરવા એકો છે.’ આખી નગરી હનુમાન ફરી વળ્યો છે પણ સીતાનો કયાંઈ પત્તો લાગ્યો નથી. પોતે નિરાશ થાય છે, વળી એકવાર પ્રયાસ કરે છે. ‘આ હવેલી ઉપર ચઢીને જોઉં.’ ‘અરે આ પ્રમદ્વનરાશિ છે. ત્યાં જઈ તપાસ કરું.’ હનુમાન પ્રમદ્વનમાં જાય છે, વર્ણન કરતો કરતો શોધે છે. ‘આ પ્રદેશમાં પ્રભાશાલી જેવું કાણુ દેખાય છે ?’ તપાસ કરે છે. ‘અરે આ કાણુ છે ?’

રાક્ષસીભિઃ પરિહતા વિકૃતાભિઃ સુમધ્યમા ।

નીલજીમૂતમધ્યસ્થા વિશુદ્ધેત્વેવ શોભતૈ ॥

વિકૃત રાક્ષસીઓથી ઘેરાયેલી સુમધ્યમા કાળાં વાદળામાં વિશુદ્ધેત્વે શોભે છે ! કાળા નાગ જેવી એકવેણી એ ધારે છે; અનશનથી દેહ દૃશ્ય છે, અને આંસુથી વદન લીનું છે ! હનુમાન વધારે ખાતી કરે એ પહેલાં તે દીવીઓનો પ્રદાશ દેખાય છે. રાવણને આવતો જોઈ તેનું વર્ણન કરે છે, હવે શું કરું એની હનુમાનને ચિન્તા થાય છે.

એક અશોક વૃક્ષ નેષ તેના ઉપર ચઢી જાય છે, અને તેનાથી ટંકાઈ બધો વૃત્તાન્ત બરાબર બાંધી શકે છે.

રાવણ પ્રવેશ કરે છે. આખા વિશ્વને, દેવદાનવ સર્વને હરાવી પોતાના કબજે કર્યા છે. પણ 'અહો દૈવની વિધિક્રિયા ! આ એક એવિવેકિની સીતા મારા ઉપર પ્રેમ નથી કરતી, અને પેલા કુદ્ર દશરથ તાપસ વિષે નિશ્ચય રીતે મુગ્ધેશ્વર આસક્ત રહી છે !

સીતા મામવિવેકિની ન રમતે, સક્તા ચ મુગ્ધેક્ષણા ।

હુદ્રે ક્ષત્રિયતાપસે ધ્રુવમહો દૈવસ્ય વિગ્રજિયા ॥

રાવણ આકાશ તરફ જુલે છે. ચંદ્ર દેખાય છે.

ઉદયતિ ગગને તિજમ્ભમાણઃ ।

કુમુદવનમિયવાન્ધવઃ શશાઙ્કઃ ॥

રાવણ આગળ આવે છે, સીતાને જુલે છે, 'આ સીતા, આકાશ મૂળ ઉપર બેઠેલી, આનંદાદીન હૃદયવાળી, અનશનથી દુર્ગળ મુખવાળી, જાણે પોતાના દેહમાં પ્રવેશ કરવા ઇચ્છતી હોય એવી, બેસી ગએલા રતન અને ઉદરવાળી રાક્ષસીઓથી ઘેરાએલી મેઘમાં અન્તર્ગત ગએલી ચંદ્રદેખા જેવી દેખાય છે. ને આ-

અંવાસ્ય મોગાન્ માં ચૈવ શ્રિયં ચ મહતીમિમામ્ ।

માનુપે ન્યસ્તદ્દયા નૈવ વશ્યત્વમાગતા ॥

બોગનો, મારો, આ મોટી લક્ષ્મીનો ત્યાગ કરી માનવીમાં હૃદય રાખી વશ ન જાય.

રાવણની આ ઉક્તિઓથી હનુમાન સમજી જાય છે કે 'આ તે રાજકુમારી, રામની પત્ની મૈથિલી, સિંહને જોઈ ત્રાસ પામેલી મૃગલી જેમ સંતાર પામે છે.'

રાવણ સીતા પાસે જાય છે. ઉગ્ર મત હોડી હઈ પોતાને વશ થવા સમજાવે છે. સીતા- 'રાવણ તું હારયપાત્ર છે, જે વચનમાં રહેલી સિદ્ધિને પણ જાણતો નથી,' (એટલે કે શાપનું જાણતું જાણતો નથી.) હનુમાન રાવણનું વચન સાંભળી ખુબ ગુસ્સે થાય છે, અને રામનું કાર્ય પોતાને જ કરવાનું મન તેને થઈ જાય છે; પણ અટકી જાય છે. 'જે હું રાવણને હણું તો તો કાર્યસિદ્ધિ થઈ જાય, પણ એ રાક્ષસ જે મને મારે તો મોટું કાર્ય બગડે.'

રાવણ સીતાને ફરી વિનવે છે. 'દેવિ ! દશશિષ્યનો મનથી સ્વકાર કર.

વરતનુ તનુગાત્રિ કાન્તનેત્રે

કુવલયદામનિર્ભાં વિમુચ્ય વેળીમ્ ।

વહુવિધમણિરતનભૂષિતાઙ્ગં ।

દશશિરસં મનસા મજસ્વ દેવી ॥

સીતા—‘હું, ધર્મને અરેખર વિપરીત થયો છે કે જેથી આ પાપી રાક્ષસ જીવે છે.’ રાવણ કહી દેવિ !’ કહી કાંઈ કહેવા જાય છે. સીતા શાપ આપે છે. રાવણ પતિવ્રતાના ત્રણ અક્ષરોનું ‘સત્તોડસિ’ નું તેજ અનુભવે છે. નેપથ્યમાં ઘોષણા થાય છે. ‘જયતુ દેવ. દશ નાડિકાઓ પૂર્ણ થઈ છે. સ્નાન લેળા વીતી જાય છે.’ રાવણ આશ્વે જાય છે.

હનુમાન જુએ છે કે રાવણ આશ્વે ગયો છે; રાક્ષસીઓ મૂર્છા ગઈ છે. દેવી ‘પાસે જવાનો આ સમય છે, એમ કહી નીચે ઉતરે છે. ‘જયતુ અવિધવા! મને રાજાં રામે મોકલ્યો છે. તારા વિષેના સ્નેહને લઈને સન્તાપથી એમનું ચિત્ત વિકલ્પ થયું છે.’ સીતાને શા ઉતર આપવો એની સૂઝ પડતી નથી. એને લાય છે કે ‘પાપી રાક્ષસ વાનરરૂપે પોતાને આર્ધ-પુત્રનો સંબંધી જણાવી છેતરવા પ્રયત્ન કરે છે. ‘ધધાકુકુદ્દાપે વાનર સાથે સંધિ કરી તને શોધવા માટે મને હનુમાન નામના વાનરને મોકલ્યો છે.’ સીતા વિચારે છે—‘ભલે ગમે તે હોય ! આર્ધપુત્રના નામથી હું એની સાથે વાત કરીશ.’ વાત કરે છે ‘ભદ્ર ! આર્ધપુત્રનાં શા ખતર છે !’ હનુમાન રામના વિરહકૃશ શરીરનું વર્ણન કરે છે. સીતા એ સાંભળી શરમાય છે ‘આ વાનર જે સાચું બોલતો હોય તો આર્ધપુત્રનો મારો વિરહપરિશ્રમ પણ સફળ થયો. આર્ધપુત્રનો આ જન વિષે અનુક્રોશ અને પરિશ્રમ સાંભળી હૃદય સુખ અને દુઃખની વચ્ચે (જુએ છે.)’ સીતા પૂછે છે. ‘ભદ્ર ! તમારો અને આર્ધપુત્રનો સંગમ કેવી રીતે થયો ?’ હનુમાન આખો વૃત્તાન્ત-વાલ્મીકિયથી તે જટાયુ પારોથી ખબર મળી ત્યાં સુધીનો વૃત્તાન્ત જણાવે છે. ‘તને શોધવા માટે રાજાએ સર્વ દિશાઓમાં જે વાનરો મોકલ્યા તેમનાં હું આજે ગૃધ્રના વચનથી હે દેવિ ! તારી પાસે આવી પહોંચ્યો છું’ ‘ઈદમિષ’ કહી વીંટી. ખતાવે છે* સીતા ‘અહો દેવો અકરુણ છે જે આર્ધપુત્રને આટલો શોક કરાવે છે. અહો અઠરુણા ફલતુ ઇસ્સરા પર્વ સૌઅન્તે અરયજન્તે કરમન્તે !’ હનુમાન આશ્વાસન આપે છે. ‘આપ વિધા ન કરશો. રામ પોતે જ ધનુષ લઈ વાનરસેના સાથે દશગ્રીવને ઉખાડી નાખવા લાંકા ઉપર ચઢાઈ કરશે.’ સીતા ખીચારી કહે છે ‘શું મેં સ્વપ્ન જોયું ? ભદ્ર આ શું સત્ય છે ? મને કાંઈ ખતર પડતી નથી.’ હનુમાન સીતાની આ સ્થિતિ સમજે છે અને દુઃખી થાય છે. ‘ભર્તૃવત્સલ ભર્તાને આ પ્રમાણે ગાદ રીતે જાણ્યા છતાં પણ શોકાર્ત ખાતી પામતી નથી, અન્ય દેહને પામી હોય તેમ.

एवं गाढं परिज्ञाय भर्तारं भर्तृवत्सला ।

न प्रत्यायति-शोकार्ता यथा देहान्तरं गता ॥ *

હનુમાન સીતાને ખાતી આપે છે કે “ તારા પતિને હે રાજસુતા અહીં આ લાવું છું !” છેવટે સીતા કહે છે ‘ભદ્ર મારી આ અવસ્થા સાંભળી આર્ધપુત્ર શોક પરવશ ન થાય

* મૂળમાં આણું કાંઈ સ્થાન નથી. સીતાને ખાતી આપવા વીંટી આપવાની જરૂર છે તેનું સ્થાન આ વાક્ય પછી હોય એમ મને લાગે છે.

તેમ ખબર આપજે.' હનુમાન આજા સ્વીકારે છે. સીતા-‘જા! કાર્ય મિદ્ધિ થયો.’ હનુમાન-અનુચ્છ સ્વીકારી ચાલવા માંડે છે, અને વિચારે છે કે રાવણને મારા આખ્યાની ખબર કેવી રીતે પડે!’ હનુમાનને વાનરસદશ ઉપાય સુજે છે, પ્રમદવનને તોડી લાંગી નાંખવાનો.

પરમૃતગણજુષ્ટં પત્રપણ્ડામિરામં
સુરચિરતરુપણ્ડં તોયદામં ત્રિકૂટમ્
કરચરણવિમર્દેઃ કાનનં ચૂર્ણયિત્વા
વિગતવિપચર્દર્પે રાક્ષસેશં કરોમિ

બીજો અંક પૂરો થાય છે.

આ અંકમાં કવિએ આપણને સીતાનું દર્શન કરાવ્યું છે. સીતાના પ્રસંગથી રાવણનું દર્શન પણ થયું, અને કાર્યના પ્રસંગથી હનુમાનનું પણ દર્શન થયું. આ અંકમાં મને ઘણા પાઠો લુપ્ત થયા હોય તેમ લાગે છે. એથી આ પ્રસંગોમાં આ નાટકકારને સકળ દીપ્તિની જે આશા રખાય તે જરાબર પૂરી થતી નથી. પણ આ રિધિતિમાં એ આ કવિની ક્ષમ તો પારખી શકાય છે. પ્રથમ અંકમાં આખા કાર્યની મુળ પ્રેરણા આપ્યા પછી એ પ્રેરણાનું પ્રથમ પરિણામ આ અંકમાં દેખાય છે; હનુમાને કરેલી સીતાની શોધ. આ આખા પ્રસંગનું નિધાન કરવામાં કવિએ જે કુશળતા ગતારી છે તે સ્પષ્ટ છે. પ્રથમ રામનું ધ્યાન ધરતી વિરહકૃશ સીતા, પછી લંકામાં શોધ કરતા હનુમાનનું દર્શન, હવેલી ઉપર ચઢી પ્રમદવનને જોઈ તેનું ત્યાં આગમન, સીતાને જોઈ આ દેણ હશે એવી શંકા, તે પ્રસંગે રાવણનું આગમન અને તેની ઉક્તિઓ-જે તેનો વૈભવ અને સીતાની પતિભક્તિ વ્યક્ત કરે છે; અને જે કાર્યની દૃષ્ટિએ ‘આ સીતા છે’ એવું હનુમાનને જ્ઞાન કરાવે છે-પછી હનુમાન અને સીતાનું મળવું, તેમાં સીતાની શંકા અને ધીમે ધીમે સમાધાન;-આ રચનામાં કૌશલ્ય છે. ફક્ત સીતા અને હનુમાનનો પ્રસંગ કાંઈક વધારેની અપેક્ષા રાખે છે.

ત્રીજો અંક રાવણના દરબારમાં ઉઘડે છે. શંકુકર્ણ નામનો એક સેવક, પ્રતિહારી કોણ છે એમ પૂછતો દાખલ થાય છે. પ્રતિહારી આવી કામ પૂછે છે. શંકુકર્ણ કહે છે કે ‘મહારાજ રાવણને જણાવો કે મગ્નપાયા અશોકવનિકા.’ પ્રતિહારી નિવેદન કરવા જાય છે. રાવણ દાખલ થાય છે, અને પૂછે છે ‘હે નવીન (પ્રથમ કોષ્ટ દિવસ ન સાંભળેલું) વાક્ય જોમનાર! જલદી કહે કે મરવાની ઇચ્છાવાળો કોણ એવો નિર્ભય છે કે જેણે વનના અભિમર્દનથી માફે અપમાન કર્યું છે? ’ શંકુકર્ણ જણાવે છે કોષ્ટક વાનરે આ કામ કર્યું છે. રાવણ અવગાંધી પૂછે છે ‘ શું વાનરે? જા જલદી પડી લાવ.’ શંકુકર્ણ જાય છે. રાવણનો ક્રોધ ઉઠ્યો છે; દેવો ઉપર એને શંકા જાય છે-‘ ને તેઓનું આ કામ હોય તો તેઓ તેમના સાક્યનું ક્ષત અનુભવશે.’ શંકુકર્ણ આવીને ખબર આપે છે કે

+ સીતાની આ ઉક્તિ ઉપરથી એમ લાગે છે કે હનુમાને વીંટી આપતી વખતે રામની વિરોધાત્મક દશાનું ફરી વળન કર્યું હશે, જે લુપ્ત થઈ ગયું હશે.

‘મહારાજા! તે વાનર ખરેખર મહાબળ છે, સાવચૂસો કમળના તન્તુની જેમ ઉખાડી નાખ્યા, મુડીવડે દારુ પર્વત ભાંગી નાખ્યો, લતાગૃહો હથેળીઓથી મસળા નાખ્યા, નાદથી જ પ્રમદવદનના પહેરેગીરોને ખર્ચિત કરી નાખ્યા. તેને પકડવા માટે મહારાજ સમર્થ સૈન્યને આજ્ઞા આપવાની કૃપા કરો.’ રાવણ હનર સેવકોનું સૈન્ય મોકલે છે; હનુમાન મોટા ઝાડથી તેમને મારી નાખે છે. રાવણ કુમાર અક્ષતે મોકલે છે, તે પણ પીળા સાત સેનાપતિઓ સાથે નાશ પામે છે. આ કવિની આવા બનાવોનું વર્ણુ કરવાની જે શક્તિ દ્વત-ધટોત્કચ તેમ જ ઊરભંગમાં જણાઇ છે તેવી જ અહીં પણ દેખાય છે.

ક્રોધાત્ સંરક્તનેત્રં ત્વસ્તિતરહયં સ્યન્દનં વાહયન્તં
પ્રાવૃદ્કાલાન્નકલ્પં પરમલઘુતરં વાળજાલાન્ વપન્તમ્ ॥
તાન્ વાળાન્ નિર્વિધૂન્વન્ કપિરપિ સહસા તદ્રથં લંઘયિત્વા
કળ્થે સંગૃહ્ય ધૃષ્ટં મુદિતતરમુત્તો મુષ્ટિના નિર્જધાન્ ॥

ક્રોધથી રાતી આંખવાળા, રચને દોડાવતા, વર્ષોના વાદળસમા, ચપળતાથી બાણુભાગ ફેંકતા (કુમારને), તે બાણોને બાલુએ ફેંકી દઇ તેના રથ ઉપર ચઢી તેનો ટોટો પકડી મ્હોડાથી આનંદિત થતા એવા તે વાનરે મુડી વડે મારી નાખ્યો.

રાવણુ વૃતાન્ત સાંભળી પોતે જવા તૈયાર થાય છે; પણ શંકુકર્ણુ કહે છે કુમાર ધન્દગિત ગયા છે. રાવણુ એને ફરી ખબર કહાડવા મોકલે છે. શંકુકર્ણુ જણાવે છે ‘તેન કેતુમુક મુદ્ધ પછી તે વાનરને બાંધ્યો છે.’

આ કવિ મોટે ભાગે આવા નવાંબ્યા ધું’ ‘દદમિવ’ કહી વીંટી બતાવે છે* સીતા રસ જમાવે છે. આ... આર્યપુત્રને આટલો શોક કરાવે છે. અહો અઘરુણા કરલુ દસ્સરા કરવા પ્રયત્ન કરવડાંત કરમન્તે’ હનુમાન આશાસન આપે છે. ‘આપ વિવાહ ન કરશો. રામ પોતે જ ધનુષ લઇ વાનરસેના સાથે દશગ્રીવને ઉખાડી નાખવા લાંકા ઉપર ચઢાઇ કરશે.’ સીતા ખીયારી કહે છે ‘શું મેં સ્વપ્ન જોયું? લગ્ન આ શું સાચ છે? મને કાંઈ ખબર પડતી નથી.’ હનુમાન સીતાની આ રિયતિ સમજે છે અને કુખી થાય છે. ‘ભર્તૃવત્સલ ભર્તાને આ પ્રમાણે ગાઢ રીતે જાણ્યા છતાં પણ શોકાત ખાત્રી પામતી નથી, અન્ય દેહને પામી હોય તેમ.

एवं गाढं परिहाय भर्तारं भर्तृवत्सला ।

न प्रत्यायति शोकार्ता यथा देहान्तरं गता ॥ ’

હનુમાન સીતાને ખાત્રી આપે છે કે “ તારો પતિને હે રાજસુતા અહીં આ લાવું છું!” છેવટે સીતા કહે છે ‘લગ્ન મારી આ અવરજા સાંભળી આર્યપુત્ર શોક પરવશ ન થાય

* મુળમાં આલું કાંઈ સસન નથી. સીતાને ખાત્રી આપવા વીંટી આપવાની જરૂર છે તેનું સ્થાન આ વાક્ય પછી હોય એમ મને લાગે છે.

લઘ્વા તસ્માત્ પ્રસાદં પુનરગમ્યતયા નન્દિનાનાદત્તવાત્ -
દત્તં શત્રુ ચ તામ્યાં યદિ કપિકૃતછન્નના તન્મય સ્યાત્ ॥

બાલચરિતના કંસની જેમ રાવણનું હૃદય એના પાપથી શિથિલ થવા માટે છે. કદી પણ નહિ બનેલો બનાવ બનતાં 'ભોઃ કષ્ટમ્' તો ઉદ્ગાર નીકળી જાય છે, અને એ જ વિચારપરંપરામાં તેને તેનો ગર્વ યાદ આવે છે-અને એના પરિણામરૂપ શાપ યાદ આવે છે, અને તેનું મન આ બનાવને એ શાપ સાથે જોડે છે. આ રીતે કવિ ટુંકામાં રાવણની ચિત્તદશાની આપણને જાણી કરાવે છે.

વિભીષણ પ્રવેશ કરે છે. 'અહો ! મહારાજની બુદ્ધિ વિપરીત બની છે. મેં અનેકવાર કહ્યું કે મૈથિલી પાછી આપો; પણ મારું સાંભળતા નથી.' રાવણ પાસે તે જાય છે; રાવણ બેસવાનું કહેતાં બેસે છે. તેની મુખમુદ્રા જોઈ રાવણ પૂછે છે: 'વિભીષણ ઉદાસીન કેમ દેખાય છે ?' વિ- 'કશું ન સમજનાર સ્વામીના આશ્રિત સેવકને નિર્વેદ જ હોય !' રાવણ સમજ જાય છે અને કહે છે 'એ વાત બંધ કર. તું પણ વાનર લેવા જા.' વિભીષણ જાય છે.

રાક્ષસોએ પકડેલો હનુમાન પ્રવેશ કરે છે. "તે દુરાત્મા રાક્ષસથી હું ધર્મિત નથી થયો. રાક્ષસરાજને જોવાની ઇચ્છાથી સ્વયં પકડાયો છું." હનુમાન રાવણની ખબર પૂછે છે 'અપિ કુદાલી મઘાન.' રાવણ એને શોનો જવાબ આપે ? વિભીષણને અવગાહાપૂર્વક પૂછે છે 'શું તે કર્મ આતું છે ?' વિ- 'આનાથી પણ અધિકતું.' રા- 'તને શી રીતે ખબર પડી ?' વિભીષણ હનુમાનને પૂછવાતું કહે છે. રાવણ પૂછે છે; હનુમાન જવાબ આપે છે. 'અંજના ત્રિષે ઉત્પન્ન થએલો મારુતનો ઐરસ સુત છું; રાધવે મોકલેલો હનુમાન નામે વાનર છું. !

અજ્ઞનાયાં સમુત્પન્નો માલ્તસ્યૌરસઃ સુતઃ ।
પ્રેષિતો રાઘવેનાહં હનુમાન્નામ વાનરઃ ॥

વિ- 'મહારાજ સાંભળ્યું ?' રા- 'સાંભળાને શું ?' વિ- 'હનુમન ! રાધવ શું કહે છે ?' હ- 'રામશાસન સાંભળો.' રાવણ- 'શું ? શું ?' રામ શાસન' એમ કહે છે ! આઃ આ વાનરને મારી નાખો.' વિ- 'મહારાજ કૃપા કરો. ગમે તેટલા અપરાધ હોય પણ દ્રુત અવધ્ય છે. રામનું વચન સાંભળી પછી થયેલ કરવાની મહારાજ કૃપા કરશે.' રાવણ પૂછે છે 'એ માનવી શું કહે છે ?' હનુમાન સદેશો આપે છે 'તું ગમે તેના શર-ભે જ, શરથી તારા શરીરને ભેદી હું તને ચમચદન પ્લેહોઆક્રવાનો છું.' રાવણ- 'હંહહ' કરી હસે છે. 'દેવોના મેં અભિભવ કર્યો છે. દૈત્યેન્દ્રો મારે વશ છે. પોલસ્ત્યનું પુષ્પક પડાથી લાગ્યો છું. અરે શું માનવી રામ મારા ઉપર ચઢાઈ કરે છે. !' રાવણે ફરીથી હાસ્ય કર્યું હશે. હનુમાન એને ડાકે છે. 'આપ એવા હતા તો પછી શુભ રીતે કેમ તેની ભીતું હરણ કર્યું ?' વિભીષણ ટાપસી પૂરે છે: 'હનુમાન બરાબર કહે છે. માયાવડે

રામને દૂર કરી લિહુનો વેશ લઈ જઈથી તેનું કેમ હરણું કર્યું ? રાવણનો મીઠાગ જાય છે. 'વિભીષણું શત્રુનો પંથ લે છે ?' વિ. માશી માગે છે અને રામની પત્ની પાછી સોંપવાનું કહે છે. 'તારાથી-રાક્ષસપુંગવથી-આ કુળ નાશ પામે એ હું ઇચ્છતો નથી.' રા- 'વિભીષણું નિર્ભય રહે ! શું લગ્નસંકલ્પને મૃગ પાડી શકે ? અથવા શું શીયાળાનું સુમહાન મત હાથીને મારી શકે ?' હનુમાન આ શબ્દો સાંભળી ચીકાય છે; અને રાવણને તેનું નામ લઈ યોગ્ય ઉત્તર આપે છે. રાવણ આ વાનરને પોતાને કેવળ નામવડે સંબોધન કરતો સાંભળી અતિ કુપિત થાય છે, અને એકદમ મારવાનો હુકમ કરે છે; પણ એ દૃત છે એમ યાદ આવતા શંકુકર્ણને એનું પુછકું સળગારી છોડી મુકવાનો હુકમ કરે છે. શંકુકર્ણ એને લઈ જાય છે, હનુમાન જાય છે. પણ રાવણ એને રોકે છે અને કહે છે "મારા વચનથી એ માનવીને કહેજે 'રામ ! સ્ત્રીનું હરણું કરી મેં તારા અભિભવ કર્યો છે. જો તને ધનુષનું અભિમાન હોય તો મને મોટો રણસંગ્રામ આપ. અભિધીયતાં મદ્વચનાત્ સ માનુષઃ' !

અભિભૂતો મયા રામ ! દારાપહરણાદસિ ।

યદિ તેઽસ્તિ ધનુઃશ્લાઘા દીયતાં મે રણો મહાન ॥

હનુમાન ઉચિત ઉત્તર આપે છે. રા- 'આ વાનરને નીકાલો.' હનુમાન જાય છે. વિભીષણ રાવણને શાન્ત પાડે છે; અને કહે છે 'આપને કાંઈ દિત વચન કહેવું છે.' રાવણ સાંભળવા તૈયાર થાય છે. વિભીષણ કહે છે કે તેના દોષથી રાક્ષસકુળ વિનાશની પાસે આવ્યું છે. રાવણ પોતાનો દોષ પૂછે છે, વિ- 'સીતાહરણ-એ જ.' રા- 'સીતાહરણથી શો દોષ થાય ?' વિ- 'અધર્મ અને-' વિભીષણ અચકાય છે. રાવણ વાક્ય પૂરું કરવા કહે છે. 'વિભીષણ કહે છે 'જસ એટલું જ.' રાવણ પોતાના સમ આપી એને જાણું કહેવા કહે છે. વિભીષણ અભય માગી કહે છે "અને જળવાનની સાથે વિગ્રહ." જસ આ વાક્ય રાવણને અસહ્ય થઈ પડે છે. પોતાના શત્રુને કોઈ જલવાન કેમ કહી શકે ? રાવણ અને રાવણ રાવણ એને શત્રુપક્ષનો આશ્રિત કહે છે; અને એને કહાડી મૂકવા હુકમ કરે છે. વિ- 'મહારાજ કૃપા કરો. હું જ જઈશ. હે રાજા તે મને હુકમ કર્યો છે, હું જઈ છું; અને એમાં દોષ મારો નથી. રાવ અને કામનો ત્યાગ કરી જે કરવા યોગ્ય છે તે કરજે,' એમ કહી રામ પાસે જવાનો પોતાનો નિશ્ચય જાહેર કરે છે. વિભીષણ જાય છે. તેના ગયા પછી રાવણ- 'હન્ત નિર્ગતો વિભીષણઃ હું પણ નગરની રક્ષાની તૈયારી કરે.' ત્રિજો અંક પૂરો થાય છે.

કવિ જુમિદા તૈયાર કરે છે; અને રાવણના પરાજયનું સૂક્ષ્મ ખીજ પણ મૂકે છે. દેવદાનવો પણ જેના સાથે નગર કરવાની દ્વિમત ન કરે તે લંકામાં એક વાનર પેદા અને અશોક-વનિકા તોડી નાખી ! સર્વ શક્તિધરના રાજ્યમાં આવો જનાવ એ મોટા ઉત્પાત જ ગણાય. પણ કવિ આ જનાવનો વધારે સૂક્ષ્મ ઉપયોગ કરે છે. રાવણને તેના ગર્વના સ્મરણ પૂર્વક શાપનો ભય પેદા કરાવે છે. આ ભય આગળ રાવણનું હૃદય પણ ધડીમર શિથિલ થાય છે. આ સ્થિતિનું વધારે સચોટ અને મર્મભેદક નિરૂપણ કવિએ કંસમાં કર્યું છે. વિભીષણ રામની મદદે જાય છે એ જનાવ પણ કવિ ખુબીથી પ્રસ્તુતમાંથી જ પેદા કરે છે. ધર દૂટે ધર જાય પણ વિભીષણ કહે છે દોષ એનો નથી. આનો નીકાત કરવો કઠિન છે, અને તે બધું ઉંડા પ્રશ્નોની ચર્ચા પછી પણ થાય કે ન થાય એવો છે.

ખીજ અને ત્રિજા અંકમાં કવિએ આપણને પ્રતિરૂપધી અથવા પ્રતિનાયક રાવણ સંજ્ઞાથી આ પ્રયત્નથી જે પરિણામો આપ્યાં તે જતાવ્યાં. રાવણે રામને 'દીયતાં મે રણો મદાત્' તું કહેણ મોહકાણું છે. મોથા અંકમાં આ કહેણના જવાબમાં રામનો પ્રયત્ન કવિ આપણને બતાવે છે.

વિષ્ણુઅંકમાં કંચુકી અને દુબલાધ્યક્ષની વાત ઉપરથી જણાય છે કે રામને બધી ખબર મળી ગઈ છે. અને સુગ્રીવે રામનું કાર્ય કરવાના હેતુથી 'વાનરવાહિની' સન્ન કરવાની આજ્ઞા આપી છે.

રામ, લક્ષ્મણ, સુગ્રીવ અને હનુમાન સમુદ્ર કંઠિ આવી ઉભા છે. રામ કહે છે કે 'મેઘ સરખા પર્વતો ઝોળંગી, સિંહાદિ જેનાં પાણી પીએ છે એવી નદીઓ ઉતરી, મ્હોતું જંગલ પસાર કરી, હવે સુગ્રીવના સૈન્ય સાથે વેલાતટ ઉપર આવ્યો છું.' લક્ષ્મણ સમુદ્રથી વરણનું વર્ણન કરે છે. લંકા ઉપર આક્રમણ કરવા ઉત્સુક રામ કહે છે 'શું રિપુનો સંહાર કરવા ઉદ્યુક્ત થએલા મને, તેને જીવતો રાખવા, સાગર રોકે છે ? કયં કયં મોઃ !

રિપુમુદ્ધર્તુમુચ્યન્તં મામયં સક્તસાયકમ્ ।

સજીવમચ તં ફર્તુ નિવારયતિ સાગરઃ ॥

એટલામાં સુગ્રીવ આકાશમાંથી કોઈ રાક્ષસને ઉતરતો જુએ છે; હનુમાન વાનરવીરોને અમ-મત રહેવા આજ્ઞા કરે છે. રામ હનુમાનને રાક્ષસથી ન ગભરાવવાનું કહે છે. વિભીષણ આકાશમાં પ્રવેશ કરે છે. 'રાષ્ટ્રની ઊવણીમાં આવી પહોંચ્યો છું.' પોતે કોષપણ જાતની ખબર આપ્યા વિના આવ્યો છે તેથી રામ એને શી રીતે ઝોળખશે એ શંકા વિભીષણને થાય છે. 'જેની આગળ ઈંદ્ર પણ ન ઉમો રહી શકે તેના ન્હાના ભાઈ તને શરણે આવેલો જોઈ રહુપતિ શું કહેશે એ વિચારથી મારું હૃદય શક્તિ થયું છે.' રામની સુજનતા ઉપર આધાર રાખી નીચે ઉતરે છે; પણ તદ્દન જુમિ ઉપર આવતો નથી. હનુમાન જુએ છે અને વિભીષણને ઝોળખે છે; વિભીષણ પોતાની ખબર રામને આપવા તેને

વિભીષણ શરણાર્થે આગ્યો છે. 'રામ આ મદદ સ્વીકારવા અતિ ઉત્સુકતા બતાવે છે; 'શું' શું વિભીષણ શરણે આગ્યો છે? વત્સ લક્ષ્મણ બા, સત્કાર કરી વિભીષણને દાખલ કર.' સુગ્રીવના મુખ ઉપર પ્રેમમંત્રી છાયા જોઈ રામ પૂછે છે; સુગ્રીવ કહે છે:-દેવ ઘડુમાયા-મ્હલયાધિનશ્ચ રાક્ષસાઃ રાક્ષસો ધણા માયાવી અને કપટ યુદ્ધ કરનારા હોય છે; તેથી બરાબર વિચારીને વિભીષણને દાખલ કરાવજો. 'હનુમાન એની શંકાને સમારી દે છે; રાવણ સાથે વિભીષણને વિવાદ કરતો એણે જાને જોયો છે. શંકા ઉત્પન્ન થવાથી રાક્ષસો લક્ષ્મણ જાણે છે, અને વિભીષણને લઈ આવે છે. રામ વિભીષણના કુશળ સમાચાર પૂછે છે. વિભીષણ કહે છે 'રાજન્! તારા આશ્રયથી આજ કુશલ છું.' રામ કહે છે 'અદ્યપ્રમૃત્તિ મદ્વચનાહ્લંકે-શ્વરો મય' આજથી મારા વચનથી લોકેશ્વર યા. 'રામે વિભીષણને રાજનીતિદ્વંતરી માફક પોતાનો કરી લીધો. રામ આગળ યજ્ઞાવે છે. 'વિભીષણ તારા આવવાથી જ અમારું કાર્ય સિદ્ધ થયું છે; પણ સાગર તરવાનો ઉપાય સુઝતો નથી. 'વિભીષણ દિવ્યાસ્ત્રનો પ્રયોગ કરવાની સલાહ આપે છે; રામ તેમ કરવા જાય છે ત્યાં વરુણ પોતે દાખલ થાય છે અને 'નારાયણના નરરૂપી' અવતારને શરણુ જાય છે. વિભીષણ સૌને વરુણ જાળખાવે છે. રામ લંકા જવા માર્ગે આપવા વરુણને વિનંતી કરે છે; 'આ રહ્યો માર્ગ. આપ પ્રયાણ કરો' કહી વરુણ અદશ્ય થઈ જાય છે. વિભી-દેવ અત્યારે સંમુદ્ર બેલાંગમાં વહેંચાઈ ગયેલા દેખાય છે. 'રામ હનુમાનને આગળ થવાનું કહે છે-કારણ કે પોતાના માણસોમાં હનુમાન જ લંકાનો લોભીયો છે. બંધા સમુદ્ર જાળખી લંકા પાસે આવે છે. હનુમાન રામને લંકા બતાવે છે; 'દેવ! આ-આ-લંકા.' જોઈને રામને વિચાર થાય છે કે રાક્ષસનગરની શ્રી કુંકા સમયમાં પોતાના આક્રમણથી નાશ પામશે; એમાં હોય રાવણનો છે. 'લહો રાક્ષસનગરસ્ય શ્રીરચિરાદ્વિપસ્યતે ।

મમ શરવરપાતભગ્ના
કપિવરસૈન્યતરંગતાહિતાન્તા ।

લદધિજલગતેવ નૌર્વિવન્ના

નિપતતિ રાવણકર્ણધારદોષાત્ ॥ . .

રામ સુગ્રીવને સુવેલ પર્વત ઉપર સેનાનિવેશ કરવા કહે છે. સુગ્રીવ નીકળે તેમ કરવા આજ્ઞા આપે છે. થોડીકવાર પછી નીકળ પાછો આવી જણાવે છે કે: 'ક્રમપૂર્વક સેનાઓને સુઘ્રમ અપાતાં, યુક્તક્રમા પ્રમાણથી વૃન્દસંખ્યાની પરીક્ષા કરતાં, કોઈ પણ રીતે ન જાળખતા એવા બે વનવાસીઓ પકડાયા. એમનું શું કરવું એ અમે જાણતા નથી. તેથી આપ કહો. તે પ્રમાણે કરીએ' રામ તેમને તુરત જ દાખલ કરવાની આજ્ઞા આપે છે. શુક અને સારણુ નામના વાનરરૂપધારી બે રાક્ષસો પ્રવેશ કરે છે. તેઓ પોતાને આર્યકુમુદના સેવક તરીકે જાળખાવે છે. વિભીષણ સાવધાનીથી એમને નિહાળી જાળખી કહાડે છે. રાક્ષસો ખીજ યુક્તિ કરે છે: 'રાવણની વિપરીત શુદ્ધિથી રાક્ષસકુલનો નાશ જોઈ આર્યના આશ્રય માટે વાનરરૂપે આંખ્યા છીએ. 'રામ વિભીષણની

સલાહ માગે છે; વિભીષણ કહે છે ‘આ બે રાવણના સમ્મત મન્ત્રીઓ છે, માટે એમને યોગ્ય દણ આપવો.’ રામ વિભીષણની સલાહ માનતા નથી, પણ એમને છોડી મૂકે છે: ‘આ બેને શિક્ષા કરવાથી મારી વૃદ્ધિ થવાની નથી; અથવા રાક્ષસેન્દ્રનો ક્ષય થવાનો નથી. માટે એમને છોડી મૂકા.’ આ વર્તનથી રામની ઉદાર રાજનીતિ વ્યક્ત થાય છે. લક્ષ્મણ સચના કરે છે: ‘એમને છોડી મુક્યા હોય તો આખા લશ્કરની તપાસ કર્યા પછી એમને છોડો.’ રામ એમ કરવાની આજ્ઞા આપે છે; પણ જાને રાક્ષસોને પાછા બોલાવી રાવણને સંદેશ મોકલે છે: ‘મારી દારાનું હરણ કરી તમે પોતે જ વિગ્રહ કરાવ્યો છે. તમને મળવાની ઇચ્છાવાળો હું રણપ્રતિધિ આવ્યો છું; પણ તમે દેખાતા નથી.

મમ દારાપહારેણ સ્વયંગ્રાહિતવિગ્રહઃ ।

આગતોઽહં ન પશ્યામિ દ્રષ્ટુકામો રણપ્રતિધિઃ ॥

રામ સૈન્ય તપાસવા જાય છે; સ્પર્શિત થતો દેખાય છે.

અસ્તાદ્રિમસ્તકગતઃ પ્રતિસંહૃતાંશુઃ

સન્ધ્યાનુરજિતવપુઃ પ્રતિભાતિ સૂર્યઃ ।

રક્તોઞ્જ્યલાંશુકવૃતે દિરદસ્ય કુમ્ભે

જામ્બુનદેન રચિતઃ પુલકો યયૈવ ॥

અસ્તાચક્ષના ચિપર ઉપર ગએલા, કિરણોને સંકેતી લેતો, સંધ્યાથી રંગાએલા શરીરવાળો સૂર્ય પ્રકાશી છે;—રાતા ઉત્તરવક્ષવચ્ચેથી ઢંઢાએલા હાથીના કુમ્ભ ઉપર જેમ સુવર્ણનો પુલક (શોભે તેમ.)

ચોથો અંક પૂરો થાય છે.

આ અંકમાં રામનો પ્રવલ્ન આગળ વધે છે. દરીઓ ઝાળગી રામ લંકા પાસે મુકામ કરે છે; લંકા સૈન્યમાં ઘુસી ગએલા બે રાક્ષસો પકડાય છે, રામ તેમને ઉદારતાથી છોડી મૂકે છે અને તેમની દ્વારા પોતાના આત્માની ખબર પણ કહેવડાવે છે; એ રીતે છટા જેવા લાગતા આ પ્રસંગનો કવિ કુશળતાથી નાટકના કાર્યમાં ઉપયોગ કરી લે છે.

પાંચમા અંકના વિષ્ણુભક્તમાં વિગ્રહ કર્યા સુધી આવ્યો છે તેની માહિતી કવિ આપણને આપે છે. રાવણનો કંસુખી પ્રવેશ કરે છે અને વિશુત્તિગ્રસ્ત નામના રાક્ષસને બોલાવવા પ્રતિહારી મોકલે છે. રાવણની વિપરીત સુદ્ધિને શોભે છે; ‘રાક્ષસકુલના અબ્યુદયનો નાશ થાય છે; પોતાના સર્વસાધનો નાશ પામ્યાં છે, વીર પુરુષો દણાઈ ગયા છે છતાં મદારાજની સુદ્ધિ સ્વચ્છ થતી નથી. સમુદ્ર ઝાળગાયો છે એ નોંધને પણ સી પાંખી સોંપી શાન્તિ કરતા નથી.

ચલચરદ્વાદતમીમવેલ—

મુદીર્ણનક્રાકુલનીલનીરમ્ ।

સમુદ્રમાક્રાન્તમવેક્ષ્ય તસ્મેં

દારમદનાન્ન કુરોતિ શાન્તિમ્ ॥

વળી પ્રદક્ષત, કુમ્ભકર્ણુ આદિ વીરોને રાધને દણ્યા છે; આજે ઇન્દ્રજિત પણ પહાર નીકળ્યો છે. આવી સ્થિતિ છતાં મદન પરવચ, વીરમાની, સચિવોના વચનની ઉપેક્ષા કરી યુદ્ધની અભિલાષાવાળા રાવણુ દેવી જાનકીને પાછી આપતા નથી. 'વિઘ્નિજ્ઞહ્વ આવે છે; એને મહારાગની આઠા કંચુકી જણાવે છે. 'રામમદ્મથુનાં માયાંની પ્રતિદૃતિઓ કરી લાવ.' વિઘ્નિજ્ઞહ્વ એ પ્રમાણે કરવા જાય છે. વિષ્કમ્ભક પૂરો થાય છે.

પાંચમા અંકમાં ફરી પાણું સીતાનું અને રાવણનું દર્શન થાય છે. વિષ્કમ્ભકમાં 'રામ લક્ષ્મણના માયાંની પ્રતિકૃત મંગાની છે તે ઉપરથી જ' આ અંકના યનાયની દાંષ્ટક આગાહી થાય છે. સીતા-રાક્ષસીઓથી ઘેરાએલી-પ્રવેશ કરે છે. બીજા અંકમાંના અને આ અંકમાંના દર્શનની બાહ્ય સ્થિતિમાં દાંષ્ટક ફેર નથી. પણ સીતાના હૃદયમાં કેટલાએ ફેરફારો થયા હશે, કેટલાએ લિન્ન લિન્ન લાવોના એને અનુભવ થયા હશે? હનુમાન આશા આપી ગયો ત્યારથી આશાના અંકુર ફૂટ્યા હશે, પછી રામલક્ષ્મણુ વાનર સેન્યે સાથે આવ્યા ત્યારથી તો આનન્દનો અનુભવ વધતો જ ચાલ્યો હશે; 'આર્ધપુત્રના માયકના વિશ્વાસથી છતું છું' એ પોતાનો વિશ્વાસ ખરો પડતો હતો. આ બધું, કવિ આપણને કહેવા ખેમતો નથી; પણ હુંકામાં 'આર્ધપુત્રના આગમનથી પ્રદુઃખાદિત થએલા હૃદયમાં' એમ વાક્યના ગાણુભાગમાં જ સૂચન કરી દે છે. પણ આજે સીતાના હૃદયમાં 'આવેગ જેવું દાંષ્ટક થાય છે; સીતાના હૃદયમાં તાત્કાલિક ભાવીમાં જે દાંષ્ટક થવાનું છે તેની આગાહી થાય છે. સાંસ્વિક વૃત્તિવાળા માણસોને આવું થાય છે એવી આપણા પ્રાચીનોની માન્યતા હતી. હનુમાન સીતાને મળ્યો એ પહેલાં એનું હૃદય પ્રસન્ન થાય છે; અહીં આ આવેગ થાય છે. (આ માન્યતાનો અનેક પ્રાચીન નાટકોમાં ઉપયોગ થયેલો છે.) 'અનિષ્ટ નિમિત્તો દેખાય છે; અને એમ છતાં હૃદયનો મહાન અભ્યુદય વધ્યાં કરે છે. દેવોં શાન્તિ કરો.' રાવણુ દાખલ થાય છે. ત્રિજા અંકમાં જોએલા રાવણુમાં અને આમાં ધણો ફેર દેખાય છે. જે આત્મપ્રદાથી સક્લસોડની લક્ષ્મીનું પોતાનું મહજ પ્રત્યુત્થ સૂચવતો હતો તે અત્યારે બાહ્યચરિતના કંસની જેમ, નાસતી લક્ષ્મીને રોકવાનો જથ્થા પ્રયત્ન કરતો દાખલ થાય છે. રાવણુ-સમરમાં પોલસ્ત્યને છલ્યા પછી લંકા દાય આવી ત્યારે પડેલી આ નારી, માફે ભવન છોડી ચાલી નીકળ્યા! બાપ! ઉભી રહે; ઉભી રહે! ન જવાય! ન જવાય! શું કહે છે? 'તને છોડી રામ પાસે જઈ છું.' આ ચંપકો સાંભળી રાવણુનો ગર્વ ઢબૂકે છે: 'આ: હલકટ! તે સમયે વૈશ્વવણુલયમાં તને બ્રહ્માદારથી પકડી હતી; બ્રહ્માદારથી જ રાધવને યુદ્ધમાં હણી તને (પાછી) પકડીશ.' રાવણુને એની પરવા નથી: 'એના શા ભાર છે?' 'ચાલ સીતાનું વિલોચન કરે.' બીજા અંકમાં જોએલી કામવશતા આ અંકમાં ગાઢ થયેલી દેખાય છે; આરે બાલુથી વિનાશ એને ઘેરી ખેંકો છે, તે સમયે પણ રાવણુની આમુક્તિ એને છોડતી નથી. રાજલક્ષ્મીને જતી લુએ છે-એની એને પરવા નથી; સીતા કાષ્ઠ-પણુ રીતે લોભાય-એ પ્રયત્નમાં જ એ મથયુલ છે. આ પ્રયત્નમાં કાષ્ઠ પણ જાતનો ગર્વ નથી, પણ દેવળ કામપરવશતા છે એ કવિ સ્પષ્ટ કરે છે: 'અહો કામની અતુલબલતા! સીતાનું સુખ જોઈને નયનો રાત્રિએ નિદ્રાને વિમ્બરી જાય છે; તેના આલિંગનને બૂખ્યો દેહ શીકે પડે છે; રમણીય વસ્ત્રો આ સનાતનું કારણ બને છે. તથા લોક-કનાં જિતનાર રાવણુને પુષ્પ-કામ થતે છે; અહો કટ!

સુપ્તેપુળા

કવિ નિર્જિતવિષ્ટપત્રયમુજો નિર્જીયતે રાવણ: ।

આ વાત સ્પષ્ટ કરવાને જ કવિએ ફરી વાર આ પ્રસંગ-સીતા-રાવણનો પ્રસંગ-મૂક્યો હશે? એની ગાઢ કામચલાત-કામાન્વિતા-મુચવાનો, એ જ એના નાશનો હેતુ છે તે સ્પષ્ટ દરવાનો કવિનો ધરાશે હશે? ને એમ હોય તેાં કહેવું નેધએ કે કવિએ એ કાર્ય બહુ ગાંભીર્ય રીતે કર્યું છે. રાવણના મુખે જ સહજ રીતે-ઉપરથી શૃંગારરસના દેખાતાં શ્લોકમાં-કવિએ એનો નાશ મુચવ્યો છે. બહારના શત્રુઓના છતાનારને અંદરનો શત્રુ પટકી મારે છે, એ સત્ય-શ્રવણતત્ત્વ-આ કવિએ અનેકવાર બતાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે.

‘રાવણ સીતા પાસે જાય છે. ‘સીતા ! મારા ચિત્તની સ્વામિની ! એ માનવી ઉપરથી તારા ચિત્તને ઊઠાવી લે. આજે જ તારા ચિત્તકાન્તને લક્ષ્મણ સાથે મારા શસ્ત્રથી સમરમાં પડેલો ને. ‘સીતા ક્ષત્રિયાશ્રીને ઉચિત જવાબ આપે છે: ‘અરે રાવણ ! તું મૂઢ છું, જે હાયવડે મન્દરને ઉચકવાનો અભિલાષ રાખે છે. ‘રાવણની હેલ્લી યુક્તિનો અખતરો યામ છે. એક રાક્ષસ પ્રવેશ કરે છે અને કહે છે: ‘જય જય મહારાજ, આ તે માનુષ રાજપુત્રનાં માથાં, તારું પ્રિય કરવાની ઇચ્છાવાળા કુમારે તેમને રણમાં હણીને આ લીધાં. ‘રાવણ સીતાને કહે છે ‘સીતા તે માનવીઓનાં માથાં ને. ‘સીતા ‘હા આર્યપુત્ર !’ કહી મૂર્છિત થાય છે. મૂર્છા વળતાં રાવણ સમજાવે છે, ‘સીતા આ મરી ગએલા ગાયક સિંહ વિશે બાવ ઊડી આજે જ હે વિશ્વાસાશિ ! ગદાન લક્ષ્મીને પ્રાપ્ત કર !’ સીતા ફરીવાર માથાં ઝાળખી પોતે છવે છે એ માટે દુઃખી થાય છે. પણ એથી જ એને શંકા થાય છે કે ‘આ કપટ ન હોય !’ પણ રાવણને કશું સ્વરથી કહે છે ‘લક્ષ્મી બાઈ ! જે અસિંધી આર્યપુત્રને અસદૃશ થયું તેનાથી મને પણ મારને?’ સીતાના હૃદય-ઉદ્વેગનું પરિણામ આનું: મરવા માટે તૈયાર થવાને પ્રસંગ આવ્યો. આ પ્રસંગથી સીતાની કમોડી થાય છે એમ કહેવું તેના કરતાં રાવણની યામ છે એમ કહેવું વધારે યોગ્ય છે. મૃત્યુથી ઘેરાએલો રાવણ પોતાનો મનોરથ સફળ કરવા આ હેલ્લી પ્રયત્ન કરે છે-આ પ્રયત્નમાં કશું વીરત્વ નથી, કેવળ રાક્ષસોચિત માથા જ છે. એણે ધાર્યું હશે કે પતિના મરી ગયાની ખબર સાંભળી સીતાનો ધર્મ-આગ્રહ સિયિત થશે. પણ સીતા તો સરળ-તાથી મારવા માટે વિનવે છે. રાવણ કહે છે:

‘વ્યક્તમિન્દ્રજિતા યુદ્ધે હૃતે તસ્મિન્ નરાધમે ।

લક્ષ્મणेન સહ ભ્રાત્રા કેન ત્વં મોક્ષયિષ્યસે ॥

યુદ્ધની અંદર તે નરાધમને તેના ભાઈ લક્ષ્મણ સાથે ઇન્દ્રજિતે વ્યક્ત રીતે હણ્યો છે. હવે તું તેનાથી છૂટીશ ?’ નેપથ્યમાંથી અવાજ આવે છે: ‘રામેણ રામેણ રામથી રામથી. ‘સીતા કહે છે ‘ચિરં જીવ’. સંસ્કૃત નાટકોમાં પતાકાસ્થાનકો અનેક આવે છે પણ આટલા ઐતિહ્યવાળા પતાકાસ્થાનકો વિરલ છે.

• એક ગમરાએલો રાક્ષસ પ્રવેશ કરે છે અને કહે છે “રામથી-રામથી”. રાવણ-‘કયં કયં રામેણેતિ. ‘રાક્ષસ જુએ છે કે રામજી પાસે આવવાનો આ પ્રસંગ નહોતો એટલે મારી માગે છે અને કહે છે કે અગત્યનાં ખજાર આપવાના હોવાથી તેને આવવું પડ્યું છે. રાવણના હૃદયમાં ગમરાટ છુટે છે-શું બન્યું હશે એનો ગમરાટ. રાક્ષસ ખજાર આપે છે. શ્રોતુમર્દતિ મહારાજા તેન ચલ્હ,

ઉદીર્ણસત્ત્વેન મહાવલેન લક્ષ્મ્વરં ત્વામમિભૂય શીઘ્રમ્ ।

સલક્ષ્મણેનાદ્ય હિ રાઘવેણ પ્રસહ્ય યુદ્ધે નિહતઃ સુતસ્તે ॥

‘રામે લક્ષ્મણ સાથે આજે તારા પુત્રને યુદ્ધમાં મારી નાંખ્યો.’ રાવણ આ શી રીતે માને ? રાક્ષસને ધમકાવે છે; ‘આ: દુરાત્મનુ રામરક્ષીરુ ! જેણે ઇન્દ્ર અને દેવોને હત્યા, અતે જેનાથી રાક્ષસો પાછા વળે છે તે ઇન્દ્રગિતને શું સમરમાં માનવી દરારે ?’ વાસ્તવિક રીતે જેતાં રાવણ માનતો નથી અને તર્ક કરે છે એનું કારણ પુત્રપ્રેમ અને માનસિક અબ્યાસ છે, મન એ ખીના સ્ત્રીકારવાની ના પાડે છે. રાક્ષસ કહે છે કે ‘મહા રાજ આગળ કુમાર વિષે તો કાંઈ ખોટું બોલે જ નહિ. રાવણને કૃટકા વાગે છે—અને ‘હા ! વત્સ મેઘનાદ’ કહી પડે છે. કવિને વિધિની આવી વિપત્તિઓ યતાવયતો બહુ શોખ હોય એમ દેખાય છે. સીતાની મૂર્છા હજી વળે છે એ પહેલાં રાવણ મૂર્છિત થાય છે—અને રાવણની મૂર્છા એ સીતાના આશ્વાસનનું કારણ બને છે. રાવણની મૂર્છા વળે છે, રાવણ શોક કરે છે, ફરી મૂર્છા આવે છે. રાક્ષસના મુખે જલણ કવિ આપણને ખબર આપતો હોય તેમ કહે છે. “હા ! ધિક્ ! ત્રૈલોક્યવિજયી લંકાશ્વરને વિધિએ આ સ્થિતિએ પહોંચાડ્યો !” સેવક રાવણને આશ્વાસન આપે છે. રાવણ ઉઠે છે. આ બનાવથી, આ અનુભવથી એના ચિત્તનું પરિવર્તન થઇ જાય છે. સરી જતી રાજલક્ષ્મી જે ન સાધી શકી તે પુત્રશોક સાધી શકે છે. “હવે આ સીતાને,—આ અનર્થના હેતુબદ્ધ, ત્રૈલોક્યના વિજયને વિફળ કરનારી સીતાને શું કરવી છે ? અને આ અપક્ષ લક્ષ્મીને પણ શું કરવી છે ?” મૃત્યુને બોલાવે છે, મૃત્યુને નિર્ભય થઇ આવવાનું રાવણ કહે છે. ઇન્દ્રગિત વિના હવતું રાવણને ગમતું નથી. સન્તાપથી ફરી રાવણ પડે છે. રાવણની આ સ્થિતિ જોઇ રાક્ષસ ખીજ રાક્ષસોને સાવધાન રહેવા સંબોધન કરે છે. એટલામાં નેપથ્યમાંથી નાસતા રાક્ષસસૈન્યને રોકતા શબ્દો આવે છે. “હજી તો સર્વલોકના જયથી વિખ્યાત વીર હાથવાળા મહારાજ લંકાપતિ હોવે છે, ત્યાં આમ ક્યાં નાસો છો ?” આ શબ્દો સાંભળી રાવણમાં અમર્ષ જગે છે, રાક્ષસને વધારે ખબર લાવવા મોકલે છે; તુરત જ ખબર આવે છે કે ઇન્દ્રગિતને મારી રામ લંકા તરફ આક્રમણ કરે છે. રાવણ પોતાની તરવાર સંભાળે છે, અતે રણમાં જવા તૈયાર થાય છે. રાક્ષસ—‘મહારાજ, અતિ સાહસ ન કરો.’ (રાવણની જવાબમાં કાંઈ ઉભિ નથી. સંભવ છે કે પાંઠ બ્રહ્મ યયો હોય.)

સીતા બોલે છે—મૂળમાં સૂચના નથી પણ સ્વયત. ઉક્તિ હોય એમ જણાય છે—‘અનિષ્ટ, અયોગ્ય, અકારણ કૃત્યો કરનાર રાવણનું હંકાર સમયમાં મરણ થશે.’ સીતાના આ ઉદ્ગારો રાવણની વિહ્વલ સ્થિતિ જોઇ ઉદ્ભવ્યા હોય તો આશ્ચર્ય નહિ. રાવણનું ચિત્ત અધમતાએ પહોંચે છે—રાક્ષસોચિત અધમતાએ. સીતાને જોઇ તે કહે છે ‘આના કારણથી મારા અનેક લાભજો અને પુત્રો મરાયા; તેથી એનું હૃદય લોદી, આંતરડા ખેંચી, એની માળા પહેરી એ લાંબજોને તરવારના ધાથી હણું.’ રાક્ષસ એને સ્વીકારતું પાવક કરતો રોકે છે. રાવણ—‘તો એકદમ રથ લાવ.’ રથ આવે છે, રથ ઉપર રાવણ ચઢે છે; અને સીતાને કહે છે, ‘સીતા આજે મારા ધનુષના તીક્ષ્ણ બાણોથી વિધાએલા રાધવને સ્વર્ગમાં ગએલો જોઇશ.

સમાવૃત્તં સુરૈરય સીતે ! દ્રક્ષ્યસિ રાવણમ ।

મમ ચાપચ્યુતૈસ્તીક્ષ્ણૈર્વાર્ણૈરાક્રાન્તચેતસમ્ ॥

સીતા કહે છે—‘ ઇશ્વરે ! જો હું મારા કુલને જાગે એવા ચારિત્રી આર્થપુત્રને અનુસરી હોઉં, તો આર્થપુત્રનો વિજય થશે.’

અંક પૂરો થાય છે. આ અંકમાં કાર્ય કેટલું આગળ વધ્યું ? કેવળ બહારના યનાવો ઉપર દષ્ટિ રાખનારને કદાપિ એમ લાગે કે નહિ એવું ? ચોથા અંકમાં રામ લંકા આવી પહોંચ્યા અને રાવણને કહેણ મોકલાયું. પછીના વિષ્ણુલક્ષ્મી રાવણપક્ષના વધતા જતા પરાજયની અને કુંભકર્ણાદિના વધની ખબર મળે છે. પાંચમા અંકમાં ઇન્દ્રજિતના વધની ખબર મળે છે. પણ એટલા માટે આખા અંકની શી જરૂર હતી ? કુંભકર્ણાદિની સાથે ઇન્દ્રજિતનું નામ મુખી ચક્રારી લેવાય. પણ અદીઆ જ કક્ષા અને છવ્વનની ઉપલક્ષીઆ દષ્ટિમાં અને મર્ગગ્રાહી દષ્ટિમાં ભેદ જણાય છે. બાલચરિતમાં જેમ કવિ કંસના ચિત્તપરિણામો બતાવી તે પોતે સહજ રીતે વિનાશ તરફ જતો હતો, અને બહારનો યનાવ તો નિમિત્ત માત્ર હતું એ દષ્ટિ રણુ કરે છે તેમ આમાં પણ બતાવવા પ્રયત્ન કરે છે. સર્વ શક્તિઓનો સ્વામી રાવણ, રામ અને તેના વાનર સૈન્યથી નાશ પામે એ કવિને મન કેવળ સૈન્યશક્તિનો પ્રશ્ન નથી. એમાં લડનારાની આન્તરશક્તિનો પણ પ્રશ્ન છે. અને આ અંકમાં કવિ, રાવણની આન્તરશક્તિ કેમ સિધ્ધિ થાય છે તે આપણને બતાવે છે. એની લક્ષ્મી ચાલી જાય છે; એને પોતે વિનવે છે; પણ એ શેષાતી નથી. રાવણને એની પરવા નથી. એને પાછી લાવવા એને પોતાના ભુજંગ ઉપર શ્રદ્ધા છે. પણ થોડીક વારમાં જ એ કુશુલ કરે છે કે પોતે શેષે છતનારો કામથી છતાઈ ગયો છે. એને પોતાને પોતાની નિર્જાળતાનું આ રીતે ભાન છે. તે છતરી બેઠાએ એ એને સુઝતું નથી ; અને એને વશ થવામાં પોતાનું સર્વસ્વ વ્યાધું જાય છે એ નજરે ભુલે છે છતાં એની એના ઉપર કંઈ અસર થતી નથી. આથી એક બાલુ એની ગાઢ કામાસક્તિ—તેના મનોબળનું જ પરિણામ છે, દારણ કે અસાધારણ બળવાળાના યુધ્ધ અને દોષ બન્ને અસાધારણ બળવાળા દોષ છે—તેનું આપણને દર્શન થાય છે; અને બીજી બાલુ નિયત રીતે તે વિનાશ તરફ ધસે જાય છે એનું ભાન થાય છે. સીતાની અન્તિમ દોષિની તે કસોટી કરે છે, સીતા મર્જિત થાય છે અને પછી પોતાને મારી નાખવાની માગણી કરે છે, તે સમયે અનુપમ ક્ષાત્ત્રવિધાનથી કવિ સ્થિત્યન્તર રણુ કરે છે. આ સ્થિત્યન્તર રણુ કરવા માટે કવિ ઇન્દ્રજિતના વધનો ઉપયોગ કરે છે. અને એ માટે જ એ યનાવનો કુંભકર્ણાદિના મૃત્યુના ઉલ્લેખ સાથે ઉલ્લેખ કર્યો નથી. હવે રાવણ માટે મર્જિત થવાનો, યમદૂતને ઘોલાવવાનો પ્રશ્ન પ્રાપ્ત થાય છે. આ તો જગતમાં જે વિલક્ષણ રીતે પ્રસંગો પડ્યા લે છે એનું દર્શન થયું. પણ એ પ્રસંગ રાવણને તો એની કામનિદ્રામાંથી જગાડે છે. આપણને લાગે છે કે તે બહુ મોડો જાગે છે, અને તે પણ વિલક્ષણ રીતે—એની આસુરી રીતે : આ બધું પોતાની કામાસક્તિનું પરિણામ છે એ રીતે નહિ, પણ સીતા તરફ રોષ પ્રકટ કરીને. એટલે કે કામનિદ્રામાંથી રાવણ જાગીને અથોર દેવનિદ્રામાં પડે છે. અને આ દેવ તેને

સીતાવધ કરવા પ્રેરે છે ; આર્મીથી એને રાક્ષસ જ્યાં છે. પણ સ્ત્રીવધનું સંકલ્પ પાપ તો રાવણ કરી ચુકે છે : (કંઈ એ પાપ કરે છે.) સીતાને એ મારતો નથી, એનું પીરત્વ પાછું આવે છે : રથ મંગાવે છે, અને યુદ્ધ કરવા ઉપડે છે; પણ સીતાને જતી વખતે એ જે સંજોષન કરે છે તેમાં એની હલકાર્થ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે.

આ પછીના વિષ્કંભકમાં ત્રણ વિદ્યાધરો પ્રવેશ કરે છે. પોતે 'ઇક્ષ્વાકુવંશના ઉજ્જવલ દીપકેતુ, રાવણના વધ માટે ઉદય કરતા રામનો સંગ્રામ જોવા હિમાલયના શિખરથી' આવ્યા છે. તેઓ વર્ણવે છે કે આપું આકાશ 'દેવો, દેવર્ષિઓ, સિદ્ધો અને વિદ્યાધરોથી ભરાઈ ગયું છે'. એક બાબુએ ઉભા રહી તેઓ યુદ્ધને જુએ છે; અને પરપર વાતચીત કરતાં રણભૂમિ, વાનરો અને રાક્ષસનું યુદ્ધ અને રામ-રાવણના યુદ્ધનું વર્ણન આપે છે. આવા વર્ણનોમાં કવિની સિદ્ધકરતા આપણને પરિચિત છે; તે સિદ્ધકરતા આ પ્રસંગે પણ દેખાય છે. પ્રથમ વાનરો અને રાક્ષસોના સંગ્રામનું વર્ણન કરી તેઓ રામ અને રાવણનાં યુદ્ધકૌશલ્ય વખાણે છે. જાનને લગભગ સરખા ઉતરે છે, ત્યાં જોયિનું તેજ ઝમકે છે. 'માતલિવાહિત રથ' દેખાય છે. યુદ્ધમાં સમાનતા નહીં શકે ચવાથી મહેન્દ્રે તે મોકલ્યો છે; રામ એમાં જોડે છે. અને રામ રાવણ વચ્ચે ઘુમુક્ત યુદ્ધ પ્રવર્તે છે. બીજો વિદ્યાધર કહે છે:

ચારીભિરેતૌ પરિવર્તમાનો
રથે સ્થિતૌ વાણગણાન્ વમન્તૌ ।
સ્વરશ્મિજાલૈર્ધર્ષિ દહન્તૌ
સૂર્યાવિવ દ્યૌ નભસિ ભ્રમન્તૌ ॥

ચારીથી (ચાલેથી) આ જાનને કરતાં, રથમાં જોડેલા, બાણો છોડતાં, આકાશમાં લગતા જે સૂર્યની જેમ ધરણિને પોતાના કિરણોથી બાળે છે.

ઉપરે રાવણ પડે છે. હન્ત નિપાતિતો રાવણઃ પુષ્પવૃષ્ટિ યાય છે, અને દેવેલી ભેરી વાગે છે. દેવકાર્ય સિદ્ધ થઈ ગયું. વિદ્યાધરો આજ્ઞા જાય છે,

છતાં અંકમાં કૃતકૃત્ય રામ પ્રવેશ કરે છે. 'આંજો રણમાં રાવણને હણ્યો, વિભીષણને લંકાપતિ કર્યો. પ્રતિજ્ઞા પાર પડી, અને સીતાને આશ્વાસન આપવા બન્ધુસહિત લંકા તરફ જઈ છું.' લંકાપણ આવી ખબર આપે છે; 'આ આર્યો આર્યની પોત્રે આવે છે.' રામ-વિષ્ણુ પડવાથી શત્રુના નિવાસમાં રહેલી વૈદેહીનું અત્યારે દર્શન ચવાથી મારો શોક મારા ઘેરને વારશે'. રામને અધીરા થઈ જવાનો લય લાગે છે, એનો ધર્મ અત્યારે એને માટે ઘેરની અપેક્ષા રાખે છે. લંકાપણ સમજી જાય છે. 'જેવી આજ્ઞા' કહી આજ્ઞો જાય છે. બીજી બાબુઓ વિભીષણ આવે છે, 'હે રાજન! તારા બાહુરીયથી હુઃખમુક્ત થએલી તારી ધર્મપત્ની તારા પ્રસાદ માટે આવે છે.' રામ-વિભીષણ! રાક્ષસના સંગથી દૂષિત થએલી ત્યાં જ ઉભી રહે. પિતા રામ દશરથનો-વિચાર કરીએ તો મને મળનું થોંગું નથી.' વિભીષણ આશ્રય

કરે છે; રામ એને વધારે દયાથી કરવા ના પાડે છે. નાર્હતિ મહાનતઃ પરં પીડયિતુમ્. ત્યાં ખગર કહેવા ગએલો લક્ષ્મણ આવે છે; આર્યનો અભિપ્રાય સાંભળી સીતા અગ્નિ-પ્રવેશ માટે રંગની (પ્રસાદની) રાહ જુએ છે. રામ-‘આ પતિવ્રતાની ઇચ્છા પ્રમાણે કર.’ કહ્યાગરો લક્ષ્મણ જાય છે; પણ પોતાનું ધર્મ સંકટ જણાવતો જાય છે; ‘ઓહો ! કંઈ દેવીની પવિત્રતા જણાવે અને આર્યનો હુકમ સાંભળાને ધર્મ અને સ્નેહની વચ્ચે આવી પડેલી મારી જુદી કાલ છે,

વિજ્ઞાય દેવ્યાઃ શૌચં ચ શ્રુત્વા ચાર્યસ્ય શાસનમ્ ।

ધર્મસ્નેહાન્તરે ન્યસ્તા બુદ્ધિર્દોલાયતે મમ ॥

એટલામાં હનુમાન પ્રવેશ કરે છે. લક્ષ્મણ હનુમાનને કહે છે ‘જો તારામાં શક્તિ હોય તો-આર્યની આજ્ઞા આ પ્રમાણે છે’; હનુમાન બિચારો લક્ષ્મણને પૂછે છે, ‘કિં તર્કં ચત્તિ કુમારઃ તમે શું તર્ક કરો છો ? લક્ષ્મણ હતાશ ચંદ્ર કહે છે; ‘મારો તર્ક નિષ્ફળ છે. અથવા આપણે આર્યની આજ્ઞાને અનુસરીએ’. બન્ને જાય છે. થોડીકવાર પછી લક્ષ્મણ આશ્ચર્ય સાથે રામને સંબોધન કરતો પ્રવેશ કરે છે; ‘આ આર્યો વિક્સેક્ષાં કમળની માળ સમાં, જીવવાની આશા છોડી દઈ અગ્નિમાં ત્વરાથી પ્રવેશ કરે છે. તારા શ્રમને નિષ્ફળ કરતાં કમળ વનમાં હંસી પ્રમાણે (હંસીના ઉલ્લાસથી) અગ્નિમાં પ્રવેશ કરે છે.’ રામ સીતાત્રી આ તત્પરતા જોઈ આશ્ચર્ય પામે છે અને લક્ષ્મણને રોકવા મોકલે છે. લક્ષ્મણ જાય છે, પણ થોડીક વારમાં હનુમાન આવી ખગર આપે છે; ‘કનકમાલાની જેમ અગ્નિથી વધારે તેજવાળી થતી આ પાવના પાવકમાં જઈ કોઈ પણ જાતનો ફેરફાર પામી નથી (શુદ્ધ રહી છે એવા અર્થ પણ થઈ શકે.)

एषा कनकमालेव ज्वलनाद् वर्धितमभा ।

पावना पावकं प्राप्य निर्विकारमुपागता ॥

રામ આમો બની પૂછે છે: શું ? શું ? કિમિતિ કિમિતિ’ હનુમાન જવાબ આપે એ પહેલાં લક્ષ્મણ ‘અહો આશ્ચર્ય !’ કરતો પ્રવેશ કરે છે, આગળ વાત ચાલે એ પહેલાં સુગ્રીવ આવી કહે છે: ‘ આ જીવતી જનકસુતાને લઈને પ્રજ્ઞામ યોગ્ય કોણ બળતા અગ્નિમાંથી નીકળ્યો ?’ લક્ષ્મણ અથવા વિભીષણ કહે છે, ‘ ભગવાન વિભાવસુ (અગ્નિ) પોતે જ આર્યાને આગળ કરી આ જાણુ આવે છે !’ રામ અગ્નિદેવને જોઈને તેની પાસે જવા કહે છે. સીતાને લઈ અગ્નિ પ્રવેશ કરે છે. રામ નમસ્કાર કરે છે, અગ્નિ એ નારા-‘પણુના અવતારને નમસ્કાર કરતો રોકે છે, અને કહે છે; ‘હે રાજેન્દ્ર ! આ સર્વલોકથી નમસ્કૃતા, અપાપા, અક્ષતા, શુદ્ધ જનકીનું ગ્રહણ કરો.’

इमां गृह्णीष्व राजेन्द्र ! सर्वलोकनमस्कृताम् ।

अपापामक्षतां शुद्धां जानकीं पुरुषोत्तम ॥

ગળને અધીરા થવું પાત્રવે નહિ, પોતાના સર્વ કૃત્યો લોકદષ્ટિ આગળ પશુ ધર્મકૃત્યો તરીકે પ્રકટ રહે-એ વૃત્તિઓ જાગે છે, અને સીતાને જોવા તત્પર થએલા હૃદયને દમે છે. લક્ષ્મણ સાથે બોલતા રામની આ વ્યથા વ્યક્ત થાય છે; વિભીષણ સાથે બોલતી વખતે મંથન વ્યક્ત થાય છે; અને આ સ્થિતિ કવિએ માનવને સદૃશ શક્ય રીતે સાધી છે. રામ પોતાની નિર્જાતા (!!) જાણે છે, અને તેમાંથી જાયવા સીતાને આવતી જ રોકાવે છે. સીતાને જુએ તો પોતાનું દૈર્ઘ્ય ગણિત થઇ જાય એ પોતે જાણે છે; આવી સ્થિતિમાં માણસ કદત પોતાની નિર્જાતાના નિમિત્તને રોષી પોતાની જાતને બચાવી શકે, અને રામ એ રીતે પોતાને બચાવે છે. આ રીતે નાટકના દર્શકમાં આંતર અંતરાય ઉત્પન્ન થાય છે. સીતાને અગ્નિમાં પ્રવેશ કરવાની રામ રમ્ય આપે છે, પણ સીતા અગ્નિમાં પ્રવેશ કરે છે એ ખચર સાંભળે છે સારે રામ લક્ષ્મણને રોકવા જવા કહે છે 'નિવારણ નિવારણ અટકાવ, અટકાવ !' આ રીતે કવિ રામને સદૃશ અને ધર્મનિષ્ઠ તરીકે જતાવવા પ્રયત્ન કરે છે.

નાટકની દષ્ટિએ, કલાની દષ્ટિએ, આ પ્રસંગ હૃદયને વિધે એવો છે. પણ જીવનતત્ત્વની દષ્ટિએ એ કેટલો ચોખ્ખો છે તે કહેવું કઠિન છે; રામનું આ કૃત્ય અને ઉત્તરાવસ્થામાં સીતાત્યાગનું કૃત્ય-અનેક વાર ચર્ચાનો વિષય બન્યો છે અને જાગે છે; અને રાજધર્મની આખી શીલ્સુરી, સામાજિક દષ્ટિની આખી ધર્મભીમાંસા તેમાં કલ્પવામાં આવે છે. તે બધાને બાલુ ઉપર મુકી એક પ્રશ્ન જ પૂછીએ. જો રામને પોતાની સ્ત્રીની પવિત્રતાની ખાતરી હતી તો શું લોકોની ખાતરી કાળે એની કસોટી કરવી ચોખ્ખી હતી ? જો પવિત્ર માની તેની કસોટી કરવી એ શું તે બદિતનું અપમાન નથી ? મને તો એમ લાગે છે કે રામ સીતાનું અપમાન કરે છે. વાસ્તવિક રીતે જોતાં આ મને રાજધર્મ અને પતિ-ધર્મના વિરોધનો અથવા સામાજિક ધર્મ અને વૈષ્ણવિક મુખના વિરોધનો પ્રશ્ન લાગતો નથી. આત્મ સત્યાસત્યનો પ્રશ્ન છે. એક માણસ વાતને લોકોની ખાતર જૂઠી માની તે પ્રમાણે આચરણ કરવામાં ધર્મ શી રીતે છે એ સમજાવું નથી. આમાં અંગત મુખ દુઃખનો સવાલ જ નથી, પણ સત્યાસત્યનો સવાલ છે; અને સત્ય રામને માટે તો જગતની કાષ્ઠ પણ વસ્તુના કરતા વધારે આદરણીય હોય એમ આપણે માનીએ છીએ. વળી આ જાતની જાહેર કસોટીનો કશો અર્થ નથી એ રામના ઉત્તરચરિતમાં જણાઇ આવે છે. લોકમાં થએલી કસોટીને અયોધ્યાના લોકો શું કરવા માને ? તે વખતે રામ-દુઃખાન્તનો એક શબ્દ વાપરીએ તો-'દારવાગનું' ઘોર પાપ કરે છે-પાપ કારણ કે પોતાને સીતાની પવિત્રતાની ખાતરી છે.

કવિને ન્યાય આપવા ખાતર એટલું કહેવું જોઈએ કે તેણે રામને સીતા પ્રત્યે અતિ કામલ દર્શાવી પોતે કાષ્ઠ અસ્વાધીન કારણને લીધે આમ કરે છે તે જતાવવા સમર્થ પ્રયત્ન કર્યો છે.

આખા નાટકનું કાર્ય કવિએ એટલી સ્પષ્ટ રેખાઓથી આંક્યું છે કે તેની પુનરુક્તિ કરવાની જરૂર નથી. તે આંકવામાં કવિએ માણસની બાહ્ય પરિસ્થિતિ ઉપર તેમ જ આંતર પરિસ્થિતિ ઉપર યોગ્ય ભાર મૂક્યો છે તે વાંચકના ધ્યાનમાં આવશે એવી આશા છે. આ નાટકનું આંતર સ્વરૂપ, તંત્ર સ્વરૂપ-કથાનક નહિ, -આધારિત સાથે સમાન છે એ પણ બન્નેના સાવધાન વાંચકના ધ્યાનમાં આવશે.

આ લેખથી મહાભારત અને રામાયણમાંથી વસ્તુ લેખ રચેલા નાટકોની સંખ્યા લોચના પૂરી થાય છે.



શ્રીમદ્-રાજવ્યંદ્ર જ્ઞાનલંકારમાં આવતાં ચોપાનીઆમાંના.

પુરાતત્ત્વવિષયક લેખોની યાદી

જર્નલ ઓફ ધી રોયલ એશિયાટિક સોસાયટી (એશિયન) ઓક્ટોબર, ૧૯૨૬

- [૧] અશુ તમ્મામ અને હુન્ન હાની
આર. પી. હુલ્સ્ટ
- [૨] પાછળનાં સાતવાંહનો અને સોંઠા
કે. એ. નિલકંઠ શાસ્ત્રી
- [૩] બેખીલોનીઆના રંધાપત્થના રંધાપન-લેખો
મી. ઈ. ગ્રેફ
- [૪] બેખીલોનીઆની રોગકારિન આકૃતિઓ
લીઓનાર્ડ વૂલી

જર્નલ ઓફ ધી રોયલ એશિયાટિક સોસાયટી, બોમ્બે શાન્, વો. ૨, અં. ૧

- [૧] હમથા જ ત્રાવણકોર રાજ્યમાંથી મળી આવેલો પહેલવી લેખવાળો ખ્રીસ્તી કોમ્પ
ડા. હવણ જમશેદજી મોદી
- [૨] શુજરાત સસ્તનતના અપ્રસિદ્ધ સિક્કાઓ
પ્રો. એસ. એચ. હોડીવાળા
- [૩] મહાભારતમાં વર્ણવેલું સર્પસન
એમ. વિન્તરનિલક
- [૪] 'પ્રત્યક્ષ' વિષે નોંધ
પી. કે. ગોડે

જર્નલ ઓફ ધી એશિયાટિક સોસાયટી ઓફ બેંગાલ, વો. ૨૦, અં. ૭

- [૧] ઉમર અમ્બિદસ અઝીઝની મુદ્રાન
એ. એચ. હાર્લી
- [૨] બંગાલમાંના પ્રાચીનવસ્તુવિજ્ઞાન (Archaeology) વિષયક અવશેષો
વિષે નોંધો
મોલ્લવી અમદુલ વહી ખાનસાહેબ

વો. ૨૨, અં. ૧

- [૧] કાક સહિતામાં વિભક્તિઓના ઉપયોગ વિષે નોંધો
શ્રી. સુકુમાર સેન.
- [૨] ભારતીય ઉદ્ભવો
એચ. પી. હન્ના

- [૩] કાધર મેનોએલ ડફેન્સેકા, એસ. જે. આવાવાં (બર્મા) (૧૬-૧૩-૧૬૫૨.
રેવ. એચ. હોસ્ટેન
- [૪] કાધર ક્રાન્સીસ્કો ગોડીન્હો એસ. જે. નો પશ્ચિમ ટિબેટમાંનો પત્ર
રેવ. એચ. હોસ્ટેન એસ. જે.
- [૫] કાધર એ. ડી, એન્ડ્રુ એસ. જે. (ટિબેટ. ઓગસ્ટ ૨૬ થી ૧૬૨૭) અને કાધર
ગાર્વર ડીઆઝ એસ. જે. (બન્નામ, ૧૬૨૭) નો પત્ર
રેવ. એચ. હોસ્ટેન
- [૬] કાધર સી. જે. ખેસ્ચી એસ. જે. નું હસ્તલિખિત તામીલ વ્યાકરણ
રેવ. એચ. હોસ્ટેન
- [૭] મારવાડનો એક ભુલાઇ ગયેલો વીર
શ્રીરામ શર્મા
- [૮] કનૌજના ગાહડવાલોના પૂરોગામીઓ

વો. ૨૧ અ. ૩

[૧] ખોરાસાની બોલીમાં ગામડી કાવ્ય

ડબલ્યુ. ધવેનોઉ

[૨] દુર્ગાપૂજને મળતો યુરોપી ઉત્સવ

સ્ટેન ક્રાનોઉ

જર્નલ ઓફ ધી એન્થ્રોપોલોજીકલ ઇન્સ્ટીટ્યુટ (એટલિન) વો. ૫૬
જાનેવારીથી જુન, ૧૯૨૬.

[૧] ઓસ્ટ્રેલીઆની ઇન્ડ્રધનુષ્ય-સર્પની પુરાણકથા.

એ. આર. રેડક્લીફ પ્લાઉન.

[૨] નાગસંસ્કૃતિનાં અમુક દર્શો.

જે. પી. મીલીસ.

[૩] ટાંગાનિકાના દેશમાંના મહેન્જે જીહાના વારેલી વિષે કેટલીક નોંધો.

એ. જી. ઓ. હોગસન.

[૪] ટાંગાનિકા પ્રદેશમાંની ઉત્કંઠા ખીણમાંના વન્દમ્બ તથા ખીજ આક્રિફાની
ટેળાઓના શિશરી રિવાજો વિષે કેટલીક નોંધો.

એ. જી. ઓ. હોગસન.

[૫] નાગ લોકોની ટેકરીઓમાં પથ્થરનો ઉપયોગ.

જે. એચ. હટ્ટન.

[૬] પીશરોટી કમ્પાઉન્ડ.

કે. રામ પીશરોટી.

[૭] ન્યાતળદ્વારા હિંદી માલ લોકોની સામાજિક અવસ્થા.

સીડની નીકોલસન.

[૮] પામીર અને આમુદરીઆવાળા પ્રદેશનું ભૌગોલિક પ્રાચીનવસ્તુવિજ્ઞાન.

ટી. એ. જોમ્સન.

[૯] આંતર મંગોલિયાના વતનીઓ.

એલ. એચ. ડડલે બક્સટન

[૧૦] વિપુલવૃત્તી આક્રિફાના અઝન્ડે (નીઆમ-નીઆમ)માંના ધર્મનાં કેટલાક
દર્શો ઉપરનાં અનુમાનો.

કેપ્ટન જે. ઇ. ટીરીલીપ્સ.

[૧૧] કીટુષ અકબ્યા: કેટલીક બાબત ઉપર આગળ અનુમાનો.

જે. એચ. બ્લેકલુડ મર્ફી.

૧, નવેમ્બર ૧૯૨૬.

[૧] બાલપ્રાણુદારક મુસલમાની રાક્ષસો.

ડબલ્યુ. ધવેનોઉ.

ડીસેમ્બર, ૧૯૨૬.

[૧] દક્ષિણ ભારતીય વસ્તુઓને મળતાં નામ લેખિકાનાં શંખલાનાં ધરેણી.
જે. એચ. હટ્ટન.

ઈન્ડિઅન એન્ટીકવરી, મે, ૧૯૨૬.

[૧] ઉત્તર હિંદનાં લગ્નગીતો.

સ્વ. ડો. ડબ્લ્યુ કુક.

[૨] બુરૂર મોકન.

સર આર. સી. ટેમ્પલ.

[૩] પલોરા-દંતપુર.

સીલ્વેષ્ટન લેવી.

બુન, ૧૯૨૬.

[૧] ચુર હરગોવિંદના જીવનનાં કેટલાંક દશ્યો.

ઈન્ડિયન એનરજી.

[૨] ઉચ્ચકલ્પ વ્યાધ.

પ્રો. બીવીઓ કુશીસ.

[૩] ઉત્તર હિંદનાં લગ્નગીતો.

સ્વ. ડો. ડબ્લ્યુ કુક.

[૪] અદારમી સદીના દખ્ખણના આખજીવન ઉપર આડ અજવાળાં.

એસ. એમ. એડવર્ડ્સ.

[૫] મદોરમાં બળવો (કેટલાક અપ્રસિદ્ધ લેખો.)

એચ. જી. રોલીન્સન.

બુલાઇ, ૧૯૨૬.

[૧] મદોરમાં બળવો.

એચ. જી. રોલીન્સન.

[૨] ઉત્તર હિંદનાં લગ્નગીતો.

ડો. ડબ્લ્યુ કુક.

[૩] 'શમીન ચાઇનાનું' નામ.

લેઓનાર્ડ હરૌસો.

ઓગસ્ટ, ૧૯૨૬

[૧] પાટનગર નહપાન.

વી. એસ. બખલે.

[૨] મદોરમાં બળવો.

એચ. જી. રોલીન્સન.

[૩] પિહુન્ડ, પિહુન્ડ, પિહુન્ડ.

સીલ્વેષ્ટન લેવી.

[૪] ઉત્તર હિંદનાં લગ્નગીતો.

ડો. ડબ્લ્યુ કુક.

સપ્ટેમ્બર, ૧૯૨૬

[૧] મરગઝી એન્થ્રોપો મારે ખેતાલીસ સ્તોત્રો.
એ. બટરવર્થ અને પ્રો. એસ. કૃષ્ણસ્વામી આયેંગર.

[૨] ઇદોરમાં બળવો.

એચ. જી. રેલીન્સન.

[૩] સોમ.

પ્રો. જી. ના.

[૪] ભારતર રવિવર્માની શાલ વિષે નોંધ.

એ. એસ. રામનાથ આચ્યર.

[૫] કાકરાડો. દખ્ખણની વરતીમાં એમના કંઈ અવશેષચિહ્નોરહ્યા છે કે એઓનું સમુદ્ધન નિકંદન થયું હતું ?

વાય. આર. ગુપ્તે.

જર્નલ ઓફ ધી બિહાર એન્ડ આરીસા રિસર્ચ સોસાયટી.

વો. ૨૦, ભાગ ૧

[૧] બક્સરની લગાઇ.

સી. ઇ. એ. કપલ્ડે ઓલ્ડહામ.

[૨] ગરાખર ટેકરીઓ વિષે નોંધ.

વી. એચ. જોક્સન.

[૩] આજિવકો.

ડો. એ. બેનરજી શાસ્ત્રી.

[૪] સંતાલી ભાષામાં 'સુર' અને 'બોન્ગ' શબ્દના અર્થ.

રેવ. પી. ઓ. બોર્ડીંગ.

[૫] આર્યભટ્ટ વિષે નોંધ.

શરદકાંત ગંગુલી.

[૬] ઓરિસ્સાના લાંબા રાગઓ.

પરમાનંદ આચાર્ય.

[૭] હિંદી-ઇરાની (Indo-Iranian) સાહિત્યમાં અસુરો.

ડો. એ. બેનરજી શાસ્ત્રી.

[૮] સંતાલી લોકવાર્તાઓ.

શરદચંદ્ર મિત્ર.

[૯] અસુરોઃ પ્રાચીન અને અર્વાચીન.

રાવબહાદુર એસ. સી. રામ.

[૧૦] સંતોલોમાં નરમેધ વિષે નોંધ.

શરદચંદ્ર મિત્ર.

[૧૧] વિમાનવૃક્ષકથામાં સંગીત અને નૃત્ય.

વો. ૨૦ ભાગ ૨.

[૧] કહેવાતા હુદ્દગયા ચાંદ (hlaqqa) ઉપરનું લેખપત્ર.

ડા. સ્ટેન કોનોઉ.

[૨] વૈદિક સમયથી માંડીને ભારતીય રચાપત્ર.

મનોમોહન ગંગુલી.

[૩] સાક્ષ પુષ્પોત્તી બદ્ધત.

રાવળહાદુર શરરચંદ્ર ડૉય.

[૪] ભારતમાં અસુરોનો પ્રસાર.

ડા. એ. બેનરજી શાસ્ત્રી.

[૫] રામાયણમાંનાં કેટલાંક નામો

અમ્બીકા પ્રસાદ

[૬] લોમશ ઋષિની શુદ્ધ

ડા. એ. બેનરજી શાસ્ત્રી

વો. ૧૨, ભા. ૩

[૧] લા માર્ગનીસ ' લાઇફ ઓફ નાદિરશાહ '

લોરેન્સ લોકહાર્ટ

[૨] અસુરોનો પ્રસાર-દરિયામાર્ગ

ડા. એ. બેનરજી શાસ્ત્રી

[૩] ધર્મપાલ દેવના રાજ્યમાં બનેલા એક પછી એક બનાવો

નવીનિનાથ દાસગુપ્તા

[૪] વૈદિક કાલ પછીના દિવસોમાં ભારતીય રચાપત્ર

મનોમોહન ગંગુલી

એનાલ્સ ઓફ ધી ભાંડારકર ઇન્સ્ટીટ્યુટ, વો. ૮ ભા. ૨

[૧] મધુસૂદન સરસ્વતીઃ એમનું ચારિત્ર અને ગ્રંથો

પ્રહલાદ સી. દીવાનજી

[૨] પાલીસાહિત્યમાં મગધ અને રાજગૃહ

ડા. વિમલ ચુર્ચુ લો.

[૩] મેહેરોલી સ્તંભનું મૂળ સ્થાન

ચિંતાહરન ચક્રવર્તી

[૪] ઋગ્વેદનું દેવીકરણ (Apotheosis)

સીતાનાથ પ્રધાન

[૫] આશ્વક-એનો અર્થ શું ?

પ્રો. બી. એમ. ગરૂઆ

[૬] મધ્યકાલીન હિંદમાં સામાજિક કૌટુંબ

આર. એમ. ભુસારી

- [૭] પાણીનીમુત્ર ૪. ૩. ૯૫-૧૦૦ માંના ભક્તિ સમ્પત્તિ વિશે કુંજ નોંધ.
આર. એમ. શુભાચી.
[૮] આપણે કાલીકાળની સાથે વાણી મોક્ષ રીતે નક્કી કરી છીએ !
ડી. આર. ભાગરત્તર.
[૯] દેવાસપ્તચત્ર (હિંદુ)
રામસાહેબ કે. વી. વગે.
ક્રિસ્ટીયન ઇન્ડિયન એજી ધી મિસિક સોસાયટી જુલાઈ ૧૯૨૧
[૧] વિપુલવત ઉપર રાવજીની લાંઠાની જગ્યા.
બી. એમ. વડેર.
[૨] દસ વિ. પિત્ર અથવા કમ વિ. માન.
કે. રામવર્મા રામ.
[૩] પુરાણોના સમ્પ્રદાય.
બી. વેંકટ એલમ આપર.
[૪] પક્ષીઓ વિશેની રાંત કથાઓના અભ્યવર્તી (૧૦)
એ. રામચંદ્ર મિત્ર

ઓક્ટોબર, ૧૯૨૬

- [૧] વિજયનગરમાંના ઐતિહાસિક મોનરમ્મો
રેવ. એમ. દેસાસ
[૨] પુરાણોના સમ્પ્રદાય
બી. વેંકટએલમ આપર
[૩] પક્ષીઓ વિશેની રાંતકથાઓના અભ્યવર્તી (૧૧)
[૪] ભક્તિ (sect) ની ઉત્પત્તિને લગતી પુરાણકથાઓ
બી. કે. ગોડે

ધી ઇન્ડિયન હીસ્ટોરિકલ ક્વોર્ટર્લી વો. ૨. એ. ૨

- [૧] રસાનસ
ન-નોલાસ કે
[૨] ચીની યાત્રીઓના લખાણોમાં ચીની-ગ્રીક
[૩] મહાશાહમાં દરમ્યાન થતા પાંતરભિન્ન (૨)
ડૉ. પ્રમાણચંદ્ર અમલી
[૪] હિંદુસ્તાનનો પેશ્વાર
બી. ડી. મિનિચાસ આપેંગર
[૫] ભારતીય ચિત્રકલા ઉપર તુલનાત્મક દૃષ્ટિપાત
અજીત ધોળ
[૬] શ્રી ચંદ્રદેવનું દેહરપુરવાણું લામપન
દરિયા મિત્ર

- [૭] હિંદુ વિજ્ઞાનમાં શુક્રનું અર્થશાસ્ત્ર
ગ્રો. બિનોય કુમાર સરકાર
- [૮] વિધુવવૃત્ત ઉપર રાવણની લંકાની જગા
વી. એચ. વહેર
- [૯] નાસિક લેખપત્રવાળું સેતગિરિ
ત્રિઘાસાગર સદાશિવ બપ્લે
- [૧૦] ઇટાલીયન ભાષામાં હિન્દુ રાજકારણ
ગ્રો. બિનોય કુમાર સરકાર
- [૧૧] હિંદુઓનારતું ભારતીય વાક્યમય
પ્રભાતકુમાર મુકરજી
- [૧૨] રાજા હર્ષ અને ઐહોલનું લેખપત્ર
ચિંતાહરન ચક્રવર્તી
- [૧૩] જનપદ અને પૌર
નરેન્દ્રનાથ લો
- [૧૪] વાસુદેવપૂજા વિષે પાણિનીની સાક્ષી
અશોકનાથ ભટ્ટાચાર્ય
- [૧૫] મહાભાષ્યના એક ફકરાનો શ્રી. જયસ્વાલે પોતાના 'હિંદુ યોલીટી'
પુસ્તકમાં ફરેશા અર્થ વિષે દુક નોંધ
કે. જી. સુબ્બાસ્વામી
- [૧૬] અભિધર્મીકારવ્યાખ્યાનો એક ફકરો
વિધુશેખર ભટ્ટાચાર્ય

વો. ૨. અં. ૩

- [૧] મયુરામાંથી મળેલું નવું બ્લેટી લેખપત્ર
એન. જી. મળુમદાર
- [૨] ઇન્ડિયાના પૂર્વકાલીન પદ્મવો
કે. જી. શંકરલાલ
- [૩] હિંદુસ્તાનનો વેપાર
પી. ટી. ત્રિનિવાસ આયંગર
- [૪] મહાભાષ્યમાં દરબાન થતા પાંતજસિ (૩)
ડો. પ્રભાતચંદ્ર ચક્રવર્તી
- [૫] પાલી અને સંસ્કૃત શાળાઓમાં અપાતી બૌદ્ધ કેળવણી
ઈ. જી. ચોમસ
- [૬] મહાભારતનું તત્ત્વજ્ઞાન-મોક્ષધર્મ.
આર. આર. આયેંગર.
- [૭] રસાતલ.

[૮] ગીતાસાહિત્ય અને બ્રહ્મવિદ્યા સાથેનો એનો સં

ઉમેશચંદ્ર ભટ્ટાચાર્યજી.

[૯] હિંદુ વિજ્ઞાનમાં શુદ્ધિ અર્થશાસ્ત્ર.

પ્રો. બિનોયકુમાર સરકાર.

[૧૦] બૌદ્ધસાહિત્યમાં લગ્ન.

વિમલચૂર્ણ લો.

[૧૧] ધર્મ (કાયદો) તત્ત્વ.

જે. એન. સી. ગંધુલી.

[૧૨] શુરુ ગોવિંદસીંગના પૂર્વજાલીન સાહસો.

ધંદ્રમૂળ્યુ એનરજી.

[૧૩] હિંદ બહારનું ભારતીય વાક્યમય.

પ્રભાતકુમાર મુકરજી.

[૧૪] કાચારમાંથી બે સિક્કાઓ.

[૧૫] કેન્જેતોર.

કે. આર. પિશારેટી.

[૧૬] જાતકોનું ગુણન (multiplication).

બી. એમ. બક્ષા.

[૧૭] સાધનમાલા અને એનું તીબેટી રૂપાંતર.

વિદ્યુશેખર ભટ્ટાચાર્ય.

[૧૮] જનપદ અને પૌર (૨)

નરેન્દ્રનાથ લો.

[૧૯] રામપાલ તામ્રપત્રનો રોહિતાગિરિ.

દક્ષિણા રિંચુ, મે. જુન, ૧૯૨૬

૧] સ્મૃતિઓમાં બ્રાહ્મણવાદ

ડી. આર. વૈદ્ય

૨] સર વિલિયમ ટોરીસનું સુરતમાં આગમન: મોગલ દરબાર તરફથી એની મુસાફરીની તૈયારીઓ

એચ. દાસ

૩] ઐત્તરિક ઇતિહાસના કેટલાક મહત્વના પ્રશ્નો અને વૈદિક અભ્યાસીઓ

એન. કે. દત્ત

જુલાઈ, ૧૯૨૬

[૧] સર વિલિયમ નોરીસનું સુરતમાં આગમન (૨)

એચ. દાસ

[૨] અગ્નૈદિક ઇતિહાસના કેટલાક મહત્વના પ્રશ્નો અને વૈદિક અભ્યાસીઓ

એન. કે. દત્ત

[૪] વરરચિની ઉલ્લાસિસારિકા

સુકુમાર સેન

ઓગસ્ટ, ૧૯૨૬

[૧] સારસેની વેપાર ઉદ્યોગ

અણ્ણ હુસૈન

[૨] સર વિલિયમ નોરીસ મોગલ તંત્રમાં (૩)

એચ. દાસ

સપ્ટેમ્બર, ૧૯૨૬

[૧] સર વિલિયમ નોરીસ મોગલ દરબારમાં (૪)

એચ. દાસ

[૨] સંકરમતો બૌદ્ધ મઠ

[૩] ચાલુક્ય સૈમશ્વરનું ચિત્રકલા વિષેનું કથન

એ. એસ. રામનાથ આયર

[૪] સારસેની વેપાર ઉદ્યોગ (૨)

અણ્ણ હુસૈન

ઓક્ટોબર, ૧૯૨૬

[૧] ઉપનિષદ કાલ

કાલી ફેમીશી

[૨] સર વિલિયમ નોરીસ (૫)

એચ. દાસ

[૩] આર્યોનું ભારતને તાબે કરવું

હેમચંદ્ર રાયચૌધુરી

દિવ્યન રિવ્યુ, માર્ચ, ૧૯૨૬

[૧] મહાન સિદ્ધર અને પ્રાજ્ઞા સન્યાસીઓ

રાવ બહાદુર કૃષ્ણરાવ બોસલે.

મોર્ડન રિવ્યુ, સપ્ટેમ્બર, ૧૯૨૬

[૧] ખંગાળામાં સન્યાસીઓના બળવો (અપસિદ્ધ લખાણો પરથી)

વજ્રેન્દ્રનાથ બેનરજી

ઝોઝોબર ૧૯૨૬

(૧) ખંગાળામાં સન્યાસીઓનો જળનો (૨)

મન્નન્દનાથ બેનરજી

નાગરીપ્રચારિણી પત્રિકા ભા. ૬, અં. ૪

(૧) કવિ રાજશેખરનો સમય

રાય જહાદુર ગૌરીચંદર ઓઝા

(૨) પ્રેમનિધિ

પં. નારાયણલાલ ખિરતે

(૩) ઉદ્ભટ ભટ્ટ

પં. જહનુનાથ શર્મા

(૪) ચિરંજીવ ભટ્ટાચાર્ય

પં. જગન્નાથ શાસ્ત્રી

(૫) આચાર્ય ભટ્ટ

પં. બલદેવ ઉપાધ્યાય

(૬) શ્રીકૃષ્ણચંદ્રાચાર્ય

પં. શિવદત્ત શર્મા

(૭) કશ્યપચંદ્રાચાર્ય

રાયજહાદુર હીરાલાલ

ભા. ૭ અંક ૧

(૧) ત્રિભાષિક શિક્ષાલેખ

પૂરણચંદ્ર નાહર

(૨) હસ્તલિખિત હિંદી પુસ્તકોની ગ્રાંથ

રાયજહાદુર હીરાલાલ

(૩) શ્રીકૃષ્ણચંદ્રાચાર્ય

પં. શિવદત્ત શર્મા

ભા. ૭ અં. ૨

(૧) માધ કવિનો સમય

રાયજહાદુર ગૌરીચંદર ઓઝા

વિવિધજ્ઞાન વિસ્તાર, ઝોઝોબર, ૧૯૨૬

મત્સ્યપુરાણમાં ઉલ્લેખિત કેટલાક પ્રાચીન આચાર

ચિત્રમય જગત, એપ્રિલ, ૧૯૨૬

(૧) અસપ્તની લગાઈ

શિવરામ મહાદેવ પ્રરંજી

મે, ૧૯૨૬

(૧) અસહની લડાઈ

શિવરામ મહાદેવ પરાંજપે

જુન, ૧૯૨૬

(૧) અસહની લડાઈ

શિવરામ મહાદેવ પરાંજપે

જુલૈ, ૧૯૨૬

(૧) અસહની લડાઈ

શિવરામ મહાદેવ પરાંજપે

બુદ્ધિપ્રકાશ માર્ચ ૧૯૨૬

(૧) મધ્યકાલીન ગુજરાતની સામાજિક પરિસ્થિતિ

હીરાલાલ ત્રિભોવનદાસ પારેખ

ચુ. પુ. ખારોટ

જ્ઞાનલગ્નપ્રસારક

साक्षार स्वीकार

शिक्षापत्री (सटीक)

स्वाभीनारायण - मंदिर - वरताव -

दृष्ट्युमाचार्य

सर्वप्रताप्युपांगम्

शेड पु'गलाठ हीराय'द ३-८-०

मलयगिर्याचार्य

त्रिपष्टिशलाकापुरुषयस्त्रि पर्व ६, ७

नैनधर्मप्रसारक सला

आहदिनकृत्त और आत्मनिंदा लावना (अधुर्)

जनारस नैन प्रलाहर प्रेस

कर्मअथ ला. २

देवेन्द्रसुरि

त्रिपष्टिशलाकापुरुषयस्त्रि पर्व ८-९

नैनधर्मप्रसारक सला

श्री शैलवन्दनादि लाप्य ग्रन्थम्

आलाभाठ छेसलाठ

दशवैकलिक ग्रन्थ टणो

उत्तराध्ययन ग्रन्थ टणो

पंथस्त्रिकाप टणो

श्री पंथारक ग्रन्थ

हरिलदसुरि टीका. अलपदेवसुरि

समवापाठग ग्रन्थम्

धर्मस्वामी

त्रिपष्टिशलाकापुरुषयस्त्रि पर्व १०

नैनधर्मप्रसारक सला

अध्यात्मोपनिषद वा आनन्दधनञ्ज दूत मोतीशी

माजुकवाद्य वेदाभाठ जवेरी

प्रतापनोपांगम् (पूर्वाद्ध)

मलयगिर्याचार्य

उत्तराध्ययन

राय धनपतिसिंह अडादुर.

ग्रन्थकृतंगम्

धर्मस्वामी.

કર્મગ્રંથ ભા. ૧	શેઠ પુનભાષા હીરાચંદ	
દેવેન્દ્રસૂરિ.	"	
પ્રજાપતોપાંગમ (ઉત્તરાધર્મ)		
મહાયગિર્થાચાર્ય.	"	૧-૧૨-૦
કર્મપ્રકૃતિ.		
શિવશર્માચાર્ય ટીકા. મહાયગિર્થાચાર્ય.	"	૨-૮-૦
પાલનપુર એઝન્સી હીરેકટરી વો. ૧		
ફરામરોજ સોરાખજી મારહર.	મુનિ જિનવિજય દ્વારા.	
શ્રીમદ્ ભગવતીસત્ર.		
પંચમ અંગ ખાં. ૨	શેઠ પુનભાષા હીરાચંદ.	૧૨-૦-૦
મં. બેચરદાસ જીવરાજ દોશી.		
મૌરાપૂત્રી રસધાર ભા. ૪		
જયેચંદ મેથાણી.	સ રાષ્ટ્ર લીમીટેડ.	૧-૮-૦
ચુરતરવિનિથપ.		
યશોવિજય.	જૈન આત્માનંદ સભા.	૩-૦-૦
શ્રી શકુંભપ્રદાસ.		
દેવચંદ દામજી કુંડલાકર.	જૈનપત્ર.	૧-૦-૦
નેષારકા યુનિવર્સિટી રટીઝ.		
વા. ૧-૨૪ (બીજા ત્રીયામ અંક અને વીસમાના ૧-૨ અંક સિવાય)		
	નેષારકા યુનિવર્સિટી, અમેરીકા.	
આઈવિન્હો ભા. ૧		
મૌ. વિમલામૌરી મેતલવડ	ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી.	૦-૧૨-૦
" ભા. ૨	"	૦-૧૨-૦
મૌંદર્પતરવ.		
મહાસદર ઇન્દ્રજ દવે.	"	૦-૧૦-૦
શ્રીક સાહિત્યના કૃષ્ણચંદ્રપ્રધાન નાટકોની કથા		
મૌ. લવગિદા પ્રિ. મહેતા.	ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી	૦-૧૦-૦
કવિતા અને સાહિત્ય વો. ૧		
રમણભાષા મ. નિલકંઠ	"	૧-૦-૦
મરાઠી રિસામન (ઉત્તરાધર્મ)	"	૧-૦-૦
જીવનદાસ અ. મહેતા		
ગુજરાતી ફારસી અરબી ગુજરોનો કોસ ભા. ૧	"	૧-૦-૦
ભા. ૨	"	૧-૦-૦
બાલકલ્યાણ		
ડૉ. હરિપ્રસાદ દેસાઈ	"	૦-૦-૦

મિંદાસન ગત્રીસી		
દેશવપ્રસાદ દેસાઇ	"	૦-૧૦-૦
જેન ગુર્જર દવિઓ ભા. ૧		
મોહનલાલ દલીચંદ દેસાઇ	જેન શ્વેતાંગર કોન્ફેરન્સ	૫-૦-૦
શ્રી રામુજી ડીરખુટ	"	
મકનજી જે. મહેતા		
પાઇવ લક્ષ્મી નામવાળા	"	
ધનપાલ		
પાલવાર્તા ભા. ૪	દક્ષિણામૂર્તિભવન	
ગિજુભાઇ		
રામુજી વગેરેના કોટા નં. ૮		
અધ્યાપક મલ્લશાની	અધ્યાપક મલ્લશાની	
તારીખે પાનલપુર (ઉડ્ડી)		
સૈયદ ગુલામુદ્દીન મીયાં	નવાજ સાહેબ પાંસનપુર	
પાલનપુર રાજ્યનો ઇતિહાસ ભા. ૧	"	
તાસે મહમદખાન		
પ્રવચન સાચાદાર (ઉત્તરાર્ધ)		
સિદ્ધસેનચરિ	દે. લા. લે. પુસ્તકોદારક ફંડે ૪-૦-૦	
શ્રી લોકપ્રકાશ ભા. ૧		
વનથ વિજય	"	૨-૦-૦
તત્ત્વાર્થાધિગમચૂરમ્		
ઉમાસ્વામિ	"	૮-૦-૦
શિક્ષણવ્યાખ્યાન માળા	ગુજરાત વિદ્યાપીઠ	૦-૧૦-૦
લઘુ પાઠ		
અ. ધર્માનંદ કોસળી	અ. ધર્માનંદ કોસળી	

ગુજરાત વિદ્યાપીઠના પ્રકાશનો

પાઠ્ય પુસ્તક માળા:

કુમાર મંદિરો માટે:

- ૪,૫ આલ્પભાગી નાની—(બાળપોથી—સચિત્ર) કિં. ૦-૪-૮-
 " મોટી—(બીજી આવૃત્તિ) કિં. ૦-૪-૮-
 ૧૧ ચણીબોર—(બાળકવિતાનો સંગ્રહ—ત્રીજી આવૃત્તિ) ભાગ-૧ કિં. ૦-૧-૮-
 ભાગ-૨ કિં. ૦-૨-૦, ભાગ-૩ કિં. ૦-૩-૦, ત્રણે ભાગ સાથે કિં. ૦-૫-૮-
 ૧૧ રાયલુ—(ચણીબોર શીખી આગળ વધેલાઓ માટે) ત્રીજી આવૃત્તિ
 ભાગ ૧-૨ દરેક ભાગની. કિં. ૦-૩-૮-
 ૧૫,૧૭,૨૮, વિદ્યાપીઠ વાંચનમાળા—પહેલી ચોપડી (મુધરેલી ચોથી આવૃત્તિ) કિં. ૦-૨-૮-
 બીજી ચોપડી (મુધરેલી ત્રીજી આવૃત્તિ) કિં. ૦-૩-૮-
 ત્રીજી ચોપડી કિં. ૦-૬-૮-
 ચોથી ચોપડી (તૈયાર થાય છે)

કુમાર અને વિનય મંદિરો માટે:-

- ૧૬ ઐતિહાસિક વાર્તામાળા—ભોગલવંશ (બીજી આવૃત્તિ) કિં. ૦-૧૨-૮-
 ૨૨ સંક્ષિપ્ત ક્ષેત્રચલો કિં. ૦-૧૨-૮-
 ૨૩ પાઠસંગ્રહ ભાગ ૧ લો—સં. શ્રી નરહરિ દા. પરીખ કિં. ૦-૧૩-૮-

વિનયમંદિરો માટે:-

- ૧૮ Poetical Selections for Vinita Examination.
 ૨૪ હિંદી તવારીખ (તુર્ક અને પઠાણ સમયનો ઇતિહાસ)
 લે. શ્રી. નાલુકલાલ નં. ચોક્કસ
 ૨૫ બ્રિટિશ રાજતંત્ર અને આપણી મહાસભા—
 લે. શ્રી. સુનીલાલ ખે. બદ.
 ૨૬ પ્રાકૃતિક જીવોગ—લે. શ્રી હાટાલાલ બા. પુરાણી

વિનયમંદિરો અને મહાવિદ્યાલયો માટે:-

- ૧૦ મન્તાબે ખાતે ઉર્દુ—સં. મૌ. અયુ ઝફર નદવી
 ૧૪ પૂર્વદેશ—(હિંદનો પ્રાચીન સમયનો ઇતિહાસ)
 લે. શ્રી. દ. બા. દાનેશ્વર
 ૨૭ વ્યાપારી જીવોગ—લે. શ્રી. ચંદુલાલ બચુભાઈ દલાલ